

ISSN 2091-5187

СЕРВИС

№4/2

ИЛМИЙ-АМАЛИЙ
ЖУРНАЛ

2023

СЕРВИС

ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ 2023 йил, 4/2-сон

Муассис: Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги томонидан 2008 йил 31 декабрда
0561-рақам билан рўйхатга олинган.

ЎзР ОАК Раёсатининг 19.03.2017 й., 239/5-сонли қарори билан эътироф этилган

**Таҳририят ижодий
жамоаси:**

Бош муҳаррир:
и.ф.д., проф. М.Э.Пўлатов

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**
и.ф.н., проф. Д.Х.Асланова

Масъул котиб:
и.ф.д., проф. М.Қ.Пардаев

Муҳаррирлар:
Ф.А.Сафаров
Ш.З.Ўрозов

Техник муҳаррир:
А.Н.Холиқулов

Корректор:
С.А.Бабаназарова

Саҳифаловчи:
Ҳ.Н.Очилова

1 йилда 4 маротаба
чоп этилади.

Ўзбекистон ҳудудида
тарқатилади.

Таҳририят манзили:
140100, Самарқанд шаҳар,
Амир Темур кўчаси, 9-уй,

тел.: +998(66)233-28-38,
+998(66)233-17-88

факс: +998(366)231-12-53
эл.почта:

samisiservis@inbox.uz

Таҳририят кенгаши раиси:

М.Э.Пўлатов – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
ректори, иқтисод фанлари доктори, профессор

Таҳририят кенгаши раиси ўринбосари:

Д.Х.Асланова – СамИСИ илмий ишлар ва инновациялар
бўйича проректори, иқтисод фанлари номзоди, профессор

Таҳрир кенгаши аъзолари:

Б.А.Бегалов – Ўзбекистон Республикаси Давлат Статис-
тика қўмитаси раиси, иқтисод фанлари доктори, профессор

М.Қ.Пардаев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Б.К.Ғоибназаров – иқтисод фанлари доктори, профессор.

М.М.Мухаммедов – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Д.Р.Зайналов – СамИСИ каф. мудири, профессор, и.ф.д.

О.М.Муртазаев – ТДИУ Самарқанд филиали директори,
иқтисод фанлари доктори, профессор

М.Р.Болтабаев – Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва
спорт университети ректори, иқтисод фанлари доктори

Р.Х.Эргашев – ҚарМИИ профессори, и.ф.д.

И.С.Тўхлиев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

К.Б.Уразов – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Қ.Ж.Мирзаев – СамИСИ каф. мудири, и.ф.д., профессор

Б.И.Исроилов – ТДИУ профессори, и.ф.д.

Г.М.Шодиева – СамИСИ профессори в.б., и.ф.д.

Б.Абдукаримов – СамИСИ профессори, и.ф.н.

Р.Қобилов – Самарқанд вилояти ҳокими ўринбосари

С.Н.Тошназаров – СамИСИ кафедра мудири, и.ф.д.

Р.Н.Нормахматов – СамИСИ профессори, т.ф.д.

О.М.Пардаев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

М.Т.Алимова – СамИСИ профессори, и.ф.д.

З.Дж. Адилова – ТДИУ профессори, и.ф.д.

Ш.О.Қувондиқов – СамИСИ доценти, и.ф.д.

А.Бектемиров – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Л.Н.Халикова – СамИСИ профессори в.б., и.ф.д.

М У Н Д А Р И Ж А :

НАЗАРИЯ ВА МЕТОДОЛОГИЯ	
Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев, Мурод Мухаммедович Мухаммедов Мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг стратегик йўналишлари	5
Shexroza Madjitovna Karimova Funksional oziq-ovqat mahsulotlarining inson ovqatlanishidagi roli	10
Farrux Oltinboyevich Husanov, Jaxongir Baxtiyorovich Quljanov Matematikaning iqtisodiy masalalarni yechishdagi roli	13
Азимжон Хикматилло ўғли Холов Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини ривожлантириш моделлари	16
Olimjon Narkulovich Jo‘rayev Mehnat jarayonining mazmuni, ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari	20
Рузбой Нормухаматов, Уктам Абдуғани ўғли Абдурайимов Мувозанатлашган овқатланиш инсон соғлиғининг муҳим омилдир	23
Xayrullo Qilichovich Qarshiboyev, Jaxongir Baxtiyorovich Quljanov Iqtisodiy masalalarni matritsaviy usulda yechish	26
Gulshoda Otamurodovna Xo‘janova Tabiiy resurslar, ularning turlari va ekologik muammolar	29
Ravshan Aliyevich Allayorov Savdo samaradorligini oshirishda merchendayzing: nazariya va amaliyot	33
ИННОВАЦИЯ ВА РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ	
Абдумалик Бектемиров Инновацион жараёнларни бошқаришда тизимли ёндашув ва унинг асосий хусусиятлари	38
Fazilat Esirgapovna Jomonqulova Blokcheyn texnologiyasidan iqtisodiyotning turli sohalarida foydalanish yo‘llari	42
Раҳима Жамshedовна Курбанова Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш стратегияси	47
Холмурод Норкул ўғли Имомов Иқтисодиётнинг инновацион ривожланиши шароитида Давлат-хусусий шериклиги ривожланишининг устувор йўналишлари	52
Махлиё Исламовна Диярова Қурилишда инновацион лойиҳа самарадорлигини ва инвестицион стратегия ўртасидаги муносабатларни баҳолаш модели	57
САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ	
Рахматулла Хидирович Эргашев Мева-сабзавот маҳсулотлари кооперациясини ривожлантиришнинг истикболини белгилаш	63
Наргиза Акромовна Очилова Дехқон хўжаликлари ва томорқа ерларида маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш истикболлари	70
Ғолиб Султонмуродович Мустафоев Қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини ошириш ва аҳоли бандлигини таъминлашнинг муҳим омил	75

Жасурбек Жандарбекович Анарматов Худудлар кишлок хўжалиги соҳасида мева-сабзавотчилик маҳсулотларини етиштириш салоҳияти	81
ХИЗМАТ КўРСАТИШ ВА СЕРВИС	
Умиджон Рахимович Матякубов Савдо корхоналарида инновацион маркетинг стратегиясини ривожлантириш таҳлили	85
Шоира Азимова Мусаева, Дилфуза Илхомовна Усмонова “HAVAS ” МЧЖ мебелларини хорижий бозорда тақдим қилиш ва силжитиш чоралари	89
Фарида Абдухалимовна Ахмеджанова Савдо дўконларида хизмат сифатининг таҳлили ва такомиллаштириш йўллари	94
Дилшод Султанович Мусинов Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлиги иқтисодий ўсиш омили сифатида	98
Умиджон Нормурод ўғли Нормуродов Савдо корхоналари рақобатбардорлигини таъминлашда меҳнат ресурсларининг аҳамияти	107
Худаяр Суюнович Мухитдинов, Гулом Қарши ўғли Шарипов Иқтисодиётда электрон тижоратни ташкил қилишда АКТ технологиялардан фойдаланишнинг афзалликлари	111
Зарина Муродовна Мухаммедова Хизмат кўрсатиш соҳасининг тармоқлар бўйича таркибий тузилишининг таҳлили	114
Jahongir Aktamovich Haydarov Transport xizmatlari raqobatbardoshligini baholashning uslubiy yondashuvlari	118
ТУРИЗМ ВА МЕҲМОНХОНА ХЎЖАЛИГИ	
Зухрали Турсуналиевич Абдулҳакимов Мамлакат худудларида туризм индустриясини ривожлантиришнинг илмий-назарий масалалари	123
Umida Mizrobova Nosirova Informative-technological approach to the formation of the innovational complex of tourism	126
Ботир Рахматуллаевич Пардаев Мамлакатимизда туризм хавфсизлигини таъминлашга қаратилган меъёрий ҳужжатлар ва улардан фойдаланиш имкониятлари	132
КИЧИК БИЗНЕС ВА ОИЛАВИЙ ТАДБИРКОРЛИК	
Gulnora Mardiyevna Shadiyeva Poverty alleviation through entrepreneurship development	137
Лазиз Ниёзович Худоёров Қарши шаҳрида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва истиқболлари	142
Шодиёр Абдихалилович Султонов Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга таъсир қилувчи омиллар таҳлили	146

МЕНЕЖМЕНТ ВА МАРКЕТИНГ	
Nasiba Akbarjonovna Usmanova Xizmat ko‘rsatish sohasida menejmentni rivojlantirish yo‘llari	153
МОЛИЯ, ПУЛ МУОМАЛАСИ ВА КРЕДИТ	
Жахонгир Расулович Зайналов, Шахноза Махмудовна Латипова Янги Ўзбекистон шароитида иқтисодий инновацион ривожлантириш стратегияси	158
БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ, ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ ВА АУДИТ	
Худойназар Хабибуллаевич Эргашев Экономическая грамотность – цены и производство в сельском хозяйстве	162
Хуршид Мамасобирович Мисиров Темир йўл корхоналарида молиявий активларни халқаро стандартларга мувофиқ такомиллаштириш	165
Тоҳир Толмас ўғли Саттаров Корхоналар бухгалтерия ҳисобида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш	170
Шараф Урокбоевич Ташматов Интернет савдо хизматлари ривожланишига таъсир этувчи омиллар таҳлили	173
ТАЪЛИМ, КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ ВА ПЕДАГОГИКА	
Muyassarxon Nuritdinovna Nizamova Talabalar kasbiy mobilligini rivojlantirishda ta’lim sifati va samaradorligini ta’minlash	178
Тўлқин Кулибаевич Мардиев Инглиз тилида самимийлик концептининг этимологик ва семантик жиҳатлари	181
Zamira Muxtarovna Abdullayeva Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim xizmatlari bozorini rivojlanish jarayonlarini baholash	185
Ҳилола Нематовна Очилова Масофавий таълим хизматининг турлари ва уни такомиллаштиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари	189
ЭЪТИБОРГА МОЛИК МАСАЛАЛАР	
Саидахроп Ғуломов, Мамаюнус Пардаев Ўқитувчилар – ёш ниҳол боғбонлари ва келажак бунёдкорларидир	195
ИБРАТЛИ БИТИКЛАР	
Мамаюнус Пардаев Инсон ҳаёти ўта содда ва бир вақтнинг ўзида жуда мураккаб	197

НАЗАРИЯ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори, иқтисодиёт фанлари доктори,

Мурод Муҳаммедович Муҳаммедов - Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори, иқтисодиёт фанлари доктори

МАМЛАКАТИМИЗДА ОЛИБ БОРИЛАЁТГАН ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ СТРАТЕГИК ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация: мақолада мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг стратегик йўналишлари қараб чиқилган. Бу йўналишларда мамлакатимизнинг тараққиёт стратегиясининг кенг қўламлилиги, бугунги кунда “Янги ҳаёт учун, Янги Ўзбекистон учун!” деган бош ғояни ўзида мужассам этганлигига алоҳида аҳамият берилган. Буларни амалга ошириш учун ривожланишнинг барча босқичларини қамраб олган масалалар 16 та босқичга бўлиб кўрсатилган.

Калит сўзлар: стратегия, тараққиёт стратегияси, Янги Ўзбекистон, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, миллий иқтисодиёт, иқтисодиёт тармоқлари, ижтимоий масалалар, аҳоли, аҳоли фаровонлиги.

Кириш. Дунё харитасида бундан 32 йил муқаддам, яъни 1991 йил 31 август куни янги суверен ва мустақил давлат кўп миллатли Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди. Шу кундан бошлаб халқимиз ўз Ватани, тақдири ва келажагига ўзи эгалик қилиш ҳуқуқини қўлга киритди. Шу кундан бошлаб мамлакатимиз мустақил тараққиёт йўлига тушиб олди ва кенг қўламли ислохотларимизни изчил давом эттириш имкониятини ҳам қўлга киритди. Мустақил тараққиётимиз натижасида Ватанимизнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий ҳаётида бутунлай янги давр бошланди. Бу давр мобайнида барча соҳа ва тармоқлар ривожини янги босқичга олиб чиқиш стратегияси ишлаб чиқилди ва бу стратегия изчиллик билан давом этмоқда. Бу мамлакатимизнинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегиясидир. Мамлакатимизнинг тараққиёт стратегияси кенг қўламли стратегия бўлиб, бугунги кунда “**Янги ҳаёт учун, Янги Ўзбекистон учун!**” деган бош ғояни ўзида мужассам этган ҳолда ривожланиш босқичида давом этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрда имзоланган «Ўзбекистон — 2030» стратегияси тўғрисида” ПФ-158-сонли Фармони қабул қилинди. Ушбу ҳужжатда “Халқимизнинг эркин ва фаровон, қудратли Янги Ўзбекистонни барпо этиш бўйича хоҳиш-иродасини рўёбга чиқариш, ҳар бир фуқарога ўз салоҳиятини ривожлантириш учун барча имкониятларни яратиш, соғлом, билимли ва маънавий баркамол авлодни тарбиялаш, глобал ишлаб чиқаришнинг муҳим бўғинига айланган кучли иқтисодиётни шакллантириш, адолат, қонун устуворлиги, хавфсизлик ва барқарорликни кафолатли таъминлаш” вазифаси қўйилган. Булардан ҳам кўриниб турибдики, мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг стратегик йўналишлари белгиланган. Бу стратегияга амал қилган ҳолда тараққиётни таъминлаш бугунги кунда ўта муҳим масалалардан биридир. Шу жиҳатдан мазкур мавзу ўта долзарб муаммонинг ечимига бағишланганлигидан далолат беради.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги кунда амалга оширилаётган асосий тадбирларнинг ҳаммаси мамлакатимиз 2030 йилгача мўлжалланган, узоқ муддатни қамраб оладиган тараққиёт стратегиясининг асосий йўналишларини аниқ белгилаб олишни тақозо қилмоқда. Ушбу ҳужжатларга асосан тараққиёт стратегиясининг иқтисодиётга оид жиҳатлари ҳам бир қанча йўналишларда амалга оширилмоқда.

Уларнинг айримларига эътиборни қаратамиз.

Биринчидан, тараққиёт стратегиясида миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш бўйича бир қанча вазифалар белгиланди. Бунда иқтисодиёт тармоқларини жадал ривожлантириш учун тадбиркорликка кенг йўл очиш масаласига алоҳида аҳамият берилди. Чунки бу йўл мамлакатимиз учун ўта зарур бўлган

янги иш ўринлари яратиш орқали камбағалликни қисқартириш ҳамда аҳолининг турмуш фаровонлигини оширишга эришишнинг муҳим омилига айланди. Бунинг учун миллий иқтисодийни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш бўйича 15 та мақсадга (21-35) жойлаштирилган вазифалар белгиланди.

Иккинчидан, иқтисодий ислохотларнинг энг муҳимларидан бири, иқтисодий тармоқларида барқарор юқори ўсиш суръатларини таъминлаш орқали келгуси беш йилда (2022-2026 йиллар) аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулотни 1,6 баравар ва 2030 йилга бориб аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадни 4 минг АҚШ долларидан ошириш ҳамда «даромад ўртачадан юқори бўлган давлатлар» қаторига кириш учун замин яратиш вазифаси қўйилган. Бунга албатта ўз-ўзидан эришилиб қолмайди. Бунинг учун макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ва йиллик инфляция даражасини 2023 йилгача босқичма-босқич 5 фоизгача пасайтириш керак бўлди. Энди ушбу ўсиш даражасини ушлаб туриш ҳам жуда кўплаб ташкилий тадбирларни талаб қилади. Бу борада ҳам тегишли ишлар амалга оширилмоқда.

Учинчидан, миллий иқтисодий барқарорлигини таъминлаш ва ялпи ички маҳсулотда саноат улушини оширишга қаратилган саноат сиёсатини давом эттириб, саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини 1,4 бараварга ошириш лозим бўлмоқда. Шу туфайли саноатнинг етакчи тармоқлари ва иқтисодийни янада либераллаштириш ҳамда трансформация жараёнларини тизимли равишда амалга оширилиб келинмоқда. Статистика агентлиги маълумотларига кўра, 2023 йилнинг 1 июль ҳолатига кўра республикада фаолият кўрсатаётган саноат корхоналари сони 69 628 тага етган. Бу жами фаолият юритаётган корхоналарнинг 14,6 % улушини ташкил этди¹. Кўриниб турибдики, мамлакатимизда саноат корхоналарининг улуши унчалик юқори бўлмасада, етарли даражада маҳсулот етказиб бериш билан бирга чет мамлакатларга экспорт қилиш орқали, ушбу соҳада ҳам Ўзбекистон шаънини ошириб келмоқда.

Тўртинчидан, мамлакатимиз учун ўта долзарб бўлган яна бир муҳим масала мавжуд энергия ресурслари ва табиий газ бозорларини ижтимоий ҳимоя кафолатларини белгилаган ҳолда эркинлаштиришга қаратилган. Бу борада ҳам кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Соҳага хусусий инвестицияларни кенг жалб қилиш ҳамда эҳтиёжманд аҳолини ҳимоя қилиш учун ижтимоий истеъмол нормаларини киритиш масаласи ҳам босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Шунингдек, иқтисодий тармоқлари ва аҳолига нефть-газ маҳсулотларини узлуксиз етказиб берилишини таъминлашга ҳам катта аҳамият берилиб, бу бўйича ҳам тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, жорий 2023 йилнинг январь-ноябрь ойларида Ўзбекистон Республикаси экспортида энергия ва нефть маҳсулотлари 6-ўринда бўлиб, шу даврда 619,6 млн. АҚШ долларга тенг маҳсулот сотилган². Мазкур масала юзасидан кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Бешинчидан, бугунги кунда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш глобал муаммолардан бирига айланган. Бу масала бизни ҳам четлаб ўтаётган эмас. Шу туфайли мамлакатимизда озиқ-овқат саноатини ривожлантириш дастури ҳам ишлаб чиқилган ва тизимли равишда амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда озиқ-овқат маҳсулотларининг аксарият қисми уй ҳўжаликларида етиштирилади. Шу туфайли йирик саноат тармоқлари ва ҳудудий корхоналар ҳамда аҳоли ўртасида саноат кооперациясини ривожлантириш масаласи ҳам кун тартибда амалга оширилиши кўзда тутилган муҳим вазифалар сирасига киради. Ушбу жараёнларнинг самарадорлигини ошириш учун саноат тармоқларида меҳнат унумдорлигини, қишлоқ ҳўжалик корхоналарида ҳосилдорликни ошириш, аҳоли ўртасида масъуллиқни уйғотишни кенг жорий қилиш юзасидан ҳам тегишли ишлар амалга оширилмоқда. Натижада тўйиб овқатланмайдиганлар улуши рейтингда Ўзбекистон маълумотлари ижобий томонга ўзгарди ва 2020 йилда БМТнинг Озиқ-овқат ва қишлоқ

¹ https://t.me/statistika_rasmiy/3802

² https://t.me/statistika_rasmiy/697

хўжалиги ташкилоти (ФАО) маълумоти бўйича 6,3 %ни ташкил қилмоқда¹.

Олтинчидан, мамлакатимиз иқтисодиётида геология-қидирув ишлари ҳажмини кескин ошириш, соҳага хусусий инвесторлар ва илғор хорижий компанияларни кенг жалб қилиш масаласи ҳам устувор вазифалардан бирига айланган. Истиқболли майдонларда геология-қидирув ва конларда қазиб олиш ишларига шаффоф механизмлар асосида маҳаллий ва хорижий инвесторларни кенг жалб қилиш ишлари ҳам тизимли равишда амалга оширилмоқда. Яна бир муҳим масала, иқтисодиётимиз учун зарур минерал хом ашё базасини кенгайтиришдан иборатдир. Бу борада ҳам тегишли ишлар қилинмоқда. Бу тадбирларнинг муҳим йўналишларидан бири геология соҳасида замонавий таълим стандартларини кенг жорий этган ҳолда малакали кадрларни тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш ҳамда илмий тадқиқот натижаларини амалиётга татбиқ этишдан иборатдир. Шу туфайли мамлакатимиз олимлари томонидан катта ҳажмдаги лойиҳалар амалга оширилмоқда.

Еттинчидан, тараққиёт стратегиясида иқтисодиётни электр энергияси билан узлуксиз таъминлаш ҳамда «Яшил иқтисодиёт» технологияларини барча соҳаларга фаол жорий этиш, иқтисодиётнинг энергия самарадорлигини 20 фоизга ошириш эвазига 2026 йилга келиб электр энергияси ишлаб чиқариш кўрсаткичини қўшимча 30 миллиард кВт.соатга ошириб, жами 100 миллиард кВт.соатга етказиш вазифаси белгиланган эди. Бу мамлакат иқтисодиётига катта самара беради. Хусусан, 2026 йилга қадар қайта тикланувчи энергия манбалари улушини 25 фоизга етказиш эвазига йилига қарийб 3 миллиард куб метр табиий газни тежаш имконияти яратилади. Шу йўл билан ҳам халқ фаровонлигига эришилади.

Саккизинчидан, мамлакатимизда мустақиллик йилларида автомобиль саноатини ривожлантириш борасида тегишли тажрибалар орттирилди. Мазкур соҳада кооперацияни янада ривожлантириш орқали ишлаб чиқариш ҳажмини 1,4 бараварга, экспорт ҳажмини 2 бараварга кўпайтириш ва маҳаллийлаштириш даражасини ошириш масаласида ҳам тегишли ишлар амалга оширилмоқда. Чирчиқ шаҳрида кишлоқ хўжалиги машинасозлиги ишлаб чиқаришини ягона саноат кластери усулида ташкил этиш борасида ишлар давом этмоқда. Муҳими мамлакатимизда ҳам электромобиллар ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш бўйича тегишли чоралар кўрилмоқда. Булар билан биргаликда уй-жой-коммунал хўжалиги, ижтимоий соҳа объектлари ва бошқа соҳаларда қайта тикланувчи энергия манбаларини кенг жорий этиш ва энергия самарадорлигини ошириш ҳамда ушбу чоралар “Яшил иқтисодиёт” билан қўшиб олиб борилганда иқтисодиёт тармоқларининг ҳавога чиқарадиган зарарли газлар ҳажмини бир бирлик Ялпи ички маҳсулот ҳисобида 10 фоизга қисқартиришга эришилади. Бу ҳам стратегик аҳамиятга эга бўлган атмосферанинг экологик тозаллигига хизмат қиладиган чоралардан биридир.

Тўққизинчидан, мамлакатимизнинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегиясида рақамли иқтисодиётни асосий «драйвер» соҳага айлантириб, унинг ҳажмини камида 2,5 баравар оширишга қаратилган ишларни амалга ошириш кўзда тутилган эди. Шу туфайли рақамли инфратузилмани янада ривожлантириш орқали барча аҳоли масканларини ва ижтимоий объектларни ҳамда магистрал автомобиль йўлларини кенг полосали уланиш тармоқлари билан қамраб олиш юзасидан жадал ишлар амалга оширилмоқда. Чунки, иқтисодиётнинг реал секторида ҳамда молия ва банк соҳаларида ишлаб чиқариш ва операцион жараёнларни рақамлаштириш даражасини 2026 йил якунига қадар 70 фоизгача ошириш кўзда тутилган. Натижада дастурий маҳсулотлар индустрияси ҳажмини 5 баравар, уларнинг экспорти эса 10 баравар ошириб, 500 миллион АҚШ долларига етказиш масаласи устида иш олиб борилмоқда.

Ўнинчидан, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг юксалишида инвестициянинг ўрни ҳам бекиёс. Шу туфайли инвестиция муҳитини янада яхшилаш ва унинг жозибадорлигини ошириш, келгуси беш йилда 120 миллиард АҚШ доллари, жумладан 70 миллиард доллар хорижий инвестицияларни жалб этиш чораларини

¹ https://t.me/statistika_rasmiy/543

кўрилмоқда ва бу борада тегишли таъсирчан чоралар амалга оширилмоқда. Бу борада инвестициялардан самарали фойдаланиш ҳамда экспорт ҳажмини ошириш бўйича, «пастан-юқорига» тамойили асосида, янги тизим йўлга қўйилмоқда. 2026 йилгача мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётига хорижий ва маҳаллий инвестицияларни жалб этиш стратегиясини амалга ошириш юзасидан ҳам кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Айнан Давлат-хусусий шериклик асосида энергетика, транспорт, соғлиқни сақлаш, таълим, экология, коммунал хизматлар, сув хўжалиги ва бошқа соҳаларга 14 миллиард АҚШ долларига тенг инвестиция жалб этиш кўзда тутилган. Ушбу вазифаларнинг изчиллигини таъминлаб туриш учун ҳар йили Тошкент шаҳрида «Тошкент халқаро инвестиция форуми»ни ўтказиб бориш ҳам йўлга қўйилмоқда.

Ўн биринчидан, мамлакатимизнинг экспорт салоҳиятини ошириш масаласи ҳам янги тараққиёт стратегиясининг муҳим йўналишларидан биридир. Ушбу йўналиш орқали 2026 йилда мамлакатимизнинг экспорт ҳажмларини 30 миллиард АҚШ долларига етказиш кўзда тутилган. Бунга эришиш учун ташқи бозор ва халқаро талабларга жавоб берадиган стандартларни жорий этиш ва машҳур брендларни жалб қилиш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу ишларга хусусий сектор имкониятларидан ҳам самарали фойдаланиш эвазига, унинг экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш масаласи қўйилган. Мамлакат экспортини ривожлантиришда экспортчи корхоналар фаолиятини қўллаб-қувватлаш тизимини фаол давом эттириш орқали республика экспорт салоҳиятини ошириш бўйича мавжуд имкониятларни тўлиқ ишга солган ҳолда маҳаллий саноат тармоқлари экспорт салоҳиятини ҳам янада ривожлантириш лозим бўлмоқда. Шу ўринда автотранспорт воситалари экспортини 3 бараварга ошириш ва 1 миллиард АҚШ долларига етказишнинг ўзи ҳам келгусида экспорт салоҳиятимизнинг етарли даражада эканлигидан далолат бериб турибди.

Ўн иккинчидан, тараққиёт стратегиясида маҳаллий ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни хорижий давлатларга чиқаришда қўмаклашиш тизимини такомиллаштириш ҳисобига экспортчи корхоналар сонини ҳозирги 6 500 тадан 15 000 тага, товарларнинг экспорт географиясини 115 тадан 150 тага етказиш кўзда тутилган. Ушбу вазифаларнинг бажарилишида туризм, транспорт, ахборот-коммуникация, жумладан дастурий таъминотлар ва бошқа хизматлар экспорти муҳим роль ўйнайди. Буларни инобатга олиб ушбу соҳани 2026 йилга қадар 1,7 бараварга ошириш ёки 4,3 миллиард АҚШ долларига етказиш вазифаси белгиланган. Бунга эришиш учун мамлакатимизда экспортчи корхоналарга кўрсатилаётган ташкилий ва молиявий ёрдам бериш тизими изчиллик билан такомиллаштирилмоқда. Натижада экспорт таркибида тайёр ва ярим тайёр маҳсулотлар ҳажмини 3,3 баравар қўпайтириб, Европа давлатларига GSP+ тизими доирасида тайёр маҳсулотлар экспортини кенгайтириш юзасидан кенг қўламли ишлар ҳам олиб борилмоқда. Маълумки, мамлакатимизда «Янги Ўзбекистон — рақобатбардош маҳсулотлар юрти» ғояси асосида 200 та экспортчилар очиқ танлов асосида саралаб олиниб, фаолият кўрсатмоқда. Улар келажакда етакчи экспортёрларга айлантирилади. Бу борада экспортёрлар ҳар томонлама қўллаб-қувватланмоқда. Яна бир муҳим жиҳат, ҳозир қўшни давлатлар билан чегара ҳудудларда эркин савдо зоналари фаолиятини йўлга қўйилади.

Ўн учинчидан, иқтисодиётнинг драйвери бўлган туризм соҳаси ҳам охириги йилларда мисли кўрилмаган даражада ривожланди. Бунда туристик объектларни ва инфратузилмаларни сайёҳларга хизмат кўрсатишга мослаштириш, уларга сайёҳларни жалб қилиш ҳамда уларнинг мамлакатимизда бўлиш муддатларини узайтириш мақсадида тарихий-маданий, зиёрат, экологик, этнологик, гастрономик, маданий-маърифий, археологик, соғломлаштириш ва қишлоқ хўжалик туризмини ривожлантириш бўйича аниқ чоратadbирлар белгиланган. Натижада мамлакатимизга турли давлатлардан ташриф буюрган туристлар сони шу қисқа муддатда катта кўрсаткич даражасида ўсган. Биргина мисол, яқинда туристик алоқаларни йўлга қўйган Италия давлатидан туристлар ташрифи қарийб 5 баробарга ошган. Статистика агентлиги маълумотларига кўра, 2023 йилнинг январь-апрель ойларида 5 004 нафар Италия фуқаролари туристик мақсадларда Ўзбекистонга ташриф

буюрган. Бу кўрсаткич 2022 йилнинг мос даври билан солиштирилганда 3 953 нафарга ёки 4,8 мартага ошган. 2023 йилнинг январь-апрель ойларида Ўзбекистон Республикасига келган Италия фуқароларининг сафар мақсадлари қуйидагича: дам олиш (туризм) мақсадида 4 287 нафар, қариндошларни йўқлаш учун 490 нафар, хизмат юзасидан 181 нафар, ўқиш мақсадида 36 нафар¹ туристлар ташрифи амалга оширилган. Бу биргина давлат мисолида шундай. Кўриниб турибдики, туризм соҳаси жадал ривожланиш босқичида.

Ўн тўртинчидан, мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш, аҳоли фаровонлигини оширишда тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш ва доимий даромад манбаларини шакллантириш учун шароитлар яратиш масаласига ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда. Худудларда тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, ишсизлик ва камбағалликни қисқартириш бўйича мавжуд тузилмалар фаолиятини такомиллаштириш юзасидан ҳам тегишли тадбирлар амалга оширилмоқда. Тараққиёт стратегиясида хусусий секторнинг Ялпи ички маҳсулотдаги улушини 80 фоизга ва экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш кўзда тутилган. Бунинг учун иқтисодиётда давлат иштирокини қисқартириш ва хусусий секторга кенг йўл очиб бериш орқали иқтисодий муносабатларда эркин бозор тамойилларини жорий этишни кенгайтиришга эришилади. Статистика агентлиги маълумотларига кўра, 2023 йилнинг 1 июль ҳолатида, жами фаолият кўрсатаётган корхона ва ташкилотлар сони 477 722 та (фермер ва деҳқон хўжаликларисиз) бўлиб, шундан 67 516 таси хусусий корхоналар ҳиссасига тўғри келмоқда². Буларнинг улуши 14,1 %ни ташкил қилади. Келажакда буларнинг улуши кескин ошиб боради.

Ўн бешинчидан, мамлакатимизда қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантириш орқали қишлоқ аҳолисининг фаровонлигини оширишга қаратилган. Бунда деҳқон ва фермерлар даромадини камида 2 баравар ошириш, қишлоқ хўжалигининг йиллик ўсишини камида 5 фоизга етказиш кўзда тутилган. Бунинг учун қишлоқ жойларда, айниқса қишлоқ хўжалиги соҳасида янги иш ўринларини яратиш, тупроқ унумдорлигини ошириш ва муҳофаза қилиш масаласига ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда. Мазкур соҳанинг ривожланишида илм-фан ва инновацияга асосланган агрохизматлар кўрсатиш тизимининг аҳамиятидан келиб чиқиб, уни такомиллаштириш масаласи ҳам устуворликни ташкил қилади. Аммо айрим туманларнинг ўзига хос хусусиятлари етарли даражада ўрганилмаган ва аниқ маҳсулот турини етиштиришга ихтисослаштириш учун етарли даллилар шакллантирилмаган. Шу туфайли ушбу масалани изга солиш учун ҳам илм-фан ютуқларидан фойдаланилади. Бунинг учун нуфузли халқаро илмий марказлар ва олий таълим муассасалари билан биргаликда Халқаро қишлоқ хўжалиги университетини ташкил этилиши ҳам кўзда тутилган. Аграр соҳада илм-фан ва амалиёт интеграциясини чуқурлаштириш, аҳоли томонидан томорқалардан самарали фойдаланилиши учун шароитлар яратиш, шу тариқа агросаноат корхоналарини хом ашё билан таъминлаш ва ишлаб чиқариш ҳажмини 1,5 баравар ошириш кўзда тутилган. Қишлоқ хўжалигида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш кўламини кенгайтириш орқали экспортбоп маҳсулотлар етиштириш ҳамда мева-сабзавотчиликни ривожлантириш, интенсив боғлар майдонини 3 баравар ва иссиқхоналарни 2 баравар кўпайтириб, экспорт салоҳиятини яна 1 миллиард АҚШ долларига ошириш устида ҳам тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Агрологистика марказларини ривожлантириш ва замонавий лабораториялар сонини кўпайтириш билан бирга уруғчилик ва кўчат етиштириш бўйича миллий дастурни амалга ошириш масаласи ҳам кун тартибидаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Ўн олтинчидан, мамлакатимизда сув ресурслари билан боғлиқ муаммолар ҳам кескинлашиб борганлиги туфайли ушбу масалага ҳам етарлича аҳамият берилмоқда. Сўнгги йилларда иқлимнинг глобал ўзгариши натижасида кузатилаётган сув танқислигининг салбий таъсирини юмшатиш мақсадида сув ресурсларига бўлган муносабатни ўзгартириш лозим бўлмоқда. Сув ресурсларини бошқариш тизимини тубдан ислоҳ қилиш ва сувни тежаш бўйича алоҳида давлат дастурини амалга ошириш натижасида камида 7 миллиард

¹ https://t.me/statistika_rasmiy/3669

² https://t.me/statistika_rasmiy/3807

куб метр сувни тежаш кўзда тутилган. Бунга эришиш учун сув хўжалиги объектларида электр энергияси истеъмолини камайтириш ҳам кўзда тутилган. Соҳада самарадорликка эришиш учун сув хўжалиги объектларини давлат-хусусий шериклик тамойиллари асосида бошқариш ҳам мақсадга мувофиқдир. Бугунги кунда сув ресурсларини бошқариш, уларнинг ҳисоби ва ҳисоботини юритиш ҳамда сув муносабатларини янада такомиллаштириш объектив заруриятга айланди. Бу эса сувдан тежамли ва самарали фойдаланиш юзасидан мамлакатимизда кенг қўламли ислохотлар амалга ошириш ҳам кўзда тутилган. Шунга қарамасдан, қуйи бўғинда сув ресурсларини бошқариш, сув танқислиги шароитида истеъмолчилар ўртасида сув тақсимлаш, сувнинг ҳисоби ва ҳисоботини юритиш ҳамда сувдан фойдаланиш самараси пастлигича қолмоқда. Ушбу ҳолат ўз навбатида, сув ресурсларини самарали бошқариш, уларнинг ҳисоби ва ҳисоботини тўлақонли юритиш, сув истеъмолчилари орасидаги муносабатларни такомиллаштириш ҳамда ушбу жараёнларга хусусий секторни кенг жалб қилиш масаласини ҳам қараб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Тараққиёт стратегиясида Республика аҳолисининг ичимлик суви билан таъминланганлик даражасини 87 фоизга етказиш, 32 та йирик шаҳарлар ва 155 та туман марказларида оқова сув тизимларини янгилаш масаласи қўйилган. Бу борада ҳам тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Эндиликда сув таъминоти қувурларидаги сув сирқиш нукталарини сунъий йўлдош технологияси орқали масофадан зондлаб аниқлаш ва таъмирлашга замонавий технологиялар жорий этилиши кўзда тутилган.

Хулоса қилиб айтганда, шу тарихан қисқа вақт давомида элимизнинг фидокорона меҳнати ва қатъияти билан амалга оширилган ислохотлар натижасида миллий ўзлигимиз, асл қадриятларимиз, қадимий тарихимиз, бой маданиятимиз ва анъаналаримизга асосланган Янги Ўзбекистон тикланмоқда, давлат ва жамият ҳаётининг туб асослари ўзгариб, мамлакатимиз дунё ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиб бормоқда.

М.Пардаев, М.Мухаммедов Стратегические направления социально-экономических реформ, проводимых в нашей стране	M.Pardaev, M.Mukhammedov Strategic directions of socio-economic reforms carried out in our country
Аннотация: в статье рассматриваются стратегические направления социально-экономических реформ, проводимых в нашей стране. Особое внимание уделяется тому, что стратегия развития нашей страны по этим направлениям является всеобъемлющей и что она воплощает основную идею «За новую жизнь, за новый Узбекистан!». Для этого вопросы, охватывающие все этапы развития, разделены на 16 направлений. Ключевые слова: стратегия, стратегия развития, Новый Узбекистан, социально-экономическое развитие, национальная экономика, отрасли экономики, социальные проблемы, население, благосостояние населения.	Abstract: the article discusses the strategic directions of socio-economic reforms carried out in our country. Particular attention is paid to the fact that the development strategy of our country in these areas is comprehensive and that it embodies the main idea “For a new life, for a new Uzbekistan!” For this purpose, issues covering all stages of development are divided into 16 areas. Keywords: strategy, development strategy, New Uzbekistan, socio-economic development, national economy, economic sectors, social problems, population, welfare of the population.

Shexroza Madjitovna Karimova – SamISI katta o‘qituvchisi

FUNKSIONAL OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARINING INSON OVQATLANISHIDAGI ROLI

Annotatsiya: Ushbu maqolada funksional oziq-ovqat mahsulotlarining inson organizmidagi ta’siri hamda funksional mahsulotlar guruhlari, umumiy qabul qilingan tasnifi va oziq-ovqat texnologiyasida funksional mahsulotlardan foydalanishning maqsadga muvofiqligi haqida umumiy ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: ovqatlanish; mikroelementlar; oziq-ovqat mahsulotlari; yetishmovchilik; salomatlik; metabolismm; parhez.

Kirish: Bugungi kunning muhim vazifalaridan biri mamlakatimiz aholisining hayoti va sog‘lig‘ini saqlashning eng muhim va zarur shartlaridan biri bu to‘g‘ri va sog‘lom ovqatlanishdir. Bu muammoni hal qilishning birdan-bir yo‘li esa, ovqatlantirish fanida yangi yo‘nalish funksional ovqatlanishni joriy etish hisoblanadi. Funksional oziq-ovqatlar deganda, tarkibida inson salomatligi uchun foydali bo‘lgan oziq-ovqat tarkibiy qismlarini o‘z ichiga olgan oziq-ovqat mahsulotlari tushuniladi: ular kasalliklarga chidamliligini oshiradi, organizmdagi ko‘plab fiziologik jarayonlarning borishini yaxshilaydi va organizmning uzoq vaqt faol bo‘lishiga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Funksional ovqatlanish" tushunchasi sifatida mustaqil ilmiy va amaliy yo‘nalish zamonaviy terminologiyada sog‘lom ovqatlanish sohasida 90-yillarning boshlarida shakllangan. Zamonaviy nuqtayi nazardan, "funksional oziq-ovqat mahsulotlari" (FOO) atamasi ovqatlanish bilan bog‘liq kasalliklarning rivojlanish xavfini kamaytirish uchun sog‘lom aholining barcha yosh guruhlari tomonidan dietaning bir qismi sifatida tizimli foydalanish uchun mo‘ljallangan oziq-ovqat mahsulotlarini tushunadi.

Bu sohada ilmiy-tadqiqot ishlari olib borgan olimlari qatoriga A. A. Pokrovskiy, V. A. Tutelyan, M. G. Gapparov, M. A. Samsonov, V. G. Speranskiy, L. V. Metlitskiy, A. A. Kolesnik, M. N. Juravleva, L. G. Elizarova, M. A. Nikolayevalarni kiritishsh mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Materialni qayta ishlashda tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, abstraksiya va boshqa usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy insonning ratsionidagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun normal ovqatlanish yetarli miqdorda ta‘minlay olmaydigan boshqa zarur moddalar an‘anaviy mahsulotlar vitaminlar, minerallar, mikroelementlar, antioksidantlar va antioksidantlarni yetkazib berish uchun biologik faol komplekslarni o‘z ichiga olgan maxsus oziq-ovqat mahsulotlari bilan to‘ldirilishi kerak. Shu sababli, funksional oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqish optimal ovqatlanish konsepsiyasining muhim tarkibiy qismiga aylandi.

Funksional oziq moddalarning asosiy toifalari oziqa tolasini o‘z ichiga oladi; vitaminlar; oligosaxaridlar; aminokislotalar; oqsillar; peptidlar, fosfolipidlar; ko‘p to‘yinmagan yog‘li kislotalar; antioksidantlar; sut kislotasi bakteriyalari; minerallar; probiyotiklar; prebiyotiklar. Funksional mahsulotlarning iste‘mol xususiyatlari uchta komponentni o‘z ichiga oladi: ozuqaviy qiymat, ta‘m va fiziologik ta‘sir. An‘anaviy mahsulotlar, funksional oziq-ovqatlardan farqli o‘laroq, dastlabki ikki komponent bilan tavsiflanadi.

Funksional oziq-ovqat mahsulotlarini yaratish va oziq-ovqat mahsulotlarini yetishmayotgan makro va mikroelementlar bilan boyitish inson ovqatlanishining an‘anaviy tuzilishiga jiddiy aralashuvdir. Shu sabablarga ko‘ra, aytilgan aralashuv faqat ilmiy asoslangan va amaliyotda tekshirilgan tamoyillarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi mumkin. Bu tamoyillar:

- oziq-ovqat mahsulotlarini boyitish uchun yetishmasligi haqiqatan ham yuzaga keladigan, juda keng tarqalgan va sog‘liq uchun xavfli bo‘lgan mikroelementlardan foydalanish kerak. O‘zbekiston sharoitida bular, birinchi navbatda, B, C, E guruhi vitaminlari, foliy kislotasi, karotin va minerallardan-yod, temir, kalsiy;

- barcha aholi, bolalar va kattalar uchun mavjud bo‘lgan va kundalik ovqatlanishda muntazam ravishda ishlatiladigan ommaviy iste‘mol mahsulotlari vitaminlar va minerallar bilan boyitilishi kerak. Bunday mahsulotlarga un va non mahsulotlari, sut va fermentlangan sut mahsulotlari, tuz, shakar, ichimliklar, bolalar ovqatlari kiradi;

- oziq-ovqat mahsulotlarini vitaminlar va minerallar bilan boyitish ushbu mahsulotlarning iste‘mol xususiyatlari yomonlashmasligi kerak: tarkibidagi boshqa moddalarning tarkibi va hazm bo‘lishini kamaytirish, mahsulotlarning ta‘mini, hidini, yangiligini sezilarli darajada o‘zgartirish, saqlash muddatini qisqartirish;

- oziq-ovqat mahsulotlarini boyitishda vitaminlar va minerallar, mustahkamlovchi qo‘shimchalarning bir-biri bilan va boyitilgan mahsulot tarkibiy qismlari bilan kimyoviy o‘zaro ta‘sirini hisobga olish va ishlab chiqarish jarayonida mahsulotning maksimal xavfsizligini ta‘minlaydigan bunday birikmalar, shakllar, usullar va qo‘llash bosqichlarini tanlash va saqlash kerak;

- ishlab chiqaruvchi tomonidan boyitilgan, tartibga solinadigan yoki kafolatlangan oziq-

ovqat mahsulotidagi vitaminlar va minerallarning tarkibi boyitilgan mahsulot iste'molining odatdagi darajasida ushbu mikroelementlarga o'rtacha kunlik ehtiyojning 30-50 foizini qondirish uchun yetarli bo'lishi kerak;

- ular bilan boyitilgan mahsulotlarga qo'shimcha ravishda kiritilgan vitaminlar va minerallar miqdori, ularni ishlab chiqarishda ishlatiladigan dastlabki mahsulot yoki xom ashyoning mumkin bo'lgan tabiiy tarkibini hisobga olgan holda, shuningdek ishlab chiqarish va saqlash jarayonida yo'qotishlarni hisobga olgan holda, ushbu vitaminlar va minerallarning tarkibini tartibga solinadigan darajadan past bo'lmagan darajada ta'minlash uchun boyitilgan mahsulotning yaroqlilik muddati davomida hisoblab chiqilishi kerak;

- boyitilgan mahsulotlarning samaradorligi odamlarning vakillik guruhlarida sinovdan o'tkazilishi bilan ishonchli tasdiqlanishi kerak, bu nafaqat ularning to'liq xavfsizligini, maqbul ta'mini, balki yaxshi hazm bo'lishini, organizmning vitaminlar va minerallar bilan ta'minlanishini sezilarli darajada yaxshilash qobiliyatini va ushbu moddalar bilan bog'liq sog'liq ko'rsatkichlarini namoyish etadi. Shuni ta'kidlash kerakki, parhezli oziq-ovqat uchun klinik sinovlar talab qilinmaydi va dorivor mahsulotlar uchun klinik sinov majburiydir.

Funksional oziq-ovqat mahsulotlarini yaratish va oziq-ovqat mahsulotlarini etishmayotgan makro- va mikroelementlar bilan boyitish inson ovqatlanishining an'anaviy tarzda o'rnatilgan tuzilishiga jiddiy aralashuvdir.

Funksional oziq-ovqatlar toifasi quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak :

- tabiiy ravishda kerakli miqdordagi funksional tarkibiy qism yoki ularning guruhini o'z ichiga olgan oziq-ovqat mahsulotlari;

- har qanday funksional ingredivent yoki ularning guruhi bilan qo'shimcha ravishda boyitilgan tabiiy mahsulotlar;

- tarkibida mavjud bo'lgan funksional tarkibiy qismlarning fiziologik faolligining namoyon bo'lishiga xalaqit beradigan komponent olib tashlangan tabiiy mahsulotlar;

- asl nusxasi bo'lgan tabiiy mahsulotlar potensial funksional ingrediventlar o'zlarining fiziologik faolligini namoyon qila boshlaydigan tarzda o'zgartiriladi yoki bu faollik kuchayadi;

- tarkibida tabiiy oziq-ovqat mahsulotlari ma'lum modifikatsiyalar natijasida ular tarkibiga kiradigan funksional ingrediventlarning bioavailability oshadi;

- tabiiy yoki sun'iy mahsulotlar, ular yuqorida ko'rsatilgan texnologik usullarning kombinatsiyasidan foydalanish natijasida insonning jismoniy va ruhiy salomatligini saqlash va yaxshilash va/yoki kasallik xavfini kamaytirish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Bunday oziq-ovqat mahsulotlari turli kasalliklar uchun parhez terapiyasining mavjud usullariga qimmatli qo'shimcha hisoblanadi va, shubhasiz, standart parhezlarni optimallashtirish va shaxsiylashtirish uchun ishlatilishi kerak. Dozalarni va farmakologik vositalarni qo'llash vaqtini kamaytirish orqali bu ularning bemorning tanasiga salbiy ta'sirini kamaytiradi, to'liq tiklanishiga yordam beradi. Funksional oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish zamonaviy odamlarga noqulay ekologik va turmush sharoitida sog'liqqa minimal yo'qotishlar bilan yashashga, dastlabki patologik o'zgarishlarning oldini olishga va optimal sog'likni tiklash va saqlashning tabiiy usullarini topishga imkon beradi. Sog'ayishning dori-darmonsiz usullari, kasalliklarning faol oldini olish, sifatni yaxshilash va umr ko'rish davomiyligini oshirishning afzalliklari bugungi kunda ko'pchilik mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgan.

Dori-darmonlarga muqobil bo'lmalik, biologik faol oziq-ovqat qo'shimchalari patologik jarayonning rivojlanishini oldini olish yoki to'xtatish, qo'shimcha (qo'shimcha) ta'sirga ega bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, dori vositalaridan farqli o'laroq, ular bir qator afzalliklarga ega, masalan: zararsizligi, shifokorning retseptisiz uzoq muddatli foydalanish imkoniyati.

Xulosa va takliflar. Ko'rinib turibdiki, sog'lom turmush tarzini shakllantirish uchun bolalikdan boshlab to'g'ri ovqatlanish madaniyatiga e'tiborni kuchaytirish va oziqlanishning aniqlangan kamchiliklarini, shu jumladan surunkali kasalliklar mavjud bo'lganda yuzaga keladigan, ularning sog'lig'ini kuchaytiradigan kasalliklarni tuzatishga e'tibor qaratish lozim.

Ko'p jihatdan funksional va ixtisoslashtirilgan mahsulotlar va biologik faol oziq-ovqat

qo‘shimchalarining roli ijtimoiy xarakterga ega. Ularni iste‘mol qilish umr ko‘rish davomiyligini, shu jumladan faol, ish davrini oshirishga, shuningdek, umuman hayot sifatini yaxshilashga, kasallanishni kamaytirishga va ovqatlanishga bog‘liq bo‘lgan bir qator kasalliklarning (ateroskleroz, kamqonlik, semizlik, gipertenziya, diabet va boshqalar) oldini olishga yordam beradi.

Muhim mikroelementlar bilan to‘ldirilgan an‘anaviy oziq-ovqatlar, funksional oziq-ovqatlar inson ovqatlanishi tarkibida alohida o‘rin egallashi kerakligi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi "Aholi o‘rtasida mikroelementlar yetishmasligi profilaktikasi to‘g‘risida"gi Qonuni, 2010-yil 7-iyun.
2. Dolmatova I.A. Produkti funktsionalnogo naznacheniya v pitaniy naseleniya. — Tekst: // Molodoy ucheniy. — 2016. — № 7 (111). — S. 63-65.
3. Dochenko L.V. Texnologiya funktsionalnix produktov pitaniya: uchebnoe posobiye: Moskva, 2023 -176s.
4. Safronova E. E. Funktsionalnoe pitaniye/ Uchebnoe posobiye. Izdatelstvo “LAN”(SPO).- 2020.S.180

III.Каримова Роль функциональных пищевых продуктов в питании человека	Sh.Karimova The role of functional foods in human nutrition
Аннотация: В статье представлены общие сведения о влиянии функциональных пищевых продуктов на организм человека, группах функциональных продуктов, общепринятой классификации и целесообразности использования функциональных продуктов в пищевой технологии. Ключевые слова: питание, микроэлементы, продукты питания, дефицит, здоровье, обмен веществ, диета.	Abstract: The article provides general information about the influence of functional foods on the human body, groups of functional foods, generally accepted classification and the advisability of using functional foods in food technology. Keywords: nutrition, trace elements, food products, deficiency, health, metabolism, diet.

Farrux Oltinboyevich Husanov – SamISI, “Oliy matematika” kafedrası (Phd) v.b.dotsenti
Jaxongir Baxtiyorovich Quljanov – SamISI, “Oliy matematika” kafedrası assistenti

MATEMATIKANING IQTISODIY MASALALARNI YECHISHDAGI ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqolada iqtisodiy masalalarni hal qilishda analitik, differensial hisoblash va boshqa matematik usullardan foydalanish bilan bog‘liq masalalar tushuntirilgan. Maqolada shuningdek sodda iqtisodiy masalalar muhokamasi qilinadi va ularning matematik modelini yaratish va paydo bo‘lgan matematik masalani yechish uchun qanday matematik usullar kerakligi tushuntiriladi.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy matematik model, iqtisodiy nazariya, tahlil, geometriya, matematik tenglamalar.

Kirish. Hozirgi vaqtda iqtisodiyot tobora murakkab va o‘zaro bog‘liq bo‘lib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, iqtisodiyotda matematikaning o‘rni ajralmas bo‘lib boraveradi. Iqtisodiy muammolarni tushunish, tahlil qilish va hal qilishda matematika tenglamalar va formulalarga ega mavhum hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Barqaror o‘sish va rivojlanishni ta‘minlash uchun bozor tendensiyalarini prognoz qilishdan tortib, iqtisodiy siyosatni shakllantirishgacha, matematik tamoyillarni iqtisodiy tadqiqotlarga integratsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Matematika va iqtisodiyot mustaqil bilim sohalari bo‘lib, ularning har biri o‘z obyekti va tadqiqot mavzusiga ega. Mashhur amerikalik olim Stiven X. Kellertning so‘zlariga ko‘ra, matematikaning roli bizni qamrab olgan betartiblikda ko‘rinmas tartibni topishdir. Matematikaning ushbu muammosiga asoslanib, uni o‘rganish mavzusi bizni o‘rab turgan dunyoda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan mavhum aloqalarni tasvirlashning miqdoriy shakllarini o‘rganishdir. Shunga asoslanib, matematika fan sifatida aloqalarni o‘rganish va shu asosda atrofimizdagi dunyo haqida eng yangi ma‘lumotlarni olishning ko‘p funksional analitik usullarini yaratadi. Bu matematik vositalarni

turli xil bilim sohalarida ishlaydigan olimlar duch keladigan ko‘plab jumboqlarni hal qilish uchun universal vositaga aylantiradi: iqtisodiyot, tilshunoslik, kimyo, fizika, psixologiya va boshqalar. Shuning uchun ushbu fan dunyodagi eng asosiy va ilg‘or fanlar sirasiga kiradi.

Matematik modellar yordamida hozirgi voqelikni ifodalaydigan ma’lumotlarni olish uchun mavjud bilimlar asosida modelga kiritilgan sifatli farazlarni shakllantirish kerak. Iqtisodiyotda matematika XVIII asrda fransuz iqtisodchisi Fransua Quesnay o‘zining iqtisodiy jadvalarini ixtiro qilgan va nashr etgan paytdan beri qo‘llanilmoqda. Uning ishlari, iqtisodiyotning matematik tahlili sohasidagi ilk marta amaliyotga qo‘llanilishi bilan, matematika va iqtisodiyotning o‘zaro bog‘liqligi haqida ko‘proq tushunish va tahlil qilishga imkon berdi. Bu ijtimoiy mahsulotni bir butun sifatida ko‘paytirishning miqdoriy jarayonini tavsiflashning birinchi tajribasi hisoblanadi. Keyinchalik Adam Smit ijtimoiy reproduksiyaning klassik makroiqtisodiy modelini taklif qildi. Karl Marks o‘ziga tegishli bo‘lgan ishlarda matematik vositalardan keng foydalangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, iqtisodiyotda matematika metodlarining qo‘llanilishi boshlangan bo‘lib, matematik iqtisodiyotning paydo bo‘lishiga olib kelgan. Bu matematika metodlarini iqtisodiyotning tahlil va nazariyasi uchun keng qo‘llashni o‘z ichiga oladi. XIX asrning siyosiy iqtisodiyotida matematika maktabi paydo bo‘ldi, uning vakillari L. Valras, O. Kurno, A. Marshall va boshqalar edi. O. Kurno birinchi matematik usullarini iqtisodiyotda qo‘llagan olimlardan biri bo‘lib, "Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth" nomli kitobi iqtisodiyotda matematik qonunlarini tahlil qilgan birinchi asarlardan biri hisoblanadi. U marginal foyda va qimmatbaho elatchilarni matematik usullar bilan o‘rganishda yordam berdi.

Alfred Marshall esa "Principles of Economics" (Iqtisodiyotning asoslari) nomli asari bilan taniladi va o‘z matematik usullarini iqtisodiyotga tatbiq qilgan uning ishlab chiqarish funksiyalari va boshqa tahlillari iqtisodiyotda muhim jarayon sifatida qoraladi. Marshall matematik usullarini amaliyotda tahlil qilishda katta tajriba va qobiliyatga ega bo‘lgan iqtisodchilardan biri bo‘lib, uning ishlarining ta’siri hozirgi kunda ham davom etmoqda.

Ushbu olimlar birinchilardan bo‘lib bozorning ishlash mexanizmini o‘rganishda matematik vositalardan foydalanishga harakat qilishdi. Keyinchalik, ushbu taniqli iqtisodchilardan keyin V. I. Dmitriev, I. P. Kondratyev, E. Slutskiy kabi rus iqtisodchilari matematik usullardan foydalanishni boshlaydilar.

1920-yillarda budjet rejalashtirishining paydo bo‘lishi matematik usullarni iqtisodiyotda qo‘llash bo‘yicha qizg‘in munozaralarni keltirib chiqardi. 40-yillarning o‘rtalarida XX asr rivojlangan xorijiy mamlakatlarda matematikani iqtisodiyotga ilmiy tadqiqotlar sohasida ham, biznesni boshqarish sohasida ham joriy etishning chaqmoq kabi tez jarayoni boshlanadi. Hozirgi vaqtda amaliy iqtisodiy obyektlarning mikro va makroiqtisodiyotining shakllanishi ularni rasmiylashtirishning eng muhim bosqichi bilan bog‘liq. Buning boshlanishi amaliy matematika bo‘limida va axborot texnologiyalari sohasida katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, uzatish va saqlashga imkon beradigan taraqqiyot bilan boshlandi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning maqsadi iqtisodiyot matematikaga kam ma’lum bo‘lgan muammolarni qo‘yadi va ularni hal qilish yo‘llarini topishga yo‘naltiradi. Hozirgi vaqtda iqtisodiyot matematikadan ko‘proq yangi matematik usullarni talab qiladi. Iqtisodiy dunyoning talablari amaliy matematikada o‘yin nazariyasi, dasturlash va navbat nazariyasi kabi usullardan keng foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Hozirgi vaqtda matematik vositalardan o‘z tadqiqotlarida keng foydalanadigan bilim sohaları eng yuqori yutuqlarga erishmoqda. Matematika o‘ziga xos bilim sohasi sifatida unikal xususiyatlarga ega bo‘lib, bu xususiyatlar uni boshqa ilm fanlari va sohalardan ajralib turadi. Ular quyidagilardan iborat:

- hech qanday tafovutlarga yo‘l qo‘ymaydigan eng qat’iy munosabatlar-matematik formulalarni yaratish qoidalarini aniqlash;
- formulalarni chiqarishda avval bir qator aksiomalar tuziladi, so‘ngra ulardan qat’iy shartlar asosida matematik formulalar tuziladi;

- o‘ziga xos til va simbolizatsiyalarni ishlatish qobiliyati;
- matematik vositalarni barcha bilim sohalari uchun ko‘p funktsiyali analitik vositaga aylantiradigan yuqoridagi xususiyatlar.

Shunday qilib, ushbu xususiyatlarga ega bo‘lgan holda, ilgari surilgan taxminlarga asoslangan matematika, qat’iy mantiqiy qoidalardan foydalangan holda, o‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha so‘nggi bilimlarni olishga, tegishli qoidalarni ikkinchi marta qo‘llashga, yangi olingan bilimlarni takomillashtirishga va boshqalarga imkon beradi. Boshqacha qilib aytganda, ilgari surilgan farazlar va qat’iy mantiqiy qoidalar asosida matematik o‘zgarishlar yordamida haqiqiy obyektlarning eng yangi xususiyatlarini aniqlash va keyinchalik ularni empirik tarzda tadqiq etish mumkin. Karl Marks ta’kidlaganidek, fan faqat matematikadan foydalanishga muvaffaq bo‘lganda mukammallikka erishadi.

Iqtisodiy va matematik modellashtirishni rivojlantirish jarayonida yuqori ilmiy bilimlarning ikkita tizimi-iqtisodiy va matematikaning o‘zaro ta’siri amalga oshiriladi. Iqtisodiyot va matematika o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri va qarama-qarshi bog‘liqlik mavjud, ya’ni: eng yangi matematik vositaning paydo bo‘lishi va undan amalda foydalanish iqtisodiyotga mavjud muammolarni ijodiy hal qilishga imkon beradi. Matematik modellashtirish iqtisodchilarga boshqaruv qarorlari natijalarini turli mezonlar bo‘yicha qanday muvofiqlashtirishni, ayniqsa rivojlanish va boshqaruvning turli bosqichlarida qanday maqsadlarni belgilashni batafsil va chuqurroq tushunish imkonini berdi.

"Matematik vositalardan foydalanmoqchi bo‘lgan tadqiqotchi iqtisodchi,-deydi akademik N. N. Moiseyev, – matematikada asosiy narsa raqamlar va hisob – kitoblar emas, balki yuqori sifatli tahlil usullari, matematik maktab va fikrlash madaniyati ekanligiga e’tibor qaratishi kerak. U tendensiyalarni sezishi, mumkin bo‘lgan bifurkatsiyalar haqida ogohlantirishi mumkin. Akademik N. N. Moiseyevning so‘zlariga ko‘ra, matematik prototiplar amaliy ehtiyojlar uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan vosita emas, balki bilish vositasidir.

Matematik usullarni bilish, iqtisodiy masalalar va menejment sohasidagi mutaxassislarning yuqori kasbiy bilimlarini rivojlantirishning o‘ziga xos elementiga aylanadi. Ushbu kadrlar xodimlari matematika tomonidan yaratilgan analitik vositalarning haqiqiy foydalanuvchilari bo‘lib, ularga matematik atamalarining mohiyatini tushuntirib foydalanuvchilar sifatida matematikani o‘rgatishlari kerak. Analitik vositalardan foydalanganda, ularni iqtisodiyotda qo‘llashning mumkin bo‘lgan sohasi haqida tushunchalar berishi kerak. Matematikaning iqtisodiyotdagi ahamiyati, matematik ma’lumotlarni qayta ishlashning eng yangi maxsus texnologiyalarining kelib chiqishi bilan bog‘liq. Foydalanuvchi matematik formulalarni qanday aniq olinganligini emas, balki uni iqtisodiy masalalarni qayerda va qanday sharoitlarda qo‘llash mumkinligini bilishi kerak.

Hulosa va takliflar. Yuqorida aytilganlarning barchasi iqtisodiyot va matematika kabi mutlaqo boshqa ikkita fan bir-biri bilan chambarchas bog‘liq degan xulosaga kelishimiz mumkin. Matematikani iqtisodiy masalalarda amalda qo‘llash, o‘tmishni tushuntirish, kelajakni ko‘rish va o‘z harakatlarining natijasini baholash uchun hozirgi vaqtda iqtisodiyotda yetishmayotgan katta kuch talab etiladi. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, matematika iqtisodchilarning vositalar to‘plamidagi muhim vosita bo‘lib, ularga murakkab iqtisodiy muammolarni tushunish, modellashtirish va hal qilish imkonini beradi. Iqtisodiy ta’limda matematikaning ahamiyatini ta’kidlab, fanlararo hamkorlikni rivojlantirish va ishonchli ma’lumotlarni tahlil qilishdan foydalanish orqali biz matematikaning kuchidan samaraliroq iqtisodiy strategiya yaratish va iqtisodiy o‘rishni rag‘batlantirish uchun foydalanishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Қаршибоев Х.Қ. Иқтисодчилар учун математика // Услубий қўлланма. – Самарқанд, СамИСИ, 2019.
2. Қаршибоев Х.Қ. Бўлажак иқтисодчиларни электрон ахборот муҳитида кўникмаларни ривожлантириш.// СЕРВИС журнали. 2020 йил, 1-сон.

3. Красс М.С. Математика для экономистов / Красс М.С., Чу-прынов Б.П. – СПб.: Питер, 2011. – 469 с.
4. Канторович А.В. О состоянии и задачах экономической науки. – М.: Наука.- 2010. – 296 с.
5. Невидомская И.А., Якубова А.М. Применение факторного анализа при исследовании экономических процессов // Современные наукоемкие технологии. 2013. № 6. С. 81-83.

Ф.Хусанов, Ж.Кулжанов Роль математики в решении экономических задач	F. Husanov, J.Kuljanov The role of mathematics in solving economic problems
Аннотация: В этой статье объясняются вопросы, связанные с использованием аналитического, дифференциального исчисления и других математических методов при решении экономических задач. В статье также обсуждаются простейшие экономические задачи и объясняется, какие математические методы необходимы для построения их математической модели и решения возникшей математической задачи. Ключевые слова: экономика, математическая модель, экономическая теория, анализ, геометрия, математические уравнения.	Abstract: This article explains issues related to the use of analytical, differential computing and other mathematical methods in solving economic problems. The article also discusses the simplest economic problems and explains what mathematical methods are needed to build their mathematical model and solve the emerging mathematical issue. Keywords: economics, mathematical model, economic theory, theory, geometry, mathematical equations.

Азимжон Хикматилло ўғли Холов – Сирдарё вилояти олий таълим, фан ва инновация бошқармаси шўъба мудири

ИЖТИМОЙ ЙЎНАЛТИРИЛГАН БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МОДЕЛЛАРИ

Аннотация: Ижтимоий йўналтирилган иқтисодиёт – бу ривожланган бозор муносабатлари ва давлатнинг махсус иқтисодий сиёсати асосида иқтисодий тизимнинг ижтимоий барқарорлигига эришишга, рақобат эркинлигини таъминлашга, аҳоли турмуш даражасидаги табақаланишни камайтиришга, ҳар бир шахс турмуш даражасини ривожлантириш учун тенг имкониятлар яратишга қаратилган иқтисодий ривожланишдир. Ушбу мақолада ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини ривожлантириш моделлари бўйича сўз боради. Калит сўзлар: Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти, ижтимоий барқарорлик, рақобат эркинлиги, аҳоли турмуш даражаси, шахс турмуш даражаси.

Кириш. Ижтимоий йўналтирилган ривожланишнинг жаҳон тажрибаси таҳлили шуни кўрсатадики, иқтисодий адабиётларда қайси мамлакатлар ижтимоий йўналтирилган, нима иқтисодиётнинг ижтимоий йўналиши учун мезон бўлиб хизмат қилиши кераклиги, қайси ижтимоий йўналтирилган ривожланиш моделлари энг самарали эканлиги ҳақида яқдил хулосага келинмаган.

Аксарият тадқиқотчиларнинг фикри яқдил бўлган ягона нарса шуки, Германия ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётга эга мамлакатларнинг рисолага мос намунаси.

Бироқ, тадқиқотчилар ижтимоий йўналтирилган мамлакатлар қаторига Германия билан бирга кўпгина Европа мамлакатлари, шунингдек, Япония, Канада, АҚШ ва бошқа мамлакатларни ҳам киритадилар.

Шуни таъкидлаш лозимки, АҚШ, Япония, Канада ижтимоий йўналтирилган ривожланишга эга мамлакатлар эмас, деган нуқтаи назар мавжуд. Бундай ҳолда, ижтимоий йўналтирилган иқтисодиёт иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни давлат томонидан тартибга солишнинг юқори даражаси билан тавсифланган “бозор капитализмининг Европа модели” деб номланади [1].

Бундан ташқари, бир қатор тадқиқотчилар “ижтимоий бозор иқтисодиёти” (ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётнинг синоними) ва “ижтимоий йўналтирилган бозор

иктисодиёти” атамаларини ажратиб кўрсатишади, чунки ижтимоий бозор иктисодиёти (ижтимоий йўналтирилган иктисодиёт) фақат Германия ва унга қўшни мамлакатларда мавжуд (Австрия, Белгия, Нидерландия), чунки айнан шу мамлакатларда фаровонликни оширишга қаратилган ва “ижтимоий бозор иктисодиётини қуриш” деб номланган давлат сиёсати юритилади [2].

Бунда ижтимоий йўналтирилган бозор иктисодиёти тушунчаси бошқа барча мамлакатлар учун амал қилади, чунки у иктисодий ривожланишнинг “Германия” йўлини эмас, балки иктисодиётнинг аҳоли фаровонлигини оширишга қаратилган умумий йўналишини акс эттиради.

Бизнинг фикримизча, бу бир хил семантик мазмунга эга бўлган атамаларнинг “кураши” Европа, Осиё ва Америка мамлакатларида иктисодий ривожланишнинг ижтимоий йўналишлари билан боғлиқ турли жараёнлар содир бўлаётганига қарамай, улар ижтимоий йўналтирилган ривожланишни шакллантиришнинг бир хил тамойилларига асосланади.

Биз таклиф этаётган таърифга кўра, “ижтимоий йўналтирилган иктисодий ривожланиш – бу аҳолининг юқори фаровонлигини таъминлаш орқали иктисодий тизимнинг ижтимоий барқарорлигига эришишга қаратилган иктисодий ривожланишни ташкил этиш”.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ижтимоий бозор муносабатлари назарийчилари (А. Мюллер-Армак, П. Козловски, Х. Ламперт, В. Репке, О. Шлехт, Л. Эрхард ва б.) томонидан шакллантирилган иктисодий муносабатларда давлат иштирокининг умумий тамойиллари мавжудлигига қарамай, турли мамлакатларда ижтимоий йўналтирилган иктисодиёт билан ҳар бир мамлакатда шаклланган давлат аралашувига мос равишда ўзига хос хусусиятларга эга. Шу муносабат билан таснифлаш мезонларига қараб ижтимоий йўналтирилган иктисодиёт моделларининг турли таснифлари (ҳар доим ҳам давлатнинг ролини таҳлил қилиш асосида эмас) мавжуд.

Масалан, белгиялик олим Г. Ван дер Вее таснифлаш мезони сифатида жамоат ташкилотлари (қасаба уюшмалари), давлат ва хусусий ишлаб чиқарувчиларнинг иктисодиётга таъсири имкониятидан фойдаланишни таклиф қилади. Ушбу мезонга кўра, ижтимоий йўналтирилган бозор иктисодиётининг неоклассик, нолиберал ва марказлаштирилган моделлари мавжуд [3].

А.Н. Илларионов иктисодий эркинлик индексининг ўсишига (0 дан 10 гача ўлчанади) ва аҳоли жон бошига ЯИМнинг ўсишига қараб ижтимоий йўналтирилган иктисодиётнинг беш турдаги моделларини таклиф этади. Унга кўра иктисодий эркинлик олий индекси қанча баланд бўлса, иктисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги шунча юқори бўлади [4].

А.Н. Нестеренко томонидан таклиф қилинган ижтимоий йўналтирилган иктисодиёт моделларининг таснифи алоҳида эътиборга лойиқдир. Таснифлаш мезони сифатида у ижтимоий бозор иктисодиётининг Англосаксон, Ўрта ер денгизи ва Скандинавия моделлари мавжуд бўлган географик ҳудудни аниқлади [5]. Ижтимоий йўналтирилган ривожланишнинг Минтақавий мамлакатларига у Германия, Австрия, Белгия, Голландия, Франция, Японияни киритди. Ижтимоий йўналтирилган ривожланишнинг Англосаксон вариантыга Буюк Британия, Ирландия, АҚШ ва Канадани, Скандинавия минтақасига эса Швеция, Финляндия, Норвегия ва Данияларни киритди. Унинг фикрича, ижтимоий йўналтирилган ривожланишнинг Ўрта ер денгизи минтақасига Италия, Греция, Испания ва Португалия давлатлари киради.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот ишини бажаришда кузатиш, маълумотларни тўплаш, умумлаштириш, гуруҳлаш, таққослаш, монографик кузатиш усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ижтимоий йўналтирилган ривожланишга эга мамлакатларни нафақат Германия ёки Европа давлатлари, балки ижтимоий йўналтирилган иктисодиётга эга мамлакатлар рўйхатини сезиларли даражада кенгайтириши мумкин бўлган бир неча давлатлар ташкил этади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ижтимоий йўналтирилган иктисодий ривожланишни шакллантириш механизмнинг асосий элементлари ишлаб чиқилган бозор

муносабатлари ва жамият ривожланишининг ижтимоий мақсадларини амалга оширишга қаратилган давлатнинг махсус сиёсати ҳисобланади.

Шу билан бирга, бозор муносабатларининг “таъсир қилиш” соҳасига моддий ва номоддий товарларни истеъмол қилиш даражаси, даромад даражаси, турли хил ижтимоий ва маиший хизматлар кўрсатиш каби фаровонлик даражасининг таркибий қисмлари киради. Фаровонликни давлат томонидан тартибга солишнинг таъсир доирасига эса аҳолини давлат хизматлари (таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий ёрдам) билан таъминлаш даражаси, инфратузилмани ривожлантириш даражаси, хавфсизлик, аҳолининг ногирон қисмига ижтимоий ёрдам кабилар киради.

Турмуш даражаси юқори бўлган мамлакатларнинг иқтисодий фаолияти таҳлили шуни кўрсатадики, давлат “истеъмол товарлари”ни ишлаб чиқариш билан шуғулланмайди ва уларни ишлаб чиқариш самарадорлиги ва ҳажмининг ўсишига билвосита таъсир қилади.

Биз иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш даражасига кўра ижтимоий йўналтирилган ривожланиш мамлакатларини типологизация қилиш учун ўз мезонимизни таклиф қиламиз.

Ижтимоий йўналтирилган ривожланиш мамлакатларини давлат томонидан тартибга солиш даражаси бўйича таҳлил қилишимиз қуйидаги хусусиятларни аниқлашга имкон бери.

➤ **Биринчидан**, давлат томонидан тартибга солишнинг энг кам даражаси Англосаксон гуруҳи мамлакатларида кузатилади. Бу ерда давлат бюджети орқали қайта тақсимланадиган ЯИМнинг улуши 50 фоиздан кам, ходимлар умумий сонининг қарийб 10 фоизи иқтисодиётнинг давлат секторида банд, ижтимоий ёрдам асосан иқтисодиётнинг хусусий секторига ўтказилган.

➤ **Иккинчидан**, давлат аралашувининг энг катта даражаси Скандинавия мамлакатлари гуруҳига хосдир. Бу ерда ЯИМнинг 60-65 фоизи мамлакат бюджет тизими орқали қайта тақсимланади, ходимлар умумий сонининг 20 фоизидан ортиғи иқтисодиётнинг давлат секторида ишлайди ва уларни ижтимоий ҳимоя қилиш вазифалари асосан давлат зиммасига юклатилган.

➤ **Учинчидан**, Минтақавий ва Ўрта ер денгизи мамлакатлари гуруҳлари юқорида кўрсатилган гуруҳлар ўртасида оралик ўринни эгаллайди. Шу билан бирга, шуни таъкидлаш лозимки, А.Н. Нестеренконинг фикрига кўра ижтимоий йўналтирилган ривожланишнинг Минтақавий модели Скандинавия моделига жуда яқин, Ўрта ер денгизи модели эса Англосаксон модели билан жуда кўп ўхшашликларга эга.

Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш даражасини батафсил баён қилиш баробарида биз ўзаро фарқ қиладиган мамлакатларни қуйидагиларга кўра аниқлаймиз:

1. Ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётни шакллантиришнинг институционал шартлари – ЯИМни қайта тақсимлаш асосида иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш даражаси.

2. Ҳар бир шахснинг манфаатлари ва аҳоли фаровонлигини ҳимоя қилиш.

Хулоса ва таклифлар. Шу муносабат билан биз иқтисодий тизимларнинг ижтимоий барқарорлиги даражасидан фарқ қилувчи давлат томонидан тартибга солишнинг юқори, ўрта, чекланган даражасига эга моделларни аниқладик.

Иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг танланган мезонларга мувофиқ таҳлили шуни кўрсатадики, маълум даражада иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг ижтимоий бозор иқтисодиёти моделлари бўйича шартли тақсимланиши қуйидагича амалга оширилади:

1. Ҳукумат томонидан тартибга солишнинг “чекланган” даражасига эга моделлар: АҚШ, Япония, Буюк Британия, Канада, Австралия ва б.

2. Давлат томонидан тартибга солишнинг “ўртача” даражасига эга моделлар: Германия, Франция, Швеция, Швейцария, Италия, Испания ва б.

3. Давлат томонидан тартибга солишнинг “юқори” даражасига эга моделлар: Финляндия, Норвегия, Дания, Греция ва б.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг зарур даражаси масаласи очик ҳисобланади. Ривожланган мамлакатларда ижтимоий бозор иқтисодиётини ривожлантириш учун шароит яратиш бўйича катта тажриба мавжудлигига қарамай, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви даражаси ҳақидаги мунозаралар бугунги кунгача давом этмоқда. Биз учун бу масалани ўрганишнинг аҳамияти Ўзбекистон учун ҳам ижтимоий йўналтирилган ривожланиш моделини аниқлаш зарурати билан белгиланади.

Иқтисодий фаолият ва ижтимоий жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш таҳлили шуни кўрсатадики, улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Масалан, иқтисодий самарадорлик ҳисобига тўлиқ бандликка эришишга эътибор қаратиш, ижтимоий ёрдам функцияларини асосан фақат давлат томонидан бажарилиши давлат томонидан тартибга солишнинг юқори даражасидан далолат беради. Бу, ўз навбатида, бюджет орқали қайта тақсимланадиган маблағлар микдорининг кўпайишига, иқтисодиётнинг давлат секторида банд бўлганлар сонининг кўпайишига олиб келади. Шундай қилиб, иқтисодиётнинг ижтимоий йўналиши қанчалик юқори бўлса, иқтисодий жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш шунчалик юқори бўлади. Бандликнинг камайиши ҳисобига иқтисодиёт самарадорлигига эътибор қаратиш, ижтимоий ҳимоя функцияларини бизнес тузилмаларига ўтказиш давлат томонидан тартибга солишнинг чекланган даражасини кўрсатади, бу бюджет тизими орқали қайта тақсимланган биринчи вариантга нисбатан ЯИМнинг анча кичик ҳажми, иқтисодиётнинг давлат секторида ишлайдиган аҳоли сонининг сезиларли даражада камайиши орқали ифодаланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Осипов , Ю.М. Основы теории хозяйственного механизма /Ю.М. Осипов.-М.: Изд-во МГУ.-1994.-367 с.

2. Социальное рыночное хозяйство: Теория и этика экономического порядка в России и Германии: [Сб. ст.] / ред. пер. В.С. Автономов. - СПб.: Экономическая школа, 1999. - 367 с.

3. Ван дер Вее , Г. История мировой экономики: 1945-1990 /пер. с французского А.И. Тихонова/-М.: Наука. 1994.- с. 413 .

4. Илларионов, А.Н. Как заработать 100 триллионов долларов /А.Н. Илларионов // Эксперт.-2000-№8.-С. 16-23.

5. Никишин, А.М. Механизмы и закономерности развития инновационных процессов в регионе /А.М. Никишин // Аудит и финансовый анализ. -2007. <http://www.auditfin.com/fin/2007/4/Nikishin/Nikishin%20.pdf>

А.Холов Модели развития социально-ориентированной рыночной экономики	A.Kholov Models of development of a socially oriented market economy
Аннотация: Социально-ориентированная экономика — это экономическое развитие, направленное на достижение социальной стабильности экономической системы на основе развитых рыночных отношений и специальной экономической политики государства, обеспечения свободы конкуренции, снижения расслоения в уровне жизни населения, создания равных возможностей для развития уровня жизни каждого человека. В данной статье рассматриваются модели развития социально ориентированной рыночной экономики. Ключевые слова: социально-ориентированная рыночная экономика, социальная стабильность, свобода конкуренции, уровень жизни населения, уровень жизни личности.	Abstract: A socially oriented economy is economic development aimed at achieving social stability of the economic system on the basis of developed market relations and special economic policy of the state, ensuring freedom of competition, reducing stratification in the standard of living of the population, and creating equal opportunities to develop the standard of living of every person. This article examines models of development of a socially oriented market economy. Keywords: socially oriented market economy, social stability, freedom of competition, standard of living of the population, standard of living of the individual.

Olimjon Narkulovich Jo‘rayev – Qarshi Davlat universiteti, “Iqtisodiyot” kafedrası o‘qituvchisi

MEHNAT JARAYONINING MAZMUNI, IJTIMOY-IQTISODIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada Qashqadaryo viloyati aholisining bandlik darajasini oshirish borasida sanoat tarmoqlarining o‘rni va ahamiyati tadqiq etilgan. Iqtisodiyot tarmoqlarini innovatsion rivojlanish sharoitida, jumladan neft-gaz, kimyo, yengil sanoat yo‘nalishini rivojlantirishning va mavjud qo‘shma korxonalar bilan hamkorlikda ishlab chiqilayotgan dasturlarning istiqbolli yo‘nalishlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Aholining bandlik darajasi, mehnat resurslari, sanoat tarmoqlari, ish o‘rinlari, ishsizlik, tadbirkorlik.

Kirish. Bugungi mamlakat iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirish sharoitida mehnat jarayoni to‘g‘risidagi nazariy va amaliy tasavvurlarni o‘zgartirib, jamiyat faoliyati rivojining mutlaqo yangi asoslari ishlab chiqilishini taqazo etadi. Mehnat jarayoni va uni tashkil etish mamlakat iqtisodiyotining innovatsion rivojlanish sharoitida muhim iqtisodiy kategoriya bo‘lib, u muntazam ravishda tadqiq etish va aniqlashni talab qiladigan ko‘p qirrali tushunchadir. Bundan kelib chiqadiki, jamiyatning barcha iqtisodiy va ijtimoiy muammolariga mehnat jarayoni tushunchasi nuqtayi nazaridan yondashish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Inson o‘z tabiatiga ko‘ra, ijtimoiy mavjudotdir. U o‘ziga va yaqin kishilariga turmush kechirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratadi. Shu tariqa iqtisodiyot olami vujudga keladi. Insoniyat taraqqiyotining tarixi – iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan, ijtimoiy mehnat taqsimoti sohasidagi munosabatlarning rivojlanish tarixidir. Payg‘ambarimiz Muhammad (S.a.v.) jamiyatda mehnatning tutgan o‘rnini yuksak baholab, “Mehnat qilishdan uyalmang. Mehnat qilish – ibodat qilish bilan barobar”, - deb uqtirganligini ta’kidlagan holda, bugungi kunda ham mehnat va u bilan bog‘liq jarayonni o‘rganishga bo‘lgan jarayonni o‘rganishga bo‘lgan intilish yanada rivoj topib, iqtisodiyotda muhim o‘rin tutishini yana bir bor ta’kidlamoq darkor.

Mehnat jarayoni to‘g‘risidagi qarashlarning vujudga kelishi va rivojlanishi insoniyat tarixiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan nazariyalar hamda fikrlar bilan bog‘liq bo‘lib, ular insonning eng muhim, uni boshqa jonzotlardan farqlaydigan mohiyatiga – mehnat qila olish qobiliyatiga, ya’ni tabiat ashyolarini ongli ravishda o‘zgartirib, ularga ta’sir o‘tkaza borib, ularni o‘z talab ehtiyojlariga moslashtira olishga taalluqlidir.

Mehnat va mehnat jarayoni xaqida bugungi kundagi nazariyalarning asosida ilk Sharq va G‘arb mutafakkirlar, iqtisodchi-olimlar, amaliyotchi arboblarning qarashlari yotadi va ular uzoq tarixga ega.

Jumladan, Sharq mutafakkirlaridan Kaykovusning “Qobusnoma”, Abu Nasr Farobiyning “Fozil odalar shahri”, Abu Rayhon Beruniyning “Geodeziya”, “Minerologiya”, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, XV asrning yirik mutafakkiri Alisher Navoiyning ko‘plab asarlarida mehnatning insoniyat rivojidagi ahamiyati haqida muhim fikrlar bayon etilgan.

Bundan tashqari mashhur G‘arb iqtisodchi-olimlaridan biri A.Smit (1723-1790) ning “Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqiqot” asarida (1776) mamlakat boyligi moddiy ishlab chiqarish mahsulotlari bilan belgilanishi to‘g‘risidagi qoidalar bayon qilingan.

Ingliz moliyachisi va siyosiy iqtisod klassik maktabining yirik namoyondasi D.Rikardo (1772-1823) mehnat to‘g‘risidagi iqtisodiy nazariya yo‘nalishlaridan birining asoschisi hisoblanadi.[4-5] U “Siyosiy iqtisod va soliq solish asoslari” asarida “Tovarning qiymati yoki u ayirboshlanayotgan birorta boshqa tovarning miqdori uni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnatga to‘lanadigan ko‘proq yoki kamroq haqqa emas, balki shu mehnatning nisbiy miqdoriga bog‘liq bo‘ladi” degan fikrni aytgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot davomida ilmiy adabiyotlarda keltirilgan nazariy materiallarga asoslangan holda mantiqiy tahlil usullaridan foydalanildi. Mavjud ma’lumotlarni tahlil qilishda induksiya va deduksiya, tahlil va sintez, qiyosiy tahlil kabi uslublar va yondashuvlar qo‘llanilgan.

Bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki ko'rsatilgan xizmat raqobatbardoshligiga erishishning asosiy yo'llaridan biri-mehnat jarayonini tashkil etish, uni me'yorlash va shular asosida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirish, mehnat unumdorligini o'stirish katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. Biroq “mehnat barcha boyliklarning manbai emas. Tabiat manba” Ammo “inson tabiatiga azaldan barcha vositalar va mehnat predmetlarining birinchi manbai sifatida qarab, uni (tabiatni) o'ziga tegishli deb bilar ekan, uning mehnati qiymat va boylik manbaiga aylanadi”. Mehnat “qiymat mehnat taqsimotini tartibga soluvchi rol o'ynaydigan” tovar iqtisodiyotidagina almashuv qiymatini belgilaydi. Ijtimoiy mehnatning har bir taqsimoti mehnat mahsuliga qiymat shaklini bermaydi, balki faqat jamiyat tomonidan bevosita tashkillashtirilmagan, bozor va aksincha tovarlar almashinuvi orqali bilvosita tartibga solinadigan mehnat taqsimoti mahsulotga qiymat shaklini beradi.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki mehnat jarayoni – bu, avvalo kishi mehnati, mehnat predmeti va mehnat vositalarini o'z ichiga oladi. Mehnat – kishilarning ma'lum bir maqsadga qaratilgan ongli faoliyati bo'lib, bu faoliyat natijasida ular tabiatdagi mavjud narsalarga ta'sir etishi, o'zgartirishi, o'z hoxish-istaklariga moslashtirishi orqali moddiy ne'matlar va madaniy boyliklar yaratishlari mumkin.[6]

Bizga ma'lumki kishi mehnati yo'naltirilgan tabiatdagi barcha narsalar mehnat predmeti, deyiladi. Kishilar o'z mehnat predmetiga qanday vositalar orqali ta'sir ko'rsatsalar, ana shunga mehnat vositalari deyiladi. Mehnat vositalari orasida mehnat qurollari hozirgi vaqtda muhim rol o'ynaydi. Mehnat predmeti bilan mehnat vositalari birgalikda ishlab chiqarish vositalarini tashkil qiladi. Shunday bo'lsada, ishlab chiqarish vositalari har qancha rivojlangan, zamonaviy, takomillashgan bo'lsa-da, o'z-o'zidan harakatga kelmaydi. Ular faqat bir kuch ya'ni, ishchi kuchi bilan birlashgandan so'nggina harakatga keladi, mehnat jarayoni amalga oshadi, moddiy ne'matlar ishlab chiqariladi yoki biron-bir xizmat turi ko'rsatiladi. Demak, mehnat jarayoni, ya'ni moddiy ne'matlar ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida kishilarning bevosita mehnati muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun mehnat jarayonini oqilona tashkil etish, uni maqsadga muvofiq sarflash, bekordan-bekor isrof bo'lishiga yo'l qo'ymaslik va shular asosida ishlab chiqarishning, xizmat ko'rsatishning samaradorligini oshirish mamlakat iqtisodiyotining hozirgi innovatsion sharoitidagi muhim va dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Mehnat jarayonini tashkil etish ishlari quyidagi bir qancha ishlar orqali olib boriladi:

1. Korxona va tashkilotlarda texnika, texnologiya, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni tashkil etish jarayonlarining rivojlanishi, xodimlarning madaniy-texnika darajasining yuqorilashib borishi tufayli mehnatni to'g'ri taqsimlanishi. Bu vazifalarni hal etish eng avvalo, ijrochilarni joy-joyiga qo'yishni va ularning ish vaqtidan samarali foydalanishni ta'minlovchi eng kerakli yo'llarni belgilashni, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishdagi har bir a'zoning vazifalarini, huquq va burchlarini to'g'ri va aniq belgilashni ko'zlaydi;

2. Ishchi-xodimlarning ish joylarini to'g'ri tashkil etish, ularga xizmat ko'rsatishni muntazam takomillashtirib borish, xodimni zamonaviy asbob-uskunalar bilan ta'minlash, ish joylariga ishga sarflanadigan vaqtning behuda ketishiga barham beradigan eng samarali xizmat ko'rsatish tizimlarini amalda joriy qilish;

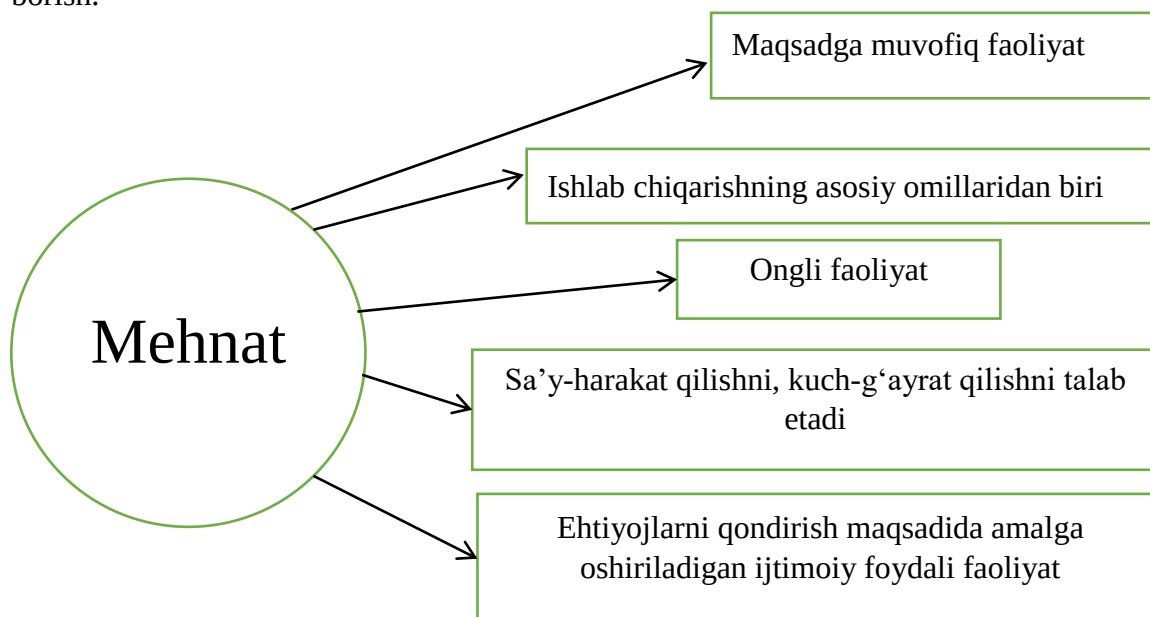
3. Mehnat jarayonlarini takomillashtirishda zamonaviy mehnat usul va uslublarini joriy qilish. Bu ishga ishchi-xodimlarning yuqori mehnat unumdorligini ta'minlovchi mehnat jarayonini loyihalash va amalda joriy qilish, shuningdek, mehnatning eng zamonaviy usullarini o'rganish, tanlash va amaliyotga joriy etish yo'li bilan erishiladi;

4. mehnatni me'yorlashni takomillashtirish, uning ilmiy darajasini yuksaltirish, joriy qilinishilozim bo'lgan sohalarini kengaytirish, ilmiy jihatdan asoslangan mehnat me'yorlarining salmog'ini ko'paytirish;

5. sermehnat, og'ir ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida mehnat sharoitlarini yaxshilash, ishchi-xodimlar uchun zarur sanitariya-gigiyena sharoitini yaratish, mehnat va dam olishning qulay tartiblarini joriy qilish, ishlab chiqarish muhitini estetik jihatdan o'zgartirish;

6. Ishchi-xodimlarning o'zaro eng qulay mehnat aloqalarini shakllantirish, mehnat va

ishlab chiqarish intizomini mustahkamlash, mehnat jarayonida ijodiy faoliyatini rivojlantirib borish.

1-rasm. “Mehnat” tushunchasining mohiyati

Mehnat jarayonining tarkibiy qismlari (usullari, harakatlari, qimirlashlari)ning murakkabligi va xilma-xilligi, bu qismlarning bajarilish tartibini mustaqil tanlash, hisoblash, rejalashtirish va muvofiqlashtirish imkoniyatlari mehnatning mazmuniga muhim o'zgarishlar kiritadi.

Bugungi zamonaviy mehnat munosabatlari amalga oshirilayotgan davrda, mehnat faqat maqsadga muvofiq faoliyat bo'lishi mumkin. Bu esa inson tomonidan foydali natijaga erishishga intilish zarurligini anglatadi.

Har qanday korxonadagi barcha texnologik operatsiyalar inson ishtirokida amalga oshiriladi. Ishlab chiqarish muhitida mehnat jarayoni – bu ma'lum bir resurslarni aniq bir mahsulotga aylantirishga qaratilgan hodimlarning faoliyati hisoblanadi. Uning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- sarflanadigan energiya va vaqt harajatlari;
- kutiladigan natijaning foydaliligi;
- daromad;
- funksiyalarning bajarilishidan qoniqish darajasi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mehnat jarayonining mohiyati barcha bosqichlarni bajarish uchun zarur bo'lgan operatsiyalar va hodimlar harakati bilan belgilanadi. Mehnat jarayonlarini tashkil qilishda quyidagilar ta'minlanishi kerak:

- vazifalarni qabul qilish;
- axborot va materiallarni qabul qilish;
- texnologiyaga muvofiq tarzda xom ashyoni tayyor mahsulotga aylantirishda bevosita ishtirok etish;
- ko'zlangan natijaga erishish.

Mehnat jarayoni va uni ratsionalizatsiyalash jismoniy mehnatni qisqarishiga, mehnat faoliyatini amalga oshirishda qulaylik yaratishga, keraksiz va takroriy harakatlarning oldini olishga yordam beradigan muayyan operatsiyalarni bajarish uchun ishlatiladigan usullar bilan ta'minlanadi. Mehnat jarayonining tasnifi korxonada bajarilayotgan amalda qo'llaniladigan usullar va texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abduraxmonov Q.X., Shoyusupova N.T., Bakiyeva I.A. “Mehnat iqtisodiyoti”(Darslik)-T.:TDIU, 2011.237 bet.
2. Antologiya ekonomicheskoy klassiki. T.1, 402-c.

3. Marx/Engels Selected Works, Volume Three. Critique of the Gotha Programme. New York: International Publishers, 1970. Print. P15
4. D.Rikardo. / Высокая цена золотых слитков: доказательство обесценивания банкнот (The High Price of Bullions: The Proof of the Depreciation of Bank Notes, 1810),
5. D.Rikardo. Очерк о влиянии низкой цены зерна на доходность капитала (Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock, 1815),
6. D.Rikardo. Начала политической экономии и налогового обложения (The Principles of Political Economy and Taxation, 1817)

О.Джураев Содержание трудового процесса и его социально-экономические характеристики	O.Juraev Content of the labor process and its socio-economic characteristics
Аннотация: В статье обосновывается роль и значимость отраслей промышленности в повышении уровня занятости населения Кашкадарьинской области. Сделана попытка показать возможности развития предприятий нефтегазовой, химической, легкой промышленности, а также механизм сотрудничества их с совместными предприятиями в условиях инновационной экономики. Ключевые слова: уровень занятости населения, трудовые ресурсы, промышленность, рабочие места, безработица, предпринимательство.	Abstract: The article substantiates the role and importance of industrial sectors in increasing the level of employment of the population of the Kashkadarya region. An attempt has been made to show the possibilities for the development of enterprises in the oil and gas, chemical, and light industries, as well as the mechanism for their cooperation with joint ventures in an innovative economy. Keywords: employment level, labor resources, industry, jobs, unemployment, entrepreneurship.

Рузбой Норматматов – СамИСИ, «Сервис» кафедраси профессори, т.ф.д.,
Уктам Абдуғани ўғли Абдурайимов – СамИСИ ассистенти, БМТИ мустақил
тадқиқотчиси

МУВОЗАНАТЛАШГАН ОВҚАТЛАНИШ ИНСОН СОҒЛИҒИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИДИР

Аннотация: Мазкур мақолада мувозанатлашган овқатланишни ташкил этишнинг асосий жиҳатлари, унинг инсон саломатлигини сақлашда муҳим профилактик восита эканлиги баён этилади. Шунингдек, мувозанатлашган овқатланиш бўйича тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: оксил, ёғ, углевод, витамин, аминокислота, мувозанатлашган овқатланиш, озуқабоп тола, пектин моддалари, ёғ кислотаси.

Кириш. Бугунги кунда мувозанатлашган овқатланиш замонавий медицинанинг эътиборини тортаётган муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Овқатланиш муаммоси БМТ нинг Бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ВОЗ) томонидан кўриб чиқиладиган муҳим муаммолар таркибига киритилганлиги ҳам бунинг яққол намунаси.

Ер шари аҳолисининг тез суръатлар билан ўсиб бораётганлиги озиқ-овқат ресурслари ва озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг кўпайишини келтириб чиқаради. Озиқ-овқат маҳсулотлари турлари ва ассортиментининг кун сайин ортиб бориши, ўз навбатида овқатланиш маданияти ва соғлиқни сақлаш учун оқилонга овқатланиш масалаларига амал қилишни тақозо этмоқда. Бугунги кунда, ҳалигача кўпчилик инсонлар рационининг асосий таркибий қисмини юқори каллорияли қандолатчилик ва ёғли маҳсулотлар ташкил этмоқда (1).

Мувозанатлашмаган юқори каллорияли озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли, шунингдек керагидан ортиқча тўйиб овқатланиш инсонларнинг ортиқча вазнга эга бўлишини ва юрак-қон томири касалликларининг авж олишини келтириб чиқармоқда (4; 5).

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, аҳолининг соғлом овқатланиши ҳақидаги билим

ва тушунчалари ҳамон пастлигича қолмоқда. Бугунги кунда кўпчилик истеъмолчилар таркибида бўёқ моддалари, ароматизаторлар, консерватлар, модификация қилинган компонентлар, озуқабоп қўшимчалар қўшилган озиқ-овқат маҳсулотларини хуш кўрадилар. Тез тайёр бўладиган ва тозаланган озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабнинг юқорилиги аҳоли овқатланиш маданиятини пастлигидан далолат беради.

Маълумки, тез тайёр бўладиган ва тозаланган маҳсулотлар таркибида инсон ҳаёт фаолияти учун энг зарур ҳисобланадиган витаминлар, минерал моддалар ва балласт моддалари жуда ҳам кам микдорни ташкил этади. Шу сабабли соғлом, рационал, мувозанатлашган овқатланиш, овқатланишдан профилактик восита сифатида фойдаланиш масалаларида аҳолига узлуксиз равишда ахборотлар бериб бориш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мувозанатлашган овқатланишни ташкил этиш бўйича бир қатор илмий-тадқиқот ишлари бажарилган.

Масалан, бу борада мамлакатимизда илмий изланишлар олиб борган тадқиқотчи олимлар қаторига собиқ Самарқанд кооператив институти “Умумий овқатланиш маҳсулотлари технологияси” кафедраси профессор-ўқитувчилари Т.А.Худайшукуров, В.А.Атоев, Б.Т.Эшқуватов, М.Р.Мухтароваларни киритиш мумкин. Бу борада илмий-тадқиқот ишларини бажарган россиялик олимлар А.А.Покровский, И.М.Скурихин, В.А.Шатерников, К.З.Саломатина, Е.Н.Степанова ва бошқалар ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Изланишлар жараёнида иқтисодий, қиёсий таҳлил, мамлакатимиз ва хорижий олимлар илмий ишларидан, ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги кунда оммавий ахборот воситаларида мувозанатлашган овқатланиш деган тушунчани тез-тез учратамиз. Лекин кўпчилик одамлар мувозанатлашган овқатланиш нима ва бундай овқатланиш парҳез овқатланишдан нимаси билан фарқ қилиши тўғрисида тўлиқ маълумотга эга эмаслар. Хўш, мувозанатлашган овқатланишни қандай тушунмоқ керак.

Мувозанатлашган овқатланиш деганда инсоннинг рациониди организмнинг нормал фаолият юритиши учун зарур бўлган, углеводлар, аминокислоталар, витаминлар, ёғ кислоталари, минерал моддаларнинг керакли микдорда ва нисбатда бўлиши тушунилади

Ана шу озиқ ва биологик фаол моддаларнинг манбаи ҳайвонот ва ўсимлик маҳсулотлари ҳисобланади. Демак, мувозанатлашган овқатланишнинг асосий тамойилларидан бири истеъмол қилинаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг хилма-хиллиги ҳисобланади. Овқат рационига асосий озиқ-овқат ҳисобланадиган гўшт, балиқ, мева, сабзавот, бошоқли донлар ва сут маҳсулотлари киритилиши керак. Бундай ёндашув организмни зарур озуқавий моддалар, витаминлар, микронутрентлар билан таъминлаб, қайсидир бир модданинг етишмовчилигининг олдини олади.

Мувозанатлашган овқатланиш формуласига биноан оксил, ёғ ва углеводларнинг нисбати 1:1,2:4,6 ни ташкил этиши керак. Бунда инсон кундалик энергия сарфининг 11-13 фоизини оксиллар, ўртача 33 фоизини ёғлар, 55 фоизини эса углеводлар истеъмоли ҳисобига тўлдирилиши керак (2).

Мувозанатлашган овқатланишнинг асосий тамойилларидан яна бири озуқа рационининг энергетик қиймати инсон кундалик фаолиятида сарф қиладиган энергияга мос келиши керак (3).

Замонавий ҳаёт тарзида кўпчилик одамлар организмнинг энергияга бўлган талабидан ортиқ даражада юқори калорияли озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишадилар. Айниқса, керагидан ортиқ даражада нон ва нон маҳсулотлари, қандолат маҳсулотлари, шакар, ёғ, ёғли гўшт, ёғли пишлоқлар, картошка истеъмол қилинади. Шу асосда асримизнинг хавфли касалликларидан бири семиришдир. Семириш эса инсон организмнинг турли хил касалликларни келтириб чиқаришини ҳар биримиз тушунамиз.

Бундан ташқари, мувозанатлашган овқатланиш ёғ, шакар-қанд ва тузни мўътадил истеъмол қилишни назарда тутди. Бу маҳсулотларни керагидан ортиқча истеъмол қилиш

юрак-қон томири касалликларининг авж олишини, инсоннинг семириши ва соғлиқ билан боғлиқ бошқа муаммоларни келтириб чиқаради. Шу сабабли ҳам ҳар бир инсон қанча ёғ, қанча шакар-қанд ва туз истеъмол қилаётганини назорат қилиши ва табиий, фойдали озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмолига устуворлик бериши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Мувозанатлашган овқатланиш иммунитетни сақлаб туришда ҳам муҳим роль ўйнайди. Баъзи озиқ-овқат маҳсулотлари таркибида антиоксидант моддалари бўлиб, улар организм хужайраларини эркин радикалларининг зарарли таъсиридан ҳимоя қилади ва шу асосда иммун тизимини мустаҳкамлайди. Айниқса, мевалар, сабзавотлар, резавор мевалар ва кўкатлар ана шундай хусусиятга эга эканлиги билан алоҳида диққатга сазовордир. Бунинг боиси шундаки, улар витаминлар ва минерал моддаларнинг асосий манбаи ҳисобланади. Масалан, озиқ-овқат маҳсулотлари таркибида бўладиган С ва Д витаминлари инсон иммунитетини мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнайди. Сабзавотлар, мевалардан цитрус, резавор мевалар, киви ва булғор қалампири С витаминининг асосий манбаи ҳисобланади. Д витаминининг асосий манбаи балиқ мойи, сут ва сут маҳсулотлари, тухум ҳисобланади. Сўнгги маълумотларга кўра инсоннинг кундалик рационидида камида 32 тур озиқ-овқат маҳсулотлари бўлиши керак. Ана шу озиқ-овқат маҳсулотлари инсон организмнинг тўлиқ фаолият юритиши учун уни 15 тур витаминлар ва 20 хил макро ва микроэлементлар билан таъминлаб бериши керак.

Сўнгги йилларда мувозанатлашган овқатланишни ташкил этишда истеъмол қилинаётган озиқ-овқат маҳсулотлари таркибида ўсимлик толалари, бошқача айтганда балласт моддаларнинг бўлиши ҳам муҳимлиги кўрсатиб ўтилмоқда. Балласт моддалари туркумига асосан клетчатка ва пектин моддалари киради. Уларнинг кундалик оптимал даражадаги истеъмоли 10-15 г бўлиб шундан 9-10 г клетчатка ва 5-6 г эса пектин моддалари ҳисобига тўғри келади. Ўсимлик толаси инсоннинг ошқозон-ичак функциясига ижобий таъсир кўрсатиб, овқатнинг ошқозонда туриб қолишининг олдини олади. Кўплаб тадқиқот ишлари асосида овқат таркибида бўладиган балласт моддалари микдори билан йўғон ичакнинг саратон касаллигига чалиниши орасида тескари боғлиқлик мавжудлиги аниқланган.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида келтирилган маълумотларни умумлаштириб қуйидаги хулоса ва таклифларни берамиз.

- 1) Соғлом турмуш тарзига риоя қилишнинг муҳим шартларидан бири мувозанатлашган овқатланиш ҳисобланади;
- 2) Ҳар бир инсон ўз рационидида етарли даражада озуқавий моддалар ва микронутриентлар бўлишини таъминлаши соғлом бўлишининг гаровидир;
- 3) Ҳар бир инсон ўз овқатланиш рационидида ўсимлик маҳсулотларининг ҳиссаси 40-50 фоизни ташкил этишга эришиши тавсия этилади;
- 4) Ҳар бир инсон ўз овқатланиш рационидида ёғли гўшт ва ёғли колбаса маҳсулотлари, шакар, қандолат маҳсулотлари, туз ва спиртли ичимликларни чеклаши тавсия этилади.

Шундай қилиб, ҳар бир инсон овқатланиш – инсон соғлиғини белгиловчи асосий омиллардан бири эканлигини тушуниб етиши керак. Ҳар бир ўқимишли одам мувозанатлашган овқатланиш, овқат таркибида қандай моддалар борлигини ва уларнинг соғлом ва касал одамларнинг ҳаёт фаолиятига таъсир кўрсатиши ҳақида керакли маълумотларга эга бўлиши мақсадга мувофиқдир. Буларнинг жами овқатланиш маданиятини шакллантиради ва жамият маданиятининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Пол Брэгг. Соғлиқ ва узоқ яшаш сирлари. Тошкент, “Навруз” нашриёти, 2017 йил, 197-бет.
2. Химический состав пищевых продуктов (Справочные таблицы содержания основных пищевых веществ и энергетической ценности блюд и кулинарных изделий). М: Легкая и пищевая промышленность, 1984 г.
3. Петровский К.С. Гигиена питания. М.: Изд-во, «Медицина», 1971 г.
4. Курбонов Ш, Курбонов А. Тўғри овқатланиш қоидалари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2014. – 229 б.

5. Сувонов З.Ш., Қаҳҳаров Ж.А Парҳез таомлар технологияси ва уни ташкил этиш. Ўқув қўлланма. Самарқанд, 2021 й.

Р.Нормахматов, У.Абдурайимов Сбалансированное питание – важный фактор здоровья человека Аннотация: В данной статье описаны основные аспекты организации рационального питания, как важного профилактического средства в сохранении здоровья человека. В ней также разработаны рекомендации по сбалансированному питанию. Ключевые слова: белки, жиры, углеводы, витамины, аминокислоты, сбалансированное питание, пищевые волокна, пектиновые вещества, жирные кислоты.	Р.Нормахматов, У.Абдурайимов A balanced diet is an important factor in human health Abstract: This article describes the main aspects of organizing a balanced diet as an important preventive measure in maintaining human health. It also develops recommendations for a balanced diet. Keywords: protein, fat, carbohydrate, vitamin, amino acid, balanced nutrition, nutritious fiber, pectin substances, fatty acid.
---	---

Xayrullo Qilichovich Qarshiboyev – SamISI, “Oliy matematika” kafedrası mudiri, dotsent
Jaxongir Baxtiyorovich Quljanov – SamISI, “Oliy matematika” kafedrası assistenti

IQTISODIY MASALALARNI MATRITSAVIY USULDA YECHISH

Annotatsiya. Ushbu ishda iqtisodiy masalalarni hal qilishda zamonaviy iqtisod va matematik usullarning rivojlanishi, xususan, iqtisodiy muammolarni hal qilishning matritsa usuli, shuningdek, hisoblash jarayonlarida insonning roli muhokama qilinadi.

Kalit soʻzlar: iqtisod; matritsa; matritsaning satri va ustuni; tahlil; matritsali metod; transponerlash; matritsalar kirish balansi; model.

Kirish. Bugungi kunda mavjud muammolarni hal qilishda va uzoq muddatli loyihalar uchun yaxshiroq strategiyani ishlab chiqishda matematik usullarga katta qiziqish paydo boʻldi. Ushbu jarayonlardanv chiqishning bunday turi matritsa usullari yordamida iqtisodiyotdagi muammolarni hal qilish edi. Iqtisodiy masalalarni yechishda matematik usullarni joriy etish va rivojlantirishga katta taʼsir koʻrsatdi. Yangi avlod kompyuter texnologiyalari ilgari faqat nazariy jihatdan tavsiflangan yoki oddiy misollar bilan tushuntirilgan koʻplab yangi usullarni amalda qoʻllashga imkon berdi, lekin hech bir kompyuter texnikasi insonning oʻrnini bosa olmaydi va shuning uchun odamlar matematika sohasidagi nazariy bilimlardan iqtisodiyotda samarali foydalana olishlari kerak. Bizning holatda matritsali usullardan foydalangan holda iqtisodiy masalalarni toʻgʻri hal qila oladi.

$m \times n$ matritsa - bu m satr va n ta ustundan iborat boʻlgan va toʻrtburchak shaklga ega boʻlgan jadvaldir:

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m1} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

Matritsalar ustidagi amallarni bilamiz: matritsalarini qoʻshish; matritsalar tengligi; transponerlash; matritsani songa koʻpaytirish; matritsa-matritsani koʻpaytirish. Shu jumladan, matritsa bu elementlarining toʻrtburchaklar jadvali shaklida yozilgan matematik obyekt deb aytishimiz mumkin.

Amaliyot shuni koʻrsatadiki, zamonaviy iqtisodchi chuqur matematik tayyorgarlikka ega boʻlishi kerak. Iqtisodchilar uchun eng muhim matematik fanlar qatoriga chiziqli algebra, yaʼni matritsalar algebrasi kiradi. Buning sababi shundaki, hozirgi vaqtda ilmiy-tadqiqot va rejalashtirish ishlarida keng qoʻllanilayotgan iqtisodiy-matematik modellar koʻpincha iqtisodiy

tuzilmalarning o‘zaro munosabatlarini, ularning vaqt o‘rtasidagi dinamikasini va bir qancha omillarga bog‘liqligini ko‘rsatish uchun mo‘ljallangandir. Eng sodda ishlatish uchun qulay usullardan biri matritsali xaritalash bo‘lib, u qo‘yilgan masalani yechish imkonini beradi.

Shaklning soddaligi va boy iqtisodiy mazmuni tufayli amaliyotida matritsali usullar: statistik hisob-kitoblar, normativ boshqaruvni tashkil etish, hujjat aylanishini qisqartirish, ishlab chiqarish ichidagi xarajatlar hisobini tashkil etish iqtisodiy tahlil uchun keng qo‘llaniladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Matritsalar birinchi marta XVIII asr o‘rtalarida ingliz matematiklari A.Kayli va U.R.Gamiltonning asarlarida paydo bo‘lgan va matritsalarining umumiy nazariyasini rivojlantirishga rus matematiklari A.N. Krilov, Laplo-Danilevskiy hissasini qo‘shgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Matritsali usullardan xalq xo‘jaligi tarmoqlari, respublika iqtisodiyoti va xalq xo‘jaligini modellashtirishda ham foydalanish mumkin. Ushbu turdagi matritsalar kirish balansi deb ataladi va rejalashtirish hamda statistikada keng qo‘llaniladi. Tadqiqotni olib borishda biz eksperimental tajriba, statistik tahlil, zamonaviy iqtisod va matematik metodlardan foydalandik.

Bundan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, iqtisodiy faoliyatda tahlil qilishda ko‘proq qo‘llaniladi. Matritsalar usul murakkab va ko‘p o‘lchovli iqtisodiy hodisalarni tahlil qilish maqsadida qo‘llaniladi. Ko‘pincha, ushbu usullar tashkilotlar va ularning tarkibiy qismlari faoliyatini qiyosiy baholash zarur bo‘lganda qo‘llaniladi. Shu jumladan, iqtisod fanida matritsa usuli iqtisodiy obyektlarning o‘zaro bog‘liqligini aks ettiruvchi model elementlarining qiymatini belgilovchi matritsa nazariyasi qoidalaridan foydalanishga asoslangan obyektlarning xossalari ilmiy tadqiq qilish usuli hisoblanadi. U asosiy o‘rganish obyekti ishlab chiqarish-xo‘jalik faoliyatining chiqimlari va natijalari o‘rtasidagi muvozanat munosabatlari, xarajatlar va mahsulot standartlari bo‘lgan hollarda qo‘llaniladi. Iqtisodiyot masalalarda matritsaning eng oddiy qo‘llanilishi misolini ko‘rib chiqamiz.

Tahlil va natijalar.

Resurslar	Ko‘mir sanoati	Sog‘liqni saqlash
Elektr energiya	10,8	6,2
Mehnat resurslari	8	3,7
Suv resurslari	4	1,4

Taklif etilayotgan ma‘lumotlarning soddalashtirilgan ko‘rinishdagi, qayd etilishi jadvali quyidagicha:

$$A = \begin{pmatrix} 10,8 & 6,2 \\ 8 & 3,7 \\ 4 & 1,4 \end{pmatrix}$$

Matritsa usulida amalga oshirilgan iqtisodiy masalalarni hal qilish har qanday ishlab chiqarishda iqtisodiy profilning asosiy muammolarini hal qilish imkonini beradi.

Korxona uch turdagi mahsulot (M1, M2, M3) ishlab chiqarsin, ikki turdagi xomashyo (X1, X2) va iste‘mol stavkalarini ishlatsin:

$$A = \begin{pmatrix} 7 & 5 \\ 4 & 3 \\ 8 & 1 \end{pmatrix}, \quad C = (50 \ 60 \ 150).$$

Har bir turdagi xomashyo birligining tannarxi (pul birligi) ustun matritsasi bilan ifodalanadi: $B = \begin{pmatrix} 50 \\ 45 \end{pmatrix}$

Ushbu masalani analitik yechamiz va biz quyidagi natijalarni olamiz: - 1-xom ashyoning xarajatlari $X1 = 7 \cdot 50 + 4 \cdot 60 + 8 \cdot 150 = 1790$ (birlik); - 2-xom ashyoning xarajatlari $X2 = 5 \cdot 50 + 3 \cdot 60 + 1 \cdot 150 = 580$ (birlik); shuning uchun X xomashyo xarajatlarning matritsa

qatorini mahsulot sifatida yozish mumkin:

$$X = CA$$

bu yerda X – xomashyo xarajatlari; C - buyurtma; A - ishlab chiqarish matritsasi.

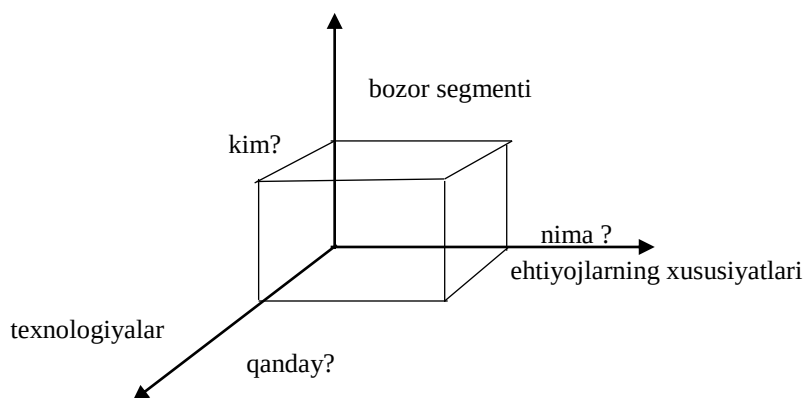
$$A = \begin{pmatrix} 7 & 5 \\ 4 & 3 \\ 8 & 1 \end{pmatrix} (50 \ 60 \ 150) = (1750 \ 580).$$

Xom ashyoning umumiy qiymatini $Q = 1790 \cdot 50 + 580 \cdot 45 = 115600$ (pul birlik) matritsa shaklida yozilishi mumkin:

$$Q = XB = (CA)B = (115600)$$

bu yerda Q - umumiy xarajat; B – xomashyo birligining tannarxi.

Iqtisodiyotda matritsalaridan foydalanishda Abel matritsasi amalga oshirilmaydi, chunki u ko‘rib chiqilayotgan sohaga energiya effekti va marketing texnologiyalarida raqobatbardoshlik mezonlarini tanlashga imkon beradi.

Masalan, birinchi omborda tovarlarning qabul qilinishi quydagi matritsa bilan ifodalanadi

$$A_1 = \begin{pmatrix} 16 & 20 & 100 \\ 30 & 19 & 50 \\ 26 & 34 & 82 \end{pmatrix}$$

va ikkinchi omborga tovarlarni qabul qilish quydagi matritsa bilan ifodalanadi

$$A_2 = \begin{pmatrix} 110 & 32 & 49 \\ 28 & 25 & 75 \\ 37 & 16 & 86 \end{pmatrix}$$

Tovarlarni omborlarga umumiy yetkazib berishni toping; agar shartnomaga ko‘ra, omborlarga yillik yetkazib berish va tovarlarning bir xil vaqtlarda har oyda yetkazib berish amalga oshirilsin.

Yechim:

Dastlab umumiy yetkazib berishni topaylik

$$A_1 + A_2 = \begin{pmatrix} 16 & 20 & 100 \\ 30 & 19 & 50 \\ 26 & 34 & 82 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 110 & 32 & 49 \\ 28 & 25 & 75 \\ 37 & 16 & 86 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 126 & 52 & 149 \\ 58 & 44 & 125 \\ 63 & 50 & 168 \end{pmatrix}$$

Endi yillik zaxirani topaylik

$$12(A_1 + A_2) = 12 \begin{pmatrix} 126 & 52 & 149 \\ 58 & 44 & 125 \\ 63 & 50 & 168 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1512 & 624 & 1788 \\ 696 & 528 & 1500 \\ 756 & 600 & 2016 \end{pmatrix}$$

$$\text{Javob: } \begin{pmatrix} 126 & 52 & 149 \\ 58 & 44 & 125 \\ 63 & 50 & 168 \end{pmatrix}; \begin{pmatrix} 1512 & 624 & 1788 \\ 696 & 528 & 1500 \\ 756 & 600 & 2016 \end{pmatrix}.$$

Iqtisodiy masalalarni yechishda matritsalar usulidan foydalanish fanda ham amaliyotda ham qulayligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va takliflar. Matritsa usuli juftlik taqqoslash matritsalarini to'ldirish bo'yicha inson ishini tejamlashtiradi va bu ko'p sonli mezonlar va muqobilliklarga ega muammolarni hal qilish uchun juda muhimdir. Bundan tashqari, matritsa usulidan foydalanib, odam tayyor mahsulotni oladi va barcha mezonlar bo'yicha alternatalar reytingi ko'rinishidagi asosli javob oladi. Shuningdek, unga alternatalarni o'zini baholash va barcha mezonlar bo'yicha muqobillarning global matritsasi mustaqil tahlili asosida tegishli tayyor yechimlarni tekshirish taklif etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Голик В.С. Решение задач интернетмаркетинга матричным методом экспертного оценивания // Экономика и управление. –2008. – № 3.
2. Кремер Н.Ш.; Путко Б.А.; Тришин И.М., «Математика для экономистов: от Арифметики до Эконометрики», Москва, 2007.
3. Литвин Д.Б., Гулай Т.А., Долгополова А.Ф., Виселов Г.И. Матричный метод линеаризации уравнений движения управляемого объекта.// Информационные системы и технологии как фактор развития экономики региона.2013.
4. Невидомская И.А., Якубова А.М. Применение факторного анализа при исследовании экономических процессов.// Современные наукоемкие технологии. 2013. № 6.

Х.Каршибоев, Ж.Кулжанов Решение экономических задач матричным методом	Kh.Karshiboyev, J.Kuljanov Solving economic problems by the matrix method
Аннотация: В статье рассматривается развитие современных экономических и математических методов решения экономических задач, в частности матричного метода решения экономических задач, а также роль человека в вычислительных процессах. Ключевые слова: экономика, матрица, строка и столбец матрицы, анализ, матричный метод, транспозиция, входной баланс матрицы, модель.	Abstract: The article discusses the development of modern economic and mathematical methods for solving economic problems, in particular the matrix method for solving economic problems, as well as the role of man in computational processes. Keywords: economy, matrix, row and column of the matrix, analysis, matrix method, transposition, matrix input balance, model.

Gulshoda Otamurodovna Xo'janova – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti tayanch doktoranti

TABIIY RESURLAR, ULARNING TURLARI VA EKOLOGIK MUAMMOLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada tabiiy resurslar va ularning turlari, tabiiy resurslardan foydalanishning ahamiyati, ishlab chiqarish vositalari, rivojlanish manbalari, tugaydigan va tugamaydigan tabiiy yashash vositalari, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha taklif va tavsiyalar keltirilgan. Kalit so'zlar: tabiiy resurs, tiklanadigan tabiiy resurslar, tiklanmaydigan tabiiy resurslar, yashash vositalari.
--

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli “2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi farmoniga muvofiq, kelgusida “Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish”¹ga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, O'zbekiston

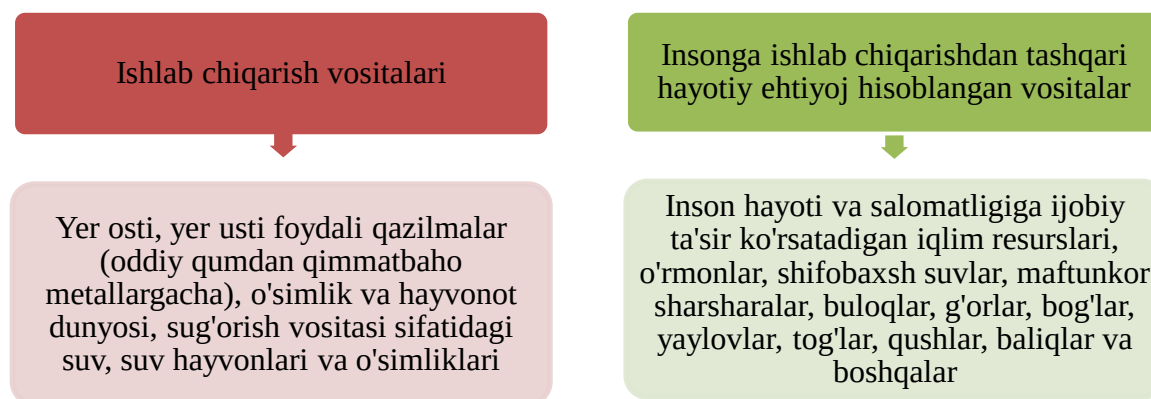
¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli “2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. 28.01.2022

Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga muvofiq “Tabiiy resurslardan samarali va oqilona foydalanishni ta’minlashning hamda davlat budjeti daromadlarini oshirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”¹gi qarorida mineral-xom ashyo resurslaridan foydalanishga investitsiyalarni jalb etish hamda tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish yuzasidan maqsad va vazifalar belgilangan. Bu esa, insonning yashashi, ijtimoiy va iqtisodiy faoliyati uchun tabiiy resurslarning o‘rni nihoyatda katta ekanligidan dalolat beradi.

Adabiyotlar sharhi. Tabiiy resurslar - insoniyatning yashashi uchun zarur bo‘lgan, uni o‘rab turgan tabiiy muhitning barcha tabiat komponentlari, energiya manbalari bo‘lib, tabiiy boyliklar — jamiyatning moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadlarida xo‘jalikda foydalaniladigan vositalar hisoblanadi. I.Gerasimov va D.Armondlar o‘z tadqiqotlarida tabiiy resurslar insonlarning bevosita tabiatdan oladigan va yashashi uchun zarur bo‘lgan turli xil resurslardir, deb ta’riflaganlar. Bizni o‘rab turgan tabiat hayotimizning zaruriy asosidir. Tabiiy resurslar jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida, hayotiy faoliyat jarayonida energiya manbai bo‘lib xizmat qiladi. Tabiiy boyliklar esa mamlakat taraqqiyotining, odamlarning moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini qondirishning birlamchi manbaidir, chunki inson tabiat ne‘matlari va tabiiy resurslardan foydalanmasdan yashay olmaydi. U.Koushkin tabiiy resurslarga quyidagicha baho beradi: Elektr energiyasi va oziq-ovqat ishlab chiqarish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan tabiiy komponentlardir. Koushkindan farqli o‘laroq, A.Mins “tabiiy resurslar”ni tadqiq qilish usullariga ko‘ra iqtisodiy jihatdan tasniflanishi kerakligini ko‘rsatadi. Respublikamiz olimlaridan N.J.Bobomurodovning fikricha “tabiiy resurs deb - tabiatda mavjud bo‘lgan, insonlar tomonidan yaratilmaydigan, insonning hayoti, xo‘jalik faoliyati uchun zarur bo‘lgan barcha tabiiy jismlar, sharoitlar va jarayonlarga aytiladi”².

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzu bo‘yicha ilmiy tadqiqot olib borishda kuzatish, taqqoslash, suhbat, anketa-so‘rovnomma, iqtisodiy tahlil kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Tabiiy resurslar butun insoniyatning yashashi, hayot kechirishi uchun zarur bo‘lgan vositalar hisoblangani bois, ularga har bir mavjudot umri davomida ehtiyoj sezadi. Bu haqida bir qancha ilmiy manbalarda turli ma’lumotlarni topish mumkin. Tadqiqot natijalariga ko‘ra tabiiy resurslarning tarkibiy qismlarini quyidagicha ifodalash maqsadga muvofiq (1-rasm).

1-rasm. Tabiiy resurslarning tarkibiy qismlari³.

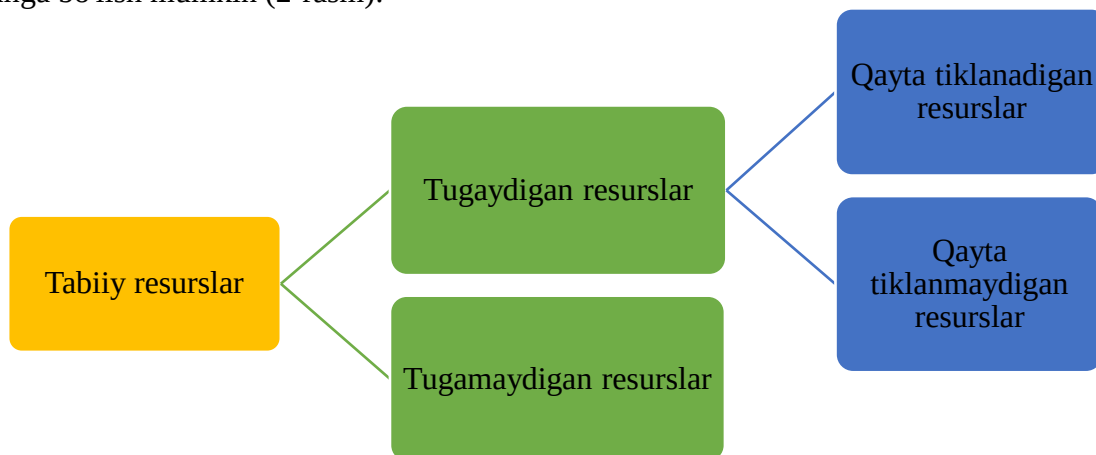
Demak, moddiy ishlab chiqarish obyektlariga quyidagilar kiradi: odamlarning kundalik ehtiyojlari qondiriladigan yer, yerning mineral boyliklari (oddiy qumdan tortib, qimmatbaho metallargacha), hayvonot dunyosi, asosiy vosita sifatida yer, hayvonlar va ishlab chiqarishdan tashqari yerning ma’naviy qiymati kabilar. Ma’naviy va madaniy ozuqa beruvchi vositalar qatoriga odamlarning ruhiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi vositalar, landshaftlar, o‘simliklar, iqlim resurslari, o‘rmonlar, shifobaxsh suvlar, maftunkor sharsharalar, buloqlar, g‘orlar, bog‘lar, yaylovlar, tog‘lar, qushlar, baliqlar va boshqalar kiradi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Tabiiy resurslardan samarali va oqilona foydalanishni ta’minlashning hamda davlat budjeti daromadlarini oshirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 720-son Qarori. 10.09.2018 yil

² N.J.Bobomurodova Tabiiy resurslardan foydalanishni ilmiy asoslash. "Science and Education" Scientific Journal / Impact Factor 3.848. May 2023 / Volume 4 Issue 5. B.109-116

³ Muallif tadqiqotlari asosida tuzilgan

Aslida “resurs” soʻzi fransuz tilidan olingan boʻlib, “yashash” degan maʼnoni anglatadi. Tabiiy tirik qurol deganda tabiatdagi barcha mavjudotlar, eng kichik hayvondan tortib eng katta hayvongacha, oddiy maysadan tortib eng ulkan oʻsimlikkacha, oddiy qumdan eng qimmatbaho metalgacha boʻlgan barcha mavjudotlar tushuniladi. Tabiiy yashash vositalarini (resurslarni) ikki guruhga boʻlish mumkin (2-rasm):

2-rasm. Tabiiy resurslarning turkumlanishi¹

Qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar - bu yer va mineral resurslarning barcha turlari (qum, tosh, ohak gazi, neft mahsulotlari, asosiy metal kabilar). Bunday tabiiy boyliklarni qayta tiklash uning qiymatiga nisbatan millionlab yillar davom etishi tufayli u tez tugaydi. Shunday ekan, bu tabiiy boyliklarni ehtiyotkorlik bilan muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish zarur. Biroq oʻtgan yillarda turli sabablar bilan qadimiy, qimmatbaho buyumlar, oltin, kumush, platina va boshqa nodir metallar markazga olib kelingan. Darhaqiqat, bunday qimmatli boyliklar xalq va millatning boylik manbai boʻlib, ular har bir davlat yoki millatning milliy merosi boʻlib, kelajak avlodlarga yetkazilishi zarur hisoblangan, ularni davlat xazinasida asrash zarur edi. Misol uchun, yaqin bir necha oʻn yilliklarda AQSh oʻz hududida neft, gaz, koʻmir, oltin va boshqa qimmatbaho resurslarni qazib ololmaydi, chunki bu resurslar kelajak avlod uchun cheksiz, qayta tiklanadigan tabiiy yashash joylari uchun merosdir.

Ushbu yashash joylari tiklanish imkoniyatiga ega boʻlsa-da, hozirda bir nechta global ekologik muammolar deb hisoblanadi. Shu sababli, soʻnggi bir necha yuz yil ichida odamlar tabiat qonunlarini anglab yetmadilar yoki oʻz tushunchalarida ularga rioya qilishni xohlamadilar, lekin ular tabiiy yashash joylarini cheksiz deb bildilar va natijada ular oʻrmonlardan turli maqsadlarda foydalandilar. Natijada uning oʻrniga yangi yashil makonlarni yaratmaganlar. Masalan, Ispaniya davlati VII—X asrlarda shakllangan boʻlib, oʻsha paytda uning hududi yuz foiz oʻrmonlardan iborat boʻlsa, XX asr oʻrtalariga kelib esa atigi 18% oʻrmonlar qolgan, shundan 8% zich oʻrmonlar boʻlgan. Buning asosiy sababi qishloq xoʻjaligi uchun yangi yerlar ochish, shahar va yoʻllar qurish, kemasozlik va hokazolardir. Bitta kema qurish uchun oʻrtacha 4-5 ming dona oʻrmon daraxti kesilgan. Oʻrta asrlarda yashagan Ispaniya qiroli Armond buyrugʻi bilan yaqinda qurilgan "Yengilmas Armada" nomli kema uchun 500 mingdan ortiq oʻrmon daraxti ishlatilgan. Afsuski, oʻrmonlar turli maqsadlarda kesilib, oʻrniga yangilari oʻtqazilmadi. Yangi oʻrmonlar barpo etish uchun oʻrtacha 60-70 yil kerak boʻladi. Oʻrmonlar Yevropa sharoitida shakllanishi uchun kamida 350-400 yil kerak boʻladi. Hayvonot dunyosi ham yangi yerlarni ochish jarayonida oʻldirilgan. Masalan, dengizchilarning fikriga koʻra, birinchi dengiz mavjudoti 1870 va 1880 yillar orasida oʻldirilgan. Uning vazni oʻrtacha 250-280 kg boʻlib, jigari shirin boʻlgani uchun dengizchilar uni goʻshti uchun oʻldirishgan va jigarini dengizga tashlagan. Bunda hayvonot olami asosiy qismni tashkil etgan boʻlib, bir gramm tuproqda 1-3 million xil mikroorganizmlar boʻlsa-da, oʻlik deb hisoblangan. Sobiq ittifoq davrida mamlakatimiz zamini paxta monopolistiga aylantirilib, paxtadan yuqori hosil olish maqsadida bir tomonlama kimyoviy oʻgʻitlar va zaharli moddalar, tuproq unumdorligini oshiruvchi organik va mahalliy oʻgʻitlar, zararkunandalarga qarshi biologik vositalar qoʻllanila boshlandi. Natijada esa, begona oʻtlardan

¹ D.A.Nabiyeva, M.M.Mahmudjonova Tabiiy resurslar tasnifi. 15.12.2023 | 1. <https://zenodo.org/records/10392880>. B. 726-728

foydalanilmagan, tuproq shikastlangan va tabiiy unumdorligini yo‘qotgan. 1980—1990-yillarda qishloq xo‘jaligi ekinlari va zararkunandalarini yo‘qotish uchun Yaponiyada har gektarga 200-400 gramm, AQSHda 2-4 kg, Yevropa Ittifoqida 10-12 kg kimyoviy dori vositalari ishlatilgan. Sobiq ittifoqning paxta xomashyo bazasi hisoblangan O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich bor-yo‘g‘i 55-59 kilogrammni tashkil etadi. Yuqorida aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, biz qayta tiklanadigan cheksiz yashash joylari bo‘lgan yashash muhitini, hayvonot dunyosini va tuproqni himoya qilish bo‘yicha yangi chora-tadbirlar ishlab chiqishimiz kerak, tabiiy resurslar yo‘q bo‘lib ketmasligi uchun biz uni qayta tiklashimiz kerak. Tuganmas tabiiy resurslarga esa, suv, havo, yer, quyosh energiyasi, quyosh, shamol, to‘lqin energiyasi kirishini inobatga olsak ulardan oqilona va samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Biroq, uning bitmas-tuganmasligini ongli ravishda anglash bilan uning tarkibiy sifati o‘zgarishi (degradatsiyasi) va qiymati butun dunyoni tashvishga solmoqda. XXI asrga kelib, fan va texnikaning jadal rivojlanishi natijasida havo tarkibi ifloslana boshladi, kislorod miqdori sezilarli darajada kamaymoqda, karbonat angidrid gazi miqdori sezilarli darajada oshdi. Masalan, o‘tgan davr mobaynida atmosferadagi kislorod miqdori 35% ni tashkil etgan bo‘lsa, XXI asrga kelib bu ko‘rsatkich 20% gacha kamaydi. XX asr boshida atmosferadagi karbonat angidrid miqdori 0,03% ni tashkil etgan bo‘lsa, asr oxiriga kelib bu ko‘rsatkich jahon atmosferasining 0,04% ni tashkil etgan rivojlangan shaharlar (Navoiy, Toshkent, Angren, Chirchiq) 0,05 % ni tashkil etdi. Achinarli tomoni shundaki, agar atmosfera havosining 0,07 foizini karbonat angidrid egallasa, shu havodan nafas olayotgan va karbonat angidrid bilan oziqlanadigan tirik organizmlar zararlanadi, agar u 3-4 foizga yetsa, uglerod bilan oziqlanadigan barcha organizmlar nobud bo‘ladi. Barcha tirik organizmlarning mavjudligi, yashash imkoniyati, hayotning mavjudligi kamaya boradi.

Eng muhim tabiiy resurslardan biri bo‘lgan suv sayyoramizning to‘rt dan uch qismini tashkil etsa, uning 96 foizi dengiz va okeanlar suvlaridan iborat bo‘lib, u iste‘molga mutlaqo yaroqsiz hisoblanadi. Tabiatdagi 4% suvning 1,75% muzliklar, 1,25% yer zahiralar, qolganlari tog‘lar, soylar, daryolar va qor suvlari, iste‘mol uchun mavjud suv miqdori esa taxminan 1% ni tashkil qiladi. Shu kabi ekologik muammolarga e‘tibor qaratsak.

Respublikamizda dolzarb bo‘lib turgan ekologik va tabiatni muhofaza qilishga oid muammolar quyidagilar:

1. Yirik shakldagi hududiy - sanoat majmualari joylashgan mintaqalardagi tabiatni muhofaza qilish, yashil makonlarni tashkil etishning iqtisodiy mexanizmlarini shakllantirish muammolari. Bu rayonlarda ijtimoiy-ekotizm holati yaxshi emas. Chunki sanoat markazlarida chiqayotgan turli-xil gazlar va chiqindilar atrof muhitni ekologik jihatdan buzulishiga olib kelmoqda.

2. Agrosanoat majmuidagi ekologik muammolar. Dehqonchilik tarmog‘dag suv muammolari, noqulay tabiiy iqlim sharoitlari va hokazolar.

3. O‘simlik va hayvonot dunyosini asrash, muhofaza qilish va qayta tiklash muammolari, turli qo‘riqxonalar va milliy bog‘lar qamrov darajasini kengaytirish.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki tabiiy resurslardan o‘z o‘rnida va oqilona foydalanish asosida nafaqat bugungi kunda atrof muhitni muhofaza qilish balki, ertangi kundagi avlodlarga meros qilib qoldirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Bugungi kunga kelib, atrof muhitni muhofaza qilishni tabiiy resurslardan foydalanishda zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish, rivojlangan davrlarning ilg‘or tajribalarini qo‘llash orqali erishish mumkin. Dolzarb muammolardan biri shundaki, tabiat ne‘matlarini asrab-avaylamas ekanmiz, kelajak avlodlarning hayotini, yashash tarzini xavf ostiga qo‘ygan bo‘lamiz. Respublikamizning barcha mintaqalarida chiqindilarni kamaytirish, kam chiqindili texnologiyalarni yaratish va takomillashtirish, korbanat angidrid kabi zararli moddalarni tutib qoluvchi va kislorod chiqaruvchi yangi qurilmalarni joriy etish va ularning ishlab chiqarish, foydalanish samaradorligini oshirish lozim, deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. “O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilgacha atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son Qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. 28.01.2022
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Tabiiy resurslardan samarali va oqilona foydalanishni ta’minlashning hamda davlat byudjeti daromadlarini oshirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 720-son Qarori. 10.09.2018 yil
4. Sobisevich A.V. Akademik I.P.Gerasimovning Sovet Ittifoqida ekologik siyosatni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi // Ekologik tarix muammolari / Atrof-muhit tarixi. T. 1. M., 2019 yil.
5. Аражи, Салим М. Табиий ресурс ренталарининг макроиктисодий таъсирига оид иншолар. Висконсин университети - Милваукее ProQuest dissertatsiyalar bazasi, 2014. 3633226.
6. Филлипс, Жон ЛаФорест. Табиий ресурслар, имкониятлар ва глобал адолат Браун университети Proquest диссертациялари базаси, 2010. 3430147.
7. D.Egamberganova Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish metodlari SCIENCE AND INNOVATION International scientific journal. 2022/4 P. 218-220
8. N.J.Bobomurodova Tabiiy resurslardan foydalanishni ilmiy asoslash. "Science and Education" Scientific Journal / Impact Factor 3.848. May 2023 / Volume 4 Issue 5. B.109-116
9. D.A.Nabiyeva, M.M.Mahmudjonova Tabiiy resurslar tasnifi. 15.12.2023 | 1. <https://zenodo.org/records/10392880>. B. 726-728
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari
11. uznature.uz
12. <https://www.nri.org>

Г.Хужанова Природные ресурсы, их виды и экологические проблемы	G.Khujanova Natural resources, their types and environmental problems
Аннотация: в данной статье содержатся предложения и рекомендации по природным ресурсам и их видам, важности использования природных ресурсов, средствам производства, источникам развития, истощающимся и неиспользуемым природным ресурсам, рациональному использованию природных ресурсов. Ключевые слова: природный ресурс, возобновляемые природные ресурсы, невозобновляемые природные ресурсы, средства существования.	Abstract: this article contains proposals and recommendations on natural resources and their types, the importance of using natural resources, means of production, sources of development, depleting and non-exhaustible natural resources, rational use of natural resources. Keywords: natural resource, renewable natural resources, non-renewable natural resources, livelihood.

Ravshan Aliyevich Allayorov – Oriental universiteti dotsenti v.b.

SAVDO SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA MERCHENDAYZING: NAZARIYA VA AMALIYOT

Annotatsiya: Maqolada merchendayzing tamoyilari va texnologiyalaridan foydalangan holda chakana savdo korxonalarida savdo samaradorligini oshirishda iste'molchilarga tasir ko'rsatuvchi marketing dastaklaridan foydalanish va uning ta'siri inobatga olingan.

Kalit so'zlar: merchendayzing, mahsulotlarni samarali joylashtirish, chakana savdo, vizual, xaridorlar psixologiyasi, texnologiya, ranglar, yoritish, musiqa dizayni, xushbo'y hid, sotish joyidagi reklama.

Kirish. Zamonaviy savdo murakkab va jadal rivojlanayotgan biznesdir. Maskur biznesta muvoffaqiyatli savdo qilishni istagan har bir biznes vakili xaridorlarni topishi, ularning ehtiyojlari va talablarini aniqlashi, tovarlarni sotish usullaridan unimli foydalanishi lozim. Ammo hech qanday mahsulot, hatto eng yaxshisi ham o'zini sota olmasligi sababli, chakana sotuvchi mahsulot do'konda samarali taqdim etilishini ta'minlashi, xaridorni mahsulotni sotib olishning maqsadga muvofiqligiga ishonirishi va sotuvdan keyingi xizmatni taklif qilishi kerak.

Merchendayzing, tovarlarni ilgari surish strategiyalari tizimi sifatida, chakana savdo tarmog'ida sotish jarayonini nazorat qilish, iste'molchilarni tovarlarni tanlash va sotib olishda rag'batlantirish imkonini beradi. Mahsulotlarni sotish jarayonida ushbu texnologiyadan foydalanish nafaqat kompaniyaning istiqbollari yoki menejrlarning professionalligi ko'rsatkichidir. Chakana savdo shoxobchasi amaliyotiga merchendayzingni joriy etish, xaridorning raqobat-bardosh mahsulotlarni afzal ko'rishga yo'naltirilganligini anglatadi.

Korxonada tovarlarni samarali ilgari surish uchun merchendayzingni tashkil etishga tizimli yondashuvni joriy etish zarur.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Shunday qilib, ushbu tadqiqotimizning asosiy maqsadi savdo korxonalarida savdo samaradorligini oshirishda merchendayzingning nazariyasi va amaliyotidan foydalanish hisoblanadi. Shu maqsadda, D.Buymov, U.Uilyam, K.Y.Kanayan, Joel Jalle, N. V. Chernonosova, E. E. Prushkovskaya, G. S. Yarovikov, B.Abdukarimov, A.Y.Samadov, S.A.Eshmatovlar kabi xorijiy va mamlakatimiz olimlarining ilmiy asarlari va tadqiqotlarida chakana savdo korxonalarida merchendayzing tamoyillariga asoslangan texnologiyalar bilan bog‘liq nazariy va ilmiy-amaliy takliflarga asoslanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot davomida analiz va sintez, mantiqiy tahlil, guruhlash, qiyosiy va strukturaviy tahlil, abstraksiya, induksiya va deduksiya kabi usullardan ham foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Jahonda iqtisodiyotni globallasuvi va xalqaro miqyosida raqobatning kuchayib borishi barcha turdagi chakana savdo korxonalarida merchendayzing standartlari va texnologiyalaridan samarali foydalanishni taqozo etmoqda. Buning natijasida mahsulotni to‘g‘ri joylashtirish mahsulot sotishni 10% ga, savodli taxlash - yana 20% ga, mahsulotni joylashdagi boshqa omillar yana 20% ga sotish hajmini oshirishga imkon beradi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” Farmonining 21- maqsadi “Iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o‘sish sur‘atlarini ta‘minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni —1,6 baravar va 2030 yilga borib aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadni 4 ming AQSH dollaridan oshirish hamda «daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar» qatoriga kirish uchun zamin yaratish” deb belgilanganining o‘ziyoq bu sohada ko‘pgina vazifalarni hal qilish lozim bo‘lib, ularni bartaraf qilish yetarli bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lishni talab etadi.

Merchendayzing cheklangan iste‘mol resurslari borasida raqobatchilar bilan muvaffaqiyatli kurash olib borish imkonini beruvchi chakana savdo korxonalarini faoliyatining o‘ziga xos yangi yo‘nalishi hisoblanadi. Merchendayzing so‘zining ikkinchi varianti ham mavjud bo‘lib, uni marketing kommunikatsiyalari tizimining alohida vositasi sifatida hisoblash mumkin

Tadqiqotlarimiz natijasida merchendayzing borasidagi soha mutaxassislar tomonidan berilgan birqancha ta‘riflarni ko‘rishimiz mumkun (1-jadval).

“Merchendayzing” tushunchasining ta‘riflari

Muallif	Tushuncha ta‘rifi
Uilyam Uells	Merchendayzing-bu do‘kon devorlari ichida marketing hisoblanadi, uni amalga oshiruvchilar marketingning birgina ilgari surish funksiyasidan foydalanadilar: tovarlarni xarid joyida namoyish qilishdan tashqari, merchendayzing vositalariga “bayroqchalar, plakatlar, qator oxiridagi vitrinlar, o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish do‘konlaridagi aravachalarda reklamalar” kabilar kiradi
Kirai Ruben Kanayan	Merchendayzing-bu chakana savdo nuqtasida amalga oshiriluvchi marketing, iste‘molchi an‘anaviy tarzda xarid qilish uchun tashrif buyurgan joyda tovarlar taklifini yaxshilashga qaratilgan usullar va texnik yechimlarni ishlab chiqish va amalga oshirishdir. Ushbu ta‘rif tovarlarni ilgari surish funksiyasini ta‘kidlasada, bu ko‘pchilik g‘arb mutaxassislarining qarashlariga bir muncha zid hisoblanadi
Fransiya marketing instituti	Merchendayzing-bu chakana savdo maydoni birligidan eng yuqori yalpi daromad olishga imkon beruvchi va shu asnoda uning maqsadini ta‘kidlovchi tadqiqot va usullar to‘plamidir.
Joel Jalle	Merchendayzing–bu shunchaki o‘ziga xos “tilsiz sotuvchi”, bunda muallif mijozlarga o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish sohasidagi uning alohida o‘rni va ahamiyatiga e‘tibor qaratadi.
Pako Anderxill	Merchendayzing (xaridlar to‘g‘risidagi fan) u bizga savdoni tashkil etishning barcha qoidalaridan qanday foydalanish, xususan: belgilarni qanday qilib yaxshiroq loyihalash va xaridorlar ularni haqiqatan ham o‘qishlari uchun ularni qayerga yaxshiroq joylashtirish; xaridorlarga ko‘z yugurtirish qulay bo‘lishi uchun tovarlarni javonlarga qanday joylashtirish kerakligini, shuningdek,

	xaridorlarning do‘konning eng ko‘zga ko‘rinmas burchaklariga borishi va buni istashlarini qanday ta‘minlash mumkinligini o‘rgatish maqsadida ishlab chiqilgan
E. E. Prushkovskaya	Merchendayzing tijorat faoliyati samaradorligini oshirish, savdo hajmini maksimallashtirishga qaratilgan vizual va xulq-atvor vositalaridan foydalanish hisobiga iste‘mol kooperatsiyasi chakana savdo korxonalari raqobatbardoshligini ta‘minlash imkonini beruvchi tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste‘molchigacha yetkazib berishni ko‘zda tutadigan marketing texnologiyasining muhim tashkil etuvchisi hisoblanadi
N. V. Chernonosova	Merchendayzing-bu mahsulotni ilgari surishga ta‘sir qiluvchi xaridorlar psixologiyasi, do‘konning texnologik tarhi, ranglar, yoritish, musiqa dizayni, xushbo‘y hid, sotish joyidagi reklama kabi unsurlar to‘plamidir. Muallifning fikricha, merchendayzing mijozlarning xulq-atvor psixologiyasi, ularning ranglarni idrok etishi, ranglarga yo‘naltirilganligi, musiqiy uslublar va yo‘nalishlar, shuningdek chakana savdo korxonalarida reklama vositalarining ta‘siriga asoslanadi
G. S. Yarovikov	Merchendayzing -bu marketingning ajralmas qismi bo‘lib, u chakana savdo maydonini rejalashtirish va jihozlash, savdo hajmini oshirish maqsadida tovarlar va axborot-reklama materiallarini chakana savdo shoxobchasiga joylashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar majmuidir.
A.Y.Samadov S.A.Eshmatov	Merchendayzing – marketing jarayonining bir qismi hisoblanib, tovarlarni chakana savdo korxonalarida sotish uslubini ifodalaydi.

Bizninch esa, Merchendayzing - bu do‘konda tovarlarni sotish usulini belgilovchi marketingning bir qismi; tovarlarni targ‘ib qilishga qaratilgan faoliyat turi va yirik chakana sotuvchilar (supermarketlar, gipermarketlar) tomonidan ishlatiladigan marketing vositasi bo‘lib, savdo korxonalarida malakali sotuvchilarning yetishmasligi tufayli vujudga kelgan.

Bizga ma‘lumki, iste‘molchi bozorning muhim va bosh elementi. Bundan tashqari, iste‘molchi raqobat muhitining muhim omili sanaladi. Shunga ko‘ra hozirgi zamon marketing texnologiyalari insoniy omillarga yo‘nalgan bo‘lib bir qator ijtimoiy gumanitar fanlarni o‘zida mujassam etgan holda izchil rivojlanib, kengayib bormoqda. Mazkur yo‘nalishlardan, ya‘ni marketing konsepsiyalaridan biri, ijtimoiy-axloqiy konsepsiyasining hozirgi bosqichining taraqqiyoti bir qator marketing kommunikatsion tuzilmasini paydo bo‘lishini taqozo etmoqda. Ushbu kommunikatsion texnologiyalardan biri – iste‘mol bozorida tovar sotishni takomillashtirishga qaratilgan merchendayzing texnologik jarayonlaridir. Hozirgi bozorning global sharoitlariga bog‘liq holdagi o‘zgarishlar dinamikasi iste‘mol tovar va xizmatlarni iste‘molchi fe‘l – atvorini, individiumning ehtiyojlarini ro‘yobga chiqaruvchi mexanizmlarini chuqur o‘rganib, unga ta‘sir etib, xaridorni motivlash, ularda aynan shu tovarni xarid qilishga turtki berish kabi kommunikatsion – psixologik dastaklar bilan qurollanish kabi jihatlarni e‘tirof etadi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, iste‘molchilarning 30-%i qat‘iy mo‘ljallangan reja asosida, 10-% muqobil tovarlarni tanlash asosida, 60-% impulsiv tarzda (ichki tuyg‘ularning to‘satdan o‘zgarishi doirasida) tovar xarid qilishlarini ta‘kidlaydilar.¹ Agar xaridorlar do‘konga qat‘iy, oldindan belgilangan reja asosida borishsada xarid chog‘ida har 10 nafaridan 7 nafari albatta aynan savdo zalida tovarning turdoshini tanlashi aniqlangan. Xarid to‘g‘risidagi qarorlarning to‘satdan impulsiv ravishda boshqa turdosh tovarlar foydasiga nisbatan ro‘y berish hodisasi, ayniqsa yirik savdo ob‘yektlarida oddiy hol hisoblanadi. Chunki, xilma-xil tovarlarning to‘kinligi har qanday konservativ tipdagi individiumning ham aqlini shoshirib qo‘yadi. Bu o‘rinda tovarlarning ko‘rinishi, hidi va rangi hal qiluvchi o‘rinni egallaydi.

Psixolog Jeyms Vikarni xaridorlarning fiziologik ko‘rsatkichi sifatida ko‘z va kipriklarning harakatini o‘rganar ekan, normal hollarda ko‘z 1 daqiqada 32 marta ochib yopilishi, kuchli hissiyotlar va hayajon holatida 50-60 martagacha ochib yopilishi, bo‘shashgan hollarda 20 martagacha ochib yopilishini aniqlagan. Yashirin kamera yordamida psixolog xaridor ayollarning diqqatini tortgan tovarlarni tanlash chog‘ida ularning kipriklari minutiga 14 martagacha ochib

¹ Muallif taqdiqotlari asosida

yopilishi mumkinligini aniqlagan. Xilma-xil va rang-barang tovarlar qurshovidagi xonimlar misoli “trans” holatiga tushib qoladilar, ular atrofidagi tanishlarni payqamaydilar, so‘rashmaydilar ham ular betartib, urinib- suringan holatda o‘ziga kerakli tovarga erishish harakatida bo‘ladilar. Tanlangan tovarlarni aravachaga joylab nazoratdan o‘tar ekanlar, ularning kiprik qoqishlari 25 tagacha ko‘payadi. Kassa apparati yonida hisob-kitob chog‘ida kiprik qoqishlar minutiga 45 martagacha o‘sadi. Impulsiv tovar xarid qilish chog‘ida tanlab olingan tovarlarga hamyondagi pullarining yetmay qolishi oddiy hol hisoblanadi.

Bugungi kunda tovarlarni zamonaviy usulda sotish psixologik tadqiqotlar natijalariga asoslanadi. Psixologlarning ta’kidlashicha, xarid chog‘ida paydo bo‘ladigan impulsarga ko‘proq yorqin va jozibador qadoq hamda o‘ramlar sabab bo‘ladi. Ayniqsa, xaridorlarni o‘ziga jalb qiluvchi ta’sirli ranglar sariq va qizil ranglar hisoblanadi (erkaklarga ko‘k rang ham kuchli ta’sir ko‘rsatadi). Keyingi tadqiqotlar natijalari hosilasi o‘laroq, tovar qadoqlarida tovardan foydalanish jarayonlari aks ettirilgan suratlar paydo bo‘lmoqda. Choy, kofe quyib berish kutish jarayonlarida televizorlarning o‘rnatilishi kabi chora – tadbirlar ham jalb etishga xizmat qiladi.

Supermarketlarda “Yangi narx” , “Superpriz”, “Superskidki” kabi da’vatlar bitilgan yozuvlarni ko‘p uchratamiz. Ushbu da’vatlar yangilikka o‘ch, chapanilarga qaratilgan bo‘lib, xaridorlarning ayni shu guruhi barcha iste’molchilarning 10-15% ini tashkil etadi (xuddi shuncha miqdorda konservatorlar guruhi ham mavjud bo‘lib ularning aksi hisoblanadi).

Savdo zalidagi mayin musiqa osoyishta muhitni yaratadi va bu hol xaridorlarni shoshmasdan rastalarni aylanishga, ko‘proq vaqtni savdo zalida o‘tkazishga chorlaydi. Quvnoq musiqa esa aksincha xaridorlarni shoshilishga undaydi, u ko‘pincha tig‘iz paytlarda qo‘llaniladi.

Supermarketlarda tovarlarni bir-birini to‘ldiruvchi assortimentlar bilan jamlash yuqori samara beradi, masalan: baliq ovlash uchun tegishli anjomlarni bir joyda jamlash, brendlar bo‘yicha tovarlarni alohida joylash shular jumlasidandir.

Ranglar jilosi ham xaridorlar diqqatini o‘ziga tortadigan “qo‘zg‘atuvchi” hisoblanadi. Ranglar gammasidan foydalanish ayniqsa, kiyim – kechaklar va poyafzal sotishda ko‘proq samara beradi. Psixologlarning fikricha, tashrif buyurgan xaridor dastavval ranglarga e’tibor beradi, so‘ngra uning fasoniga va boshqa belgilari to‘g‘risida qaror qabul qiladi.

Demak, merchendayzing o‘z navbatida tovar sotishni yuqori saviyada amalga oshirishga, daromadning izchil o‘sishiga olib keladigan marketing kommunikatsion usullari majmuasi bo‘lib hisoblanadi. Shunga ko‘ra merchendayzingni quyidagicha tariflaymiz: “Merchandayzing-muayyan tovarlarni sotishni amalga oshirish maqsadida savdo ob‘yektida ularni samarali joylashtirish bilan bog‘liq faoliyatga aytiladi”.

Tadqiqot natijalari nuqtayi nazaridan "merchandayzing" tushunchasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- savdo maydonchasi tartibini optimallashtirish, asbob-uskunalarini joylashtirish va tovarlarni joylashtirish, xaridorlarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, diqqatni tartibga solish omillari va insonning tabiiy tizimining boshqa tarkibiy qismlaridan foydalangan holda savdo va texnologik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish;

- alohida tovarlar yoki ularning komplekslarini ilgari surish texnologiyasi, bunda ba’zi tovarlar qo‘shimcha mablag‘lardan foydalanmasdan boshqalarni sotishni rag‘batlantiradi, shu bilan birga xaridorlarning e’tiborini va boshqa kognitiv resurslarini jalb qilishning ko‘plab boshqa usullari (reklama, sotishni rag‘batlantirish va boshqalar) katta xarajatlarni talab qiladi;

- insonning tabiiy tizimini ilmiy asoslangan boshqarish, to‘g‘ri taqsimlash tufayli sotuvchilarning roli va ta’siri pasaygan, xaridorlar va tovarning o‘zi esa ko‘payadigan do‘konning savdo-texnologik jarayoni va tovarlarni sotishni tashkil etish usuli savdo maydonchasida joylashgan tovarlarning guruhlari, turlari va belgilarining roli va holati;

- tovarlar va xizmatlarning iste’mol xususiyatlarining savdo maydonchasiga tashrif buyuruvchilarning psixologik idrokiga muvofiqligi tamoyiliga asoslangan sotish texnologiyasi;

- savdo maydonchasining vaqti va makonida xaridorlarning kognitiv resurslarini muvozanatli taqsimlashga va tashrif buyuruvchining psixologik holatiga mos keladigan do‘kon muhitini yaratishga asoslangan savdoni rag‘batlantirish usuli.

Ushbu taklif qilingan yondashuv merchendayzing marketing tizimining mustaqil tarkibiy qismi sifatida qaralishi kerakligidan kelib chiqadi, bu:

- o‘z tamoyillari, o‘ziga xos usullari va boshqalarga tayanadi;
- marketing tizimining boshqa tarkibiy qismlari va boshqa tizimlar bilan faol aloqada bo‘ladi;

- do‘kon xususiyatlariga va savdo ob'yektining boshqa ekologik omillariga va umuman savdo korxonasining faoliyatiga qarab, tovar belgilari bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqa ta’siri ostida shakllanadigan iste’molchining xulq-atvoriga asoslanadi.

Xulosa va takliflar. Samarali merchendayzing chakana savdo sohasida savdo samaradorligini oshirishning asosiy komponentidir. Bu nafaqat mijozlarni o‘ziga jalb qiladi va ushlab turadi, balki ularning sotib olish bo‘yicha qarorlarini boshqaradi, natijada savdo samaradorligi va umumiy biznes muvaffaqiyatiga erishishiga olib keladi. Chakana savdo sohasida raqobat kuchayishda davom etar ekan, bugungi global bozorda gullab-yashnamoqchi bo‘lgan korxonalar uchun to‘g‘ri merchendayzing strategiyalariga sarmoya kiritish juda muhimdir.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqqan holda, quyidagi takliflarni keltirishimiz mumkin:

- mahsulotlarni javonlar va displeylarga qanday joylashtirish kerakligini ko‘rsatadigan planogrammani ishlab chiqish. Bu maksimal ko‘rinish va sotish uchun mahsulotni joylashtirishni optimallashtirishga yordam beradi;

- eng ko‘p sotiladigan tovarlarni ko‘z darajasida yoki eng yaxshi joylarda joylashtirish;

- cross-merchendayzing usulidan foydalanish. Bu mijozlarni qo‘shimcha narsalarni sotib olishga undaydi.

- savdo zalida POS materiallardan samalari foydalanish, bunday belgilar mijozlarga mahsulotlar, ularning afzalliklari va har qanday reklama aksiyalari haqida ma’lumot olishlari uchun eng samarali kommunikatsiya vositasidir;

- turli savdo strategiyalari bilan tajriba o‘tkazish va ularning savdoga ta’sirini kuzatib borish. A/B testi savdo samaradorligini oshirish uchun qaysi yondashuvlar eng samarali ekanligini aniqlashga yordam beradi;

- xodimlarni o‘qitish, mahsulotlar va savdo strategiyalari haqida bilimdon bo‘lishi lozim.

Savdo ko‘rsatkichlarini doimiy ravishda yaxshilash uchun savdo ma’lumotlari asosida, mijozlarning fikr-mulohazalari va sanoat tendensiyalari asosida savdo strategiyalarini muntazam ravishda baholash va nazorat qilib borish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Samadov A.N., Eshmatov S.A. Merchendayzing. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019. – 259 b.
2. Bogacheva, E. Merchendayzing osvesheniya Elektron resurs. – Rejim dostupa: <http://www.executive.ru>. – 02.08.2012.
3. Abdukarimov F. B. A., Mirzaeva sh. N. Малы́й бизнес-как фактор развития конкурентной среды национального экономики узбекистана //gospodarka i innovacje. – 2023. – t. 36. – s. 657-667.
4. Abdukarimov b. A. A., Mirzaeva sh. N. rol Inostrannykh investitsiy v modernizatsii ekonomiki v respublike uzbekistan //gospodarka i innovacje. – 2023. – T. 36. – S. 648-656.
5. Kholmamatov Diyor Haqberdievich Develop Criteria for Selecting Distribution Channels in Small Business. Academic Journal of Digital Economics and Stability. 134-145 r

Р.Аллаёров Мерчендайзинг в повышении эффективности продаж: теория и практика	R.Allayorov Merchandising in improving sales efficiency: theory and practice
Аннотация: В статье рассмотрено использование маркетинговых рычагов воздействия на потребителей и их влияние на повышение эффективности продаж на предприятиях розничной торговли, использующих принципы и технологии мерчендайзинга. Ключевые слова: мерчендайзинг, эффективное размещение продукта, розничная торговля, визуальные эффекты, психология покупателя, технологии, цвета, освещение, музыкальный дизайн, аромат, реклама в точках продаж.	Abstract: The article examines the use of marketing levers of influence on consumers and their impact on increasing sales efficiency at retail enterprises that use the principles and technologies of merchandising. Keywords: merchandising, effective product placement, retailing, visuals, customer psychology, technology, colors, lighting, music design, fragrance, point-of-sale advertising.

ИННОВАЦИЯ ВА РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ

Абдумалик Бектемиров – СамИСИ профессори, и.ф.д.

ИННОВАЦИОН ЖАРАЁНЛАРНИ БОШҚАРИШДА ТИЗИМЛИ ЁНДАШУВ ВА УНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада инновацион жараёнларни бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг мураккаблиги, инновацион жараёнларни бошқаришда тизимли ёндашувдан фойдаланиш афзалликлари ва тизимли ёндашувнинг асосий хусусиятлари батафсил ёритиб берилган.

Калит сўзлар: тизимли ёндашув, маркетинг ёндашуви, функционал ёндашув, репродуктив ёндашув, норматив ёндашув, комплекс ёндашув, динамик ёндашув, жараёнли ёндашув, микдорий ёндашув, маъмурий ёндашув, хулқ-атвор ёндашуви, вазиятли ёндашув.

Кириш. Ҳар қандай жараёни бошқариш муаммолар ечимини аниқлаш усулига боғлиқдир. Яхши назария амалиётда йўлчи юлдуз ролини ўйнайди. Шунинг учун ҳар доим амалиётда тажрибадан, синовдан ўтган назарияларгина қўлланилади. Бу назарияларнинг барчаси илмий ёндашувга асосланган бўлиб, у ёки бу бошқарув объектининг муваффақиятли фаолиятини таъминлашда қўлланилади. Бугунги кунда менежментда бир қатор илмий ёндашувлардан фойдаланилади. Хусусан инновацияларни бошқаришда тизимли, маркетингли, функционал, репродуктив, норматив, комплекс, динамик, жараёнли, микдорий, маъмурий, хулқ-атворли, вазиятли ёндашувлардан фойдаланилади. Уларнинг ичида бошқарувдаги тизимли ёндашув ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, тизимни яхлит тарзда бошқаришда муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан тизимли ёндашувнинг ўзига хос хусусиятларига тўхталамиз.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Инновацион жараёнларни бошқариш ўзининг мураккаблиги билан ажралиб туради. Бу йўналишда бир қатор етук иқтисодчи олимлар тадқиқотлар олиб боришган. Улар жумласига Г. В. Исмаилова, О. Г. Щемерова, Н. Р. Кельчевская, В.Н.Абанников, И.Г. Салимьянова, И.Р.Валиахметов, Р.А.Фатхутдиновлар [1-4] каби рус иқтисодчи олимларни ҳамда М.А.Махкамова, G. Xamdanova, O. Astanakulov, A. Matchanovларнинг [5-6] шу соҳадаги тадқиқотлари инновацион жараёнлар ва бу жараёнларни бошқаришнинг ўзига хос хусусиятларини очиқ беришга қаратиш билан бирга, бугунги иқтисодий шароитда инновациялар рақобатбардошликни таъминлашнинг асосий шарти эканлигини кўрсатиб берадилар.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида илмий абстракция, тизимли ёндашув, мантикий таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция усулларида кенг фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги глобаллашув жараёнида ҳар бир корхонанинг рақобат курашидаги барқарорлиги кўп жиҳатдан корхона фаолиятини инновацион жараёнларга боғлаб олиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан профессор М.А.Махкамованинг “...инновацион жараён – глобал рақобатнинг ҳаракатлантирувчи омили”, - деган фикри айтишга қаратилган.

Инновацион жараён бу мураккаб жараён бўлиб, у инновацион ғоянинг пайдо бўлиши, ғояни режалаштириш, ғояни амалга ошириш ва ниҳоят ғоянинг эксплуатация даврларидан иборат. Ҳар бир даврнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд ва уларнинг ҳар бири илмий ёндашувларни тақозо этади. Бундай илмий ёндашувларга қуйидагилар киради: тизимли ёндашув, Маркетингли ёндашув, функционал ёндашув, репродуктив ёндашув, норматив ёндашув, комплекс ёндашув, интеграцион ёндашув, динамик ёндашув, жараёнли ёндашув, микдорий ёндашув, маъмурий ёндашув, хулқ-атворли ёндашув, вазиятли ёндашув. Ёндашувларнинг ҳар бири ўзига хос вазифани бажаради ва уларнинг ҳар бири илмий услубларига эгадир. Бу ёндашувлар ичида тизимли ёндашувнинг асосий хусусияти шундаки, корхонада уни ташкил этувчи бўлим ва бўлинмаларининг яхлит тарзда қўйилган мақсадни амалга оширишга сафарбар этишга қаратилган.

1-расмдаги рақамлар тизимли ёндашувнинг асосий хусусиятларини ифодалайди. Аввало тизимли ёндашувда, қаралаётган объект яхлит тизим сифатида қаралади. Тизим яхлитлиги алоҳида-алоҳида мавжуд бўлган компонентларга нисбатан устуворликни билдиради ва бу тизимли ёндашувнинг **бирламчи хусусиятини ифодалайди.**

Тизимли ёндашувнинг **иккинчи хусусияти** шундаки, ҳар доим ҳам компонентлар хусусиятининг жамланмаси тизимнинг умумий хусусиятини ифодаламайди. Чунки тизимнинг ҳар бир компонентаси тизимдаги бошқа компонентлар билан ўзаро боғлиқлиги нуқтаи назардан қаралади.

Қаралаётган объектда инновацион жараёнларни бошқаришдаги эмерджентлик тизимли ёндашувнинг *тўртинчи хусусиятидир*. Бу тизим компонентларнинг мақсади (вазифаси) ҳар доим ҳам тизимнинг умумий мақсадига тўғри келмаслиги англатади. Бундай шароитда компонентлар мақсадининг тизим мақсадига пропорционаллиги тизимнинг “мақсадлар дарахти”ни тузиш орқали эришилади.

Тизимли ёндашувнинг навбатдаги **хусусияти** унинг мультипликативлиги бўлиб, тизимдаги компонентлар фаолиятидаги ижобий самарадорлик, ҳам салбий ҳолатлар бири-бирига қўшишдан кўра кўпайтириш хусусиятига эга бўлади. Бу тизимнинг муаммоларсиз ишлаши, унинг компонентлари тўхтовсиз ишлаши эҳимолига боғлиқлиги билан ифодаланади.

Тизимли ёндашувнинг **олтинчи хусусияти** – тизим компонентлари бир-бирига ва унинг вазифаси мос келишидир.

Ёндашувнинг **еттинчи хусусияти** – тизимнинг ички ва ташқи муҳит билан биргаликдаги ҳаракати. Тизим ҳар доим ташқи муҳит таъсирида фаолият кўрсатади ва ўз функциясини бажаришда ички имкониятларини ишга солади. Бунда менежернинг асосий вазифаси вазиятни тўғри баҳолай олиш ҳамда ташқи муҳит омилига мослашишдан иборат. Чунки ички тизимнинг (фирманинг) ташқи муҳитга таъсир даражаси уни ўзгартира олмайди. Шунинг учун ташқи муҳитга қанчалик камроқ эътироз бўлса, фирма шунча барқарорроқ ишлайди.

Саккизинчи хусусият – унинг тузилмавийлиги билан ифодаланади. Бу бир-бири билан боғлиқ компонентлар йиғиндиси бўлиб, уларнинг ўзаро алоқаларини яхлитликда ифодалайди. Тузилманинг самарадорлиги унинг мобиллиги орқали таъминланади. Тузилманинг шакл-шамойили фирманинг асл мақсадига, унга эришишнинг осон ёки мураккаблигига боғлиқ. Тузилма ўзгармас эмас, у вазият тақозоси билан ўзгариши мумкин.

Тизимли ёндашувнинг **тўққизинчи хусусияти** – поғоналиликини ифодалайди. Поғоналилиқ ҳам фирманинг мақсад ва вазифаларига боғлиқ. Фирманинг фаолият доираси қанчалик кенг бўлса, поғоналилиқ ҳам шунча кўп бўлади. Бунда ҳар бир бошқарув поғонасининг ўз вазифаси бўлиб, унинг ўзи ҳам ўз тузилмасига эга бўлади.

Ёндашувнинг **ўнинчи хусусияти** – тизимларнинг мураккаблигига қараб тавсифларнинг кўплиги. Бунда тизимнинг барча параметрларини ва хусусиятларини билиш жуда мураккаб. Шунинг учун алоҳида жиҳатларини ўрганиш зарурати туғилади. Шу мақсадда функционал ёки иқтисодий-математик модели тузилади. Агар тизимга таъсир этувчи омиллар қийматини аниқлаш имкони бўлса одатда корреляцион-регрессион таҳлил ўтказилади. Агар бундай қийматларни аниқлаш мумкин бўлмаса эксперт баҳолаш усулидан фойдаланиш керакли натижани бериши мумкин.

Ўн биринчи хусусият – фаолият узлуксизлиги ва ривожланиши. Ҳар қандай тизимда барча жараёнлар узлуксиз ва улар бир-бири билан ўзаро боғлиқ. Бу ҳолат уларнинг муваффақиятли фаолияти учун ўрганиш ва ўзини-ўзи ривожлантириш қобилиятига эга бўлиш заруратини туғдиради. Бу шартнинг бажарилмаслиги ҳар қандай тизимни таназзулга олиб келади. Фирманинг фаолият кўрсатиш ва ривожланиш параметрларини келгусидаги турли хилдаги рисклар ва ноаниқликларни эътиборга олган ҳолда маълум эҳтимолликда прогноз қилиш мумкин.

Мақсадга йўналтирилганлик тизимли ёндашувнинг **ўн иккинчи хусусияти бўлиб**, бу ижтимоий-иқтисодий тизимларда “мақсадлар дарахти”ни тузиш мажбурийлигини ифодалайди. Бу мақсадларнинг энг асосийси қонун ҳужжатлари белгиланган меъёр ва нормативлар чегарасида фойдани максималлаштиришдан иборат. Ҳолатни таҳлил ва синтез қилиш орқали фирма мақсадларини ранжировка қилиш мумкин.

Ёндашувнинг **ўн учинчи хусусияти** – барқарор мувозанат ҳолатга интилиш. Бу тизимнинг ташқи муҳит ва вазиятнинг ўзгаришига мослашишини англатади. Албатта бу тизимнинг барча поғоналарида бошқарув параметрларининг қайишқоқчилигини, жараёнларнинг юқори даражада ритмиклигини талаб этади.

Фаолият кўрсатиш ва ривожланиш йўлларининг муқобиллигини англатувчи хусусият бу тизимли ёндашувнинг **ўн тўртинчи хусусияти** ҳисобланади. Бу турли вазиятлар ҳолатида (масалан солиқ тизимидаги ўзгаришлар, божхона тарифларининг ўзгариши ва ҳ.к.) мақсадга эришишнинг бир неча муқобил вариантлари тузилиши мумкин. Бунда ривожланишнинг объектив ва субъектив омилларини эътиборга олиш зарур бўлади.

Ёндашувнинг **ўн бешинчи хусусияти** – мерослилиқ. Бу ривожланишнинг алоҳида босқичида аввалги авлод ишлаб чиқарувчиларининг яхши усул, анъана ва удумларини янги тизимга қабул қилиш қонуниятларини эътиборга олади. Бу объективликка асосланса-да, меросга қабул қилиниши кўзда тутилган усул, анъана ва удумларни тадқиқ қилиш субъективдир.

Сифат устуворлиги тизимли ёндашувнинг **ўн олтинчи хусусиятини** фодолайди. Ҳар қандай тизим ўз фаолиятида сифат устуворлигига асосий эътиборни қаратсагина омон

қолиш имкониятига эга бўлади. Дунёнинг энг машҳур фирмаларида барча омиллар ичида сифат кўрсаткичи биринчи ўринда туради. Шунинг учун ҳам улар ҳар доим рақобат курашида ғолиб ҳисобланади.

Тизимли ёндашувнинг *ўн еттинчи хусусияти* – тизим компонентлари қизиқишларидан глобал даражадаги қизиқишларнинг устуворлиги. Бу тизим мақсади ҳар доим уни ташкил этувчи компонентлар мақсадларидан устун бўлиши кераклигини англатади.

Ишончлилик тизимли ёндашувнинг *ўн саккизинчи хусусиятини* ифодалайди. Бу тизимнинг (фирманинг) бирон бир компонентлари ишдан чиққан тақдирда ҳам унинг узлуксиз фаолият кўрсата олишини, молиявий барқарорлигини, ижтимоий-иқтисодий ва техник сиёсатда истиқболлиликни англатади.

Марказлашган ва марказлашмаган бошқарувнинг оптимал комбинациясидан фойдаланиш эса тизимнинг *ўн тўққизинчи хусусиятини* ифодалайди.

Хулоса ва таклифлар. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг рақобатбодошлиги у ишлаб чиқараётган маҳсулотнинг (ёки кўрсатилаётган хизматнинг) истеъмолчилар эҳтиёжини қанчалик қондира олишига боғлиқ. Эҳтиёж эса доимий равишда ўсиб бораверади. Чунки фан ва техника ривожланиши натижасидаги товар ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш турларининг жадал кўпайиб бориши ва уларнинг бугунги шароитда рақамли иқтисодиёт элементларидан тобора кўпроқ фойдалана бориши оқибатида истеъмолчиларнинг сифатли товар ва хизматларга эҳтиёжлари ҳам ортиб боради. Бундай шароитда корхоналар ҳам кучли рақобатга дуч келади. Корхоналарнинг рақобатбардошлигини таъминлашда эса инновациялар рақобатбардошликни таъминловчи асосий жараён ҳисобланади. Бунда инновацион жараёнларни тизимли ёндашув орқали бошқариш муҳим аҳамият касб этади ва бунда тизимли ёндашув хусусиятларидан фойдаланиш бошқарувнинг самарадорлигини таъминлашга олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Инновационный менеджмент: учебное пособие / Г. В. Исмаилова, О. Г. Щемерова, Н. Р. Кельчевская. – Екатеринбург: УрФУ, 2012. – 175 с.
2. Абанников В.Н. Инновационный менеджмент: Учебное пособие / 2-е изд. испр. и доп. - СПб.: РГГМУ, 2010. - 254 с.
3. Инновационный менеджмент : учебное пособие / И.Г. Салимьянова, И.Р. Валиахметов ; под общей ред. д-ра экон.наук, проф. А.Г. Бездудной. 2-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Изд-во СПбГЭУ, 2023. – 265 с.
4. Фатхутдинов Р. А. Инновационный менеджмент. Учебник, 4-е изд. - СПб.: Питер, 2003. - 400 с: ил. - (Серия «Учебники для вузов»).
5. Махкамова М.А. Инновационные процессы – движущий фактор глобальной конкуренции. Наука 21 века: общество и цифровизации, 1 (01), 25-28с.
6. Innovatsion menejment: Darslik / G. Xamdanova, O. Astanakulov, A. Matchanov; - T.: «Iqtisod-Moliya», 2018. - 434 b.

А.Бектемиров Системный подход к управлению инновационными процессами и его основные особенности	A.Bektemirov A systematic approach to the management of innovation processes and its main features
Аннотация: В данной статье подробно освещаются специфика управления инновационными процессами, его сложность, преимущества использования системного подхода к управлению инновационными процессами и основные особенности системного подхода. Ключевые слова: системный подход, маркетинговый подход, функциональный подход, репродуктивный подход, нормативный подход, комплексный подход, динамический подход, процессный подход, количественный подход, административный подход, поведенческий подход, ситуационный подход.	Abstract: This article covers in detail the specifics of managing innovation processes, its complexity, the advantages of using a systems approach to managing innovation processes and the main features of the systems approach. Keywords: system approach, marketing approach, functional approach, reproductive approach, normative approach, integrated approach, dynamic approach, process approach, quantitative approach, administrative approach, behavioral approach, situational approach.

Fazilat Esirgapovna Jomonqulova – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti, t.f.n.

BLOKCHEYN TEXNOLOGIYASIDAN IQTISODIYOTNING TURLI SOHALARIDA FOYDALANISH YO‘LLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada blockcheyn loyihasi hamda ushbu texnologiyadan milliy iqtisodiyotning turli sohalarida foydalanish yo‘llari haqida fikrlar keltirilgan. Blockchайдagi barcha ma‘lumotlar to‘planib, doimiy ravishda yangilanib turadigan ma‘lumotlar bazasini shakllantirdi. Ya‘ni bu ma‘lumotlar iqtisodiyotning turli sohalaridan yig‘iladi va foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: Blockchain, kompyuter, kuryerlik, markazsizlashtirish, cheksiz, bitcoin, server, kripto valyuta, texnologiyalar.

Kirish. Zamonaviy texnologik yutuqlar, masalan, narsalar interneti, sun‘iy intellekt, IT-strukturaning rivojlanishi va katta ma‘lumotlar “katta ma‘lumotlar” – bu ma‘lumotlarni tahlil qilish, muntazam ravishda chiqarib olish yoki juda katta hajmdagi ma‘lumotlar to‘plamlari bilan ishlashning boshqa usullarini ko‘rib chiqadigan sohadir. Yoki kompleksni an‘anaviy ma‘lumotlarni qayta ishlash dasturiy ta‘minoti yordamida boshqarish mumkin) bizni nafaqat global raqamli evolyutsiyaga olib boradi, balki shu bilan birga ko‘plab kasblarning tarkibiy o‘zgarishi va tarkibiy o‘zgarishiga sabab bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi 2018 yil 3 iyuldagi PQ-3832-sonli “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi farmoniga muvofiq O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha ko‘rilayotgan chora-tadbirlar iqtisodiyotning raqamli sektorini rivojlantirish, elektron hujjat aylanish tizimini joriy etish, elektron to‘lovlarni rivojlantirish va elektron tijorat sohasidagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish uchun yana bir qadamdir. Ushbu keng ko‘lamli choratadbirlarning barchasi blockcheyn texnologiyasini turli xil platformalarda turli xil versiyalarda ishlatishga olib keladi - raqamli hisob-kitoblarni (kripto-valyutalarni) rivojlantirish, aqlli shartnomalarni (elektron shaklda shartnomalar) joriy etish, unga muvofiq huquqlar va majburiyatlar raqamli operatsiyalarni avtomatik tarzda amalga oshirish, shuningdek xalqaro to‘lovlarni (hisob-kitoblarni) takomillashtirish- akkreditivlar, kafolatlar va boshqalar orqali amalga oshiriladi.

Blockchain atamasining o‘zi qisman uning vazifalari va maqsadlarini tavsiflaydi. “Blok” qismi bloklar, “chain” - "zanjir". Ma‘lum bo‘lishicha, Blockchain - bu blockcheyn. Va shunchaki zanjir emas. Bu qat‘iy ketma-ketlikni saqlaydi.

Bloklar - bu tizim ichidagi bitimlar, bitimlar va shartnomalar to‘g‘risidagi, kriptografik shaklda taqdim etilgan ma‘lumotlar.

Blockchain (bloklar zanjiri) - bu umumiy serverga ulangan saqlash moslamalari bo‘lmagan tarqatilgan ma‘lumotlar bazasi. Ushbu ma‘lumotlar bazasi bloklar deb nomlangan doimiy ravishda o‘sib boradigan buyurtma yozuvlarining ro‘yxatini saqlaydi. Har bir blokda vaqt tang‘asi va oldingi blokga havola mavjud. Blockcheyn — bu shunchaki ma‘lumotlar bazasi. Bu ham unchalik murakkab emas — uni minimal kuch sarflab, elektron jadvalda yaratishingiz mumkin. Ushbu ma‘lumotlar bazalarining o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Birinchisi, blockcheynlar faqat qo‘shish uchun mo‘ljallangan. Bu shuni anglatadiki, siz faqat ma‘lumot qo‘shishingiz mumkin — siz shunchaki katakchani bosib, allaqachon qo‘shgan narsalarni o‘chiraolmaysiz yoki uni biron bir tarzda o‘zgartira olmaysiz. Ikkinchisi, ma‘lumotlar bazasidagi har bir yozuv (blok deb ataladi) oxirgi yozuv bilan kriptografik bog‘langan. Oddiy ingliz tilida har bir yangi yozuvda oxirgisining raqamli barmoq izi (xesh) bo‘lishi kerak. Muxtasar qilib aytganda, blockcheyn — bu markazlashtirilmagan raqamli daftar sifatida ishlaydigan ma‘lumotlar yozuvlari ro‘yxati. Ma‘lumotlar bloklarga bo‘lingan, ular xronologik tartibda joylashtirilgan va kriptografiya bilan himoyalangan. Asosiysi, blockcheyn har qanday turdagi ma‘lumotlarni saqlaydigan taqsimlangan raqamli kitobdir.

Ushbu texnologiya Bitcoin kripto valyutasining paydo bo‘lishi bilan birga yaratilgan . Bu 2009 yilda sodir bo‘lgan. Satoshi Nakamoto yangi virtual valyuta va.Blockchain-ni yaratgan ommaviy shaxs hisoblanadi. Biroq, bu shaxsiyat kripto valyutalar dunyosida mifologiyalangan. Bu taxallus, uning orqasida bir yoki bir nechta shaxs o‘z shaxsini oshkor qilmaslikka qaror qilganlar. Shubhasiz, ular blockcheynni yaratish uchun minglab soat sarfladilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. [Schinckus \(2019\)](#)- “Crypto-currencies trading and energy consumption” jurnali hamda F.E.Jomonqulova, I.E.Shadmonov “Iqtisodiyotda axborot-kommunikatsiyon texnologiyalar va tizimlar” o‘quv qo‘llanmasidan quyidagi tahliliy natijalar olindi: Blockchain texnologiyasini iqtisodiy barqarorlikka tatbiq etish hali boshlang‘ich bosqichida bo‘lganligi sababli, ushbu texnologiya tomonidan taqdim etilgan potentsial afzalliklar va qiyinchiliklarni to‘liq tushunish uchun ko‘proq nazariy tadqiqotlar hali ham talab qilinadi. Blokcheyn texnologiyasining nazariy asoslari va uning Barqaror Rivojlanish Maqsadlarini (SDGs) amalga oshirishdagi oqibatlar kelgusidagi tadqiqotlarda o‘rganilishi mumkin. Ushbu tadqiqot ilmiy adabiyotlarga turli yo‘llar bilan qo‘shiladi. Birinchidan, Blockchain texnologiyasi va iqtisodiy barqarorlik kontekstida ushbu tadqiqot tadqiqotlarni davom ettirishning ahamiyatini ta’kidlaydigan dastlabki qo‘ng‘iroqlarga javob beradi (Dorfleitner va boshq., 2021; 2012; Marke, 2018). Ikkinchidan, joriy tadqiqot birinchi marta tizimli adabiyotlarni ko‘rib chiqish va blokcheyn texnologiyasi barqaror rivojlanish maqsadlariga (SDG 7 va SDG 13) erishishga qanday yordam berishiga e’tibor qaratish orqali bilimlar to‘plamiga qo‘shiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada mamlakatimizda olib borilayotgan innovatsion texnologiyalardan ya’ni bizda bo‘lgan shart-sharoitlardan to‘g‘ri foydalangan holda blockchain texnologiyasini milliy iqtisodiyotimizda qo‘llash orqali iqtisodiyotimizni rivojlantirish ko‘zda tutilgan. Tahlilda empirik metod va keys study metodidan foydalanish bilan bir qatorda “Adabiyotlar sharhi” ham foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Blockchain texnologiyasi iqtisodiyotda katta rol o‘ynagani sababli hozirgi kungacha birqancha mutahassislar ish olib borgan. Rivojlanishning maqsadi kripto-valyutadagi xarajatlarni takrorlash muammosini hal qilish, uchinchi tomonning ishtirokisiz ishonch darajasi past bo‘lgan muhitda almashish imkoniyatini ta’minlash, bardoshli bo‘lgan taqsimlangan bitimlar registrini yaratish edi. muvaffaqiyatsizliklar, shuningdek operatsiyalar tarixini nazorat qilishni ta’minlash.

Barcha bloklar bir-biriga bog‘langan, ya’ni o‘zaro bog‘liqdir. Yangi blok yozish uchun eski bloklar haqidagi ma’lumotlarni ketma-ket o‘qish kerak.

Blockchainedagi barcha ma’lumotlar to‘planib, doimiy ravishda yangilanib turadigan ma’lumotlar bazasini shakllantiradi. Ushbu ma’lumotlar bazasidan biror narsani o‘chirish yoki blokni almashtirish mumkin emas. Va bu “cheksiz” - bu erda cheksiz ko‘p bitimlar yozilishi mumkin. Bu blokcheynning asosiy xususiyatlaridan biridir. Blockchain bu shunchaki ma’lumotlarni tuzishning bir usuli. Bu daftar buxgalteriya yozuvlarini hisobga oladigan fayl.

Ushbu faylni hech qachon tugamaydigan kitob bilan taqqoslash mumkin. Kitobning har bir sahifasida ma’lumot va pastki qismida sahifa raqami mavjud. Sahifa raqamiga ko‘ra siz ushbu sahifa kitobning qayerdaligini darhol bilib olasiz. Shubhasiz, 49-bet 48 va 50-betlar orasida.

Kitob sahifalari singari, blokirovka bloklari ham ma’lumot bilan To‘ldirilgan. Bloklar aniq raqamlanmagan bo‘lsa-da, ular bir xil funktsiyani bajaradigan vaqt tamg‘asiga ega. Blokdan keyin har doim eng yangi vaqt tamg‘asi bilan yangi blok qo‘shiladi. Shunday qilib, zanjir hosil bo‘ladi.

Blokcheynlarning eng yaxshi tomoni shundaki, ular kriptografiyadan foydalanib, kitobning biron bir sahifasida biron bir ma’lumot o‘zgarganda kuzatiladi. Ushbu xususiyat blockchain-ni qimmatli va muhim bir narsaning saqlanishini kuzatib borish uchun yaxshi ma’lumotlar tuzilishini yaratadi. Bank ishida kriptovalyutadan tashqari, blokcheyn dollar va evro kabi fiat valyutasida operatsiyalarni qayta ishlash uchun ishlatiladi. Bu bank yoki boshqa moliya instituti orqali pul jo‘natishdan ko‘ra tezroq bo‘lishi mumkin, chunki tranzaksiyalar tezroq tekshirilishi va oddiy ish soatlaridan tashqarida qayta ishlanishi mumkin. Biroq, blokcheyn-dan ko‘chmas mulk va transport vositalari kabi real hayotdagi aktivlarga egalik huquqini qayta ishlash uchun ham foydalanish mumkin. Tomonlarning ikki tomoni birinchi navbatda blokcheyndan biri mulkka egaligini, ikkinchisida esa sotib olishga puli borligini tekshirish uchun foydalanadi; keyin ular blokcheyndagi savdoni yakunlashlari va yozib olishlari mumkin edi. Ushbu jarayondan foydalanib, ular mahalliy okrug hukumati hujjatlarini yangilash uchun hujjatlarni qo‘lda topshirmasdan mulk dalolatnomasini topshirishlari mumkin edi; u blokcheynda bir zumda yangilanadi.

Aqlli shartnomalarda blockchainning yana bir yangiligi — bu o‘z-o‘zidan bajariladigan

shartnomalar, odatda “aqli shartnomalar” deb ataladi. Ushbu raqamli shartnomalar shartlar bajarilgandan so‘ng avtomatik ravishda kuchga kiradi. Misol uchun, xaridor va sotuvchi bitimning barcha belgilangan parametrlarini bajargandan so‘ng, tovar uchun to‘lov darhol amalga oshirilishi mumkin.

Blockchain-ni Torrent bilan taqqoslash mumkin. Torrentlar P2P rejimida ishlaydi (peer to peer - barcha ishtirokchilar teng bo‘lgan kompyuter tarmog‘i). Tracker-dan faylni yuklab olayotganda, biz markaziy server yoki xotiradan foydalanmaymiz. Fayl to‘g‘ridan-to‘g‘ri xuddi siz kabi torrent ishtirokchisidan yuklab olinadi (1-rasm). Agar “peer-to-peer” tarmog‘ida ishtirokchilar bo‘lmasa, siz ham fayllarni yuklab olinolmaymiz. Xuddi shunday, blok zanjirida. Barcha operatsiyalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri subyektlar o‘rtasida amalga oshiriladi. Va ular barcha ishtirokchilar bitta tarmoqqa - Blockchain-ga ulanganligi sababli amalga oshiriladi. Zanjirning ikki turi mavjud:

Jamoaviy Blockchain - bu ochiq, qo‘shimcha ma‘lumotlar bazasi. Ushbu turdagi blokirovka Bitcoin kriptovalyutasida qo‘llaniladi. Har bir ishtirokchi ma‘lumotlarni yozishi va o‘qishi mumkin.

Yakka yoki xususiy blokcheynda ma‘lumotlarni yozish / o‘qish cheklavlari mavjud. Afzallik tugunlari o‘rnatilishi mumkin. Shaxsiy Blockchain subspecies - bu ekskluziv blokcheyn. Bunday zanjirda bitimlarni amalga oshirish uchun bir guruh odamlar tashkil etiladi.

Subtollarni sarhisob qilib, Blockchain-ning asosiy xususiyatlarini sanab o‘tamiz:

Markazsizlashtirish - zanjirda server yo‘q. Har bir ishtirokchi serverdir. Bu butun blokcheynning ishlashini ta‘minlaydi;

Shaffoflik - bitimlar, shartnomalar va boshqalar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar jamoat mulki saqlanadi. Biroq, bu ma‘lumotlarni o‘zgartirish mumkin emas;

Nazariy jihatdan cheksiz - nazariy jihatdan blokcheynni **cheksiz** yozuvlar bilan to‘ldirish mumkin. Shuning uchun uni ko‘pincha superkompyuter bilan taqqoslashadi;

Ishonchlilik - yangi ma‘lumotlarni yozib olish uchun blokcheyn tugunlarining kelishuvi talab qilinadi. Bu sizga tranzaksiyalarni filtrlash va faqat qonuniy operatsiyalarni qayd etish imkonini beradi. Xashni almashtirish haqiqiy emas. Ushbu blokcheyn xususiyati 2-rasmda tasvirlangan.

Bitcoin blokcheynida bloklar bitimlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi. Har bir blok kim bitkoinlarni kimga va kimga o‘tkazayotganligini ko‘rsatadi.

Bitcoin blockchain paydo bo‘lgan paytdan boshlab barcha bitkoinlarning harakatini kuzatish uchun ishlatilganligi sababli, siz har doim kimning qancha bitcoinsga tegishli ekanligini tekshirishingiz va bilishingiz mumkin. Istalgan vaqtda “kim nimaga egalik qiladi”, biz uni blokcheynning hozirgi “holati” deb ataymiz.

Bitim blokga kiritilgandan va blok zanjirga qo‘shilgandan keyingina sodir bo‘ladi. Demak, zanjirga blok qo‘shilganda, blokcheynning holati yangilanadi. Oxir-oqibat, bitkoinlar ko‘chiriladi. Bu shuni anglatadiki, agar kimdir mening manzilimga haqiqatan ham tranzaksiya o‘tkazgan-qilmaganligini tekshirishni istasam, blokirovka holatini tekshirishim kerak. Buning uchun kitob jamoatchilikka ochiq bo‘lishi kerak. Agar blokcheyn faqat bitta kompyuterda saqlangan bo‘lsa va to‘satdan u o‘chirib qo‘yilgan bo‘lsa, unda bu juda yoqimsiz bo‘ladi. Aslida, blokcheynning hozirgi holati dunyodagi ko‘plab kompyuterlar tomonidan yuklab olinadi, sinxronlashtiriladi va taqdim etiladi.

Ushbu kompyuterlar “tugunlar” (*tugunlar*) deb nomlanadi va blokcheynning xavfsizligi va dolzarbligini ta‘minlash uchun ular birgalikda (*peer-to-peer*) tarmoqda birgalikda ishlaydi. Ushbu tugunlarning har biri blokcheynning to‘liq yangilangan (joriy) versiyasini saqlaydi. Har safar yangi blok qo‘shilsa, barcha tugunlar blok zanjirini yangilaydi.

Peer-to-peer tarmog‘idan foydalanish ma‘lum afzalliklarga ega:

- Siz har doim blockchain Explorer yordamida blok zanjirining holatini tekshirishingiz mumkin.
- Blockchainning haqiqiy holatini bilish uchun faqat bir tomonga ishonishingiz shart emas.

Ko‘rinib turibdiki, blokcheyn texnologiyasi nafaqat kriptovalyuta bitimlar uchun va umuman butun FY sohasi uchun muhimdir. Tranzaksiyalar bilan bog‘liq har qanday narsani blokcheyn

qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Bu iqtisodchilar va tahlilchilar o‘rtasida sertifikatlangan buxgalterlar va auditorlarning kelajagi to‘g‘risida keng muhokamalarga olib keldi, chunki bir qator mutaxassislarning fikriga ko‘ra, uni amalga oshirish ushbu kasb egalari uchun ish bilan ta‘minlash uchun xavf tug‘dirishi mumkin, shuningdek auditorlik, kiberxavfsizlik, moliyaviy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin rejalashtirish va tahlil qilish. Boshqa tomondan, buxgalterlar va auditorlarning funktsiyalari ro‘yxati oddiygina hujjatlarni to‘ldirish va biznes operatsiyalari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni axborot tizimiga kiritishdan professional fikrlarni shakllantirish va tashqi va ichki ishlarni har tomonlama baholashni talab qiladigan boshqaruv qarorlarini qabul qilish tomon o‘tmoqda. har bir aniq holatda iqtisodiy vaziyatga ta‘sir qiluvchi omillar. Binobarin, blokcheynni professional funktsiyalarni “yo‘q qilish” ni qabul qiladigan va ushbu o‘tishni tezlashtiradigan vosita sifatida ko‘rish mumkin.

Blockchain texnologiyasi buxgalteriya hisobiga asoslangan. U aktivlarni, majburiyatlarni, operatsiyalarni qayd qiladi va saqlaydi hamda pul oqimlarini qayd etish va hisobvaraqlarni taqqoslash usullarini taqdim etadi. Bu buxgalteriya sanoatida “tabiiy” bo‘lib, endi buxgalteriya hisobi funktsiyalari uchun normative hujjatlarga rioya qilish uchun asosan qog‘ozga tayanadi. Jarayon og‘ir bo‘lishiga qaramay, auditorlar hali ham qog‘ozga muhtoj va buxgalteriya yozuvlari qanday tuzilishi auditorlar uchun doimo qiziq.

Tashkilotlar, shu jumladan Katta To‘rtlikdagi etakchi konsalting firmalari, allaqachon blokcheynni qabul qilish bo‘yicha qadamlar tashlashmoqda va tobora ayon bo‘ladiki, blokcheyn barcha sohalaridagi tashkilotlarning buxgalterlari uchun muhimdir. Ushbu texnologiya buxgalteriya hisobi tizimlari uchun, ayniqsa tranzaksiyalar to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni birlashtirish va oxirgi foydalanuvchilarga etkazishda muhim ta‘sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, turli xil blokeirovka variantlari o‘rtasidagi tub farqlar tushunilishi va biznes muhitiga tatbiq etilishi muhimdir.

Buxgalteriya yozuvlarini yuritish uchun foydalaniladigan, bu xaridlar jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi, chunki bu operatsiyalarni xavfsiz tarzda ro‘yxatdan o‘tkazishga imkon beradi, misli ko‘rilmagan shaffoflikni ta‘minlaydi va operatsion samaradorlikni oshiradi. Buning sababi shundaki, blokirovka tizimidagi ma‘lumotlar bir joyda saqlanmaydi, ular ko‘plab kompyuterlarda tarqatiladi, bu tizim xavfsizligini ta‘minlaydi va ma‘lumotlar tarqalishining barcha xavflarini minimallashtiradi. Ushbu ma‘lumotlarga o‘zgartirish kiritish uchun siz ushbu o‘zgarishlarni keyingi blokda yozishingiz kerak, ammo qolganlari ushbu o‘zgarishlarning to‘g‘riligini tasdiqlashlari kerak. Tizim qoidalariga binoan “noqonuniy” bo‘ladigan o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun siz konning 51 foizini olishingiz kerak, bu odatda tarmoq hashratining 50 foizidan ko‘prog‘ini boshqaradigan konchilar guruhi tomonidan amalga oshiriladi (tezlik unda kompyuter bitcoin) yoki hisoblash quvvatida ishlashni yakunlaydi. Bunday holda, tajovuzkorlar yangi tasdiqlash operatsiyalarini olishning oldini olishlari mumkin, bu ularga ba‘zi yoki barcha foydalanuvchilar o‘rtasida to‘lovlarni to‘xtatib qo‘yishga imkon beradi. Shuningdek, ular tarmoqni kuzatayotgan paytda tugallangan operatsiyalarni bekor qilishlari mumkin, ya‘ni. bir birlik valyutada ikki marta sarflashi mumkin. Bunday vaziyat katta blok zanjiri uchun deyarli imkonsiz; o‘zgarishni orqaga qaytarish uchun barcha keyingi bloklarni qayta hisoblash kerak (blok zanjir tizimida oltitadan ko‘proq blokni qayta hisoblash mumkin emas - dunyoda bunday hisoblash quvvati yo‘q).

Vositachilarga ehtiyoj yo‘qligi Blokcheyn yordamida tranzaksiyadagi ikki tomon uchinchil tomon orqali ishlamasdan biror narsani tasdiqlashi va yakunlashi mumkin. Bu vaqtni tejaydi, shuningdek, bank kabi vositachi uchun to‘lov xarajatlarini tejaydi.

Qo‘shimcha xavfsizlik Nazariy jihatdan, blokcheyn kabi markazlashtirilmagan tarmoq, kimdir firibgarlik tranzaksiyalarini amalga oshirishni deyarli imkonsiz qiladi. Soxta tranzaksiyalarga kirish uchun ular har bir tugunni buzishi va har bir kitobni o‘zgartirishi kerak edi. Bu mutlaqo imkonsiz bo‘lmasa-da, ko‘pgina kriptovalyuta blokcheyn tizimlari firibgarlik tranzaksiyalarini qo‘shishni qiyinlashtiradigan, shuningdek, ishtirokchilarning manfaatlariga mos kelmaydigan stavkani yoki ish isbotini tekshirish usullaridan foydalanadi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, blokcheyn yordamida bitim tushumlari asosida alohida yozuvlarni yuritish o‘rniga, kompaniyalar o‘z operatsiyalarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri konsolidatsiyalangan daftarga yozib, o‘zaro bog‘liq bo‘lgan doimiy hisoblar tizimini yaratishi

mumkin. Barcha yozuvlar tarqatilgan va kriptografik muhrlanganligi sababli, ularni yo‘q qilish yoki ularni yashirish uchun manipulyatsiya qilish ehtimoli juda past. Jarayonni notarius tomonidan tasdiqlangan bitim bilan taqqoslash mumkin, faqat bu holda elektron notarius.

Yuqoridagi fikrlar blokcheyn texnologiyasi buxgalteriya xizmatlari uchun quyidagi afzalliklarni vaʼda qiladi degan xulosaga keladi:

- xatolar sonining kamayishi - ma'lumotlar blokirovka zanjiriga kirganda, aqlli shartnomalar koʻplab buxgalteriya funktsiyalarini avtomatik ravishda amalga oshiradi va inson xatosi ehtimolini pasaytiradi;

- tannarxni pasaytirish - blokcheyn buxgalter ishi samaradorligining oshishiga va xatolar sonining pasayishiga olib keladi, bu oʻrta muddatli istiqbolda buxgalteriya hisobini yuritish va uning toʻgʻriligini tekshirish xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi;

- firibgarlik ehtimolini kamaytirish - blokirovkada yozuvni oʻzgartirish uchun tarqatilgan tarmoqning barcha nusxalari uchun bir vaqtning oʻzida bir xil oʻzgartirish kiritish zarur, bu deyarli imkonsiz;

- Auditorlik vaqtining qisqarishi - aqlli shartnomalar koʻplab auditorlik funktsiyalarini avtomatlashtirishi mumkin va bu auditorning yozuvlarni koʻrib chiqish vaqtini qisqartiradi.

Ishonch manbai boʻlgan blokcheyn bugungi buxgalteriya sohasida juda foydali boʻlishi mumkin. U asta-sekin yozuvlarning yaxlitligini taʼminlashdan tortib toʻliq kuzatiladigan auditorlik yoʻllariga qadar odatiy buxgalteriya protseduralari bilan birlashtirilishi mumkin. Bu toʻliq avtomatlashtirilgan audit jarayonining haqiqatga aylanishiga olib keladi.

Buxgalteriya firmalari blokcheyn texnologiyasini oʻzlashtirib, oʻz mijozlariga ushbu ma'lumotlarga qiziqish bildirgan va kirish huquqiga ega boʻlganlar kirishi mumkin boʻlgan barcha buxgalteriya yozuvlari xavfsizligi va xavfsizligini taklif qilishlari mumkin. Ushbu shaxslar tarkibiga moliya sohasida korxona darajasida nazoratni amalga oshirishga vakolatli auditorlar, soliq organlari va boshqa ijro etuvchi davlat organlari kiradi.

Blockchain texnologiyasi tufayli yozuvlarni yaratish va ularni yaratish vaqtini belgilash jarayoni buxgalteriya hisobiga shunday taʼsir qiladi, chunki barcha hodisalar abadiy saqlanib qoladi va oʻzgarishsiz qoladi. Hujjatlarni ularning hayotiy davrlarida oʻzgartirish mumkin emas. Bir nechta boʻlimlarni yoki hatto kompaniyalarni qamrab oladigan biznes jarayonlari qayd qilinadi va toʻliq kuzatilishi mumkin. Bundan tashqari, aqlli shartnomalar, tovarlarni qabul qilganligi tasdiqlangandan soʻng hisob-fakturalarning avtomatik ravishda toʻlanishiga olib kelishi mumkin. Texnologik oʻzgarishlar buxgalteriya xodimlari tomonidan ishlatiladigan dasturlarga ham taʼsir qilishi mumkin. Koʻpgina zamonaviy buxgalteriya tizimlari baʼzi ma'lumot markazlarida markazlashgan holda moliyaviy ma'lumotlarni toʻplash uchun “bulutli saqlash” dan foydalanadi. Blokcheyn kichik biznes darajasidagi individual hisob qaydnomalari va boshqa ma'lumotlar bazalariga oʻxshash boshqa kichik (yoki hatto kattaroq) tadbirkorlik subyektlarining ma'lumotlar bazalari bilan oʻzaro aloqada boʻlishini taʼminlash uchun Internetdan foydalanadi. Bu pochta yoki kuryerlik kompaniyasi kabi markaziy yigʻish va tarqatish agentligidan oʻtmasdan, uyma-uy pochta joʻnatmalariga oʻxshaydi. Shu va boshqa sabablarga koʻra yirik konsalting va auditorlik firmalari blokcheyn tadqiqotlariga mablagʻ sarflamoqda. Blokcheynlar 24/7 ishlayotganligi sababli, odamlar, ayniqsa xalqaro miqyosda moliyaviy va aktivlarni yanada samarali oʻtkazishlari mumkin. Ular bank yoki davlat idorasi hamma narsani qoʻlda tasdiqlashini bir necha kun kutishlari shart emas.

Agar ular oʻz mijozlariga katta tezlik va aniqlikni taklif qila olsalar, ular raqobatbardoshlikni saqlab qolishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. <https://kompy.info/> Google
2. <https://azkurs.org/> Yandex
3. <https://sciendo.com/pdf/10.2478/eoik-2022-0009>
4. F.E.Jomonqulova, I.E.Shadmonov Iqtisodiyotda axborot-kommunikatsiyon texnologiyalar va tizimlar: Oʻquv qoʻllanma. T. “Iqtisod-Moliya”, 2022.

Ф.Джомонкулова Способы использования технологии блокчейн в разных секторах экономики Аннотация: В данной статье представлены идеи о проекте блокчейн и способы использования этой технологии в различных отраслях национальной экономики. Вся информация в блокчейне собирается и постоянно обновляется. Формируется база данных, то есть эти данные собираются и используются из различных отраслей экономики. Ключевые слова: блокчейн, компьютер, курьер, децентрализация, безлимит, биткойн, сервер, криптовалюта, технологии.	F.Jomonkulova Ways to use blockchain technology in different sectors of the economy Abstract: This article presents ideas about the blockchain project and ways to use this technology in various sectors of the national economy. All information on the blockchain is collected and constantly updated. A database is being formed, that is, this data is collected and used from various sectors of the economy. Keywords: blockchain, computer, courier, decentralization, limitless, bitcoin, server, crypto currency, technologies.
---	--

Рахима Жамшедовна Курбанова – СамИСИ доценти, PhD

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ

Аннотация. Мақолада Ўзбекистоннинг рақамли иқтисодиётга ўтишида ривожлантириш стратегия ва дастурлар асосида олиб борилиши ва ривожлантириши бўйича хусусиятлар ва йўналишлари белгиланган.

Калит сўзлар: рақамли платформа, рақамли иқтисодиёт, “рақамли имидж”, виртуал муҳит, «органик ўстириш», инвестицион ёндашув, инфратузилм, сервер.

Кириш. Рақамли технологиялар соҳасидаги барча етакчи мамлакатларда давлат тегишли ташаббусларнинг драйвери (йўлбошчиси) бўлиб хизмат қилади. Чунки, унинг фаол иштирокисиз, мамлакатлардаги технологик таклифларнинг муваффақиятли ривожланишини ва технологияларни тижоратлаштиришни, шу жумладан замонавий иқтисодиётнинг "рақамли имиджини" ташкил этувчи флагман корпорацияларни яратишсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Хизматлар соҳаси бўйича олиб борилаётган ишларда рақамлаштириш методологияси, соҳа рақамли платформаларини яратиш моделлари, унинг саноат корхоналари билан трансформацияси, тадбиркорлик структурасининг рақобатбардошлигига таъсири ва бошқалар кўрилаётган бўлсада, хизматлар кўрсатиш корхоналари бўйича изланишлар сушт ҳолатда ривожланаётганлигини кўришимиз мумкин.

Республикаимизда таклиф қилинган рақамли иқтисодиётга ўтиш механизмлари асосида, рақамли технологиянинг маҳаллий, бошқа даражадаги рақамли платформаларини яратиш, шунингдек унинг манбаи ҳисобланган ташкилотлар, корхоналар серверини ташкил этиш лозим бўлади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ҳозирги даврда рақамли иқтисодиёт ва у билан боғлиқ бўлган бир қанча самарадор технологиялар ҳаётимизга шиддат билан кириб келмоқда. Худди шунинг учун ҳам давлат ва жамият тараққиётини янада жадаллаштириш мақсадида республикаимиз раҳбарияти бир қанча муҳим қарорларни қабул қилди, фармойишлар чиқарилди, мурожаатномаларда ўз аксини топиб келмоқда. Қўйилган мавзунинг илмий жиҳатдан асослаш учун қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ўрганилди.

Ўзбекистон Республикасида 2015-2018 йилларда мўлжалланган электрон тижоратни ривожлантириш Концепцияси, Ўзбекистон Республикаси 2018 йил 14 майда Президенти «Электрон тижоратни жадал ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси “Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни жорий қилиш ва янада ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Қарори 2018 йил 31 август қарорлари ва бошқа манбалар. С.С.Ғуломов¹ “Рақамлар” ва “электрон тижорат”ни ҳаётга жорий этиш бир қатор камчиликларга эга эканлигини, жумладан шахсий маълумотларни ҳимоя қилишда кибер

¹ Гулямов С.С. ва бoshqalar. Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari. T.: Iqtisod Molia, 2019. 396 b.

таҳдидларнинг хавфи, “рақамли куллик” (одамларнинг хатти-ҳаракатларини назорат қилиш учун); ишсизликнинг ошиши, фаровонлиги даражасидаги бўшлиқ ва бошқалар ҳақида маълумотлар берилган.

Тадқиқот методологияси. Мақолани тайёрлашда мантиқий таҳлил, илмий мушоҳада, инновацион усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ҳар бир давлат иқтисодиётида рақамли иқтисодиётнинг кириб келиши, шу давлатнинг қанчалик бунга тайёр эканлигидан келиб чиқади. Ушбу тайёргарлик Ўзбекистонда 2003 йилдан бошланган рақамли иқтисодиётнинг “Ахборот технологияни ривожлантириш” бўйича олиб борилган саъй ҳаракатлардан (ишлардан) десак, аниқроқ бўлади. Чунки, бу даврда (2015 йилгача) мамлакатимизда кўпгина норматив-ҳуқуқий база ишлаб чиқиш ва тайёрлаш бўйича фаол ишлар олиб борилди.

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётга ўтиш хронологияси асослари таҳлилидан келиб чиққан ҳолда, рақамли иқтисодиётнинг ривожланишини шартли равишда қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

1. 2015 йилгача - ахборот инфоромацион коммуникацияси базасини яратиш йўлга қўйилган;

2. 2015-2018 йиллар - электрон тижоратни ривожлантириш Концепцияси қабул қилиниб, электрон тижорат ҳақидаги қонунчиликни янада такомиллаштириш шакллари ва йўллари белгиланган вазибалар бажарилган.

3. 2018-2021 йиллар - ахборот технологиялари ва коммуникациялари технологик базаси ривожлантирилиб, “Рақамли иқтисодиёт миллий концепцияси” асосида “Рақамли Ўзбекистон-2030” дастури тайёрланди. Ўзбекистонда рақамли иқтисодиёт инфратузилмаси яратилди ва ҳаётга тадбиқ этила бошланди.

4. 2021 йилдан Ўзбекистонда иқтисодиётнинг асосий соҳалари рақамли иқтисодиётга ўта бошлади ва унинг 2030 йилгача тўла ўтилиши белгиланди.

Президентимиз айтганидек: «... замонавий ахборот технологияларини эгаллашимиз зарур ва шарт. Бу бизга юксалишнинг энг қисқа йўлидан бориш имкониятини беради... қанчалик қийин бўлмасин, бу ишга бугун киришмасак, қачон киришамиз?! Эртага жуда кеч бўлади. Шу боис, рақамли иқтисодиётга фаол ўтиш – келгуси 5 йилдаги энг устувор вазибаларимиздан бири бўлади.... Биринчи навбатда, қурилиш, энергетика, қишлоқ ва сув хўжалиги, транспорт, геология, кадастр, соғлиқни сақлаш, таълим, архив соҳалари тўлиқ рақамлаштирилади. Шунингдек, “Электрон ҳукумат” тизими ...»¹ комплекс ҳал этилади. Лекин бу дегани, бошқалар қараб ўтириши керак дегани эмас, ҳозирдан бошлаб мавжуд ресурслардан фойдаланилган ҳолда рақамли иқтисодиётга босқичма - босқич ўтишни бошлашлари керак. Шунинг учун Республикаимизда таклиф қилинган рақамли иқтисодиётга ўтиш механизмлари² асосида, рақамли технологиянинг маҳаллий, бошқа даражадаги рақамли платформаларини яратиш, шунингдек унинг манбаи ҳисобланган ташкилотлар, корхоналар серверини ташкил этиш лозим бўлади.

Қуйидаги жадвалда рақамли иқтисодиётнинг асоси хусусиятлари келтирилган:

1-жадвал

Рақамли иқтисодиётнинг асосий хусусиятлари

Т/р	Асосий хусусиятлар	Изоҳ
1.	Метафора шаклида: атомлар ҳаракатидан битлар ҳаракатига ўтиши	рақамли иқтисодиётнинг метафора шаклида: атомлар ҳаракатидан битлар ҳаракатига ўтиши натижасида, номоддий маҳсулотлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, яъни физик моддаларни ташкил этувчи - атомларни қайта ишлашдан, битларни қайта ишлашга ўтиши - дастур кодлари материясига ўтиши тушунилади.
2.	Жисмоний оғирлиги йўқолиб, ахборот дастурлари (ҳажми)	номоддий ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг жисмоний оғирлиги йўқолиб, ахборот дастурлари (ҳажми) кодлари билан алмашиши юз беради ва бу мисли қурилмаган

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси “Зарафшон” газетаси, 2020 йил 25 январь. 10-11-сон, 4- саҳифа.

²Гулямов С.С. ва бошқалар. Рақамли иқтисодиётда блокчейн технологиялари. Т.: Iqtisod Molia, 2019. 396 б

	кодлари билан алмашилиши	даражада ахборот сақланиши муддатини, хажмини, хотирасини, узатишни (гипер) тезликка оширади.
3.	Замон ва маконнинг «йўқ бўлиши, вақт омили қийматининг ўзгаришига олиб келиши	замон ва маконнинг «йўқ бўлиши» (тўғрироғи улар орасидаги тўсиқ бекор бўлади) кўплаб ишлаб чиқариш омиллари, биринчи навбатда, вақт омили қийматининг ўзгаришига олиб келади, вақт омилининг ўзгариши жараёнининг жуда тез ўтиши билан изоҳланади
4.	Номоддий активлардан, маълумотлардан катта ҳажмда фойдаланиш мумкинлиги	рақамли иқтисодиётда номоддий активлардан, маълумотлардан катта ҳажмда фойдаланиш, таҳлил қилиш имкониятининг бўлиши; кўп томонлама бизнес моделлари кенг жорий этиш ва қиймати яратиш содир бўлган ваколатга аниқлаш мураккаблиги таянгани билан характерланиши
5.	Виртуал муҳит эканлиги	буюмлар интернетини виртуал дунёни реал дунё билан бирлаштиришга имкон беради, сунъий интеллект эса буюмлар интернетидан олинган жуда катта ҳажмдаги маълумотлар тўпламлари асосида ҳулосалар ва қарорлар шакллантириши мумкин. Тўлдирилган ва виртуал реаллик янги дунёни инсон кўзига кўринадиган қилиб қўяди
6.	Ҳипер -уланиш эканлиги	рақамли иқтисодиёт- ҳипер (гипер)-уланиш эканлиги, яъни Internet, mobil технологиялар ва Internet нарсалар туфайли шаклланган одамлар, ташкилотлар ва машиналарнинг ўсиб бораётган ўзаро боғлиқлиги
7.	Синергетик хусусиятга эгаллиги	Синергетика назарияси атамаларида айтиш мумкинки, ижтимоий тизим доимий ўзгаришда бўлади, институционал шакллар тасодифий ўзгаришлари (флуктуация) – тизим микродаражасида тартибсизлик кўрсаткичи ва ҳамда унинг ривожланиш имкониятидир

Рақамли иқтисодиётга ўтиш стратегияси бўйича олиб борилган таҳлилимиз шуни кўрсатяптики, самарали рақамли иқтисодиётга ўтиш, яратилган платформалар ва уларни ривожлантириш билан боғлиқ ҳолда олиб борилмоқда. Ҳозирги вақтда давлатларда платформаларни яратиш ва ривожлантириш, платформалар субъектлари иерархик тизими бўйича (2-жадвал) пастдан юқорига «органик ўстириш» ёки юқоридан пастга ўстириш, ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш, турли компанияларнинг «қўшилиши ва ютилиши» сабабли ва «Инвестицион ёндашув» стратегияси орқали олиб борилиб, янги платформалар яратилиш орқали ривожлантирилиб борилмоқда. Шулардан, рақамли иқтисодиёт амалиётида кенг қўлланиб келинаётган асосий платформаларнинг яратилиши ва ривожлантирилиш стратегиялари тавсифини қуйидаги жадвалда келтирилган.

2-жадвал

Платформаларнинг яратилиши ва ривожлантириш стратегиялари

№	Платформаларни яратиш ва ривожлантириш стратегиялари	Стратегияларнинг инглизча номи	Мисоллар	Изоҳ
1.	Пастдан юқорига «органик ўстириш»	Organic bottom up approach	Ayla Networks платформаси STM32F3 назоратчилари ёрдамида яратилган	Платформалар субъектлари тизими иерархияси бўйича пастдан юқорига «органик ўстириш»
2.	Юқоридан пастга ўстириш	Organic topdown approach	IBM IoT Foundation платформаси	Платформалар субъектлари тизими иерархияси бўйича юқоридан пастга «органик ўстириш»
3.	Ҳамкорликни ривожлантириш	Partnership approach	GE Predix HTC Thingworx альянсини яратилиши	Платформалар субъектлари тизими бўйича ҳам горизонтал,

				ҳам вертикал даражаларда ҳамкорликни йўлга қўйиш
4.	«Қўшилиш ва ютилиш» стратегияси	M&A approach	AWS IoT нинг 2015 йилда Амазон сотилиши натижасида elemetry Nokia Alcatel-Lucent бизнеси бирлашиши	Мавжуд компанияларнинг бир бирига сошилиши ёки ютилиши
5.	«Инвестицион ёндашув» стратегияси	Investmen approach	Cisco нинг тактик инвестицияси IoT барча экосистемаси киритилиши	Кичик корхоналарга катта миқдорда инвестиция бериш йўли билан ривожланиши

2-жадвалда келтирилган ушбу платформаларнинг яратилиши ва ривожлантириш стратегиясини танлашда, аввалам бор, рақамли иқтисодиёт платформалари субъектларининг даражаланиши иерархик тизими бўйича танланиши лозим. Чунки, рақамли иқтисодиётга ўтиши керак бўлган соҳа, тармоқларнинг ушбу тизимнинг қайси даражасида эканлигига боғлиқ. Агар дастлабки ўтиш бўлса, унда пастдан юқорига «органик ўстириш» керак бўлади, халқаро миқёсда ривожланган бўлса юқоридан пастга ўстириш, шунингдек, энг кенг тарқалгани, ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш йўли билан ва турли компанияларнинг бир бирига «қўшилиши ва ютилиши» сабабли ва рақамли даражаси паст бўлса уларга «инвестицион ёндашув» стратегияси орқали олиб борилиб, янги платформалар яратилипти ва ривожлантириляпти.

Ўзбекистон хизмат кўрсатиш корхоналари, аксарияти ҳозирги вақтда дастлабки яратилиш даврида бўлганлиги учун, рақамли иқтисодиётга ўтиш учун пастдан юқорига «органик ўстириш» стратегияси тўғри келади. Пастдан юқорига «органик ўстириш» стратегияси деганда, рақамли иқтисодиёт платформалари субъектларининг даражаланиши иерархик тизими бўйича олиб борилади. Бунда, корхона рақамли иқтисодиёти «органик ўстириш» билан олиб борилиши керак бўлади. “Органик ўстириш” да рақамли платформаларни функционал ривожланиш даражасига кўра таснифи, яъни: технологик, функционаллиги, инфраструктураси, корпоративлиги, информацион, маркетинг, тармоқли эканлиги аниқланади.

Бунда, корхонанинг рақамли иқтисодиёт ҳолати қанчалик рақамли платформаларни функционал ривожланиш даражаси таснифига мос бўлса, шунчалик корхонанинг рақамли иқтисодиётга ўтиши тезлашади, айримлари ривожланмаган бўлса, ривожланмаганларини ривожлантиришдан бошлаш керак бўлади. Албатта, корхоналар таснифда кўрсатилганлардан бирини ёки бир нечасини ривожлантириш билан ҳам, юқори погоналарга чиқиш мумкин, лекин бундай рақамли иқтисодиётнинг самарадорлиги паст бўлади.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатиш корхоналарининг барчасида, ҳаётимизга интернет ва компьютернинг кириб келиши билан рақамли иқтисодиётнинг қандайдир элементларидан фойдаланиб келинмоқда. Демак, корхоналарнинг рақамли иқтисодиёт платформалари субъектлари даражаланиши таҳлили ўтказилиб, уларнинг келгусида ривожланиши учун қайси субъект даражасига кўтарилиши мақсад қилиб олинади.

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон хизмат кўрсатиш корхоналарини рақамли иқтисодиётга ўтказишни босқичма-босқич олиб бориш керак. Турли давлатларда рақамли иқтисодиётга ўтишини таҳлили асосида, Ўзбекистон хизмат кўрсатиш корхоналарини рақамли иқтисодиётга ўтказишни тўрт босқичда: рақамли маълумотлар йиғишни амалга ошириш, рақамли инфраструктурани ўрганиш ёки яратиш, рақамли моделлар ишлаб чиқиш ёки тайёрлаш ва рақамли иқтисодиётга тўла ўтишни таклиф қиламиз.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатиш корхоналарининг рақамли иқтисодиётга ўтиш босқичлари (пастдан юқорига «органик ўстириш» стратегияси бўйича) 3- жадвалда келтирилган.

Жадвал маълумотларидан кўриняптики, корхонани рақамли иқтисодиётга ўтказиш, иложи борича уларнинг функционал ривожланиш даражаси платформалар бўйича олиб борилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатиш корхоналарининг рақамли иқтисодиётга ўтиш босқичлари (пастдан юқорига «органик ўстириш» стратегияси бўйича).

№	Рақамли иқтисодиётга ўтиш (трансформация) босқичлари	Функционал ривожланиш даражаси бўйича платформалар	Ўтиш босқичларининг асосий вазифалари	Хусусияти
1.	Рақамли маълумотлар йиғиш	Технологик Функционалли Инфраструктурали Корпоратив Информацион Маркетплейс Тармоқли	Рақамлаштириш - барча маълумотларни рақамли шаклга келтириш	Оптималлаштириш
2.	Рақамли инфраструктурани ўрганиш ёки яратиш	Технологик Функционалли Инфраструктурали Корпоратив Информацион Маркетплейс Тармоқли	Рақамли технологияларни тадбиқ этиш- рақамли технологияларни формаллаштириш	Самарали
3.	Рақамли моделлар ишлаб чиқиш ёки тайёрлаш	Технологик Функционалли Инфраструктурали Корпоратив Информацион Маркетплейс Тармоқли	Рақамлаштириш-рақамли технологиялар фойдаланувчиларининг алоқа каналларини ўрнатиш ва қайта куриш (рақамли технологиялар фойдаланувчиларининг ўзаро таъсири учун рақамли маконни шакллантириш)	Ҳамкорлик
4.	Рақамли иқтисодиётга ўтиш	Технологик Функционалли Инфраструктурали Корпоратив Информацион Маркетплейс Тармоқли	Рақамли трансформация - бу бизнес концепцияси ва шаклини қайта куриш	Эволюцион

Хулоса ва таклифлар. Рақамли иқтисодиётга ўтказишни ва унинг тадбиғи модели, асосан корхонанинг рақамли иқтисодиётга ўтиши ҳолатини баҳолаш, корхона рақамли иқтисодиётга ўтиш стратегиясини ва максадга эришиш йўллари аниқлаш, рақамлаштириш бўйича дастлабки лойиҳани ишлаб чиқиш ва синовдан ўтказиш ва масштаблаш (олинган натижаларни расмийлаштириш)ни ўз ичига олади. Ушбу моделда келтирилганларни бажаришда корхона ҳолатидан келиб чиқилади, чунки моделда келтирилганлар бир бири билан «органик боғланган» бўлсада, лекин идеал эмас ва реал ҳолатдан келиб чиққан ҳолда ўзгартирилиши, қўшимчалар киритиш ва ўзгартириш мумкин.

Олиб борилган тадқиқот натижаларига асосланиб, ушбу масала бўйича қуйидаги таклиф ва тавсияларни бердик:

1. Рақамли иқтисодиёт платформали субъектларининг етти даражадаги (корхоналар гуруҳларида ва корхона ёки хўжаликлар, маҳаллий, давлатда, давлатлараро, худудлараро, глобал миқёсида) ташкил этилиши;

2. Ривожланган давлатлардаги рақамли иқтисодиётни ривожлантириб, дунё бўйича глобал трансмиллий ҳисобланган, ҳозирги вақтда унинг асосини ташкил этиб келаётган, ўз давлатини ривожлантиришга ҳисса қўшиб келаётган ИТ компаниялар таснифи келтириш асосида ривожлантириш;

3. Рақамли иқтисодиёт амалиётида кенг қўлланиб келинаётган асосий стратегиялари тавсифи асосида, Ўзбекистон хизмат кўрсатиш корхоналарини рақамли иқтисодиётга

ўтказиш учун, пастдан юқорига «органик ўстириш» стратегиясидан фойдаланиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. С.С. Гулямов, Р.Х. Аюпов, О.М. Абдуллаев, Г.Р. Балтабаева. Рақамли иқтисодиётда блокчейн технологиялар. Т.: ТМИ, “Иқтисод-Молия” нашриёти, 2019, 447 бет.
2. Даос [Шваб К. Четвертая промышленная революция. М.: Издательство «Э», 2017. С. с. 39. форум.]
3. Лapidус Л.В. Цифровая экономика: управление электронным бизнесом и электронной коммерцией. –М.: ИНФРА-М, 2017. -281 с.
4. Ходиев Б. Ю. Цифровая экономика в Узбекистане. //Мировая экономика, 2017. №12.

Р.Курбанова Стратегия развития цифровой экономики в Республике Узбекистан	R.Kurbanova Strategy for the development of the digital economy in the Republic of Uzbekistan.
Аннотация: в статье определены особенности и направления развития при переходе Узбекистана к цифровой экономике на основе стратегий и программ. Ключевые слова: цифровая платформа, цифровая экономика, «цифровой имидж», виртуальная среда, «органический рост», инвестиционный подход, инфраструктура, сервер.	Abstract: the article defines the features and directions of development in the transition of Uzbekistan to the digital economy based on strategies and programs. Keywords: digital platform, digital economy, “digital image”, virtual environment, “organic growth”, investment approach, infrastructure, server.

Холмурод Норкул ўгли Имомов – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти тадқиқотчиси.

ИҚТИСОДИЁТНИНГ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШИ ШАРОИТИДА ДАВЛАТ-ХУСУСИЙ ШЕРИКЛИГИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ УСТУВОР ЙўНАЛИШЛАРИ

Аннотация: мақолада давлат-хусусий шериклиги асосида хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланишининг инвестицион усуллари ва воситалари, давлат-хусусий шериклиги лойиҳалари самарадорлигини ошириш, ижтимоий аҳамиятга эга стратегик лойиҳаларни бошқариш ва молиялаштириш бўйича хусусий секторнинг иштирокини таъминлаш усуллари тадқиқ қилинган. Калит сўзлар: хусусий сектор, давлат-хусусий шериклиги, лойиҳа, стратегия, механизм, давлат рисклари.

Кириш. Иқтисодиётнинг инновацион ривожланиши шароитида турли соҳалар ва тармоқларда шериклик ва ўзаро тенглик тамойилига асосланган муносабатларнинг самарали амал қилиши давлат ва хусусий бизнес ўртасида ўзаро ҳамкорликни кенгайтиришдан иборатдир. Шунга кўра, мамлакатимизда давлат-хусусий шериклиги ДХШ механизмини жорий қилиш ва ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва воситаларини тадқиқ қилиш асосида унинг ривожланишининг устувор йўналишларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун давлат-хусусий шериклиги ривожланишининг устувор йўналишларини тадқиқ этиш алоҳида долзарб ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Хизмат кўрсатиш соҳасида давлат-хусусий шериклигини кластер ёндашуви асосида ривожлантириш масалалари иқтисодий адабиётларда кам ўрганилган. Хусусан, О.А.Романова¹, М.Қ.Пардаев², В.Г.Варнавский, А.В.Клименко, В.А.Королев³, У.И.Джуманиязов⁴, В.А.Кабашкин¹ каби олимлар хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодиёти, давлат-хусусий шериклигига бағишлаб дарслик, ўқув

¹ Романова О.А. Теория и практика развития частно-государственного партнерства/ О.А.Романова // Вестник Уральского государственного технического университета. - 2007. - № 3. - С. 41.

² Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Ўқув қўлланма. – Т.: «Иқтисод-молия», 2008. - Б. 133.

³ Варнавский В.Г., Клименко А.В., Королев В.А. Государственно-частное партнерство: теория и практика: учебное пособие. – М.: ГУ-ВШЭ, 2010.

⁴ Джуманиязов У.И. «Давлат-хусусий шерикчилиги асосида корпоратив бошқарувни ривожлантиришнинг айрим назарий-услубий масалалари» // «Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар» илмий электрон журнали. 2017 йил № 3, май-июнь, 9-б.

қўлланмалар ва бошқа ўқув ва илмий адабиётларни ёзганлар. Аммо ушбу асарларда хизмат кўрсатиш соҳасида ДХШ тизимида кластерни жорий этиш масалалари атрофлича ўрганилмаган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнда тизимли таҳлил, гуруҳлаш, индукция, дедукция, қиёсий ва солиштирма таҳлил, статистик ёндашув усуллари қўлланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ривожланган мамлакатларда ДХШ транспорт, коммунал ва ижтимоий инфратузилма, қурилиш лойиҳаларини реконструкция қилиш, таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш, уй-жой коммунал хўжалиги, таълим, соғлиқни сақлаш соҳалари ва тармоқларида намоён бўлмоқда. Давлат иқтисодиётнинг юқорида келтирилган соҳа ва тармоқларида иштирок этишни рад эта олмайди ва фаолиятнинг муайян тури устидан назоратни амалга ошириши шарт ҳисобланади. Бу давлат ва тадбиркорлик ўртасида ҳамкорлик шакллари амалга ошириш учун молиявий маблағларни жалб қилишни талаб қилади.

Республикада бозор иқтисодиётининг ривожланиб бориши билан давлатнинг роли сезиларли даражада камайиб борди ва асосий объектларни бошқариш функциялари аста-секинлик билан хусусий секторга ўтказила бошлади. Шунингдек, ҳозирги вақтда хусусий тадбиркорлик билан истиқболли ҳамкорликни амалга ошириш ҳамда рақобатни давлат томонидан тартибга солиш воситалари ва чоралари билан оптимал даражада уйғунлигини таъминлаш зарур ҳисобланади.

Ушбу соҳада ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал этишда давлат ва хусусий бизнес ўртасида самарали, узоқ муддатли ва ўзаро манфаатли муносабатларни амалга оширишга асосланган ДХШ механизми асосида инвестицион лойиҳаларни реализация қилиш, бир томондан бюджет маблағларини тежаш имкониятини берса, иккинчи томондан, ижтимоий аҳамиятга эга йирик лойиҳаларни реализация қилиш орқали барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлаш учун шарт-шароит яратиш назарда тутилади. Шундай экан, мамлакатимиз иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларида ДХШ механизмини ривожланиши ва инвестицион воситаларни реализация қилиш механизмини жорий этиш босқичларини алоҳида йўналишлар бўйича қўйилган мақсадлар ва вазифаларни тадқиқ қиламиз.

Умумий ҳолда ДХШ лойиҳаларини режалаштириш, ишлаб чиқиш, ташкил этиш ва амалга ошириш жараёни тўртта босқичдан иборат бўлади (1-жадвал).

1-жадвал

ДХШ лойиҳаларини режалаштириш, ишлаб чиқиш, ташкил этиш ва амалга ошириш босқичлари²

№	Босқичнинг тавсифи	ДХШни амалга ошириш мазмуни
1.	Стратегик режалаштириш	Мазкур босқич хусусий шерикни жалб қилиш орқали лойиҳани реализация қилишнинг макроиқтисодий имкониятлари ва бюджет самарадорлиги таҳлили асосида вилоят, шаҳар, туман ва тармоқ ривожланиш стратегиясини реализация қилиш учун ДХШдан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги ва имкониятларини ўз ичига олади.
2.	Лойиҳани тайёрлаш жараёни	Ушбу босқичда хусусий шерик эришиши керак бўлган сифат ва самарадорликнинг мақсадли мезонларини аниқлаш, лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқиш, хусусан, шартнома ва бошқа зарурий келишувлар, қонунчилик тизимдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, ижро этувчи ҳокимият органларининг шартнома шартларини бажарилишини таъминлаш бўйича бошқа норматив актлар ҳисобга олинади. Шунингдек, потенциал реализация қилинадиган лойиҳада иштирок этиш ҳақида қарорлар қабул қилиш учун зарурий билимлар ҳажмини потенциал ҳамкорга

¹ Кабашкин В.А. Формирование и развитие партнерских отношений государства и предпринимательских структур в Российской Федерации (управленческий аспект): автореф.. дис. докт. экон. наук:08.00.05/ В.А. Кабашкин.- М., 2007. - С. 23.

² Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

		тақдим қилиш, лойҳанинг ахборот пакетини шакллантириш ҳамда хусусий шерикни танлаш мақсадида танлов ўтказиш учун хужжатларни ишлаб чиқиш.
3.	Қарорларни асослаш ва қабул қилиш	Бу босқич маҳаллий давлат ҳокимияти органлари учун зарур лойиҳани реализация қилиш ҳақида қарорларни асослаш ва қабул қилиш.
4.	ДХШ лойиҳасини реализация қилиш қарорини бажарилиши	Ушбу босқичда ДХШ лойиҳасида молиявий ресурсларни жалб қилиш масалалари бўйича молия-кредит ташкилотлари билан хусусий шерикни келишувда иштирок этиши, хусусий шерикни танлаш бўйича танлов натижалари асосида ДХШни танланган лойиҳасини реализация қилиш тўғрисида қарорлар қабул қилинади.

Юқорида келтирилган босқичларни амалга ошириш жараёнида миллий иқтисодиёт даражасида ДХШ моделини реализация қилиш бўйича илмий асосланган чора-тадбирлар ишлаб чиқилади. Мазкур модел қуйидаги вазифаларни ҳал қилишни назарда тутди:

- илғор хорижий тажрибаларни тадқиқ қилиш;
- ҳудудда ДХШ механизмини жорий қилишнинг иқтисодий имкониятлари ва шарт-шароитларини ўрганиш;
- мамлакатда соҳага тааллуқли бўлган меъёрий-ҳуқуқий базани изоҳлаш ва ўрганиш;
- ДХШ механизми шаклланишининг тамойилларини ишлаб чиқиш ва асослаш;
- ДХШ лойиҳаларини реализация қилиш механизмини ишлаб чиқиш;
- ДХШни жорий қилишнинг устувор соҳалари ва тармоқларини аниқлаш;
- республиканинг ривожланиш хусусиятларидан келиб чиқиб, унинг амалиётида ДХШни қўллаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш.

Иқтисодиётнинг трансформациялашуви шароитида ушбу тавсияларни реализация қилиш хизмат кўрсатишнинг ижтимоий соҳаси (хусусан, таълим соҳаси)да ДХШни ривожлантиришга асосланади. Шунинг учун, ҳозирги вақтда республикада ДХШ усуллари ва шакллари раціонал фойдаланиш бўйича иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий механизмлар орқали ўзаро муносабатларни институционал жиҳатдан мустаҳкамлаш лозим. Бундан ташқари, ДХШ механизмидан фойдаланишнинг иқтисодий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикасида ДХШни бошқаришнинг ташкилий моделини тақлиф қиламиз (1-расм).

Умуман олганда, ДХШни бошқаришнинг ташкилий модели иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларида ДХШ лойиҳасини реализация қилишда иштирокчилар ўртасида ўзаро алоқадорликни баҳолашнинг объективлигини таъминлаш имконини беради.

Республикада ДХШнинг энг самарали моделлари ва механизмларини аниқлашга йўналтирилган тажриба-синовга асосланган усуллар ва воситалардан фойдаланиш орқали давлат ва хусусий бизнес ўртасида ўзаро муносабатларни тартибга солиш бўйича меъёрий-ҳуқуқий базани такомиллаштириш ҳамда инвестицион лойиҳаларни амалга оширишнинг адолат тамойилига риоя қилиш орқали ДХШнинг йўналишларини шакллантириш лозим. Шунга кўра, республикада ДХШ лойиҳаларини реализация қилиш асосида иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларида иқтисодий барқарорликни таъминловчи самарали ташкилий-ҳуқуқий институтни яратиш зарур. Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазаларга асосланган ҳолда қуйидаги ҳулосаларни ишлаб чиқдик:

1. ДХШ шаклида ўзаро муносабатларни амалга ошириш давлат ва хусусий ҳамкорларнинг ДХШ лойиҳаларини реализация қилиш натижасида ўзлари учун олиши мумкин бўлган потенциал фойда ва устунликлардан иборат. Биз, 1-расмда келтирилган давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш агентлигининг ташкилий тузилмасини ташкил этиш тизимини такомиллаштириш бўйича баъзи тавсияларни бердик. Бунда агентлик фаолиятининг таркибий тузилмасига мувофиқлаштириш мақсадида ДХШ кузатув кенгашини киритиш, инвестициялар бўйича маслаҳат бўлими ва стратегик режалаштириш ва маркетинг тадқиқотлари бўлимини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

2. Бугунги кунда иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида давлат ва хусусий тадбиркорликнинг роли тўғрисида фикр-мулоҳазаларга асосланган ҳолда ДХШ

механизмини реализация қилиш республикани стратегик ривожлантиришда устувор вазифалардан бири ҳисобланади.

1-расм. Давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш агентлигининг ташкилий тузилмаси¹

3. Республикада ДХШ механизмини ривожлантириш жараёни босқичма-босқич амалга оширилиши ҳамда ҳар бир босқичнинг натижалари алоҳида тадқиқ қилиниши лозим. Шунингдек, биринчи босқичда ДХШнинг бир нечта асосий лойиҳаларини реализация қилиш зарур ва бунинг учун эса экспериментал лойиҳаларнинг риск

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 12 декабрдаги 1009-сон «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш агентлиги фаолиятини самарали ташкил этиш тўғрисида»ги Қарорига мувофиқ агентлик ташкилий тузилмаси асосида муаллиф томонидан тақлиф қилинган.

даражасини пасайтириш мақсадида улар қисқа муддатли ўзини-ўзи қоплаш муддатлари билан юқори бўлмаган қийматларда бўлиши керак.

4. Жамоатчилик, хусусий сектор вакиллари, маҳаллий давлат ҳокимияти ва ўзини-ўзи бошқариш органларига ДХШнинг моҳияти, ундан фойдаланиш механизмлари ва амалиёти, бу бўйича бошқа давлатлар тажрибаси ҳамда мавжуд ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ўрганиш имкониятини таъминлаш керак. Шунга асосланган ҳолда, республикада замонавий ишлаб чиқариш, иқтисодий ва молиявий муносабатларга ишончни таъминлаш мақсадида оммавий ахборот воситалари орқали фаолиятни кучайтириш зарур.

5. Лойиҳаларни баҳолаш мезонлари ичида диққат-марказида ижтимоий йўналишга эга бўлган ва хизматларнинг асосий истеъмолчилари бўлган аҳоли манфаатларини инобатга олувчи аниқ ДХШ лойиҳаларига қаратилиши керак. Бунда лойиҳани амалга ошириш бўйича тушунтириш ишлари олиб борилиши ҳамда ДХШ лойиҳаларини реализация қилиш натижалари тўғрисида объектив маълумотлар тақдим этилиши жуда муҳим ҳисобланади. Шунга кўра, натижаларни баҳолаш ва мониторинг қилиш мустақил нодавлат ташкилотлари томонидан амалга оширилиши керак.

6. Республика шароитида лойиҳаларнинг ижтимоий аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, хусусий тадбиркорларни рағбатлантириш мақсадида уларга амалга ошириш муддати камида 3-5 йил қилиб берилиши керак.

ДХШ лойиҳаларининг ижтимоий ва тижорат самарадорлигини баҳолаш учун дастлабки ҳисоб-китобларни амалга оширишда уларни реализация қилиш жараёнида тадбиркорлар, банклар ва турли даражадаги бюджетлар иштирок этади ва ДХШ лойиҳаларидан олинган даромадлар улар ўртасида тақсимланади. Бюджет, ижтимоий ва тижорат самарадорлигини ўтказишда инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш бўйича услубий тавсиялардан фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг кейинги босқичида, биз, республикада ДХШ лойиҳаларини бошқариш доирасида қайта ишланиши ва такомиллаштирилиши талаб қилинадиган жараёнларга эътиборимизни қаратамиз ва концессия лойиҳасини реализация қилишнинг асосий босқичлари бўйича самарадорликни ошириш омилларини кўриб чиқамиз.

ДХШ шартномаларини танлов (тендер) орқали тақдим қилиш давлат бошқарувининг асосий тартибини белгилаб беради ва шарти ҳисобланади. Рақобатнинг асосий шарти, тартиби ва қоидалари талабнома берувчиларнинг максимал даражада сонини ошириш, ДХШ лойиҳаси учун энг муносиб шерикни танлашдан иборатдир. Бу жараён рақобатчилик муҳитини шакллантиришга қаратилган бўлиб, шаффофлик ва коррупцион хатти-ҳаракатларни олдини олиш ва нотўғри қарорлар чиқариш рискин минималлаштириш асосида амалга оширилади. Бу мураккаб, қиммат ва узок давом этадиган жараён ҳисобланади. Аксарият ҳолларда давлат иштирокчиларнинг ўзларини танловни ўтказиш шартларни ишлаб чиқиш, талаблар ва бошқа қоидаларни мувофиқлаштириш учун жалб қилади.

Ҳамкор корхонани танлашда турли хил мезонлардан фойдаланилади. Дунё амалиётида у ёки бу потенциал шерик томонидан ҳар бир вариант бўйича таклиф қилинган шартнома малакали танлов (экспертиза хулосаси асосида) асосида ўтказилиши зарур. Бу жараён ҳар бир аризанинг бўлажак ДХШ лойиҳаси мақсадларига мослиги ва уни энг самарали реализация қилиш, давлат ҳамкорига хусусий шахснинг яширин таъсир кўрсатиш имкониятининг йўқлиги бўйича батафсил таҳлил ўтказишдан иборатдир. Текшириш жараёнида ариза берувчи корхоналар томонидан таклиф қилинган лойиҳанинг ўзи, субпудрат шартномаси, тегишли молиявий ҳужжатлар ва қафолатлар баҳоланади.

ДХШ лойиҳасини ишлаб чиқишнинг якунловчи ва инвесторлар томонидан молиялаштиришнинг дастлабки босқичларида лойиҳа компанияси шаклланади. Давлат технология трансфери, иш ўринлари яратиш ва маҳаллий кадрлар тайёрлашни таъминлаш учун лойиҳа компаниясига маҳаллий инвесторларни киритишни талаб қилиши мумкин. Лойиҳа компанияси ДХШ лойиҳасида шартномавий ва молиявий муносабатларга асосланади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида ДХШ ривожланишининг асосий йўналишларини асослаш орқали, биз томонимиздан, тавсияларни ДХШ соҳасида давлат ва хусусий сектор ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг мавжуд амалиёти ҳамда давлат ва хусусий

секторнинг стратегик ҳамкорлиги бўйича устуворликлар ва имкониятлардан фойдаланиш мақсадида экспертлар томонидан конструктив ёндашув асосида ишлаб чиқдик. ДХШ ривожланиши бўйича таклиф қилинаётган тавсиялар куйидагилардан иборат:

1. ДХШни амалга ошириш бўйича қонунчилик тизимида давлат-хусусий шериклиги тамойилларини кенгайтириш, яъни трансверсаллик тамойилини киритиш, ижро ҳокимияти органларининг ваколатларини аниқлаштириш, лойиҳани танлаш бўйича тендер ва танлов комиссияларига узатиш, лойиҳа компанияларининг ролини ошириш, меъёрий-ҳуқуқий базани такомиллаштириш зарур. Хусусий ҳамкор учун ДХШ лойиҳаларини реализация қилишда қафолатлар тизимини етарлича асослаш, хусусий ҳамкорни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоялаш тизимини жорий этиш лозим.

2. ДХШни ривожлантириш жамғармасини ҳам давлат бюджет маблағлари, ҳам хусусий сектор (донор) маблағлари ҳисобидан ташкил қилиш.

3. Республика иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг ривожланиш хусусиятларидан келиб чиқиб, раҳбарият томонидан ДХШ шакллари ва моделларини амалда жорий қилиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш.

4. Барча даражаларда давлат ҳокимият органлари томонидан ДХШ лойиҳаларининг маълумотлар базасини шакллантириш ва умумдавлат, ҳудудий ва маҳаллий даражаларда уларни ажратиш билан ДХШнинг потенциал лойиҳалари маълумотлари базасини яратиш лозимлиги.

5. ДХШ механизминини амалга ошириш учун кадрлар тайёрлаш. Республика даражасида магистратура мутахассислиги доирасида ДХШ учун кадрлар тайёрлаш тизимини жорий этиш. Шунга мос ўқув режалари ва дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда ижро ҳокимияти органлари ходимлари, хусусий бизнес вакилларини ва бошқаларга кадрлар тайёрлаш зарур.

Х.Имомов	Н.Имомов
Приоритеты развития государственно-частного партнерства в условиях инновационного развития экономики	Priorities of the development of public-private partnership in the conditions of innovative development of the economy
Аннотация: в статье рассматриваются инвестиционные методы и средства развития сферы услуг на основе государственно-частного партнерства, методы повышения эффективности проектов государственно-частного партнерства, обеспечения участия частного сектора в управлении и финансировании социально значимых стратегических проектов.	Abstract: the article examines investment methods and means of development of the service industry based on public-private partnership, methods of increasing the efficiency of public-private partnership projects, ensuring the participation of the private sector in the management and financing of socially important strategic projects.
Ключевые слова: частный сектор, государственно-частное партнерство, проект, стратегия, механизм, государственные риски.	Keywords: private sector, public-private partnership, project, strategy, mechanism, public risks.

Махлиё Исламовна Диярова – СамДАҚУ таянч докторант

ҚУРИЛИШДА ИННОВАЦИОН ЛОЙИҲА САМАРАДОРЛИГИНИ ВА ИНВЕСТИЦИОН СТРАТЕГИЯ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАРНИ БАҲОЛАШ МОДЕЛИ

Аннотация: ушбу мақолада қурилиш соҳасида чекланган молиявий ресурслар шароитида уй-жой қурилиши субъектининг самарадорлигини таъминлаш, қурилиш корхоналарининг инновацион-инвестицион лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш ўртасидаги муносабатлар модели ҳамда қурилиш корхоналарининг узоқ муддатли инвестициялар иқтисодий самарадорлигини баҳолаш кўрсаткичлари модели таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: инвестицион стратегия, инновацион-инвестицион лойиҳа, самара, самарадорлик, капитал қўйилмалар, пул оқими, дисконтлаш ставкаси, даромаддорлик индекси ва меъёри, қоплаш муддати.

Кириш. Мамлакатимизни жадал инновацион ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири, бу қурилиш соҳасидаги инновацион фаолият, хусусан, кичик бизнес субъектлари томонидан самарали инновациялардан жадал фойдаланиш, қурилиш технологиялари соҳасида илмий ишланмаларни яратиш ва жорий этиш бўйича ҳаракатлар динамикаси билан тавсифланади.

Инвестицион стратегия иқтисодий ўсишни ва умуман иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун мавжуд молиявий ва бошқа ресурслардан янада самарали фойдаланишни ишлаб чиқиш ва қўллашни ўз ичига олади. Бу эса шуни англатадики, инвестицион стратегия - бу иқтисодий бошқарувнинг тегишли ташкилий даражасида энг катта самара келтириши мумкин бўлган капитал қўйилмалар йўналишларини танлаш бўйича чора-тадбирлар мажмуидир.

Инвестицияларнинг инвестицион самараси уни қисқа вақт ичида таъминлашни ўз ичига олади. Бундай ҳолда, танланган инвестицион стратегияни самарали деб ҳисоблаш мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, инвестиция стратегияси лойиҳалар ва дастурларда ўзининг ҳақиқий тимсолини топади. Буларнинг биринчиси аниқ объектлар билан боғланган бўлса, иккинчиси саноат, ҳудудлар ва умуман иқтисодиётнинг ривожланиши билан боғлиқ. Масалан, республиканинг инвестиция дастури Вазирлар Маҳкамасининг Қарори билан тасдиқланган бўлиб, йирик суммадаги ўнлаб инвестиция лойиҳаларини амалга оширишни назарда тутиши мумкин.

Инвестиция лойиҳалари ва дастурларини амалга оширишда инвестиция стратегиялари биринчи навбатда капитал қўйилмаларнинг технологик ва такрор ишлаб чиқариш структурасини такомиллаштиришга қаратилиши керак. Бу ерда гап, биринчидан, ҳозирги вақтда ички иқтисодиёт миқёсида 0,2% дан ошмайдиган инновацион машина ва ускуналар учун инвестиция харажатлари улушининг қўпайиши, иккинчидан, мавжуд корхоналарни қайта таъмирлаш, кенгайтириш ва техник қайта жиҳозлаш харажатларининг ошиши ҳақида кетади.

Шу маънода, замонавий иқтисодиётда инвестицияларнинг фаол қисми (машиналар, ускуналар ва бошқа меҳнат воситалари) деб аталадиган инвестиция харажатларининг ошиши якуний молиявий натижаларнинг нисбий ўсишига тенгдир. Бунда инвестиция ресурсларининг минимал сарфи билан энг катта иқтисодий самарага эришишга қаратилган иқтисодий хатти-ҳаракатларнинг муҳим таркибий қисми инвестициялар таркибида ўз ифодасини топади. У янги қурилиш ва мавжуд асосий воситаларни модернизация қилиш ўртасидаги харажатлар нисбатини тавсифловчи инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилмасини ўз ичига олади. Буларнинг кейингиси асосан корхоналарни қайта таъмирлаш, кенгайтириш ва техник қайта жиҳозлаш жараёнида амалга оширилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бугунги кунда бу масала кўплаб тадқиқотчилар томонидан ўрганилмоқда. Жумладан, А.А.Соловей қурилиш соҳасида инновацион фаолиятнинг хусусиятларини аниқлади ва таҳлил қилди, А.В.Дергунова капитал қурилиш соҳасидаги инновацион фаолиятни тавсифлаб берди¹, А.Дотдueva эса қурилиш соҳасида инновацион фаолиятнинг ривожланиш даражасини белгилаб берди².

Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан А.Абдуллаев, Қ.Муфтайдинов, Х.Айбешовлар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини инновацион ривожланишининг бошқарув тамойилларига эътибор қаратадилар. Бошқарув тамойилларида асосий устуворлик инновацион жараёнларга асосланган маҳсулотлар ассортименти, ишлаб чиқаришни такомиллаштиришнинг стратегик имкониятлари ва маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтириш режасига боғлиқлиги қайд этилади³. Қ.Б.Шарипов ўзининг илмий тадқиқотларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг тармоқ жиҳатидан ихтисослашув жараёнларининг самарадорлигини ошириш инновацион

¹ Dergunova A.V. Innovative activities in the capital construction industry // Moscow State University Bulletin. (2018.) Vol. 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnaya-deyatelnost-v-kapitalnomstroitelstve> (accessed 24.03.2019).

² Dotdueva A.U. Development of innovation activities in the construction industry // International Student Scientific Journal. (2017). Vol. 7. URL: <https://scienceforum.ru/2013/article/2013008779> (accessed 04.10.2018).

³ Абдуллаев А, Муфтайдинов Қ, Айбешов Х. Кичик бизнесни бошқариш. Дарслик. –Т.: «Молия» нашриёти, 2003 й. 192 б.

ғоялар ва технологияларни амалиётга жорий этиш имкониятларини кенгайтиришни талаб этишини таъкидлайди¹.

Бироқ эришилган муваффақиятларга қарамай, замонавий иқтисодиёт шароитида қурилиш соҳасида кичик бизнес субъектлари инновацион фаолиятини бошқариш самарадорлигини ошириш механизмларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ масалалар ҳалигача етарлича ўрганилмаганлигича қолмоқда.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот ишида илмий мушоҳада, мантикий фикрлаш, статистик ва қиёсий таҳлил, тизимли ёндашув усулларида фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, инвестицион стратегия сўнгги йилларда у мавжуд уй-жой қурилиши корхоналарини қайта қуриш, кенгайтириш ва техник қайта жиҳозлаш харажатлари улушини оширишга қаратилган эканлигидан далолат беради. Масалан, агар 2016 йилда қурилиш ва ишлаб чиқариш объектлари учун капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажмида ушбу мақсадлар учун харажатлар 68,9 фоизни ташкил этган бўлса, ҳозир бу кўрсаткич 70 фоиздан ошди. Бу, бизнинг фикримизча, бир томондан, янги уй-жой қурилиши учун ажратилган ерларнинг маълум даражада етишмаслиги билан, бошқа томондан эса, қиёсий иқтисодий рентабеллик ва мавжуд уй-жой қурилиши корхонасини модернизация қилиш харажатларининг тезроқ қопланиши билан боғлиқ.

Амалиёт шуни кўрсатадики, инвестиция структурасини оптималлаштириш орқали пул маблағларини эквивалент тежашга эришиш мумкин, бу қурилишга сармоя киритиш учун чекланган молиявий ресурслар шароитида уй-жой қурилиши субъектининг самарадорлигини янада таъминлаш, ҳудуд иқтисодиётини тенглаштириш, янги қурилиш объектларини шакллантириш, иқтисодий ўсишни таъминлаш ва аҳоли турмуш даражасини яхшилаш учун муҳим аҳамиятга эга.

Амалиётда оптимал инвестицион қарорлар қабул қилиш учун «самара» ва «самарадорлик» тушунчаларини фарқлаш ва уларни тегишли кўрсаткичлар ёрдамида баҳолаш керак. Агар самара деганда капитал қўйилмалар натижаси назарда тутилса, самарадорлик деганда ушбу натижани ушбу натижага эришиш учун сарфланган инвестициялар миқдори билан таққослаш тушунилади.

Инвестиция стратегияси ва қурилиш корхоналарининг инновацион-инвестицион лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш ўртасидаги муносабатлар модели схема шаклида тақдим этилиши мумкин (1-расм).

Самарадорлик уй-жой қурилиши корхонасининг маълум бир инвестиция лойиҳасига киритилган иқтисодий, техник, экологик ва бошқа ечимларнинг асосий нишон бўлиб хизмат қилади.

Инвестиция стратегияси ва кейинчалик инвестиция лойиҳаларига амалга ошириладиган инвестицияларнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан уларни иқтисодий баҳолашнинг замонавий усулларида фойдаланишга боғлиқ. Самарадорликнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- унинг бевосита иштирокчилари учун уй-жой қурилиши лойиҳасини амалга оширишнинг молиявий оқибатларини белгилаб берадиган тижорат самарадорлиги;
- республика, ҳудудий ва маҳаллий бюджетлар учун лойиҳанинг молиявий оқибатларини акс эттирувчи бюджет самарадорлиги;
- лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ, инвестиция лойиҳа иштирокчиларининг бевосита молиявий манфаатлари доирасидан чиқадиган натижалар ва харажатларни ҳисобга олган ҳолда умумий иқтисодий самарадорлик.

Саноати ривожланган мамлакатларда инвестиция лойиҳаларини баҳолаш илмий мақомга эга. Бу қурилиш, банк ва маиший фаолиятда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Албатта, инвестиция лойиҳаларининг самарадорлигини баҳолаш асосида банклар қурилиш компанияларига зарур молиявий ёрдам кўрсатишади ёки аксинча, муваффақиятсиз лойиҳа содир бўлган тақдирда молиялаштиришдан бош тортишади. Худди шу тартибда уй-жойга муҳтож бўлган шахс инвестор сифатида ҳаракат қилиши мумкин.

¹ Шарипов Қ.Б. Кичик тадбиркорлик фаолиятида тармоқ бўйича ихтисослашув жараёнларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. –Т.: “Академия ношirlк маркази” нашриёти, 2020. -61 б.

1-расм. Қурилиш корхоналарининг инвестицион стратегияси ва қурилиш ва инвестиция лойиҳасининг самарадорлигини баҳолаш ўртасидаги муносабатлар модели

Қурилиш компаниялари учун қурилиш ва инвестиция лойиҳаларининг самарадорлик кўрсаткичларини тўғри танлаш муҳим аҳамият касб этади. Қуйидагилар устуворлик сифатида фойдаланилиши мумкин:

1. *Соф келтирилган даромад* – қурилиш ва инвестиция лойиҳасидан фойдаланиш даври учун жорий қийматга (дисконтлаш йўли билан) келтирилган пул оқими миқдори ва уни (лойиҳани) амалга ошириш учун инвестиция қилинган маблағлар миқдори ўртасидаги фарқ. Бу инвестицияларнинг якуний натижасини, яъни инвестиция лойиҳасининг мутлоқ миқдордаги таъсирини тавсифлайди.

2. *Қурилиш корхоналарининг даромадлилик индекси* – пул оқими миқдорининг (жорий қийматда) лойиҳани амалга ошириш учун ажратилган инвестицион маблағлар миқдорига нисбати сифатида ҳисоблаб чиқиладиган кўрсаткич. Аслида, бундай кўрсаткич таниқли капитал қўйилмаларнинг самарадорлик коэффициентига мос келади, гарчи бу бутунлай бошқача кўрсаткич бўлса ҳам. Бу ерда инвестиция лойиҳасидан олинган даромад сифатида соф фойда эмас, балки пул оқими иштирок этади.

3. Инвестиция лойиҳасининг даромадлилик даражасини тавсифлайдиган қурилиш корхоналарининг *ички даромадлилик меъёри*. Уни дисконт ставкаси, яъни инвестицияларнинг (капиталнинг) даромадлилик коэффициенти сифатида қабул қилиш мумкин.

4. *Инвестицияларни қоплаш муддати* – бу инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бошланишидан уни амалга оширишдан биринчи натижани олишгача бўлган вақт. Миқдорий жиҳатдан уни инвестиция лойиҳасини яратиш учун ажратилган маблағларнинг (соф инвестиция) пул оқимининг ўртача миқдорига (лойиҳадан пул оқими) нисбати сифатида ҳисоблаш мумкин.

Бироқ, амалий тажрибага кўра, юқорида муҳокама қилинган кўрсаткичлар уй-жой қурилиши бўйича якуний инвестиция қарорини қабул қилиш учун ягона асос бўла олмайди. Уй-жой қурилишига мўлжалланган инвестициялар самарадорлигига жиддий таъсир кўрсатадиган бошқа омилларни ҳисобга олиш муҳимдир.

Ушбу муаммони ҳал қилиш учун замонавий назария ва амалиёт уй-жой қурилишига инвестициялар, айниқса узоқ муддатли инвестициялар самарадорлигини баҳолаш учун таклиф қилинадиган қуйидаги кўрсаткичлар учта блокка бирлаштирилиши мумкин (2-расм қаранг).

2-расм. Оптимал қурилиш ва инвестиция ечимларини асослаш учун фойдаланиладиган кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлик модели

Амалиёт шуни кўрсатадики, кўплаб қурилиш компаниялари (фирмалар ёки компаниялар) инвестиция қарорларида нисбатан оддий кўрсаткичлар ва уларни баҳолаш усулларида фойдаланишни афзал кўришади. Масалан, уй-жой қурилишидан максимал лойиҳа фойдаси, инвестицияларни қоплаш муддати, рентабеллик ҳисоб меъёри ва бошқалар каби кўрсаткичларга устунлик берилади. Ушбу ёндашув қабул қилинган умумий қоидаларга зид эмас. Ҳар бир инвестор ўз хоҳишига кўра ҳисоб-китобларда уй-жой қурилишининг инвестиция ниятлари ва уларнинг рискларини, яъни иқтисодий оқибатларини тўлиқ акс эттирувчи кўрсаткичлар тизимини қўллаши мумкин. Агар унинг амал қилиш даражаси етарлича юқори бўлса ва объектни ёки ушбу лойиҳани қуришда барча

иштирокчиларнинг, шу жумладан истеъмолчиларнинг манфаатлари ҳисобга олинса, лойиҳа фойдали ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридаги тадқиқот натижаларидан қуйидагича хулоса ва таклифларни келтириш мумкин:

- аҳоли учун соф келтирилган даромад кўрсаткичи манфий ёки нолга тенг бўлса, уй-жой қуриш бўйича инвестиция лойиҳаси рад этилади;
- агар даромадлилик индекси бирга тенг ёки ундан катта бўлса, у ҳолда инвестиция лойиҳаси самарали ҳисобланади ва тижорат банкларининг кредит ресурслари томонидан қўллаб-қувватланади, агар аксинча бирдан кичик бўлса, у самарасиз ҳисобланади ва шунга мос равишда рад этилади;
- агар қурилиш компаниясининг ички даромадлилик даражаси талаб қилинадиган даромадлилик даражасига тенг ёки ундан катта бўлса, у ҳолда лойиҳа самарали ҳисобланади;
- инвестицияларни қайтарилиш муддати қанчалик қисқа бўлса, уй-жой қурилиши учун инвестиция лойиҳасининг самарадорлиги шунчалик юқори бўлади;
- оптимал инвестицион қарорлар қабул қилиш ва инвестиция структурасини оптималлаштириш орқали пул маблағларини эквивалент тежашга эришилади;
- қурилиш ва инвестиция лойиҳаларининг самарадорлик кўрсаткичларини тўғри танлаш орқали ҳудуд иқтисодиётини тенглаштириш ва янги қурилиш объектларини шакллантириш мумкин бўлади;

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Dergunova A.V. Innovative activities in the capital construction industry // Moscow State University Bulletin. (2018.) Vol. 4. URL:
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnaya-deyatelnost-v-kapitalnomstroitelstve> (accessed 24.03.2019).
3. Dotdueva A.U. Development of innovation activities in the construction industry // International Student Scientific Journal. (2017). Vol. 7. URL: <https://scienceforum.ru/2013/article/2013008779> (accessed 04.10.2018).
4. Абдуллаев А, Муфтайдинов Қ, Айбешов Х. Кичик бизнесни бошқариш. Дарслик. –Т.: «Молия» нашриёти, 2003 й. 192 б.
5. Шарипов Қ.Б. Кичик тадбиркорлик фаолиятида тармоқ бўйича ихтисослашув жараёнларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. –Т.: “Академия ноширлик маркази” нашриёти, 2020.-61 б.
6. Джуманиязов У.И. Давлат хусусий шерикчилиги асосида уй-жой қурилиши соҳасида корпоратив бошқарув механизмларини такомиллаштириш. Иқт.фан.бўйича фал.докт.(PhD) дисс.автореф. Тошкент.: ТДИУ, 2017. - 28 б.

М.Диярова	M.Diyarova
Модель взаимосвязи оценки эффективности строительных инновационных проектов и инвестиционной стратегии Аннотация: В данной статье проанализирована модель взаимосвязи между обеспечением эффективности деятельности субъекта жилищного строительства в условиях ограниченности финансовых ресурсов в строительной отрасли и оценкой эффективности инновационно-инвестиционных проектов строительных предприятий, а также модель показателей оценки экономической эффективности долгосрочных инвестиций строительных предприятий. Ключевые слова: инновационная стратегия, инновационно-инвестиционный проект, эффективность, капитальные вложения, денежный поток, ставка дисконтирования, индекс и ставка рентабельности, срок окупаемости.	A model of the relationship between construction innovation project efficiency assessment and investment strategy Abstract: This article analyzes the model of the relationship between ensuring the efficiency of a housing construction entity in conditions of limited financial resources in the construction industry and assessing the effectiveness of innovation and investment projects of construction enterprises, as well as a model of indicators for assessing the economic efficiency of long-term investments of construction enterprises. Keywords: innovation strategy, innovation-investment project, effectiveness, efficiency, capital investments, cash flow, discount rate, profitability index and rate, payback period.

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

УДК: 338.479.38:87

Рахматулла Хидирович Эргашев – Қарши муҳандислик- иқтисодий институт
“Инновацион иқтисодий” кафедраси профессори, и.ф.д.

МЕВА-САБЗАВОТ МАҲСУЛОТЛАРИ КООПЕРАЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИСТИҚБОЛИНИ БЕЛГИЛАШ¹

Аннотация. Ушбу мақолада мева-сабзавот кооперациясининг иқтисодий аҳамияти ва мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдаги аҳамияти ўрганилган. Қашқадарё вилоятида мевачилик маҳсулотлари кооперациясининг ривожланиш тенденцияларини аниқлаш ва мевачилик корхоналари самарадорлигини ошириш йўналишларини иқтисодий-математик моделлаштириш асосида 2026 йилгача мўлжалланган прогноз параметрлари ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар. мева, мева-сабзавот кооперацияси, эконометрика, моделлаштириш, истиқболлари, озиқ-овқат, прогноз.

Кириш. Мамлакатимизда мевачилик соҳасининг ривожланишига ва кенгайиб боришига қарамай, амалиётда уларни мева-сабзавот кооперациялари, агрокластерлар, деҳқон ва фермер хўжаликлари, шунингдек интеграция тизимлари фаолиятларида кенг фойдаланиш бўйича илмий ва амалий ёндашувлар етарли даражада ривожланмаган. Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда Қашқадарё вилоятида мева маҳсулотлари кооперациясининг ривожланиш тенденцияларини аниқлаш ва мева корхоналари самарадорлигини ошириш йўналишларини математик моделлаштириш асосида 2026 йилгача мўлжалланган прогноз параметрларини ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи. Мева маҳсулотлари етиштириш соҳасини ривожлантириш иқтисодий муаммолари ва қишлоқ хўжалигида кооперация ва интеграция жараёнини ривожлантириш масалаларида хорижлик агроиқтисодчи олимлардан И.Н.Буздалов[1], А.И.Аллахвердиев[2] ва М.И.Туган-Барановский[3] кооперациянинг иқтисодий моҳиятини мустақил равишда ўз фаолиятини бирлаштирувчи турли хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий манфаатлари муштараклигини таъмин этувчи муносабат сифатида таърифлайдилар.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлар Р.Х.Хусанов[4] ва Р.Х.Эргашевлар[5] ўз ишларида кооперациянинг иқтисодий жиҳатларини тадқиқ этади. Бунда асосий эътибор катта товар ишлаб чиқарувчиларга қаратилган бўлиб, кооперациянинг иқтисодий ва ижтимоий табиати нуқтаи назаридан талқин этилади.

Айни пайтда мевачилик соҳасида кооперациялар фаолиятини ташкил этиш ва истиқболларини белгилаш борасида олиб борилаётган ишлар ҳам масалага жиддий ёндашган ҳолда илмий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этмоқда.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот ишида мевачилик маҳсулотлари кооперациясини ривожлантиришнинг истиқболларини белгилашда математик моделлаштириш усулидан кенг фойдаланилган ҳолда корреляцион таҳлилида тренд моделларининг регрессион таҳлил натижалари кўра эмпирик модели ишлаб чиқилди.

Таҳлил ва натижалар. Бизнинг фикримизга кўра, мевачилик кооперацияси– бу мева ишлаб чиқарувчилари томонидан ўзларининг иқтисодий ва бошқа талабларини қондириш мақсадларида ташкил этилган мевачилик кооперативлари ва уларнинг ҳамкорлари тизимидир. Мевачилик кооперативи– бу хўжалиги юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклларида биридир.

Таҳлиллар натижасининг кўрсаткичига кўра, мевачилик маҳсулотлари ҳажмларининг йилдан-йилга ошиб бориши етиштириш, сақлаш ва қайта ишлаш тармоғидаги бир қатор

¹ Ушбу мақола икки қисмдан иборат яъни “Мева-сабзавот маҳсулотлари кооперациясини ривожлантиришнинг истиқболларини белгилаш” номли ўтган сонда.

муаммо ва камчиликларни бартараф этиш, соҳани ислоҳ қилишда замонавий инновацион, ресурс тежайдиган рақамли технологиялардан кенг фойдаланган ҳолда мевачилик маҳсулотлари кооперациясини ривожлантиришнинг истиқболларини белгилаш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқотлар жараёнида Қашқадарё вилоятида мевачилик маҳсулотларни ривожлантириш бўйича математик моделлаштириш усулидан фойдаланган ҳолда 2026 йилгача прогноз кўрсаткичлари ишлаб чиқилди.

Қашқадарё вилоятида мевачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда баъзи омилларнинг таъсирини кўриб чиқамиз.

Асосий индикатор – Қашқадарё вилоятида мева маҳсулотлари ялпи ҳосили (тонна) - Y ;

Таъсир этувчи омиллар: барча тоифа хўжаликлардаги боғ майдони, (минг. га) – X_1 , қайта тикланиши зарур бўлган боғлар майдони (минг га) – X_2 , ўртача ҳосилдорлик (ц/га) – X_3 , бир центнер маҳсулот таннархи (минг сўм) - X_4 ва агрофирмалар сони (та) – X_5

Ушбу кўрсаткичларнинг 2015-2020 йилдаги қийматланиши қуйидаги жадвалда келтирилган (1-жадвал).

1-жадвал

Эмпирик модел таркибий ўзгарувчиларининг ахборот жадвали¹

Йиллар	Кўрсаткичлар					
	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	Y
2015	19,6	1,84	86,7	83,6	22605	160,2
2016	21,1	1,92	88,2	97,9	23846	176,3
2017	22,1	2,72	101,6	76,2	26682	180,1
2018	22,6	4,32	108,3	83,5	28332	182,4
2019	23,3	4,24	105,3	86,5	21283	227,2
2020	24,6	4,08	106,3	87,6	25943	242,6

Келтирилган маълумотлар асосида омилларнинг боғлиқлик даражасини аниқлаймиз. Корреляцион таҳлил натижаларига кўра қуйидагилар ўринли бўлади (2-жадвал).

2-жадвал

Корреляцион таҳлил натижалари²

	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	Y
X_1	1,00					
X_2	0,86	1,00				
X_3	0,87	0,95	1,00			
X_4	-0,04	-0,20	-0,39	1,00		
X_5	0,30	0,30	0,48	-0,35	1,00	
Y	0,91	0,74	0,66	0,11	-0,09	1,00

Кўриш мумкинки, ўртача ҳосилдорликнинг, бир центнер маҳсулот таннарининг, агрофирмалар сонининг ялпи ҳосилга боғлиқлиги кучсиз бўлмоқда. Бу эса баъзи мантикий зиддиятларни келтириб чиқаради. Ҳосилдорликнинг ошиши табиийки ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига сабаб бўлувчи омилдир. Шу сабабли бу ерда боғлиқлик кучини нотўғри дейиш мумкинми. Аслида биз корреляцион таҳлилни омиллар сонидан келиб чиқиб тўғри амалга оширмаганлигимиз бу каби асоссиз қийматланишларга сабаб бўлиб қолади. Демак, келтирилган омиллар бўйича жараённи тўлиқ ифодалаш қонунияти учун биз бошланғич ахборотлар сонини оширишимиз керак бўлади. Омилларнинг 2001-2020 йиллар бўйича маълумотларидан фойдаланиб корреляцион таҳлил ўтказамиз (3-жадвал).

Келтирилган таҳлил натижалари ҳеч қандай мантикий ёки табиий ҳолатга зид эмас.

¹ Ўзбекистон Республикаси Статистикаси қўмитаси маълумотлари

² Муаллиф ишланмаси

Корреляцион таҳлил натижалари¹

	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	Y
X ₁	1,00					
X ₂	0,91	1,00				
X ₃	0,96	0,94	1,00			
X ₄	0,86	0,70	0,76	1,00		
X ₅	0,92	0,82	0,89	0,88	1,00	
Y	0,97	0,89	0,92	0,87	0,85	1,00

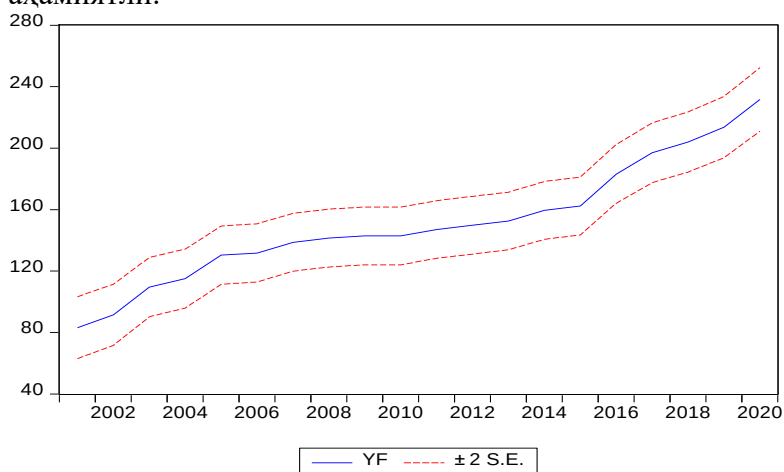
Демак, асосий индикаторга танланган омилларнинг таъсирини баҳолаш учун битта моделга уларни бир вақтда киритиш бўйича чекланишларни кўрмоқдамиз. Бу эса истиқболдаги ялпи ҳосилни прогноз қилиш учун бу омиллар бўйича умумий тенгламани тузишнинг имконини бермайди. Шу сабабали омиллар таъсирини баҳолаш моделларини ишлаб чиқиш билан чекланамиз.

1-модел. Қашқадарё вилоятида мева маҳсулотлари ялпи ҳосили (тонна) Y; барча тоифа хўжаликлардаги боғ майдони, (минг. га) X₁. (1-расм).

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X1	13.88234	0.748534	18.54603	0.0000
C	-109.8163	14.23219	-7.716051	0.0000
R-squared	0.950270	Mean dependent var		151.3800
Adjusted R-squared	0.947507	S.D. dependent var		40.02771
S.E. of regression	9.170860	Akaike info criterion		7.364579
Sum squared resid	1513.884	Schwarz criterion		7.464152
Log likelihood	-71.64579	Hannan-Quinn criter.		7.384016
F-statistic	343.9553	Durbin-Watson stat		1.801764
Prob(F-statistic)	0.000000			

1-расм. Ялпи ҳосилнинг боғ майдонига боғлиқ моделини куриш²

Кўриш мумкинки модел адекватлик шартларини тўлиқ қаноатлантиради. Аслида бир омилли модел учун, детерминация коэффиценти ва Стъудент мезонининг ўринли бўлиши етарлидир. Аппроксимация хатолигини баҳолаймиз. Ҳисоблаш натижалари бу хатоликнинг 12 фоиздан анча кичик эканлигини кўрсатмоқда (2-расм). Демак, модел аҳамиятли.

Forecast: YF	
Actual: Y	
Forecast sample: 2001 2020	
Included observations: 20	
Root Mean Squared Error	8.700242
Mean Absolute Error	6.444829
Mean Abs. Percent Error	3.974908
Theil Inequality Coefficient	0.027849
Bias Proportion	0.000000
Variance Proportion	0.012752
Covariance Proportion	0.987248
Theil U2 Coefficient	0.620234
Symmetric MAPE	3.941440

2-расм. Аппроксимация хатолигини баҳолаш³

¹ Муаллиф ишланмасы

² Муаллиф ишланмасы

³ Муаллиф ишланмасы

Моделнинг эластиклик коэффициентини ҳисоблаймиз.

Variable	Coefficient	Standardized Coefficient	Elasticity at Means
X1	13.88234	0.974818	1.725435
C	-109.8163	NA	-0.725435

3-расм. Моделнинг эластиклик коэффициентлари

Қолган барча омиллар бўйича худди шу усулда моделларни ишлаб чиқамиз ва натижани битта жадвалда келтирамиз (4-жадвал).

4-жадвал

Мевачилик ялпи ҳосилига танланган омилларнинг таъсирини баҳолаш моделларининг регрессион таҳлил натижалари¹

Модел ва адекватлик параметрлари	Омиллар							
	YX ₂		YX ₃		YX ₄		YX ₅	
	C	X2	C	X3	C	X4	C	X5
Коэффициентлар	93.10	31.36	-123.56	3.20	-24.66	2.45	22.31	0.007
t-статистика	11.33	8.26	-4.3	9.70	-1.00	7.33	1.14	6.84
R ²	0.79		0.84		0.75		0.72	
MAPE%	9.90<		7.80<		8.40<		8.80<	
P-қиймат	0.000	0.000	0.000	0.000	0.327	0.000	0.267	0.000
Эластиклик к.	0.62	0.38	-0.82	1.82	-0.16	1.16	0.15	0.85

Аниқланган модел натижаларига кўра қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин.

Мевачилик ялпи ҳосили барча тоифа хўжаликлардаги боғ майдонига нисбатан 1,73 фоизга, қайта тикланиши зарур бўлган боғлар майдонига нисбатан 0,38 фоизга, ўртача ҳосилдорликка нисбатан 1,82 фоизга, бир центнер маҳсулот таннархига нисбатан 1,16 фоизга, агрофирмалар сонига нисбатан 0,85 фоизга ўзгаради. Бундан келиб чиқадики, келтирилган омиллар ичида энг катта таъсир этувчи омиллар – бу боғ майдонининг, ҳосилдорликнинг ҳамда таннарх бўлиб, уларнинг ўзгариши ялпи ҳосилнинг сезиларли ўзгаришига олиб келади.

Қашқадарё вилоятида мева етиштириш кооперативларининг маҳсулот ишлаб чиқариш фаолияти қисқа даврда берилган бўлиб моделини яратишда уларнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари асосида ахборот базаси маълумотлардан фойдаланамиз.

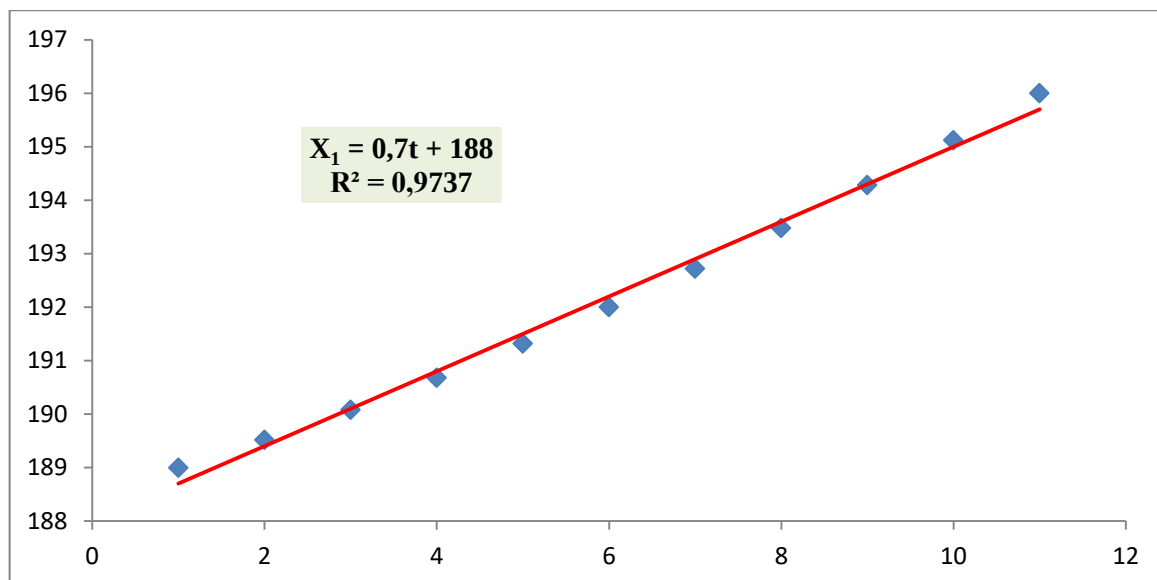
Қайта ишлаш функциялари сифатида қуйидаги интерполяцион функциялари тузилди:

Боғ майдони учун қайта ишлаш функцияси	$P_1 = 187 + 1,5X_1 + 0,5X_1^2$
Ялпи маҳсулот қиймати учун қайта ишлаш функцияси	$P_2 = 135,7 + 114,7X_2 - 16,1X_2^2$
1 гектарга тўғри келувчи ишлаб чиқариш кўрсаткичи учун қайта ишлаш функцияси	$P_3 = 0,729 + 0,602Y - 0,092Y$

Боғ майдони учун тузилган модел ушбу кўринишда бўлади:

Келтирилган 3-расмда кўришимиз мумкинки, боғ майдони ўзгариш тенденцияси умумий тенденцияга эга эмас. Шу сабабли турли хил вариантлар қараб чиқилди ва барча турдаги моделлар ичида чизиқли кўринишдаги моделни танлаганда энг юқори детерминация коэффициентига эга бўлинди ва шу модел танланди. Олинган натижаларга кўра, $R^2=0,97$ ни ташкил қилгани ҳолда жадвал кўрсаткичидан юқори қийматга эга. Битта омил қаралган ҳолида Фишер қийматини текширишга эҳтиёж қолмайди. Шунингдек, коэффициентларнинг t статистикаси қиймати мос равишда 4,8 ва 7,4 ни ташкил қилиб

¹ Муаллиф ишланмаси

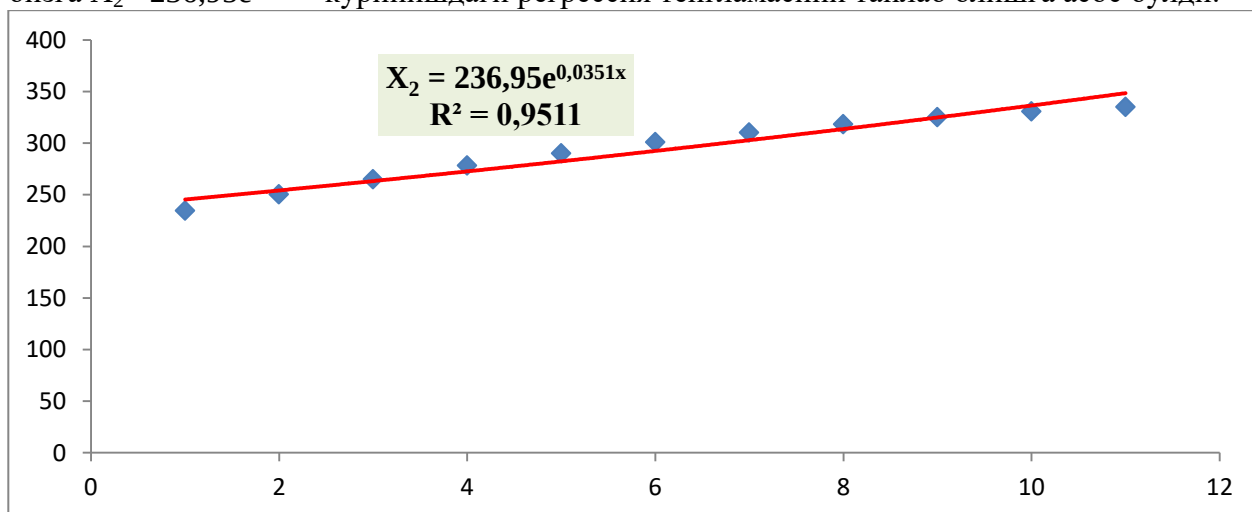
4 -расм. Боғ майдони ўзгариш тенденцияси тренд модели¹

аниқланган коэффицентларнинг адекватлигини тасдиқлайди. Чунки, $\alpha = 0,05$ бўлганда $t_{\text{жад}}=2,1314$ га тенг бўлиб, ҳисобланган қийматлар жадвал қийматидан катта.

Келтирилган барча мезонлар бўйича натижаларнинг талаб даражасида эканлиги бизга $X_1 = 0,7t + 188$ кўринишдаги регрессия тенгламасини танлаб олишга асос бўлди.

Келтирилган 4-расмдан кўришимиз мумкинки, ялпи маҳсулот ўзгариш тенденцияси умумий тенденцияга эга эмас. Шу сабабли турли хил вариантлар қараб чиқилди ва барча турдаги моделлар ичида экспоненциал кўринишдаги моделни танлаганда энг юқори детерминация коэффицентига эга бўлинди ва шу модел танланди. Олинган натижаларга кўра, $R^2=0,95$ ни ташкил қилгани ҳолда жадвал кўрсаткичидан юқори қийматга эга. Шунингдек, коэффицентларнинг t статистикаси қиймати мос равишда 7,9 ва 3,1 ни ташкил қилиб аниқланган коэффицентларнинг адекватлигини тасдиқлайди. Чунки, $\alpha = 0,05$ бўлганда $t_{\text{жад}}=2,1314$ га тенг бўлиб, ҳисобланган қийматлар жадвал қийматидан катта.

Келтирилган барча мезонлар бўйича натижаларнинг талаб даражасида эканлиги бизга $X_2 = 236,95e^{0,0351t}$ кўринишдаги регрессия тенгламасини танлаб олишга асос бўлди.

5-расм. Ялпи маҳсулот қийматининг ўзгариш тенденцияси учун тренд модел²

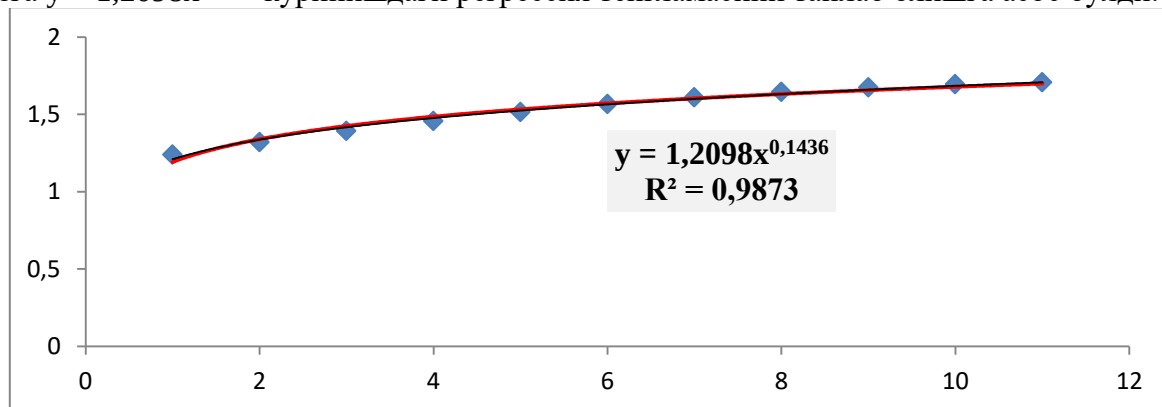
Келтирилган 5-расмдан кўришимиз мумкинки, ялпи маҳсулот ўзгариш тенденцияси умумий тенденцияга эга эмас. Шу сабабли турли хил вариантлар қараб чиқилди ва барча

¹ Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

² Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

турдаги моделлар ичида даражали кўринишдаги моделни танлаганда энг юқори детерминация коэффициентига эга бўлинди ва шу модел танланди. Олинган натижаларга кўра, $R^2=0,99$ ни ташкил қилгани ҳолда жадвал кўрсаткичидан юқори қийматга эга. Шунингдек, коэффициентларнинг t статистикаси қиймати мос равишда 10,5 ва 6,3 ни ташкил қилиб аниқланган коэффициентларнинг адекватлигини тасдиқлайди. Чунки, $\alpha = 0,05$ бўлганда $t_{\text{жад}}=2,1314$ га тенг бўлиб, ҳисобланган қийматлар жадвал қийматидан катта.

Келтирилган барча мезонлар бўйича натижаларнинг талаб даражасида эканлиги бизга $y = 1,2098x^{0,1436}$ кўринишдаги регрессия тенгламасини танлаб олишга асос бўлди.

6-рasm. Бирлик ер майдонига тўғри келувчи ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариш тенденцияси учун тренд модел¹

Олинган натижалар умумлаштирилиб қуйидаги жадвалда келтирилди (13-жадвал).

5-жадвал

Қашқадарё вилояти кооперативлар мева етиштиришдаги иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари бўйича ишлаб чиқилган тренд моделларининг регрессион таҳлил натижалари²

Моделлар	Детерминация коэффициенти	t-статистика
$X_1 = 0,7t + 188$	0,97	$t_0=4,8$ $t_1=7,4$
$X_2 = 236,95e^{0,0351t}$	0,95	$t_0=7,9$ $t_1=3,1$
$y = 1,2098t^{0,1436}$	0,99	$t_0=10,5$ $t_1=6,3$

6-жадвал

Қашқадарё вилояти кооперативлар мева етиштиришдаги иқтисодий ўсишнинг прогноз кўрсаткичлари³

Йиллар	Асосий индикатор (1 га ер майдонига нисбатан ишлаб чиқариш самарадорлиги)	Ўсиш (%)
2021	1,729	101,3
Прогноз кўрсаткичлари		
2022	1,807	104,5
2023	1,873	103,7
2024	1,938	103,5
2025	1,992	102,8
2026	2,097	105,3
2021 йилга нисбатан ўсиш, (%)	21,3	-

¹ Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

² Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

³ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Ишлаб чиқилган тренд моделлар асосида прогноз кўрсаткичларини ҳисоблаб чиққанмиз. Тадқиқотимиз жараёнида асосий индикаторнинг прогноз кўрсаткичларини ҳисоблашнинг икки варианты кўриб чиқилди. 1-вариантда дастлабки кўрсаткичлар (X1 ва X2) бўйича асосий индикаторнинг прогноз кўрсаткичлари ҳисобланганда, ўсиш даражаси нисбатан пастроқ натижаларни берганлиги аниқланди. 2-вариантда асосий индикатор учун ҳисобланган тренд моделнинг адекватлик натижалари юқори эканлигини ҳисобга олиб, прогноз кўрсаткичларини айнан шу модел бўйича ҳисобланганда натижалар ишончли деб топилди (6-жадвал).

Хулоса ва таклифлар. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида мевачилик маҳсулотлар кооперациясининг прогноз кўрсаткичлардан маълумки барқарор ривожлантириши учун тавсия этилаётган қуйидаги чора-тадбирлар мақсадга мувофиқ бўлади:

биринчидан, мевачилик соҳасини модернизация қилиш, янгилаш, соҳани барқарор ривожланишида кучли туртки берадиган ва ишлаб чиқарилган мевачилик маҳсулотларининг рақобатбардошлигини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш лозим;

иккинчидан, мевачилик маҳсулотлари кооперациясининг барқарор ривожланишига таъсир қилувчи омиллар ичида фермер ва қишлоқ хўжалиги корхоналарининг иқтисодий, технологик, ҳуқуқий ва бошқа соҳалардаги имкониятлари ва эришган натижаларини чуқур таҳлил қилиш ҳамда аниқланган камчиликларни бартараф этиш орқали мавжуд илмий ва инновацион имкониятларни ишга солиш;

учинчидан, аҳолининг мева маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини таъминлаш мақсадида мамлакатга импорт қилинаётган мевачилик маҳсулотлари ўрнини ички имкониятларимиздан тўла ва самарали фойдаланиш ҳисобига тўлдиришни назарда тутувчи дастурларни қабул қилиш ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Буздалов И.Н. Возрождение кооперации. – Москва: Экономика. – 1990. –81 с.
2. Аллахвердиев А.И. Развитие форм кооперации в аграрном секторе АПК. – Москва: - Экономика. –2003. –10-72 с.
3. Туган-Барановский М.И. Кооперация в сельском хозяйстве. – Москва: МСХА РФ, – 1999. – 29 с.
4. Ҳусанов Р.Ҳ. Деҳқон хўжалигини юритишнинг илмий ва амалий асослари. – Тошкент: Чўлпон, –2000. –103 б.;
5. Эргашев Р.Х. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. Дарслик, Т.: “Молия-Иқтисод”, 2020, 404 б

Р.Эргашев	R.Ergashev
Определение перспектив развития кооператива плодоовощной продукции Аннотация: В данной статье обсуждается экономическое значение плодоовощной кооперации и ее значение в обеспечении населения страны продуктами питания. Для определения тенденции развития плодоовощной кооперации в Кашкадарьинской области на основе экономико-математического моделирования направлений повышения эффективности плодоовощных предприятий разработаны прогнозные параметры до 2026 года. Ключевые слова: плоды, плодоовощная кооперация, эконометрика, моделирование, перспективы, продукты питания, прогноз.	Determining the prospects for the development of a fruit and vegetable cooperative Abstract: This article discusses the economic importance of fruit and vegetable cooperation and its importance in providing the country's population with food. To determine the development trend of fruit and vegetable cooperation in the Kashkadarya region, based on economic and mathematical modeling of directions for increasing the efficiency of fruit and vegetable enterprises, forecast parameters have been developed until 2026. Keywords: fruits, fruit and vegetable cooperation, econometrics, modeling, prospects, food, forecast.

Наргиза Акромовна Очилова – Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти “Инновацион иқтисодиёт” кафедраси таянч докторанти

ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИ ВА ТОМОРҚА ЕРЛАРИДА МАҲСУЛОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация: ушбу мақолада деҳқон хўжаликлари ва томорқа ерларида етиштириладиган маҳсулот турлари, уларнинг ҳосилдорлик даражасидаги ўзгариши, олинган ялпи маҳсулот ҳажми, уларга таъсир этувчи омиллар таҳлил қилинган, шунингдек, ердан унумли фойдаланиш бўйича таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалиги, деҳқон хўжаликлари, томорқа ерлари, ердан фойдаланиш, самарадорлик, ялпи маҳсулот ҳажми, прогноз

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022—2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармонида асосан, истиқболда “агросаноат корхоналарини хом ашё маҳсулотлари билан таъминлаш ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини 1,5 бараварга ошириш ҳамда аҳоли томонидан томорқалардан самарали фойдаланилиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш”¹ масалаларига катта эътибор қаратилган. Жумладан, “Биргина томорқалардан унумли фойдаланиш, алмашлаб экиш, ердан 2-3 марталаб ҳосил олишнинг йўлга қўйилиши натижасида маҳсулотлар аҳолининг эҳтиёжларидан ортиб, маҳаллий ва дунё бозорларига чиқарилмоқда”². Бироқ, иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичи қишлоқ хўжалигида аҳолининг томорқа ерларида маҳсулотлар ҳажмини кўпайтириш билан бирга маҳсулот сифатини оширишни тақозо этади. Хусусан, “2022 йилда 100 минг гектар экин ери аҳолига деҳқончилик қилиш учун бўлиб берилди. Бунинг ҳисобидан 1,5 миллион тонна қўшимча озиқ-овқат етиштирилди. Энг асосийси, қишлоқларда 400 мингта янги деҳқон хўжалиги ташкил қилинди, 1 миллион 200 мингдан зиёд одамлар иш билан банд. 2023 йилда ҳам сув таъминоти яхши бўлган 100 минг гектар қўшимча экин майдонлари аҳолига ажратилиб, қарийб 350 мингта янги деҳқон хўжалиги ташкил этилади”³. Ушбу вазифаларнинг самарали ижроси деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг иқтисодий фаолиятини ўрганиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтирилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Қишлоқ хўжалиги тармоғини, жумладан, деҳқон ва томорқа хўжаликлари фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва истиқболларини ўрганиш масалалари кўплаб хорижлик олимлар томонидан ўрганилган. Хусусан, А.Бобок, С.А.Белозёров, О.А.Цапова, Е.В.Царегородцева, Д.А.Любимовларнинг илмий ишларида қишлоқ хўжалиги соҳасини иқтисодий услубиётини ва ахборотлар базасини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилган.

Бу борада Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини иқтисодий ривожлантириш ва тузилмавий–таркибий ўзгаришларни ўрганишда иқтисодчи олимлардан Қ.А.Чариев, Н.С.Хушматов, Б.Б.Беркинов, Р.Х.Эргашев, С.Н.Хамраева, Г.Т.Самиева, Ш.Ю.Азизов ва бошқаларнинг илмий изланишларида тадқиқ этилган.

Тадқиқот методологияси. Мавзу юзасидан илмий-тадқиқот ишларини олиб боришда кузатиш, солиштириш, суҳбат, анкета сўровлари каби тадқиқот усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Қашқадарё вилоятида деҳқон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ер майдонлари фаолиятини инновацион ривожлантириш асосида уларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш мақсадида, эконометрик тадқиқот усулларидан фойдаланган ҳолда кўп омилли эконометрик модель тузиш мақсадга мувофиқ. Бу ишлаб чиқилган кўп омилли эконометрик моделда қатнашувчи омиллар деҳқон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ерларида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмининг интенсив ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси» тўғрисидаги Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон.

² <https://yuz.uz/news/FAO-ekspertlari-ozbekistonda-ozik-ovkat-xavfsizligini-kollab-quvvatlamokda>.

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 2022 йил 20 декабр <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

экстенсив йўл билан ўсиши ва унинг самарадорлигига таъсирини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Кўп омилли эконометрик моделни тузишнинг асосий қоидаларидан бири моделга танлаб олинадиган омиллар ўртасида боғланиш зичликларини аниқлаш, яъни танлаб олинаётган омиллар ўртасида боғланиш мультиколлинеарлик муаммосини текшириш ҳисобланади. Бунинг учун омиллар ўртасида корреляция коэффицентлари ҳисобланади, x_i ва y_i ўзгарувчилар $i=1,...,n$ қийматларни қабул қилишда, x ва y ўртасида чизиқли боғлиқликни кўрсатувчи энг кўп тарқалган кўрсаткич бўлиб, корреляция коэффиценти ҳисобланади, у қуйидагича бўлади:

$$r_{xy} = \frac{Cov(x, y)}{\sqrt{Var(x)}\sqrt{Var(y)}}. \quad (1)$$

(1) тенгламанинг суръатида турган $Cov(x, y)$ қиймат қуйидаги нисбат билан аниқланади:

$$Cov(x, y) = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}) \quad (2)$$

x ва y ўзгарувчиларнинг ковариацияси дейилади ва қуйидагича топилади:

$$Cov(x, x) = Var(x), Cov(y, y) = Var(y). \quad (3)$$

Корреляцион таҳлил корреляция коэффицентларини аниқлаш ва уларнинг муҳимлигини, ишончилигини баҳолашга асосланади¹.

1-жадвал

Қашқадарё вилояти дехқон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ер майдонларида ишлаб чиқарилган жами маҳсулот ҳажми ва унга таъсир этувчи омиллар²

Кўрсаткичлар	Дехқон ва томорқа хўжаликларида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми	Дехқон ва томорқа хўжаликлари-нинг умумий ер майдони	Ички истеъмол ҳажми	Экспорт ҳажми	Дехқон ва томорқа хўжаликлари да банд аҳоли сони	Умумий харажат
ўлчов бирлиги	млрд.сўм	минг га	млрд.сўм	млрд.сўм	минг киши	млрд.сўм
	Y	X1	X2	X3	X4	X5
2002	654.3	64.8	422.9	231.4	47.5	873.5
2003	700.6	65.8	462.1	238.5	50.7	904.1
2004	714.5	66.1	465.2	249.3	44.4	851.9
2005	904.7	65.2	639.3	265.4	50.8	1131.1
2006	956.7	64.9	628.8	327.9	54.2	1184.1
2007	1125.4	65.2	762	363.4	47.7	1495.6
2008	1125.8	66.7	736.5	389.3	44.4	1474.2
2009	1256.4	66.1	865.8	390.6	47.6	1504.5
2010	1384.4	65.1	987.2	397.2	79.3	1536.7
2011	1405.9	65.3	1046	359.9	92.1	1561.9
2012	1485.6	66.6	1099.8	385.8	111.1	1568.6
2013	1529.4	67.5	1133.5	395.9	106.6	1554.2
2014	1657.6	68.1	1211.4	446.2	115.7	1671.8
2015	1698.9	69.4	1252.6	446.3	130.9	1777.9
2016	1865.4	69.8	1289.6	575.8	179.7	1960.7
2017	1895.4	69.6	1311.8	583.6	316.8	1926.4
2018	1917.3	69.7	1396.4	544.2	317.8	2091.9
2019	1917.8	71.1	1396.4	521.4	317.3	2019.9
2020	1921.1	68.3	1370.6	550.5	304.6	2035.6

¹ А. Ишназаров, Ш. Нуруллаева, М. Муминова, Н. Рўзиметова. Эконометрика асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2019 йил, 258 бет.

² Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан қайта ишланган

2021	1922.5	62.7	1304.7	617.8	312.8	2191.9
2022	1975.3	67.6	1122.9	852.4	375.6	2201.1

1-жадвалда 2002—2022-йиллар давомида Қашқадарё вилоятининг деҳқон ва томорқа хўжаликларида ишлаб чиқарилган жами маҳсулот ҳажми, уларнинг умумий ер майдони, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ички истеъмол ҳажми, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер майдонларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг экспорт ҳажми, деҳқон хўжалиги ва томорқаларда банд аҳоли сони ҳамда ишлаб чиқарилган жами маҳсулотнинг умумий харажатлари ҳақида статистик маълумотларни келтирганмиз.

Қашқадарё вилояти деҳқон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ерларида ишлаб чиқарилган жами маҳсулот ҳажмининг ошишини эндоген омил сифатида қараб, унга таъсир этувчи бир нечта экзоген омиллар бўйича корреляцион таҳлил ўтказиш ҳамда кўп омилли эконометрик модел тузиш учун 1-жадвалда келтирилган маълумотлардан фойдаланилди. Булар: деҳқон ва томорқа хўжаликларининг умумий ер майдони (X_1), вилоят деҳқон ва томорқа хўжаликларида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ички истеъмол ҳажми (X_2), экспорт ҳажми (X_3), деҳқон хўжалиги ва томорқаларда банд бўлган аҳоли сони (X_4) ҳамда вилоят деҳқон хўжаликларида ишлаб чиқарилган жами маҳсулотнинг умумий харажати (X_5).

Ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажми ва унга таъсир этувчи омиллар ўртасидаги эконометрик модель тузиш ва таҳлил қилиш учун энг кичик квадратлар усулидан фойдаланамиз.

Чизиқли кўп омилли эконометрик модел қуйидаги кўринишга эга:¹

$$Y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n \quad (4)$$

бу ерда: y - натижавий омил; $x_1, x_2, \dots, x_n$ - таъсир этувчи омиллар.

Жараёнларнинг кўп омилли эмпирик моделларига эга бўлиш учун Eviews10 дастурида бир неча вариантлар ҳисоб-китоб қилинади ва тегишли натижалар олинади.

Шундай экан, берилган статистик маълумотларни натурал логарифм қийматларини аниқлаб, даражали кўп омилли эмпирик моделини қурамиз.

Даражали кўп омилли эконометрик модел қуйидаги кўринишга эга:

$$Y = a_0 * x_1^{a_1} * x_2^{a_2} * \dots * x_n^{a_n} \quad (5)$$

бу ерда: y - натижавий омил; $x_1, x_2, \dots, x_n$ - таъсир этувчи омиллар.

Қашқадарё вилояти деҳқон хўжалиги ва аҳолининг томорқа ерларида ишлаб чиқарилган жами маҳсулот ҳажмини ошириш учун қурилган эконометрик моделлар ҳисобланган DW мезонининг ҳисобланган қиймати 2 дан кичиклиги аниқланди. Бу эса, натижавий омил қолдиқларидан автокорреляция ижобий эканлигини кўрсатади. Фишер ва Стьюдент мезонлари ҳисобланган ва бу ҳисобланган қиймат билан жадвал қийматлари таққосланган, натижада унинг жадвал қийматларидан катталиги аниқланган. Уларни қуйидаги модель кўринишида ифодаладик:

$$Y = 1.9534 * x_2^{0.694} * x_3^{0.358} * x_4^{-0.003} * x_5^{-0.047} \quad (6)$$

$$t \quad 9.799 \quad 43.263 \quad 18.316 \quad -0.746 \quad -1.408$$

Одатда, детерминация коэффиценти $[0;1]$ кесмада қийматларни қабул қилади. Коэффициент қиймати қанчалик 1 га яқин бўлса, боғлиқлик шунчалик кучли ҳисобланади.

Тузилган кўп омилли эконометрик моделнинг статистик аҳамиятлилиги ва ўрганилаётган жараёнга мос келишини аниқлаш учун Фишернинг F-мезонидан фойдаланамиз. F-мезоннинг ҳақиқий қиймати қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади²:

$$F_{\text{хисоб}} = \frac{R^2}{1 - R^2} \cdot \frac{n - m - 1}{m}, \quad (7)$$

бу ерда: R^2 - детерминация коэффиценти;

n - кузатувлар сони;

m - омиллар сони.

F-мезоннинг ҳақиқий қиймати $F_{\text{хисоб}} = 16126,77$ га тенг. Агар ҳақиқий қиймат

¹ Эконометрика: Учебник. /Под ред. И.И.Елисеевой. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 344 с.:

² Эконометрика: Учебник. /Подред. И.И.Елисеевой. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 51-53 с.

жадвалдаги қийматдан катта бўлса, у ҳолда тузилган кўп омилли эконометрик модель статистик аҳамиятли ёки ўрганилаётган жараёнга адекват дейилади.

F-мезоннинг жадвал қийматини топамиз. Бунинг учун озодлик даражалари $k_1 = m$ ва $k_2 = n - m - 1$ ҳамда α аҳамиятлилиқ даражаси бўйича қийматларни ҳисоблаймиз. Аҳамиятлилиқ даражаси $\alpha = 0,05$ ва озодлик даражалари $k_1=4$ ва $k_2=21-4-1=16$ дан келиб чиқиб, F-мезоннинг жадвал қиймати $F_{\text{жадвал}}=3,06$ га тенг.

$F_{\text{ҳисоб}} > F_{\text{жадвал}}$ шартни қаноатлантиради, бу эса, F-мезоннинг ҳисобланган қиймати жадвалдаги қийматидан катта эканлигидан статистик аҳамиятли бўлиб, ундан деҳқон хўжалигида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмини келгуси даврларга прогноз қилишда фойдаланиш мумкин.

Агар натижавий омилнинг қолдиқларида ижобий автокорреляция мавжуд бўлса, у ҳолда ҳисобланган DW мезонининг қиймати $d < 2$ бўлади. Мазкур ҳисобланган DW мезонининг қиймати 1,48 га тенг. Бу эса натижавий омил қолдиқларидан ижобий автокорреляция мавжудлигини кўрсатади.

Вилоят деҳқон хўжалиги ва аҳолининг томорқа ерларида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажмининг 2002—2022 йиллар давомида ўзгариш тенденциясини n-кўрсаткичли тренд моделларини қуриш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун жараённинг тренд моделларини ҳосил қилишда энг кичик квадратик усулидан фойдаланамиз.

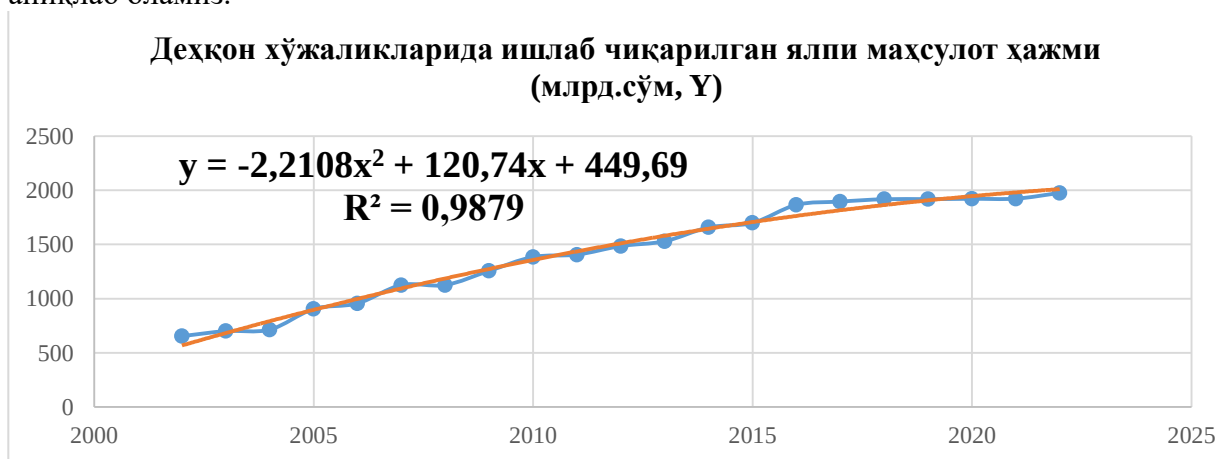
$$Y_x = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_kx^k \quad (8)$$

тренд моделини ҳосил қилиш учун қуйидаги ишни амалга ошириш лозим:

$F = \sum (Y - Y_x)^2 \rightarrow \min$ ёки $F = \sum (Y - a_0 - a_1x - a_2x^2 - \dots - a_kx^k)^2 \rightarrow \min$ бундан хусусий ҳосила олсак, қуйидаги кўришдаги тенгламалар системаси ҳосил бўлади.

$$\begin{cases} \sum Y = a_0n + a_1 \sum x + a_2 \sum x^2 + \dots + a_k \sum x^k \\ \sum Yx = a_0 \sum x + a_1 \sum x^2 + a_2 \sum x^3 + \dots + a_k \sum x^{k+1} \\ \sum Yx^k = a_0 \sum x^k + a_1 \sum x^{k+1} + a_2 \sum x^{k+2} + \dots + a_k \sum x^{2k} \end{cases} \quad (9)$$

Бу тенгламалар системасини ечиш натижасида тренд моделнинг параметрларини аниқлаб оламиз.

1-расм. Кашқадарё вилояти деҳқон хўжалигида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажмининг ўзгариш тенденцияси ва тренд модели¹

Кашқадарё вилояти деҳқон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ерларида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажмининг ўзгариш ҳолатини прогнозлаш учун қурилган тренд моделлари 1-расмда кўрсатилган. Бунда ҳам деҳқон ва томорқа хўжаликларида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажмининг ўзгариш ҳолатини тренд моделлари ҳосил қилинган, булардан, $R^2=0,9879$, $F_{\text{ҳисоб}}=143,5$, $t_{\text{ҳисоб}}=14,16$ ($\alpha=0,05$ бўлганда $t_{\text{жад}}=2,1314$, $F_{\text{жад}}=2,4034$) га тенг бўлган вақтда,

¹ Муаллиф ишланмаси

$$Y = -2,2108t^2 + 120,74t + 449,69$$

кўринишдаги регрессия тенгламасини танлаб олди ва бу тренд модел асосида прогнозни амалга оширдик.

2-жадвал

Қашқадарё вилоятида деҳқон хўжалигида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажмининг 2023-2027 йилларда прогноз варианты¹

йиллар	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2027/2022
п-даражали эконометрик модел бўйича, млрд.сўм	1975,3	2233,21	2373,774	2530,811	2703,485	2890,79	1,46

2-жадвалда Қашқадарё вилоятида деҳқон хўжалигида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажмининг 2023—2027 йиллардаги прогнози келтирилган. Бунда вилоят деҳқон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ерларида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажмининг ошишида таъсир этувчи омиллар асосида қурилган кўп омилли эконометрик модел ёрдамида ҳамда 1-расмда кўрсатилган вилоят деҳқон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ерларида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажмининг ўзгариш тенденцияси асосида қурилган тренд модели ёрдамида прогноз вариантларини амалга оширганмиз.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагилардан шундай хулоса келиб чиқадики, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ерларида ердан унумли фойдаланиш, маҳсулот етиштиришда ҳосилдорлик, ялпи маҳсулот ҳажми, даромад, фойда, рентабеллик каби иқтисодий кўрсаткичларнинг ортиши уларга таъсир этувчи омилларни ўрганиш ва таҳлил қилишга боғлиқ. Кўришимиз мумкинки, кўп омилли эконометрик моделда таъсир этувчи омилларни ривожлантириш натижасида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми 2023 йилда 2022 йилга нисбатан 1,13 баробарга, 2027 йилга бориб эса, 1,46 баробарга ошиши прогноз қилинмоқда. Деҳқон ва томорқа хўжалиқларининг маҳсулот етиштириш самарадорлигини оширишнинг истикболларини аниқ белгилаш учун, аввало унга таъсир этувчи омилларни тўғри танлай билиш, статистик кўрсаткичларни иқтисодий таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 2022 йил 20 декабр <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
3. А. Ишназаров, Ш. Нуруллаева, М. Муминова, Н. Рўзиметова. Эконометрика асослари Ўқув қўлланма. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2019-йил, 258 бет.
4. ¹ Gujarati D.N. Basic Econometrics. McGraw-Hill, 4th edition, 2003 (Gu), Inc. p. 90
5. Эконометрика: Учебник. /Под ред. И.И.Елисеевой. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 344 с
6. Dimitrios Asteriou and Stephen G. Hall. Applied econometrics. A modern approach using Eviews and Microfit. Revised edition. Palgrave Macmillan, New York, 2007. – p.397

Н.Очилова Перспективы повышения эффективности производства продукции в дехканских и подсобных хозяйствах Аннотация: В данной статье анализируются виды продукции, выращиваемой в фермерских и приусадебных хозяйствах, изменение уровня их продуктивности, объемов получаемой валовой продукции, факторов, влияющих на них, а также предложения и рекомендации по эффективному использованию земли. Ключевые слова: сельское хозяйство, дехканские хозяйства, сельскохозяйственные угодья, землепользование, продуктивность, валовая продукция, прогноз.	N.Ochilova Prospects for increasing the efficiency of production in farming and households Abstract: This article analyzes the types of products grown in farms and household plots, changes in their level of productivity, volumes of gross output, factors influencing them, as well as suggestions and recommendations for the efficient use of land. Keywords: agriculture, farms, agricultural land, land use, productivity, gross output, forecast.
---	---

¹ Муаллиф ишланмаси

Голиб Султонмуродович Мустафоев – СамИСИ “Рақамли иқтисодиёт” кафедраси
доценти в/б, PhD.

ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАРИДА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ВА АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Аннотация: Мақолада қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш, унинг самарадорлигини ошириш ва аҳоли бандлигини таъминлашда соҳанинг ўрни, бугунги ҳолати, ишсизликликни олдини олиш ва аҳоли бандлигини таъминлашдаги ролини аниқлашга қаратилган таҳлил ва ривожлантириш масалалари атрофлича ёритилган.

Калит сўзлар: қишлоқ жойлари, хизмат кўрсатиш соҳаси, хизматлар, аҳоли бандлиги, “Ўрта туркман”, “Қуйи туркман”, “Юқори туркман”, даромад, гўшт.

Кириш. Қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳаси улуши ортиб бормоқда. Бу мамлакат иқтисодиётида ҳам ўзининг ижобий аҳамиятини касб этаётганидан далолат беради. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ўсиш суръатидаги ҳиссаси ошиб борган сари қишлоқ жойлардаги аҳоли бандлигини таъминлаш осонлашади ва мамлакат иқтисодиётига ҳам ижобий таъсир этади.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича қабул қилинган 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Тараққиёт Стратегияси” да қишлоқ аҳолиси бандлигини ошириш, турмуш даражасини яхшилаш ва фаровонлигини таъминлашдек долзарб вазифа белгиланган. Ушбу вазифани амалга оширишнинг ягона йўли, ҳар бир ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш омилидан унумли фойдаланишдир.

Ушбу омилларни аниқлаш ва таҳлил этиш учун статистик кўрсаткичлар зарур. Аммо, қишлоқ жойларига тегишли бўлган статистик рақамлар етишмаслиги тадқиқот таҳлилларида мураккаблик келтириб чиқармоқда. Ушбулардан келиб чиқиб бизлар ҳам қишлоқ жойлари тадқиқотларида мана шундай муаммоларга дуч келиб, муаммоларни ҳал этишда амалий тадқиқотлар, социологик сўровлар, мавжуд расмий статистик рақамларга таяндик.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ю.С.Осипов “Хизмат ва хизмат кўрсатиш соҳаси деганда – бу тижорат ва нотижорат хизматларнинг барча турларини ўз ичига олган иқтисодиётнинг бир қисми бўлган корхоналар, ташкилотлар, шунингдек жисмоний шахслар томонидан кўрсатиладиган турли хил хизматларни такрор ишлаб чиқаришни умумлаштирувчи категориядир”¹ деб таъкидлайди.

Хизмат кўрсатиш соҳасини замонавий талқин этган олим профессор Н.А.Восколович бўлиб, унинг фикрича “Замонавий хизмат кўрсатиш соҳаси -бу миллий иқтисодиётнинг бир қисми бўлган ва жаҳон иқтисодиёти билан ўзаро боғлиқ фаолиятнинг динамик кўп функционал мажмуаси”² эканлигини қайд этади.

Шунингдек, рус олимларидан В.Л.Бабурина, М.П.Ратановой ўзларининг “Экономическая и социальная география России: География отраслей народного хозяйства” номли ўқув қўлланмаларида хизмат кўрсатишни шундай таърифлайди: “Хизмат кўрсатиш соҳаси деганда иқтисодиётнинг учинчи гуруҳига бўлинган кенг доирадаги тармоқларни ўз ичига олган иқтисодий субъектларнинг ўзаро таъсирига хизмат қиладиган соҳа тушунилади”³ деб таърифлашади ва олимлар шу орқали хизмат кўрсатиш соҳасини иқтисодиётнинг учинчи сектори сифатида келтиришади.

Тадқиқот методологияси. Мақолани таҳлил қилишда, амалий социологик, киёсий синтез усулларида унумли фойдаланилган амалий – назарий хулоса ва тавсиялар тадқиқотлар асосида ишлаб чиқилган.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқотларимизда республикаимизнинг турли минтақаларида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнида фойдаланилаётган, аммо

¹ Осипов Ю.С.— М.: Большая российская энциклопедия, Сектор экономики. 2004—2017.

² Социально-экономические проблемы развития отдельных отраслей сферы услуг: Сборник статей / Под ред. Восколович Н.А., Молчанова И.Н. — М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2017. — 199 с.

³ Экономическая и социальная география России: География отраслей народного хозяйства России / Под ред. В. Л. Бабурина, М. П. Ратановой. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. — 516 с. — ISBN 978-5-397-03460-9.

расмий иктисодиётда акс этмаётган хизмат кўрсатиш жараёни билан боғлиқ иктисодий фаолиятни аниқладик. Шулардан бири, қишлоқ жойларида мол ва қўй сўйиб бериш, гўштини сотиб бериш билан боғлиқ хизмат кўрсатиш фаолиятидир. Тадқиқотларимизда ушбу фаолиятни илмий-амалий жиҳатдан ўрганиш мақсадида Самарқанд туманидаги “Ўрта туркман”, “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” МФЙлари танлаб олинди. “Ўрта туркман” маҳалласида 3704 нафар аҳоли, 997 та оилалар, 927 та хонадонлар сони, “Қуйи туркман” маҳалласида 4143 нафар аҳоли, “Юқори туркман” маҳалласида 3501 нафар аҳоли мавжуд (1-жадвал). Учта маҳалланинг жами аҳолиси (3704+4143+3501=11348) 11348 нафар, жами хонадонлар сони (927+879+644=2450) 2450 тани, жами оилалар сони эса (997+1080+931=3008) 3008 тани ташкил этган.

Танланган ҳудудда мол ва қўй сўйиб бериш, гўштини сотиб бериш билан боғлиқ хизмат кўрсатиш фаолиятини асосий 11 нафар қассоб фаолият кўрсатаётганлиги аниқланди. 11 нафар қассобнинг 4 нафари якка тартибдаги тадбиркор сифатида фаолиятини амалга ошириб Самарқанд туман Нарпай кўчаси “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” маҳалла ҳудудида жойлашган (“Ўрта туркман МФЙ ҳудудида гўшт дўкони мавжуд эмас) 4 та гўшт дўкони(якка тартибдаги тадбиркор сифатида фаолиятини амалга ошираётган 4 нафар қассоб)да гўшт маҳсулотларини доимий истеъмолчиларга етказиб бермоқда. Шундан биттаси доимий қўй гўштини сотиш билан ихтисослашган ҳолда шуғулланади.

1-жадвал

Самарқанд туман “Ўрта туркман”, “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” МФЙларида яшовчи доимий аҳоли сони тўғрисида маълумот (2023 йил)¹.

№	“Ўрта туркман” МФЙ			“Қуйи туркман” МФЙ			“Юқори туркман” МФЙ		
	Хонадонлар сони та	Аҳоли сони, нафар	Оилалар сони та	Хонадонлар сони та	Аҳоли сони, нафар	Оилалар сони та	Хонадонлар сони та	Аҳоли сони, нафар	Оилалар сони та
1	927	3704	997	879	4143	1080	644	3501	931

Биринчи гўшт дўкони қўй гўшти сотишга ихтисослашган бўлиб, кунлик ўртача истеъмол ҳажми 93 кгни ташкил этиб, бир ойлик қўй гўшти истеъмоли ҳажми 2790 килограммга тўғри келмоқда. Иккинчи, учинчи ва тўртинчи мол гўшти сотадиган гўшт дўконларининг умумий сотиш ҳажми кунлик 185 килограммга, ойлик 5550 килограммга тўғри келмоқда(2-жадвал).

2-жадвал

Самарқанд тумани “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” МФЙ ҳудудидаги 4 та қўй ва мол гўшт дўконининг кунлик савдо хизмати ҳажми²

№	Кўрсаткичлар	Кунлик сотилган гўшт тури ҳажми жами кг		Бир ойлик сотилган гўшт тури ҳажми жами кг	
		мол	қўй	мол	қўй
1	Биринчи гўшт дўкони	-	93	-	2790
2	Иккинчи гўшт дўкони	40	-	1200	-
3	Учинчи гўшт дўкони	25	-	750	-
4	Тўртинчи гўшт дўкони	120	-	3600	-
5	Жами мол гўшти	185	-	5550	-
6	Жами қўй гўшти	-	93	-	2790

*Манба маълумотлари фақат аҳоли истеъмолига сотилган гўшт ҳажми ҳисобланган бўлиб, ресторан, бар, кафе каби муассасаларга сотилган гўшт ҳажми инобатга олинмаган.

Таҳлиллар шундан далолат берадики, ҳудуддаги жами 11 нафар қассобнинг 7 нафари ёки 63,6 фоизга тенг хизмат кўрсатиш фаолиятини амалга ошираётган қассоблар топаётган

¹ Самарқанд туман “Ўрта туркман”, “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” маҳалла фуқаролар йиғини берган маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

² Самарқанд тумани “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” маҳалла ҳудудидаги Нарпай кўчасида жойлашган гўшт дўконларининг маълумотлари, муаллифнинг социологик сўрови асосида шакллантирилган 02/07/2023 йил.

даромадларидан ҳеч қандай даромад солиғи ёки бошқа солиқ турини тўлашмайди. Бошқача қилиб айтганда қишлоқ жойларида яширин иқтисодиёт шаҳар жойларига қараганда нисбатан кучли эканлигидан далолат беради. Яширин иқтисодий фаолиятнинг нима учун 63,6 фоизга тенглиги сабаблари ўрганилди. Хусусан мол гўштининг сўйиб олиш нархларига ҳам эътибор бердик(3-жадвал).

3-жадвал

Мол гўштини сўйиб олиш ва сотиш нархи тўғрисида маълумот¹

№	Молни ўзи сўйиб олиб, даромад қиладиган нархи минг сўм			Қассоб ёллаб мол боқувчининг ўзи маҳалладошларига сотганда		
1	Эркак мол гўшти	Урғочи мол гўшти	Дўконда сотадиган нарх	Эркак мол гўшти	Урғочи мол гўшти	Умумий сотадиган нарх
2	69000	63000	82000	82000	82000	82000

3-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики нарх масаласида ҳам юқори фарқ мавжуд. Масалан 200 килограммлик эркак мол гўштини сўйиб олиш билан сотиш нархи солиштирганда ($200 \times 69000 = 13800000$) ўн уч миллион саккиз юз минг сўмни ташкил этса. 82000 минг сўмдан ҳисобланганда ($200 \times 82000 = 16400000$) ўн олти миллион тўрт юз минг сўмни ташкил этиб умумий фарқ ($16400000 - 13800000 = 2600000$) икки миллион олти юз минг сўмга тўғри келади. 200 килограммлик урғочи мол гўшти фарқи ҳам ҳисобланганда ($200 \times 63000 = 12600000$), ($16400000 - 12600000 = 3800000$) деярли тўрт миллион сўмга тўғри келмоқда. Шу сабабли ўрганилган ҳудуддаги доимий аҳоли ўзи боқаётган ва етиштираётган молларини қассобларга тўғридан-тўғри сотишдан кўра ҳудуддаги кўни-кўшни қариндош аҳолига сотишни, ҳаттоки бир ой муддатгача гўштини қарзга бериб тарқатишни афзал кўрмоқда. Яна бир сабабларидан бири молни сўйиб оладиган қассоблар ҳам сўйиб оладиган молнинг гўштини 10-15 кунгача насияга олаётганлигидир. Ушбу хизматларга аҳолининг талаби кундан-кунга ортар экан. Қишлоқ жойларида қўй ва мол сўйиб бериш, майдалаб сотиб бериш каби хизмат кўрсатишнинг мос турларини яратишни тақозо этади. Бу тизим хизматлари аҳоли талабидан келиб чиқади. Шу мақсадда ҳудуддаги 7 нафар қассобнинг аҳоли талабидан келиб чиқиб хизмат кўрсатиш жараёнини ўрганиш юқори аҳамият касб этади.

4-жадвал

Хизмат кўрсатган қассобнинг иш ҳақи ва сарфлаган вақти тўғрисида маълумот²

№	1 та молни сўйиб аҳолига сотиб тарқатиб берган қассобнинг иш ҳақи миқдори						
1	Биринчи қассоб	Иккинчи қассоб	Учинчи қассоб	Тўртинчи қассоб	Бешинчи қассоб	Олтинчи қассоб	Еттинчи қассоб
2	500-800 минг сўм	500-600 минг сўм	400-600 минг сўм	500-700 минг сўм	550-700 минг сўм	600 минг сўм	600 минг сўм
	1 та молни сўйиб аҳолига сотиб тарқатиб бериш вақти						
3	Биринчи қассоб	Иккинчи қассоб	Учинчи қассоб	Тўртинчи қассоб	Бешинчи қассоб	Олтинчи қассоб	Еттинчи қассоб
4	1-3 соат	1-3 соат	1-3 соат	1-3 соат	1-4 соат	1-4 соат	1-4 соат

4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики қассоблар кўрсатган хизмати учун ўртача 500 минг сўм иш ҳақи олиш учун 2 соат вақт сарфламоқда. Аммо, вақт миқдори кўрсатаётган хизмат ҳажмига қараб ҳам ўзгариши мумкин. Масалан, сўйиб сотилаётган молнинг катта кичиклиги, ёғли ёки ёғсиз бўлиши (одатда гўштли ва ёғсиз бўлиши), аҳолининг талабига қараб қассобнинг ўша қисмидан сифатли кесиб бераолиши, аҳолининг хабардор этилганлиги, каби омиллар боғлиқ ҳолда вақтга таъсир қиладди. Шу сабабли хизматларнинг сифатини оширишда ушбу омилларни инобатга олиш муҳим аҳамият касб

¹ 2023 йил 2 июлдаги реал бозор нархлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

² Самарқанд тумани “Ўрта туркман”, “Куйи туркман”, “Юқори туркман” маҳалларида қассобчилик хизматларини кўрсатаётган 7 нафар қассобнинг берган маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

этади деб ҳисоблаймиз.

5-жадвал

Самарқанд тумани “Ўрта туркман”, “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” МФЙ ҳудудидаги 7 нафар қассобнинг хизмат кўрсатиш фаолияти тўғрисида маълумот¹

№	Кўрсаткичлар	Бир ойда сўйиб сотилган мол ва қўй сони та		Бир ойда сотилган мол ва қўй гўшти ҳажми кг		Бир йилда сўйиб сотилган мол ва қўй сони та		Бир йилда сотилган мол ва қўй гўшти ҳажми кг	
		мол	қўй	мол	қўй	мол	қўй	мол	қўй
1	Биринчи қассоб	12	-	2640	-	156	8	34320	296
2	Иккинчи қассоб	8	-	1784	-	118	22	26314	704
3	Учинчи қассоб	7	-	1680	-	104	13	24960	338
4	Тўртинчи қассоб	4	4	720	186	34	60	6120	2700
5	Бешинчи қассоб	5	-	925	-	72	11	13392	308
6	Олтинчи қассоб	3	2	645	-	17	12	3655	317
7	Еттинчи қассоб	4	-	800	-	28	2	5684	72
8	Жами	43	6	9194	186	529	128	114445	4735

5-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики 7 нафар қассобнинг бир ойлик мол сўйиши 43 та молни ташкил этиб, 9194 килограмм гўштга тўғри келган. Баъзи ойлarda бу рақамлар ўзгариб турган масалан йиллик 529 та мол сўйиб сотилган бўлса, 128 та қўй сўйиб сотилган. Шундан йиллик 114445 килограмм мол гўштига, 4735 килограмм қўй гўштига тўғри келиб, жами 119180 килограмм гўштни ташкил этган. Жами 9380 килограмм ойлик гўшт истеъмолини ҳудуддаги жами 11348 нафар аҳоли сонига бўлганда 800 граммдан тўғри келмоқда. Аммо, бу ҳисоб ўсиб, аҳолининг гўштга бўлаётган эҳтиёжини қондиришда давом этади. Чунки, аҳолига қулайликларидан бири, бир ой муддатга қарзга берилишидир.

Тадқиқотларимизда қишлоқ жойларида мол ва қўй сўйиб бериш ва уни сотиб бериш билан боғлиқ хизмат кўрсатиш фаолиятини йўлга қўйиш орқали ҳудуддаги 7 нафар қассобнинг қонуний бандлиги ва даромад билан таъминлаш имконияти пайдо бўлади. Масалан, бир ойда бир қассобга 7 та мол сўйиб сотиб бериш хизмати тўғри келаяпти деб ҳисобласак.

Бита молни сўйиб бериш хизмати нархи ўртача 600 минг сўмдан деб олинганда бир ойда $(26600000/7=3800000)$ 3800,0 минг сўмга тўғри келади. 3800,0 минг сўмдан 12 фоиз даромад солиғи тўланганда $(3800000/12=316666)$ 316,0 минг сўмдан давлат бюджетига даромад солиғи тўланган бўлар эди. Ушбу фаолиятни ривожлантириш орқали 7 нафар қассобдан давлат бюджетига ҳар ойда $(316666*7=2216666)$ 2216,6 минг сўм тўланишга эришилади(6-жадвал).

Юқоридаги таҳлиллардан кўриниб турибдики ҳар ойда 2216 млн сўм давлат бюджетига даромад солиғи тўланмаяпти. Ушбу хизмат кўрсатиш фаолияти механизмларини яратишга эҳтиёж бор. Сабаби, ўз молини ва қўйини қассоб ёллаб сўйдириб сотувчилар кундан-кунга ортиб бормоқда ва уларнинг фаолиятида ҳам муаммолар мавжуд. Муаммолар шундан иборатки масалан, молнинг соғломлиги, ветеринар врач томонидан назоратдан ўтказилганлиги, қаерда боқилганлиги ёки қаердан олиб келинганлиги тўғрисида ҳам муаммолар келтириб чиқаради.

¹ Самарқанд тумани “Ўрта туркман”, “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” маҳалларида қассобчилик хизматларини кўрсатаётган 7 нафар қассобнинг берган маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

**Самарқанд тумани “Ўрта туркман”, “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” МФЙ
худудидаги 7 та қассобнинг бир ойлик иш ҳақи ва даромад солиғи миқдори
тўғрисида маълумот¹**

№	Қўрсаткичлар	Бир ойда сўйиб сотилган мол ва қўй сони та		Битта мол ва қўй сўйишга тўғри келаётган ўртача иш ҳақи миқдори минг сўмда		Ойлик иш ҳақи миқдори минг сўмда	Ойлик иш ҳақидан 12 фоиз даромад солиғи миқдори минг сўмда
		мол	қўй	мол	қўй		
1	Биринчи қассоб	12	-	600,0	100,0	7200,0	600,0
2	Иккинчи қассоб	8	-	600,0	100,0	4800,0	400,0
3	Учинчи қассоб	7	-	600,0	100,0	4200,0	350,0
4	Тўртинчи қассоб	4	4	600,0	100,0	2400+400=2800,0	233,0
5	Бешинчи қассоб	5	-	600,0	100,0	3000,0	250,0
6	Олтинчи қассоб	3	2	600,0	100,0	1800+200=2000,0	166,0
7	Еттинчи қассоб	4	-	600,0	100,0	2400,0	200,0
8	Жами	43	6	-	-	26600,0	2216,6

Хулоса ва таклифлар. Бизнинг назаримизда бу масалаларни қуйидагича ҳал қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

Биринчидан, маҳаллаларнинг ўзида мол сўйдириб сотмоқчи бўлганларнинг назоратини юритиш;

Иккинчидан, маҳалланинг ўзига бириктирилган ветеринар врач ва маҳалла раиси, ҳоким ёрдамчилари тавсияси асосида молнинг соғломлиги ва сўйиб сотилишига тавсия бериш;

Маҳаллаларда мол сўйдирмоқчи бўлганларни маҳалла раиси, ветеринар врач ва ҳоким ёрдамчилари назоратини ўрнатиш ва жавобгарлигини шакллантириш орқали уларнинг назорати шакллантирилади. Шу орқали улар ҳудуд ветеринар врач ҳамроҳлигида маҳалладаги молини сўйдирмоқчи бўлган фуқаронинг хонадонидаги мол ёки қўйини кўздан кечиради соғлом ёки соғлом эмаслиги тўғрисида хулоса беради. Айнан хулоса бериш жараёнларини коррупциядан ҳоли қилиш мақсадида электрон платформаси яратилади.

Электрон платформада фуқаронинг автоматик шакллантирилган маълумотлари асосида сўйиб сотмоқчи бўлган моли ёки қўйи ҳақида фуқаро томонидан маълумот шакллантирилади. Шакллантирилган маълумот маҳалла раиси, ветеринар врач ва ҳоким ёрдамчиси томонидан бир кунлик иш куни давомида платформада маълумот юборган фуқаронинг уйига бориб, ўрганилади. Масъуллар ижобий хулоса бергач, молни сўядиган жойга ва сўядиган қассобга (фуқаро қассоб билан келишган бўлиши шарт ва ўша қассоб инобатга олинади) ҳам хулоса берилади. Хулоса бериш жараёни билан қассобнинг иш ҳақиси ҳам фуқаро, қассоб ва масъуллар билан аниқлаштирилади. Масалан, молнинг тирик вазни ҳар бир килограммига минг сўмдан, ёки гўштнинг ҳар бир килограммига икки минг сўмдан иш ҳақи белгиланади. Қассоб иш ҳақи миқдорини масъуллар қассобнинг ID рақамини киритиш орқали иш ҳақини ҳам баъзага киритади. Иш ҳақидан баъзада автоматик 12 фоиз даромад солиғи ҳисоблайди. Масъуллар платформада ижобий хулоса

¹ Самарқанд тумани “Ўрта туркман”, “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” маҳалларида қассобчилик хизматларини кўрсатаётган 7 нафар қассобнинг берган маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

белгисини куйгандан сўнг фукарога мол учун базавий ҳисоблаш миқдорининг бир баробари (2023 йил 1 майдан 330000 минг сўм) миқдорида, қўй учун базавий ҳисоблаш миқдорининг 30 фоизи ($330000/100 \cdot 30 = 99000$) миқдорида тўлов қвитанцияси келиб чиқади. Ушбу суммани фукаро тўлайди. Тўлов амалга ошириш муддатини платформа автоматик икки кун этиб белгилайди. Фукаро тўловни амалга ошириш жараёни билан бир вақтда қассоб ҳам иш ҳақи миқдорида 12 фоизлик даромад солиғи тўловини амалга оширади ва ҳар ойда 43 та молга базавий ҳисоблаш миқдоридек тўловни амалга оширса ҳар ойда ($43 \cdot 330000 = 14190000$) 14190 минг сўм миқдорида давлат бюджетига тўлов амалга ошади. Шунингдек фукаро ва қассоб тўловларни амалга ошириб бўлгач молни сўйиб сотиш ҳақидаги электрон рухсатнома шаклланади ва юклаб олинади.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати.

1. Осипов Ю.С.— М.: Большая российская энциклопедия, Сектор экономики. 2004—2017.
2. Социально-экономические проблемы развития отдельных отраслей сферы услуг: Сборник статей / Под ред. Восколович Н.А., Молчанова И.Н. — М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2017. — 199 с.
3. Экономическая и социальная география России: География отраслей народного хозяйства России / Под ред. В. Л. Бабурина, М. П. Ратановой. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. — 516 с. — ISBN 978-5-397-03460-9.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлиги [Кириш йўли]
https://stat.uz/uz/?preview=1&option=com_dropfiles&format=&task=frontfile.download&catid=412&id=2800&Itemid=10000000000000
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлиги маълумотлари.
6. Самарқанд туман “Ўрта туркман”, “Қуйи туркман”, “Юқори туркман” маҳалла фуқаролар йиғини маълумотлари.

Г.Мустафоев Важный фактор повышения эффективности сферы услуг в сельской местности и обеспечения занятости населения	G.Mustafoev An important factor in increasing the efficiency of the service sector in rural areas and ensuring employment for the population
Аннотация: в статье подробно освещены вопросы развития сферы услуг в сельской местности, повышения ее эффективности, ее место в обеспечении занятости населения, современное состояние отрасли. Также анализируется роль отрасли в предотвращении безработицы и возможности ее развития. Ключевые слова: сельская местность, сфера обслуживания, услуги, занятость, "Средний туркмен", "Нижний туркмен", "Верхний туркмен", доход, мясо.	Abstract: the article covers in detail the issues of developing the service sector in rural areas, increasing its efficiency, its place in providing employment to the population, and the current state of the industry. The role of the industry in preventing unemployment and the possibility of its development is also analyzed. Keywords: rural area, service sector, services, employment, “Middle Turkmen”, “Lower Turkmen”, “Upper Turkmen”, income, meat.

Жасурбек Жандарбекович Анарматов – Ўзбекистон миллий университети мустақил тадқиқотчиси

ХУДУДЛАР ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ СОҲАСИДА МЕВА-САБЗАВОТЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЕТИШТИРИШ САЛОҲИЯТИ

Аннотация: мақолада республикаимиз ва унинг хуудлари аграр секториди мева-сабзавотчилик маҳсулотларини етиштиришнинг ҳозирги ҳолати ва ривожланиш муаммолари кўрилган, замонавий технологияларни ривожлантириш шароитида қишлоқ хўжалигини юксалтириш бўйича асосий чора-тадбирлар таклиф қилинган. Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда янгиланган аграр ўзгаришлар ва давлатнинг аграр сиёсати ҳудудий жиҳатларини ишлаб чиқишда давлатнинг ролини ошириш зарурлиги таъкидланган.

Калит сўзлар: ички истеъмол бозори, аграр сектор, сабзавотчилик, мева-сабзавотчилик, замонавий технологиялар, қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат дўконлари, озиқ-овқат хавфсизлиги, аграр ўзгаришлар.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги соҳасида мева-сабзавотчилик маҳсулотлари мажмуаси ўз самарадорлиги ва аҳамияти билан ажралиб туради. Бу мамлакат иқтисодиётида катта салмоққа эгалиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан аҳоли эҳтиёжини қондириш, экспорт имкониятларини ошириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва шу қабилар билан бегиладиди. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганиш негизида ҳудудларнинг алоҳида тармоқ хусусиятлари ва уларнинг ривожланишидаги ўзига хос жиҳатларни ўрганиш яхлит ҳудуднинг таркибий таҳлили аниқлигини оширадиди. Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги тармоғи ва унинг соҳаларини ривожлантиришга ва самарадорлигини оширишга алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Бу борада бир қатор қонунлар, Президент Фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари ва бошқа соҳани ривожлантиришга оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниб, тадбиркорлик соҳасини ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатиб келмоқда [1]

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Худудларнинг қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг муаммоларини ўрганишнинг услубий ва назарий шартлари иқтисодий фаннинг ҳам классик, ҳам неоклассик соҳалари олимларининг ишларида белгилаб қўйилган. Д.Рикардо, А.Смит, К.Маркс бозор ҳодисалари ва жараёнларининг ички сабабий муносабатларини очиб бердилар, капиталистик жамиятда аграр муносабатларнинг ривожланишини чуқур таҳлил қилдилар. Ж.Б.Сей, А.Маршалл ва уларнинг издошлари бозор механизмининг амал қилишини, бозор конъюнктурасининг шаклланиши ва ривожланишини ўрганишга катта ҳисса қўшдилар. Жамият эволюцияси муаммоси, унинг ривожланиш босқичларини даврлаштиришда Э. Тоффлер, Д. Белл, В.А. Иноземцева, Ж. Бучанан) тадқиқотлари ушбу соҳасини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги тармоғи ва унинг соҳаларини ривожлантиришга ва самарадорлигини ошириш масалалари В.В.Ким, Ч.Муродов, Р.В.Абдуллаев, А.А.Абдуғаниев, А.Абдурахимов, Х.Абулқосимов, Б.Б.Беркинов, И.Иватов, Ф.Х. Назарова, Р.Х.Хусанов, Р.Ҳакимов, Э.Ж.Юсупов, М.Қодиров ва бошқалар томонидан ўрганилган ва ривожлантирилган. Юқорида келтирилган фикрлар мавзунинг бир томондан, ҳамон ўз ечимини топмаган муаммолари мавжудлиги, иккинчи томондан, унинг объектив зарурлиги ва долзарблиги ушбу мавзуда илмий тадқиқот олиб боришга асос бўлади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, статистик гуруҳлаш, эксперт баҳолаш, илмий абстракциялаш, динамика қаторлари, иқтисодий индекслар, статистик жадвал ва графиклар каби усуллардан кенг фойдаланилди.

Тадқиқотнинг объекти сифатида республикаимизда мева-сабзавотчилик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолияти танланган.

Тадқиқотнинг мақсади бўлиб, мамлакатимиз ва унинг худудларида мева-сабзавотчилик маҳсулотларини етиштириш, уни иқтисодиётга таъсирини баҳолаш ҳамда келажакдаги йўналишлари бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. Кейинги бир неча йиллар давомида қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқаришининг ўсганлиги, аҳолини жон бошига тўғри келадиган озиқ-овқат маҳсулотлари ҳажмининг муттасил ошиб бораётганлиги соҳада ҳар томонлама барқарор ўсиш кўрсаткичлари таъминланаётганлигининг ёрқин далилидир. Айтиш пайтда ер ва сув ресурсларидан натижалли фойдаланиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда интенсив, ресурс тежамкор технологияларни жорий қилиш, фермер хўжаликлари молиявий барқарорлигини таъминлаш ва иқтисодий самарадорлигини ошириш орқали соҳа ривожини янада юксак босқичларга кўтариш мумкин [7].

Инсоннинг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондириш биринчи даражали аҳамиятга эга. Таниқли социолог А.Маслоунинг инсон эҳтиёжлари иерархик пирамидасининг биринчи қаватида, яъни асосида инсоннинг физиологик (органик) эҳтиёжлари жойлашганлиги бежиз эмас. Шу сабабли ҳар қандай замонавий давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатида аҳоли озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш марказий ўрин тутати. Шу аксиома нуқтаи назаридан келажакда аҳолини яшаш учун зарур озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда қандай туб ўзгаришлар ва жиддий муаммолар юзага келиши мумкинлигини чамалаб кўрайлик.

Йилига ер куррасида яшаётган аҳоли сони 80 млн. дан зиёдрокқа кўпаймоқда. Мутахассисларнинг фикрига кўра, 2050 йилга бориб планетамиз аҳолисининг сони 10 млрд. кишига яқинлашиши мумкин. Ҳозирнинг ўзида 1млрдга яқин киши тўйиб овқатланиш имкониятидан маҳрум ва очарчиликка маҳкум этилган. Муаммонинг иккинчи ва янада мураккаброқ жиҳати 2050 йилга бориб аҳоли даромадларининг ўсиши натижасида унинг озиқ-овқат маҳсулотларига талаби ҳам узлуксиз ўсиб боради. Иқтисодиётнинг инкор этиб бўлмайдиган объектив қонунларининг талабига мувофиқ, жамият ривожланган сайин аҳолининг эҳтиёжлари ҳам сон жиҳатидан кенгайиб, сифат жиҳатидан такомиллашиб боради.

Ўзбекистон миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг узоқ муддатларга мўлжалланган стратегиясини, унинг соҳалар ва тармоқлар бўйича таркибий тузилишини шакллантиришда келажакда жаҳон аҳолисининг, жумладан Ўзбекистон аҳолисининг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда юзага чиқиши муқаррар бўлган муаммоларни ҳисобга олган ҳолда ёндашиш мамлакат миллий иқтисодиёти юксалишига эришишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Чунки айнан қишлоқ хўжалиги соҳасида улкан салоҳиятга эга бўлган Ўзбекистон келажакда озиқ-овқат маҳсулотлари бўйича халқаро меҳнат тақсимотида асосий ўйинчилардан бири сифатида фаол иштирок этиши, энг муҳими қишлоқ хўжалигини иқтисодий юксалишнинг рақобатда тенги йўқ соҳага айланиши мумкин

Рақобат шароитида мева-сабзавотчилик соҳасида иқтисодий-статистик таҳлил ялпи ҳосилнинг ўзгаришини аниқлашни ҳисоблашда муҳим аҳамият касб этади. Бу жараёнда ўзгаришларнинг сабаблари аниқланиб, мева-сабзавотчилик маҳсулотларини етиштириш аҳволига илмий баҳо бериш мумкин ва жадвалда ўз ифодасини топган.

Жадвал

Тошкент вилоятида фермер хўжаликлари ер майдонлари ва таркибини ифодаловчи асосий кўрсаткичлар (1 январь ҳолатига) [5]

	2018	2019	2020	2021	Ўзгариш	
					(+,-)	(%)
Қишлоқ хўжалиги экинлари экилган жами майдон, минг гектар	248,7	247,6	190,9	172,6	-76,1	69,4
Мева ва резаворлар майдони, минг гектар	23,5	24,6	21,5	20,1	-3,4	85,3
Токзорлар майдони, минг гектар	9,8	10,5	10,6	10,9	1,1	111,2
Картошка экиладиган майдон, минг гектар	0,9	1,5	0,9	1,0	0,1	111,1
Сабзавотлар экиладиган майдон, минг гектар	9,0	9,6	7,0	7,2	-2,2	80,0

Жадвал таҳлилларига кўра, ўрганилаётган йилларда вилоят қишлоқ хўжалиги экилган жами майдон -76,1 минг гектар (69,4%)га, мева ва резаворлар майдони -3,4 минг гектар (85,3%) га, сабзавот экиладиган майдон -2,2 минг гектар (80,0%)га қисқарган. Шу билан бирга вилоятда ўрганилаётган йилларда токзорлар майдони 11,2 фоизга, картошка экиладиган майдон 11,1 фоизга кўпайган.

Худудларда мева-сабзавотчиликка ихтисослашган хўжаликлар фаолиятини такомиллаштириш, илғор инновацияларини жорий этиш худудлардаги мева-сабзавотчиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари фаолиятини янада такомиллаштиришга сабаб бўлади [3,4]. Ўзбекистон мева-сабзавотчилик ва узумчилик куйи мажмуаси рақобат афзалликларига эга, яъни булар: табиий-иқлим шароитларининг қулайлиги; мева-сабзавот маҳсулотлари сифат даражаси юқорилиги; юқори малакали ишчи кучининг арзонлиги; инфратузилманинг (транспорт коммуникацияси, электрлаштириш) нисбатан ривожланганлиги [8].

Ўзбекистон мева-сабзавотчилик мажмуаси маҳсулотларининг худудий жиҳатдан яқин мамлакатлар бозорларида рақобатбардошлик даражасини ошириш бўйича катта имкониятларга эга [6]. Тошкент вилоятида мева-сабзавотчиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари фаолиятида соҳа ривожланишида салбийтомонлар ҳам мавжуд бўлиб, уларни бартараф қилиш шу куннинг муҳим вазифаларидан биридир. Мева-сабзавот маҳсулотлари экспортини ривожлантиришни иқтисодий сиёсатнинг устувор йўналишларидан бири сифатида кўриб чиқиш ва бугунги шароитда айрим товар ва хизматлар экспортининг қисқариши туфайли камайиб бораётган валюта тушумининг янги манбаига айланиши лозим. Бунинг учун:

- маҳсулот етиштирувчилар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни янада ривожлантириш;
- маҳсулотларни қайта ишлаш ва турли хизматлар кўрсатувчи “кооператив” субъектларни ташкил этишни рағбатлантириш;
- маҳсулотларни экспорт қилишда мавсумий имтиёзлар бериш;
- илғор технологияларнинг импорт йўли билан олиб келинишини самарали тарзда ташкил этиш;
- мини заводларни қуришни минтақавий режалаштириш ва ўз вақтида амалга ошириш;
- имтиёзли кредитлар ажратишни йўлга қўйиш ва бошқалар.

Ўзбекистонда мева-сабзавот маҳсулотлари етиштиришда хўжаликларни ривожлантириш ва ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, мева-сабзавот ва ток селекциясини ривожлантириш, мажмуасининг ривожланиш дастурларини амалга ошириш, қайта ишловчи корхоналарни модернизациялаш лозим бўлади. Мева-сабзавот маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш тизимини замонавий технологиялар билан таъминлаш, турли манбалар ҳисобига инвестицияларни жалб қилишни йўлга қўйиш керак бўлади.

Мева-сабзавот маҳсулотлари етиштириш имкониятларини янада оширишда инвестициялар миқдори кўпайишини рағбатлантириш, кооперация тизимида ташкилий-иқтисодий механизмларни жорий этиш, транспорт тизими ва сотиш тармоқларининг иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш ҳозирги глобаллашув даврида нечоғлик зарур эканлигини қайд қилиш лозим.

Бошқа соҳа ва тармоқларга нисбатан анча паст бўлган қишлоқ хўжалигида ресурслар танқислиги муаммосини ечишнинг муҳим йўналишларидан бири – давлатнинг тармоқни молиялаштириш ва қўллаб-қувватлаш сиёсатини такомиллаштиришдан иборат. Бунда асосий эътибор тармоқни субсидиялаш механизмлари ёрдамида қўллаб-қувватлашдан тармоқда ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмини кўпайтириш ва ресурслар самарадорлигини ошириш асосида унинг бозордаги нархини пасайтиришга қаратилган бўлмоғи лозим. Бундай сиёсат маҳсулот таннархини пасайтириш, унинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини таъминлаш, ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш имконини беради.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридаги маълумотларга асосланиб, Тошкент вилоятида мева-сабзавот етиштиришга ихтисослашган фермер хўжаликлари фаолиятини янада ривожлантириш мақсадида қуйидагиларни таклиф этамиз:

мева-сабзавотчилик ихтисослашган фермер хўжаликларининг янги техника ва технологиялар билан таъминланиши учун зарурий молиявий ёрдам беришни кенгайтириш;
агрофирмалар томонидан маҳсулотларни сақлаш жойларини янгиларини барпо этиш;
тижорат банкларидан имтиёзли кредитлар линиялар мазкур соҳа вакилларига алоҳида ажратишни йўлга қўйиш.

кишлоқ жойларида кичик тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда янги иш ўринларини ташкил этишга қаратилган лойиҳаларни амалга ошириш;

мева-сабзавотчилик маҳсулотларини сақлаш, қайта ишлашга йўналтирилган лойиҳаларни рағбатлантириш;

аҳолининг маҳсулотларга бўлган истеъмоли, уларнинг нархлари, сотиб олиш ҳажмлари каби кўрсаткичларга доир ахборотлар базасини шакллантириш ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси кишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5853-сонли Фармони (<https://lex.uz/>).
2. Хушвақтова Х.С. Бозор шароитида мева-сабзавот кичик мажмуасида агросаноат интеграциясини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий муаммолари. Иқт.фан. ном.илм.дар. олиш учун ёзилган дис. автореф.– Т.: –2005. –6.25.
3. Ўзбекистон кишлоқ хўжалиги 2017-2020 йй. Статистик тўплам.- Тошкент, Давлат Статистика қўмитаси, 2021 йил -169 бет.
4. Хўжақулов Х.Д., Рашитова Н.Х., Асқаров Н.Н., Сайфуллаев С.Н. Иқтисодийни модернизация ва диверсификация қилиш шароитида таркибий ўзгаришларнинг самарали йўллари статистик методлар асосида ишлаб чиқиш. Монография. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2018. – 206 б.
5. Мухитдинова У.С. Рынок плодоовощной и виноградной продукции и эффективность его функционирования в условиях либерализации экономических отношений. Монография. – Ташкент: - Фан, 2008. – 125 с.
6. Пармакли Д.М. Экономика сельского хозяйства: учебное пособие для студентов высших учебных заведений // Д.М.Пармакли, А.Е.Шамин, Н.Коваленко / – Княгинино: НГИЭУ, 2015. – 245 с.
7. Сомов В.Л. Экономико-статистический анализ развития сельского хозяйства Саратовской области.// Вопросы статистики, 2019,Т.26, № 6. – С. 47-54.

Дж.Анарматов Потенциал выращивания плодоовощной продукции в сельскохозяйственной сфере регионов	J.Anarmatov Potential of fruits and vegetable production in the agricultural sector of the regions
Аннотация: в статье рассматриваются современное состояние и проблемы развития сферы садоводства и овощеводства в аграрном секторе экономики Узбекистана, предлагаются основные меры по подъёму сельского хозяйства в условиях развития современных технологий. Подчеркивается необходимость усиления роли государства в аграрных преобразованиях в обеспечении продовольственной безопасности и разработки региональных аспектов государственной аграрной политики. Ключевые слова: внутренний потребительский рынок, аграрный сектор, овощеводство, плодоовощеводство, современные технологии, сельское хозяйство, продовольственные магазины, продовольственная безопасность, аграрные преобразования.	Abstract: the article examines the current state and problems of development of the sphere of horticulture and vegetable growing in the agricultural sector of the economy of Uzbekistan, offers the main measures to raise agriculture in the context of the development of modern technologies. The need to strengthen the role of the state in agrarian reforms in ensuring food security and the development of regional aspects of the state agrarian policy is emphasized. Keywords: domestic consumer market, agricultural sector, vegetable growing, fruit and vegetable growing, modern technologies, agriculture, grocery stores, food security, agricultural reforms.

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ВА СЕРВИС

Умиджон Рахимович Матякубов – Урганч давлат университети, Менежмент ва маркетинг кафедраси мудири, и.ф.д

САВДО КОРХОНАЛАРИДА ИННОВАЦИОН МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Ушбу мақолада Хоразм вилоятида фаолият кўрсатаётган чакана савдо корхоналарини ички ва ташқи муҳит омилларини ҳисобга олган ҳолда инновацион маркетинг стратегияларини танлаш масалалари тадқиқ қилинган. Жумладан, "Oybek-Onaxon" МЧЖ чакана савдо корхонасининг фаолияти SPACE-таҳлил қилиниб, мос инновацион маркетинг стратегияларни амалга ошириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: чакана савдо, таҳлил, стратегия, корхона, маркетинг, инновация, инновация стратегияси.

Кириш. Жаҳон мамлакатлари иқтисодиётининг инновацион ривожланиш тенденциялари, глобаллашув ва интеграция жараёнларининг таъсири, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги рақобатни кескинлашувини хусусан, савдо корхоналари рақобатбардошлигини оширишнинг инновацион маркетинг стратегияларини ишлаб чиқиш заруриятини юзага чиқармоқда.

Ўзбекистонда савдо соҳасини ривожлантириш, савдо механизмларини янада такомиллаштириш, савдо хизматлари бозорида соғлом рақобат муҳитини ривожлантириш, шунингдек, тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш ва харажатларини камайтириш, улар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиш мақсадида бир қатор самарали ишлар олиб борилди. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида «Иқтисодиёт тармоқларида барқарор юқори ўсиш суръатларини таъминлаш орқали келгуси беш йилда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулотни -1,6 баробар ва 2030 йилга бориб аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадни 4 минг АҚШ долларида ошириш ҳамда «даромади ўртачадан юқори бўлган давлатлар» қаторига кириш учун замин яратиш»[1], устувор мақсадлар сифатида белгиланган.

Мамлакатда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар бутун мамлакат иқтисодиётига хос бўлган жараёнларнинг хусусиятлари ва динамикасини акс эттиради, бу эса ўз навбатида, чакана савдо ҳолати ва ривожланишига таъсир қилади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, савдонинг бозор шакли Ўзбекистон шароитида юқори даражадаги рақобатбардошлиги билан тавсифланади. Бозор савдосини тартибга солиш борасида Ўзбекистонда кўплаб ишлар амалга оширилди ва бозорлардаги савдо маданиятини ошириш борасида самарали механизмлар ишлаб чиқилган. Шу сабабли, аҳолини маданиятлашган чакана савдога тайёрлаш жараёни ва унинг бозор механизмларини бошқариш борасида аниқ стратегик йўналишлар қабул қилиш мақсадга мувофиқ. Иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида чакана савдо корхоналари томонидан ҳал қилинадиган ижтимоий вазифаларга аҳолининг истеъмол товарлари ва хизматларига бўлган самарали талабини максимал даражада қондириш ва фойдани кўпайтириш киради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Хоразм вилоятида савдо соҳаси ва савдо корхоналари ривожлантириш масалалари юзасидан маҳаллий олимлар ва тадқиқотчилар томонидан бир қатор тадқиқот ишлари амалга оширилган. Жумладан, хизматлар бозори самарадорлигини оширишнинг ҳудудий, микро, мезо, макро ва мегабозор шаклидаги моделлари, савдо корхоналари самарадорлигини баҳолашни рақамли платформа асосида онлайн бозор режими шаклида ишлаш усули ҳамда янги хизмат турлари учун электрон бизнесни ривожлантириш таклифлари ишлаб чиқилган [2]. Хоразм вилоятида савдо корхоналарининг савдо хизматлари сифати, молиявий-иқтисодий фаолияти ва бозор фаолияти самарадорлигининг интеграл мезон ва кўрсаткичларни блоklarга бирлаштирган ҳолда менежмент стратегиясини ишлаб чиқиш имконини берувчи рақобатбардошликни баҳолаш усуллари таклиф қилинган[3].

Хоразм вилоятида хизмат кўрсатиш корхоналарини ривожлантиришнинг ўзига хос жиҳатлари, соҳани рақобатбардошлигини оширишнинг устувор йўналишлари бўйича амалий тадқиқотлар олиб борилган[4]. Вилоятда хизматлар бозорини ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш борасидаги АҚШ, Хитой, Япония, Германия, Италия, Россия ва бошқа давлатларининг тажрибалари ўрганилиб, уларнинг имкониятларидан Ўзбекистонда ва унинг минтақаларида фойдаланиш йўналишлари таклиф қилинган[5]. Хоразм вилояти иқтисодиётини ривожлантиришда хизматлар ва экспорт соҳасининг роли кўрсатиб берилган. Шунингдек, минтақада хизматлар экспортининг ҳозирги ҳолати таҳлил қилиниб, уни истиқболда ривожлантириш бўйича хулоса, таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган[6].

Аммо, юқоридаги қайд қилиб ўтилган олимлар ишларида савдо корхоналари инновацион стратегияларини ривожлантириш масалалари чуқур таҳлил қилинманган. Шунингдек назардан олиб қараганда, вилоятда фаолият кўрсатаётган савдо корхоналари инновацион ривожланишини SPACE- таҳлилин аналга ошириш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда иқтисодий ҳодисалар ва воқеалар жараёнларини ўрганишнинг- кузатиш, умумлаштириш, таҳлилнинг мантикий ва таққослама, SPACE-таҳлил, кабинет ва дала тадқиқоти усулларида фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги кунда инновацион фаолият самарадорлигини комплекс баҳолашни амалга ошириш ва корхонани инновацион маркетинг стратегиясини ишлаб чиқишда турли стратегик баҳолаш усулларида фойдаланади. Энг кенг тарқалган усуллардан бири бири бу SPACE-таҳлили[7] ҳисобланади. Ушбу усул ёрдамида савдо корхонасига таъсир қилувчи турли хил ички ва ташқи муҳит омиллар гуруҳларини аниқлаш мумкин. Шунингдек, бу усулнинг муҳим томонларидан бири инновацион чоратadbирларни амалга ошириш учун омилли таъсирларни ва шароитларни аниқлашга имкон беради. SPACE-таҳлили ёрдамида корхонанинг рақобатбардошлиги (КР), корхонанинг молиявий ҳолати (МХ), соҳанинг жозибдорлиги(СЖ), тармоқнинг барқарорлиги (ТБ) соҳада инновацион фаолиятни ривожланиш даражаси бунда асосан, маркетинг ва реклама имкониятлари, талаб ўзгарувчанлиги, рақобатбардош маҳсулотлар нархлари, бозорга киришдаги тўсиқлар таҳлил қилинади.

Тадқиқотларимиз давомида Хоразм вилоятининг чакана савдо фаолияти билан шуғулланаётган чакана савдо корхоналарининг SPACE-таҳлил усули ёрдамида инновацион маркетинг стратегиялари аниқланди. Тадқиқот объекти сифатида Урганч шаҳрида жойлашган "Oybek-Onaxon" МЧЖ чакана савдо корхонасининг баҳолаш кўрсаткичлари экспертлар томонидан баҳоланди ва корхонанинг рақобатбардошлиги (КР)=-2,6 балл, молиявий ҳолати (МХ)=4,1 балл, соҳа жозибдорлиги (СЖ)=3,3 балл ва тармоқнинг барқарорлиги (ТБ)=-3,5 балл кўрсаткичлари олинди (1-жадвал).

1-жадвал

"Oybek-Onaxon" МЧЖ чакана савдо корхонасининг SPACE-таҳлили усули ёрдамида баҳоланиши¹

Баҳолаш кўрсаткичлари	Экспертлар баҳолари			Ўртача баҳо
	1	2	3	
1)Корхонанинг рақобатбардошлиги (КР) (-6 (ёмон) дан -1 (энг яхши) гача шкалада)				
корхонанинг бозордаги улуши	-4	-3	-4	-3,6
маҳсулот (хизмат) сифати	-3	-3	-4	-3,3
маҳсулот (хизмат)нинг ҳаётийлик даври	-3	-3	-2	-2,6
мижозларнинг мойиллиги	-2	-3	-1	-3
Мезон бўйича умумий баҳоси				-2,6
2) Молиявий ҳолати (МХ) (+6 (энг яхши) дан +1 (ёмон) гача шкалада)				
инвестициялар рентабеллиги	5	5	4	4,6
тўловга қобилиятлиги	4	5	4	4,3
бизнеснинг таваккалчилиги	3	3	2	2,6
фойда динамикаси	4	5	5	4,6

¹ Тадқиқотлар асосида муаллиф ҳисоб-китоблари

Мезон бўйича умумий баҳоси				4,1
3) Соҳа жозибадорлиги (СЖ) (+6 (энг яхши) дан +1 (ёмон) гача шкалада)				
ўсиш имкониятлари	5	4	5	4,6
қонунчиликдаги ўзгаришларга таъсир қилиш даражаси;	4	3	4	3,6
соҳанинг рентабеллик даражаси	4	5	4	4,3
технологик ноу-хаулар;	3	3	4	3,3
бозорларга чиқишнинг осонлиги	3	2	2	2,3
инкирозларнинг салбий оқибатларига мойиллиги	2	2	1	1,6
Мезон бўйича умумий баҳоси				3,3
4) Тармоқнинг барқарорлиги (ТБ) (-6 (ёмон) дан -1 (энг яхши) гача шкалада)				
маркетинг ва реклама имкониятлари	-3	-4	-2	-3
бозорга чиқишга тўсиқлар	-2	-3	-2	-2,3
рақобатбардош маҳсулотлар нархлари	-5	-4	-3	-4
инвестицион муҳит	-3	-5	-4	-4
Мезон бўйича умумий баҳоси				-3,5

SPACE-таҳлилнинг кейинги босқичида SPACE-координаталар тизимида корхонага тавсия қилинадиган инновация стратегияларини векторини жойлаштириш ҳисобланади (1-расм)

$$X = KP + CЖ \quad (1)$$

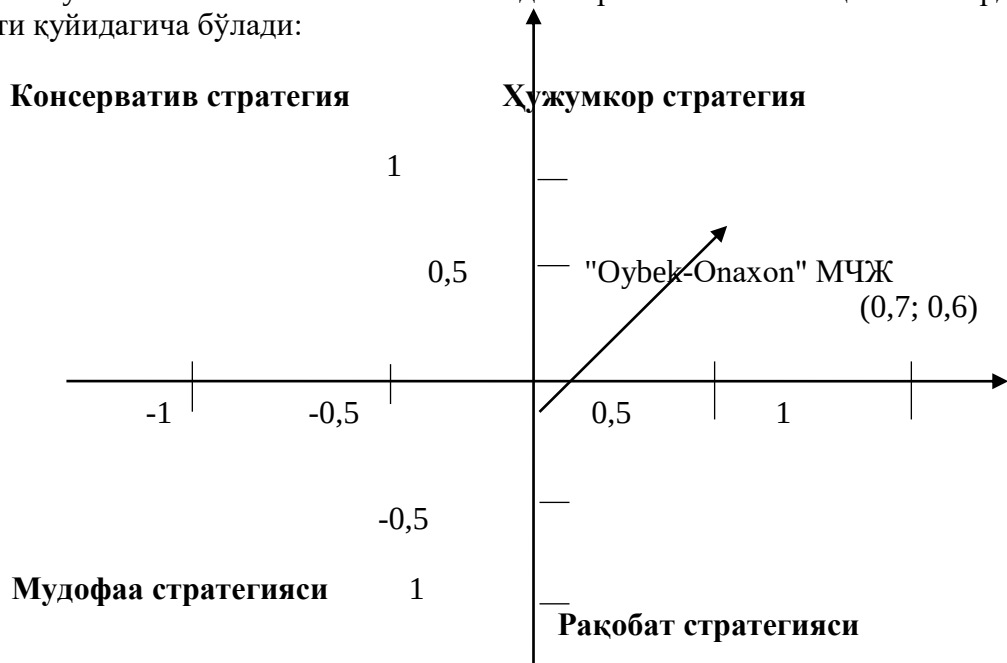
бу ерда: KP - Корхонанинг рақобатбардошлиги;
 $CЖ$ - Тармоқнинг жозибадорлиги;

$$Y = MХ + ТБ \quad (2)$$

бу ерда: $MХ$ - Корхонанинг молиявий ҳолати;
 $ТБ$ - Тармоқнинг барқарорлиги;

$$X = -2,6 + 3,3 = 0,7; \quad Y = 4,1 - 3,5 = 0,6;$$

"Oybek-Onaxon" МЧЖ чакана савдо корхонасининг баҳолаш координаторлари объекти қуйидагича бўлади:

1-расм. SPACE координаторлар системасида "Oybek-Onaxon" МЧЖ базавий ва инновацион маркетинг стратегиялари векторининг аниқланиши¹

"Oybek-Onaxon" МЧЖ савдо корхонаси учун SPACE координаталар тизимида катта аҳамиятга эга бўлмаган векторга қарамасдан, "Хужумкор" стратегияси асос бўлиши мумкин (1-расм).

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, агар

¹ Муаллиф ишланмаси

"Oybek-Onaxon" МЧЖ фирма раҳбарияти туб ўзгаришларни ўтказишга қарор қилса ва хужумкор инновацион стратегиясини танланса, қуйидаги чора-тадбирларни амалга оширишни таклиф қилинади:

1. Чакана савдо корхонаси рақобатбардошлигини оширишнинг замонавий моделларини татбиқ қилиш;

2. Чакана савдо корхоналари рақобатбардошлигини бошқариш жараёнида маркетинг стратегияларидан фойдаланишни назарда тутувчи стратегик таҳлил ўтказиш мақсадга мувофиқ;

3. Чакана савдо тармоқлари самарадорлигини оширишга йўналтирилган тизимли ёндашув асосида бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш зарур;

4. "Oybek-Onaxon" МЧЖда чакана савдо корхонаси фаолияти самарадорлигини оширишда рақамлаштириш технологияларини жорий қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади;

5. "Oybek-Onaxon" МЧЖда чакана савдо корхонаси самарадорлигини баҳолашни рақамли платформа асосида онлайн бозор режими шаклида ишлаш усули ҳамда янги хизмат турлари учун электрон бизнесни (электрон дўконлар, интернет каталоглар) ривожлантириш мақсадга мувофиқ;

6. "Oybek-Onaxon" МЧЖда чакана савдо корхонаси фаолиятида кўрсатилаётган хизмат турларини диверсификациялаш, самарали онлайн маркетинг тизимини жорий қилиш мақсадга мувофиқ.

Чакана савдо корхоналарида инновацион маркетинг стратегиясининг SPACE-таҳлил услубиятини қўллаш - ушбу фаолият соҳасининг ўзига хослигини ҳисобга олишни талаб қилади. У технологик жараён, фаолият мақсадлари, ресурслар ва молиялаштириш манбалари, кадрлар сиёсати, истеъмолчилар сегменти, менежмент услублари ва маркетинг концепцияси, илгари суриш хусусиятлари ва коммуникация, кўпинча мулк шакли билан белгиланади.

У.Матякубов Анализ разработки инновационной маркетинговой стратегии на коммерческих предприятиях	U.Matyakubov Analysis of development of innovative marketing strategies in commercial enterprises
Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы выбора инновационной маркетинговой стратегии для предприятий розничной торговли, действующих в Хорезмской области, с учетом внутренних и внешних факторов среды. В частности, был проведен SPACE-анализ деятельности розничного предприятия ООО "Oybek-Onaxon" и даны рекомендации по реализации соответствующих инновационных маркетинговых стратегий. Ключевые слова: розничная торговля, предприятие, инновации, инновационная стратегия, SPACE - анализ.	Abstract: This article examines the issues of choosing innovative marketing strategies for retail enterprises operating in Khorezm region, taking into account internal and external environmental factors. In particular, the activity of the retail enterprise "Oybek-Onaxon" LLC was SPACE-analyzed, and recommendations were made on the implementation of appropriate innovative marketing strategies. Keywords: retail trade, enterprise, innovation, innovation strategy, SPACE - analysis.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
2. Xudayberganov D.T. Mintaqada tovarlar va xizmatlar bozori samaradorligini oshirishning yalpi hududiy mahsulotga ta'siri. // Iqtisodiyot va ta'lim. 2022, №4. – 392-397 б.
3. Якубов А.Ғ. Чакана савдо корхоналари рақобатбардошлигини бошқариш тизимини такомиллаштириш. Иқтисодийёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. Урганч-2022 й. 134 б.
4. Абдуллаев. И.С., Кўзибоев. Б.Х. Минтақа иқтисодийетини ривожлантиришда хизматлар соҳасининг ўзига хос хусусиятлари. Иқтисодийёт ва инновацион технологиялар журнали. № 3, май-июнь, 2016 йил

5. Худайберганов Д.Т. Хоразм вилояти минтақасида товарлар ва хизматлар бозори самарадорлиги кўрсаткичларини прогностлаштириш // “Agro ilm” аграр- иқтисодий, илмий-амалий журнал. (“O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi” журналі илмий иловаси). Тошкент, 2022. №6. – 111 -113 б.
6. B.N.Kuziboev. Time series analysis and forecasting of service sphere: Case study from Khorezm region, Uzbekistan. Экономика и предпринимательство, 2020.
7. A.J.Rowe, R. D. Mason, K. E. Dickel, R. B. Mann and R. J. Mockler, “Strategic Management: A Methodological Approach”, 4th Edition, Addison-Wesley, Massachusetts (1994)

Шоира Азимовна Мусаева – СамИСИ профессори,
Дилфуза Илхомовна Усмонова – СамИСИ доценти

“HAVAS ” МЧЖ МЕБЕЛЛАРИНИ ХОРИЖИЙ БОЗОРДА ТАҚДИМ ҚИЛИШ ВА СИЛЖИТИШ ЧОРАЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада корхонанинг экспорт товар стратегиясини шакллантиришда асосий эътибор товар ассортиментининг самарали шаклланиши ва бошқарувига, истеъмолчилар талабларини энг тўлиқ қондирувчи товарлар йиғиндисини ўз вақтида таклиф қилишга қаратилади.

Калит сўзлар: мебел, комплекс, сифат, стратегия, товар сиёсати, экспорт, ташқи бозор.

Кириш. “Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”нинг миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш учинчи устувор йўналишида “... тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш ва доимий даромад манбаларини шакллантириш учун шароитлар яратиш, хусусий секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини 80 фоизга ва экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш. Худудларда тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, ишсизлик ва камбағалликни қисқартириш бўйича мавжуд тузилмалар фаолиятини такомиллаштириш”¹ каби устувор вазифалар ҳам кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш кафолатларидан бири ҳисобланади.

Хусусий тадбиркорлик мамлакатимиз бозорини товарларга тўйинтириш билан биргаликда янги иш ўринларни яратишда, қўшимча даромад олишда ва халқ фаровонлигини оширишда ҳам катта ҳисса қўшиб келмоқда. Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек “Агар халқ бой бўлса, давлат ҳам бой ва кучли бўлади”².

Тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга мамлакатимиз Президентининг қатор Фармонлари ва Қарорлари бағишланган. Шулар қаторида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги “Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5718-сон Фармонини киритиш мумкин. Ушбу Фармоннинг аҳамиятли жиҳати шундаки, аҳолини тадбиркорлик фаолиятига кенгроқ ва фаол жалб этишга тўсқинлик қилувчи, биринчи навбатда давлат органларининг тадбиркорлар билан мулоқот қилишнинг амалий ва шаффоф тизими мавжуд эмаслиги билан боғлиқ бўлган бир қанча салбий омиллар сақланаётганлигига урғу берилган ва бу ҳолатни бартараф қилишнинг таъсирчан механизми белгиланган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Хорижий тажрибаларга таяниб шуни таъкидлаш лозимки, маркетинг тамойилларини ривожлантириш ва уларни амалиётда қўллаш бўйича кўплаб иқтисодчи олимлар шуғулланиб келган. Улар қаторига Ф.Котлер, М.Портер, Д.Еванс, И.Ансофф, М.Берман, М.Голубков, П.Самуелсон, Д.Маршалл каби таниқли олимларни киритишимиз мумкин.

Мамлакатимизда қатор йиллар давомида маркетинг соҳасида олиб борилган изла-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони.

² Ш. Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент.: “Ўзбекистон”. – 2017.– 102 б.

нишлар миллий хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда иқтисодиётда маркетинг назариясини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган олимларни ҳам эътироф этиш лозим. Буларга М.Мухаммедов, М.Пардаев, Р.Ибрагимов, Ё.Абдуллаев, А.Салиев, М.Шарифхўжаев, Б.Ходиев, Д.Рахимова, Р.Болтабоев, Д.Эргашходжаева ва бошқаларни киритиш мумкин.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида тизимли ёндашув, абстракт-мантикий фикрлаш, гуруҳлаш, таққослаш, омилли таҳлил, танланма кузатиш усулларидадан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар Мебел ишлаб чиқариш корхоналарида халқаро маркетинг хизматини ривожлантириш концепциясини жорий қилишни илмий-услубий томондан асослаб бериш йўллари белгилашдан иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун илмий мақолада қуйидаги вазифалар белгилаб олинди ҳамда бажарилди:

Маркетинг концепциясининг мазмун-моҳияти ва замонавий шакллари тадқиқ қилиш;

Маркетинг хизматларининг мазмуни, уларни ташкил қилиш назарияси, иқтисодиётдаги ўрни ҳамда хусусиятларини тадқиқ қилиш;

Мебел ишлаб чиқариш соҳасининг бугунги ҳолати ва халқаро маркетинг хизматининг фаолиятини таҳлил қилиш;

Мебел ишлаб чиқариш соҳасида халқаро маркетинг хизматининг янги ёндашувларинини таклиф қилиш;

Мамлакатимиз ва хорижий компаниялар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда мебел саноатида ҳудудий халқаро маркетинг хизматларини шакллантириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш.

Халқаро маркетингда товар сиёсати маркетинг комплексининг марказий элементи – товарга нисбатан халқаро маркетинг сиёсатининг ажралмас қисми ҳисобланади. Товар стратегияси, товар сифати, ассортименти, ўралиши, маркаланиши, дизайни, товар маркаси ва хизмат кўрсатиш халқаро маркетингда товар сиёсатининг таркибий қисмлари ҳисобланади[1].

Корхона халқаро товар сиёсатининг энг муҳим қисми товарнинг ташқи бозор шароитларига мослашиши ва стандартлашиши йиғиндиси ҳисобланади. Халқаро маркетингда товар стратегиясига мос келувчи сиёсатнинг тўртта принципиал йўналишларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- оддий кенгайтириш (экспорт);
- маҳсулотни мослаштириш;
- “тескари” ихтиро ёки янги ихтиролар;
- товар ишлаб чиқаришни тўхтатиш.

Оддий кенгайтириш ёки экспорт стратегияси корхонанинг экспорт ассортиментида стандарт ёндашувни назарда тутди. Бу ҳолда корхона ташқи бозорда ҳам ички бозордаги товарларни ишлаб чиқаради ва сотади. Бунда товарнинг ривожланиш жиҳатларидан ҳеч бири (товар тавсифномаси, ўрами ва ташқи кўриниши) ўзгартирилмайди ва ташқи бозорнинг шароитларига мослаштирилмайди. Оддий кенгайтириш стратегиясига корхона ички бозордаги сотувлар тижорат муваффақият келтирмай қолган ҳолларда мурожаат қилади. Корхона ички бозорда сотув ҳажми пасайиши белгилари пайдо бўлганда ташқи бозорга чиқиш тўғрисида қарор қабул қилади. Товарни ташқи бозор томон илгари суришда барча харажатларни тежаш учун корхона оддий кенгайтириш стратегиясидан фойдаланади.

1-жадвал

Мебел маҳсулотлари модификациясининг асосий вариантлари

Коммуникация	Товар	
	Товар ўзгармайди	Товар ўзгаради
Стандарт коммуникация	Тўлиқ стандартизация (коммуникация ва товар)	Товар модификацияси
Ўзгарувчан коммуникация	Коммуникация алоқалари модификацияси	Коммуникация алоқалари ва Товар модификацияси

Корхонанинг экспорт товар стратегиясини шакллантиришда асосий эътибор товар ассортиментининг самарали шаклланиши ва бошқарувига, истеъмолчилар талабларини энг тўлиқ қондирувчи товарлар йиғиндисини ўз вақтида таклиф қилишга қаратилади.

Маҳсулотнинг мослашиш стратегияси ташқи бозор ва муҳитнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда товарни модификациялашдан иборат. Мослашиш нафақат товар тавсифномаларига (сифати, ташқи кўриниши), балки унинг ўрови ва сервис хизмат кўрсатилишига ҳам тааллуқли бўлиши мумкин. 1-жадвалда товар модификациясининг тўртта варианты кўриб чиқилган[2].

Тўлиқ стандартлаш стратегияси икки ҳолда қўлланади. Биринчи ҳол бу эпизодик экспорт, яъни ишлаб чиқарувчини маҳсулотни айнан шу ишлаб чиқарувчидан сотиб олишни истовчи чет эллик харидор (воситачи) маҳсулотни экспорт қилишга «мажбурлайди». Иккинчи вариант бирламчи зарур маҳсулотларни (асосан озиқ-овқат маҳсулотларини) оммавий ишлаб чиқарувчи йирик трансмиллий корпорацияларга тааллуқли.

Коммуникация алоқаларини модификациялаш стратегиясини танлашни битта товарнинг ўзи турли функцияларга эга бўлиши ва турли бозордаги эҳтиёжларни қондириши мумкин бўлиши билан асослаш мумкин. Ривожланган мамлакатларда у спорт анжоми ҳисобланади. Шу муносабат билан иккала ҳолда реклама мурожаати турлича бўлиши лозим. Коммуникация алоқаларининг мослашиш зарурати асосан бозорнинг миллий-маданий ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари билан боғлиқ[3].

Товар модификацияси стратегияси товар барча бозорларда битта мақсад учун мўлжалланган, бироқ ундан фойдаланиш шароитлари турлича бўлган ҳолларда қўлланади.

Коммуникация алоқалари ва товар модификацияси стратегияси катта харажатларни талаб қилади. Шу сабабли уни амалга оширишга фақат молиявий қўллаб-қувватлашга эга бўлган ёки йирик мижозларга хизмат кўрсатувчи йирик ва бақувват компанияларгина қодир.

Мослашиш ва стандартлаш стратегиялари ўртасида танлашда уларнинг самарадорлиги иқтисодий ҳисоб-китоб қилиш, масалан, ишлаб чиқарувчи фирманинг товар модификацияси стратегияларидан фойдаланиш харажатларини муайян модификациядан фойдаланиш натижасида олинувчи фойда билан таққослаш зарур. Шунингдек, экспортчи фирманинг хоҳиш-истакларидан қатъи назар модификация заруратини талаб қилувчи бир қатор омиллар мавжуд:

расмий талаблар (мазкур мамлакатда товарнинг асосий стандартлари); тарифлар;

миллий протекционизм сиёсати (кўпчилик ҳукуматлар иш ўринларини ташкил этиш ва маҳаллий саноатни кўтариш учун маҳсулотларни ўз мамлакатада ишлаб чиқаришни талаб қилади);

техник сабаблар: баъзи истеъмолчиларнинг талабларини техник қарорни мослаш-тирмасдан қондириш мумкин (автомобиллар поршени диаметри, дизайни ва рангини ўзгартириш);

маҳаллий солиқ тизимининг ўзига хос хусусиятлари; иқлим шароитлари.

Халқаро миқёсда сифат сиёсатининг мақсади миллий маҳсулотни “глобаллаштириш” ёки ташқи бозор учун оригинал маҳсулотларни ривожлантириш ҳисобланади[4]. Товарни ташқи бозорга мослаштиришда компаниянинг сифат сиёсатига таъсир кўрсатувчи бир қатор омиллар гуруҳларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

ҳукукий чекловлар;

истеъмол қилинаётган товарларнинг қабул қилинган сифат даражаси; товар истеъмоли тавсифномаси;

сотув каналлари; сервис компаниялари;

мамлакатнинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув даражаси;

маҳсулотни қўллаш имкони бўлган соҳалар.

Ҳар бир экспортчи ташқи бозорга чиқариловчи ўз товарининг рақобатбардошлигини оширишга, яъни бошқа сотувчиларнинг муайян бозорда талаб мавжуд бўлган товарлари ичидан чет эллик харидор томонидан танлаб олинишига эришиш имкониятини қўлга киритишга ҳаракат қилади.

“HAVAS” МЧЖ нинг хорижий бозорда сотишни ташкил қилишнинг бир неча

вариантлари мавжуд бўлиб уларнинг қўлланиши турлича тайёргарлик даражасини талаб қилади:

Дилерлар орқали савдо қилиш.

Савдо уйини ташкил қилиш.

Хорижда ваколатхона очиш.

Қўшма ишлаб чиқариш бўйича шартнома тузиш.

Халқаро мебел савдосида товарни экспорт қилувчи юқори сифатли, жорий ва истикболдаги талабларга жавоб берувчи, унинг нуфузини оширишга хизмат қилувчи рақобатбардош товарни яратиш йўли билан ўзида этакчилик психологиясини ривожлантириши лозим.

Экспорт товари рақобатбардошлигини истеъмол хусусиятлари ва технологик кўрсаткичлар аниқлаб бериб, бу қаторга биринчи навбатда аниқ белгиланган йўналиш, юқори техник даража, тайёрлаш даражаси, ишончилилик, оддийлик, қулай вазн, ҳажм ва чиройли дизайн, сотув нархи, жозибадор сервис хизмати, истеъмол қиймати (таъмирлаш, сақлаш ва эксплуатация қилиш харажатлари) кабиларни киритиш мумкин.

“ҲАВАС” МЧЖнинг маҳсулотини хорижий бозорда силжитиш маркетинг коммуникацияларининг тизимини шакллантиришни талаб қилади. Юқорида кўрсатилганидек хорижий бозорга мебел маҳсулотларини чиқариш товарни сертификациялаш, божхона расмийлаштирувига тайёрлаш ҳамда логистик тизимларини талаб қилади. Шу билан бирга товарнинг сотилишини қўллаб-қувватлаш корхонанинг муҳим вазифаси бўлиб қолаверади, чунки корхонанинг хорижий бозордаги мақсадлари жойлардаги сотувчиларнинг мақсадлари билан мос келмаслиги мумкин. Бизнинг фикримизча, истикболли бозорлардан Тожикистон ва Қозоғистонга экспортни бошлаш қуйидаги йўналишларда амалий чоралар кўрилишини талаб қилади (1-чизма).

Халқаро мебел савдосида товарни экспорт қилувчи юқори сифатли, жорий ва истикболдаги талабларга жавоб берувчи, унинг нуфузини оширишга хизмат қилувчи рақобатбардош товарни яратиш йўли билан ўзида этакчилик психологиясини ривожлантириши лозим.

Экспорт товари рақобатбардошлигини истеъмол хусусиятлари ва технологик кўрсаткичлар аниқлаб бериб, бу қаторга биринчи навбатда аниқ белгиланган йўналиш, юқори техник даража, тайёрлаш даражаси, ишончилилик, оддийлик, қулай вазн, ҳажм ва чиройли дизайн, сотув нархи, жозибадор сервис хизмати, истеъмол қиймати (таъмирлаш, сақлаш ва эксплуатация қилиш харажатлари) кабиларни киритиш мумкин.

“ҲАВАС” МЧЖнинг маҳсулотини хорижий бозорда силжитиш маркетинг коммуникацияларининг тизимини шакллантиришни талаб қилади. Юқорида кўрсатилганидек хорижий бозорга мебел маҳсулотларини чиқариш товарни сертификациялаш, божхона расмийлаштирувига тайёрлаш ҳамда логистик тизимларини талаб қилади. Шу билан бирга товарнинг сотилишини қўллаб-қувватлаш корхонанинг муҳим вазифаси бўлиб қолаверади, чунки корхонанинг хорижий бозордаги мақсадлари жойлардаги сотувчиларнинг мақсадлари билан мос келмаслиги мумкин. Бизнинг фикримизча, истикболли бозорлардан Тожикистон ва Қозоғистонга экспортни бошлаш қуйидаги йўналишларда амалий чоралар кўрилишини талаб қилади (1-чизма).

1-чизма. “ҲАВАС” МЧЖ нинг маркетинг коммуникациялари

Бунда товарнинг рақобатбардошлиги унинг бозор талабларига мос келишидан ташқари, рақобатчиларнинг ўхшаш товарларига қаршилиқ қилиш қобилиятини ҳам англатади. Вақт-вақти билан товарнинг ҳозирги ва истикболдаги рақобатбардошлигини баҳолаш, уни келажакда экспорт учун ишлаб чиқариш ҳақида қарор қабул қилиш, бозордаги товарни модернизация қилиш ёки уни олиб ташлаб, янги товарни киритиш лозим. Халқаро савдода товарни экспорт қилувчи фирма жорий ва келгусидаги талабга йўналтирилган юқори сифатли рақобатбардош товарни яратиш, унинг нуфузини ошириш, халқаро бозорга тўғри йўналтириш йўли билан ўзида етакчилик психологиясини ривожлантириши зарур.

Хулоса ва таклифлар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан ишлаб чиқилган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича **Ҳаракатлар стратегияси**”да **иктисодиётни жадаллаштириш йўли сифатида “... принципаал жиҳатдан янги маҳсулот ва технология турларини ўзлаштириш, шу асосда ички ва ташқи бозорларда миллий товарларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш; ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришни рағбатлантириш сиёсатини давом эттириш ҳамда, энг аввало, истеъмол товарлар ва бутловчи буюмлар импортининг ўрнини босиш, тармоқлараро саноат кооперациясини кенгайтириш”** каби вазифалар белгилаб берилган. Ушбу вазифалар Янги Ўзбекистонни ривожлантиришга қаратилган “Етти йўналиш - 100та мақсад” Стратегиясида янада кучайтирилган.

“ХАВАС СОМФОРТ МЕБЕЛ” МЧЖ си маркетинг фаолиятида иккита йўлни танлайди: а) буюртмачининг истакларини аниқлаш ва буюртма бажарилиши даврида уларнинг қай даражада амалга оширилшини ўрганиш. Ушбу усул асосан индивидуал буюртмалар, яъни хоналарга мос равишда танланадиган мебеллер учун қўлланилади ва бунинг натижасида оммавий каталог мебелларга ҳам кенгайтирилади; б) Корхонада мавжуд намуналар ва каталоглар асосида потенциал истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини қондириш.

Олиб борилган изланишлар натижасида бизлар корхонада экспорт салоҳиятини оширишда маркетинг тадқиқотларини ривожлантириш бўйича қуйидаги таклифларни ишлаб чиқдик:

маркетинг хизматлари шакллари ва қамровини кенгайтириш, яъни бозор муносабатларида кенг қўлланиладиган функционал, маҳсулот ва матрицали тузилмалари ва бошқаларни қўллаш;

Маркетинг хизматлари тизимида маркетинг аутсорсинги тизимини жорий қилиш, яъни маркетинг хизматларини ташқи ташкилотлар ёрдамида амалга ошириш;

Маркетинг хизматини рақамлаштириш технологияси асосида ташкил қилиш ва ривожлантириш;

Маркетинг хизматларида бенчмаркинг ахборотлардан кенг фойдаланиш, бошқаларнинг тажриба-синов натижаларини ўрганиш;

Ушбу таклифларнинг самараси нафақат сотиш ҳажмида, балки корхонанинг нуфузида ҳам намоён бўлади.

Ш.Мусаева, Д.Усмонова Меры по презентации и продвижению мебели ООО “HAVAS” на внешнем рынке Аннотация: В данной статье основной упор при формировании экспортной товарной стратегии предприятия сделан на эффективное формирование и управление товарным ассортиментом, своевременное предоставление набора товаров, наиболее полно отвечающего запросам потребителей. Ключевые слова: мебель, комплекс, качество, стратегия, политика товаров, экспорт, внешний рынок.	Sh.Musaeva, D.Usmonova Measures for the presentation and promotion of "HAVAS" LLC furniture on the foreign market Abstract: In this article, the main emphasis in the formation of the export product strategy of the enterprise is placed on the effective formation and management of the product range, the timely provision of a set of products that most fully meets the needs of consumers. Keywords: furniture, complex, quality, strategy, product policy, export, foreign market.
---	---

Фарида Абдухалимовна Ахмеджанова – СамИСИ, “Сервис” кафедрасининг доценти

САВДО ДЎКОНЛАРИДА ХИЗМАТ СИФАТИНИНГ ТАҲЛИЛИ ВА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Аннотация: Мақолада Самарқанд шаҳар сайёҳлар ва меҳмонлар серкатнов ҳудудларидаги савдо дўконларида савдо хизмати сифати кўрсаткичлари таҳлил қилинган ва савдо хизмати сифатини яхшилаш бўйича тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Чакана савдо, савдо хизмати, савдо объекти, товарлар ассортименти, намунали савдо дўкони.

Кириш. Ўзбекистонда амалга ошириладиган ислохотлар миллий иқтисодиёт самарадорлигини оширишга қаратилмоқда. Унинг таркибий қисми бўлиб ҳисобланган савдо хизматлари соҳасини ривожлантириш – аҳолига кўрсатиладиган савдо хизматлари сифатини ошириш ҳамда турли хилдаги талабларини қондириш муҳим йўналишлардан бири ҳисобланади.

Савдо хизматлари – истеъмол товарлари бозорининг асосий сегменти ҳисобланади.

Истеъмол товарлари бозорининг ҳолати (ташқил этилиши ва унинг тўйиниш даражаси) мамлакат социал-иқтисодий ҳаётига бевосита таъсир кўрсатади. Савдо хизмати инсонлар ҳаётини яхшилашга, аҳолининг бандлигини таъминлашга, даромадларини ошириш орқали уларнинг фаровонлигини юксалтиришга қаратилган. Республикамизда аҳолининг фаровонлигини таъминлаш, моддий ва маънавий даражасини ошириш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Аҳолининг турмуш шароити сифатини оширишда иқтисодиётнинг муҳим тармоғи ҳисобланмиш савдонинг аҳамияти бекиёсдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Чакана савдо корхоналарида электрон савдони ривожлантириш орқали мижозларга хизмат кўрсатиш маданиятини ошириш масалаларини Д.Ферни [2], товарлар ассортиментини бошқариш орқали савдо хизматини ошириш масалаларини В.Снигерева [3], харидорларга товарларни сотиш жараёнида кўрсатиладиган асосий ва қўшимча савдо хизматларини С.Сысоева [4] ўз илмий ишларида батафсил ёритганлар. Республикамизда савдо соҳаси муаммоларига Б.Абдукаримов [5], А.Солиев [6], Ф.Б.Абдукаримов [7], О.М.Пардаев [8] лар илмий изланишларини келтириш мумкин. А.Солиев “Савдо хизмати сифатини ошириш, харидорларга маслаҳат бериш, товарларнинг намуналарини ҳаракатда кўрсатиш, реклама ва ахборотнинг турли шакллари ривожлантириш йўли билан товар танлаб олишда харидорларга ёрдам беришни ҳам тақозо этади” деб таъриф берган. Ф.Б.Абдукаримов савдонинг асосий вазифаларидан бири истеъмолчиларга хизмат қилиш ва аҳоли ҳаётини таъминлайдиган алоҳида хизмат соҳаси деб таъкидлаган. О.М.Пардаев “Маҳсулотларни сотиш хизмати деганда, маҳсулот(товар)нинг бир шахсдан иккинчи шахсга пул ёки бошқа шунга тенглаштирилган бойликка алмаштириш эвазига мулк эгасининг (мулкка эгалик ҳуқуқининг) ўзгаришини таъминлаш жараёнида кўрсатиладиган хизматлар билан боғлиқ муносабатлар тушунилади” деб таъриф берган. Муаллифлар томонидан савдо хизматининг назарий асослари тадқиқ қилинган бўлиб, савдо корхоналарида савдо хизмати таҳлили ва савдо хизматини такомиллаштириш имкониятлари ўрганилмаган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида малумотлар таҳлили, анализ, баҳолаш, индукция ва дедукция усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Аҳолининг халқ истеъмол товарларига бўлган талабини қондиришда Республикамизда мавжуд бўлган савдо корхоналари, тадбиркорлар фаолият кўрсатиб келмоқдалар. Кенг ассортиментдаги товарлар истеъмолчиларнинг талабларига мос ҳолда таклиф этилишида ва уларга билимли хизмат кўрсатишда савдо ходимларининг ўрни жуда каттадир. Лекин баъзи савдо дўконлари ходимларининг, аҳолига хизмат кўрсатиш даражаси жуда паст. Аҳолига савдо хизматини кўрсатишда бир қанча камчиликларга йўл қўйилмоқда. Бунга сабаб:

- савдо хизмати билан шуғулланувчи ходимларнинг қўпчилигида савдо хизмати билан боғлиқ ҳуқуқий билимлар етарли даражада эмас. Республикамизда қабул қилинган, савдо хизмати билан боғлиқ бўлган қонунларни, Ўзбекистон Республикаси Президенти

Фармонларини ва Вазирлар Маҳкамаси Қарорларини билмасликлари ва бу борада махсус билимга эга эмасликлари сабабли, савдо корхоналарининг фаолиятида аҳолига хизмат кўрсатиш даражаси пастлиги, қонунбузарлик ҳоллари учраб турибди;

- савдо дўконларда савдо хизмати билан шуғулланувчи ходимлар товарлар ассортименти, товарларнинг тамғаланиши, товар ҳақида маълумотлар ва уларга кўра товарларни сақлаш қоидалари, сифатини тасдиқловчи сертификат ва бошқа меъёрий техник ҳужжатлар ҳақида етарли тушунчаларга эга эмаслар;

- кўпчилик дўконларда товарларни сақлашда, жойлаштиришда оддий қоидаларга риоя қилинмасликлари оқибатида, озиқ-овқат товарларининг сифати пасайишини ва истеъмолчиларнинг саломатлигига салбий таъсир кўрсатишини гувоҳи бўлаяпмиз;

- тадбиркорлар томонларидан четдан олиб келаётган товарларнинг истеъмол хусусиятлари ҳақида билимга эга эмасликлари, товар хусусиятлари Ўзбекистоннинг иссиқ иқлим шароитида тўғри келмаётганлиги оқибатида, сифати талаб даражасида бўлмаган товарларнинг кўпайишига ва истеъмолчилар ўртасида ўткир юқумли, турли тери-таносил, аллергия касалликларнинг кўпайишига олиб келмоқда.

Юқорида таҳлил қилган камчиликларни эътиборга олган ҳолда Самарқанд шаҳар сайёҳлар ва меҳмонлар серкатнов ҳудудларидаги савдо дўконларида савдо хизмати сифатини таҳлил қилиш ва савдо хизмати сифатини оширишга кўмаклашиш мақсадида 56 нафар озиқ-овқат савдо дўконлари танлаб олинди. Савдо дўконларида хизмат сифатини ўрганиш ва камчиликларни бартараф этиш мақсадида тузилган саволнома асосида мониторинг ўтказилди.

Озиқ-овқат савдо дўконларнинг дастлабки ва мониторингдан кейинги савдо хизматининг ҳолати диаграммаларда келтирилган.

Ўрганилган 56 савдо дўконларнинг дастлабки ҳолатининг натижаларига кўра 47% савдо дўконларининг хизмати талабга жавоб беради, 37% савдо дўконларининг хизмати талабга жавоб бермайди, 16% дўконларда саволномада кўрсатилган товар ассортименти ёки хизмат тури мавжуд эмас.

Савдо дўконлар билан ишлаш натижаларининг мониторинги қуйидагиларни кўрсатди. 56 савдо дўконларида хизматнинг талабга жавоб берадиган кўрсаткичлари 47% дан 59% кўтарилди.

Савдо дўконларининг хизмат сифатини янада ошириш мақсадида 5 ҳудуддаги 56 савдо дўконлар таркибидан энг намунали савдо дўконини танлаб олиш учун, **“Намунали савдо дўкони” номинацияси** мезонлари ишлаб чиқилди. Номинация мезонларига савдо хизматини баҳоловчи 20 та савол киритилди. Баҳолаш учун “5” баллик система олинди. Номинация мезони бўйича 90-100 балл тўплаган савдо дўконлари учун **“Намунали савдо дўкони” логотиби** ишлаб чиқилди ва Самарқанд шаҳридаги намунали савдо дўконларига топширилди.

1-жадвал

Озиқ-овқат маҳсулотлари савдо дўконларининг “Намунали савдо дўкони” номинацияси мезони

Т/р	Мезонлар кўрсаткичлари	“5”	“4”	“3”
1.	Савдо дўконида кириш йўлакчаларини талабга жавоб бериш даражаси (кириш йўлакчаларининг тозалиги, қулайлиги, чиқинди қутисининг мавжудлиги ва тозалик даражаси).			
2.	Савдо дўконининг пештахтасини ташкил этилиши даражаси (савдо дўконининг номланиши, иш вақти бошланиши, тугаши, тушлик вақти ҳамда санитария тозалик куни вақти кўрсатилган бўлиши керак).			
3.	Савдо дўконида истеъмолчи бурчагини тўғри ташкил этилганлиги, унда юридик шахс тўғрисидаги маълумотлар — ўз корхонасининг номи, солиқ тўловчининг идентификация рақами (СТИР), шунингдек, унинг жойлашган жойи (почта манзили) мавжудлиги			
4.	Савдо дўкони ходимларида махсус кийимнинг мавжудлиги			
5.	Савдо дўкони ходимларининг иш жараёнида шахсий гигиена қоидалари (соч-соқол ва тирноқлар олинган, махсус қўлқоплар билан таъминланган) га риоя этишлари			
6.	Савдо дўкони ходимларининг муомала маданиятининг даражаси, харидорларга хушмуомалалиги, дўстона муносабати, очиқ юзлилик каби хислатларини намоёнлик даражаси.			
7.	Савдо дўконида хизмат кўрсатиш маданиятининг ҳолати: харидорнинг истагига биноан маҳсулотлар тўғрисида аниқ маълумот бера олиши ҳамда мижоз савдо дўконига киргундан бошлаб, то чиққунга қадар бажонидил хизмат кўрсатиши ва истеъмолчининг озиқ-овқат товарига бўлган талабини юқори даражада қондириш даражаси.			
8.	Товарларда қонун ҳужжатларида назарда тутилган товарлар тўғрисидаги маълумотларнинг мавжудлиги: (товарнинг номи; товарнинг штрихли коди (мавжуд бўлганда); товардан самарали ва хавфсиз фойдаланиш қоидалари ва шартлари;			

	яроқлилик муддати; товарнинг оғирлиги, товарнинг нархи, товар сифатини кафолатловчи мувофиқлик белгиси).			
9.	Четдан импорт орқали келтирилган товарларда товар ҳақидаги маълумотлар харидорлар эътиборига давлат тилида етказилишининг мавжудлиги.			
10.	Савдо дўконларида озиқ-овқат товарларини витриналарда ёнма-ён сақлаш ва жойлаштириш бўйича тўғри ташкил этилганлиги, қуёш нурлари ва ёгингарчиликларнинг тўғридан-тўғри таъсирига учрайдиган ҳолати.			
11.	Савдо дўконларида қадоқланган товар ўрамига этикетка ёпиштирилиши (товар номи, тайёрловчи корхонанинг ёки тайёрловчи мамлакатнинг номи, бир бирлигининг баҳоси, тайёрланган санаси, яроқлилик муддати, қадоқланган санаси, қадоқловчининг тартиб рақами ёки фамилияси) маълумотларининг мавжудлиги.			
12.	Савдо дўконларида ўз-ўзига хизмат кўрсатиш усули билан савдога тайёрланадиган товарларни талаб даражасига жавоб бериши (ўрам материали, тамғаланиши, боғланиши , қадоқланиши).			
13.	<u>Савдо дўконларида тухум маҳсулотларининг сотилишини ташкил этиш даражаси.</u> Ветеринар кўригидан ўтганлиги ҳақида вет гувоҳнома-масининг мавжудлиги (ветеринар гувоҳнома қабул қилинган тухумнинг ҳар бир партиясида мавжуд бўлиши керак). Ифлосланган, синган, тешилган, бутунлигини йўқотган тухумлар ҳамда ўрдак ва ғоз тухумлари сотилиши таъқиқланади. Тухум маҳсулотлари ҳақида маълумотларнинг мавжудлиги (товар номи, тайёрловчи корхонанинг ёки тайёрловчи мамлакатнинг номи, нархи, қадоқланган санаси, қадоқловчининг тартиб рақами ёки фамилияси, яроқлилик муддати)			
14.	<u>Савдо дўконларида сут ва сут маҳсулотларининг сотилишини ташкил этиш даражаси.</u> Озиқ-овқат дўконларида ностандарт идишларда, баклажкаларда, бутунлиги бузилган қадоқлардаги, сифати ва хавфсизлигини кафолатлайдиган ҳужжатлари бўлмаган сут ва сут маҳсулотларини сотилиши тақиқланади; Сут ва сут маҳсулотларини махсус совутгичларда талаб этилган ҳароратларда сақланиши ва сотилиши; Савдода қўйилган сут ва сут маҳсулотларини истеъмол муддатига қатъий амал қилиниши.			
15.	<u>Савдо дўконларида нон ва нон маҳсулотларининг сотилишини ташкил этиш даражаси.</u> Нон маҳсулотларини устма-уст тахлаш, деворга яқин жойда қўйиш тақиқланади; Нон, полдан 35 смдан юқори бўлган стеллажларда тахланади; Истеъмолга яроқсиз нон маҳсулотларини сотувини тақиқлаш Нон маҳсулотларини сотувини ташкил этилганлик даражаси (махсус қўлқоплар, санчки, полиэтилен халтачаларни мавжудлиги).			
16.	<u>Савдо дўконларида қандолат маҳсулотларининг сотилишини ташкил этиш даражаси.</u> Торт, шу жумладан пирожнийларни стандарт коробкаларда			

	қадокланган, маркировкаси бўлган ҳолда сотиш талаб этилади; Қандолат маҳсулотлари ҳақидаги маълумотларнинг (номи, ишлаб чиқарилган санаси, яроқлилиқ муддати, ишлаб чиқарган корхона ва давлатнинг номи, нархи) тўлиқлиги.			
17.	Савдо дўконларида мева ва сабзавотлар учун витриналарнинг тўғри ташкил этилганлиги (сотувга қўйиладиган мева-сабзавот товарлари сортларга ажратилган бўлиши керак. Мева-сабзавот товарларни сотиш (савдо) жойларига товарни механик шикастланишдан сақлашни таъминловчи идишда ва ўрамда бўлишлиги, мева-сабзавот товарларининг носоз, ифлос ва ўзига хос ҳид келиб турадиган идишда сақлаш йўл қўйилмайди.			
18.	Савдо дўконларида ҳосил бўлган чиқиндилар алоҳида оғзи берк идишларда сақланиши, тўлганидан сўнг чиқинди йиғиш контейнерларига тўқилиши.			
19.	Савдо дўконлари ҳудудида чиқиндиларни йиғиш учун алоҳида майдон ажратилиши, чиқинди йиғиш майдони ҳар куни тозаланиши ва дезинфекция қилиб турилиш даражаси.			
20	Савдо дўконларида банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда тўловларни қабул қилиш бўйича ҳисоб-китоб терминалининг мавжудлиги, харидорлар билан нақд пулли ҳисоб-китобларни амалга оширишда назорат-касса машиналарининг ташкил этилганлиги (истеъмолчига кўринадиган жойга жойлаштирилганлиги)			
Жами баллар тўплами:				

**Жадвал муаллиф ишланмаси*

Олиб борилган тадқиқотлар натижаси таҳлилидан келиб чиққан ҳолда Самарқанд шаҳрида озиқ-овқат маҳсулотлари савдо дўконларида савдо хизмати сифатини ошириш мақсадида қуйидагиларни таклиф этамиз:

1.Озиқ-овқат маҳсулотлари савдо дўконларининг хизмат кўрсатишини юқори даражага олиб чиқиш ва сақлаш мақсадида Самарқанд вилоят истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш жамиятлари ҳудудий бирлашмаси ходимлари, Самарқанд шаҳар санитария-эпидемиологик осойишталик ва жамоат саломатлиги хизмати ходимлари билан ҳамкорликда доимий равишда мониторинг олиб боришни йўлга қўйиш ва натижалар таҳлилини (манзилли ютуқлар ва камчиликларни) оммавий ахборот воситалари орқали истеъмолчиларни хабардор қилиб туриш.

2. Озиқ-овқат маҳсулотлари савдо дўконларидаги маҳсулотларини яроқлилиқ муддати камайиб бориши билан уларнинг нархини босқичма-босқич пасайтириб бориш механизмини йўлга қўйиш.

3.Савдо хизмати юқори даражада бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари савдо дўконларига “Намунали савдо дўкони” логотипини тақдим этиш ва оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқлар орқали истеъмолчиларга кенг тарғибот қилиб туриш.

4.Товарларда қонун ҳужжатларида назарда тутилган товарлар тўғрисидаги маълумотларнинг мавжудлиги (товарнинг номи; товарнинг штрихли коди, товардан самарали ва хавфсиз фойдаланиш қоидалари ва шартлари, кафолатли муддати, товарнинг нархи, товар сифатини кафолатловчи сертификати бўлмаган тақдирда назоратли давлат органлари томонидан сотилишига йўл қўйимаслигини назоратга олиш.

5.Озиқ-овқат маҳсулотлари савдо дўконларида истеъмол муддати тугаган маҳсулотларни сотилмаслигини назоратга олиш ва тартибга солиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисидаги»ги ПФ-60-сонли Фармони. Тошкент 2022 йил 28 январдаги.

2. Джон Ферни и др. Принципы розничной торговли. Пер. с англ. Сапциной У.– М.: ЗАО «Олимп – Бизнес», 2008. – 416 с.
3. Снегирева В. Розничный магазин. Управление ассортиментом по товарным категориям. – СПб.: Питер, 2005. – 416 с.
4. Сысоева С.В., Крок Г.Г. Большая книга директора магазина. – СПб.: Питер, 2009. – 432 с.
5. Абдукаримов Б.А. ва бошқ. Савдо иқтисодиёти муаммолари. Ўқув қўлланма.- Т.: Иқтисод-молия, 2016, 504 б.
6. Солиев А., Бузрукхонов С. Маркетинг. Бозоршунослик. Дарслик. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2010, 294 б. 10.
7. Абдукаримов Ф.Б. Савдода бозор механизмини такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш йўллари (Самарқанд вилояти мисолида). Самарқанд: СамИСИ, 2011, 156 б.
8. Пардаев О.М. Маҳсулотларни сақлаб сотиш хизматлари самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари. Монография. – Т.: Fan va texnologiya, 2017, 284 б.

Ф.Ахмеджанова Анализ качества обслуживания в розничных торговых предприятиях и пути ее совершенствования	F.Akhmedzhanova Analysis of service quality in retail trade enterprises and ways for its improvement
Аннотация: В статье анализируются показатели качества обслуживания в розничных торговых предприятиях г. Самарканда, наиболее часто посещаемых туристами. На основе анализа даются рекомендации по улучшению качества обслуживания в розничных торговых предприятиях. Ключевые слова: розничная торговля, торговое обслуживание, объект торговли, ассортимент товаров, типовой торговый магазин.	Abstract: The article analyzes indicators of the quality of service in retail trade enterprises in Samarkand, the most frequently visited by tourists. Based on the analysis, recommendations are made to improve the quality of service in retail trade enterprises. Keywords: retail trade, trade services, object of trade, assortment of goods, typical retail store.

Дилшод Султанович Мусинов – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти “Реал иқтисодиёт” кафедраси катта ўқитувчиси.

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНИНГ ИЖТИМОЙ ВА ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Аннотация: Ушбу мақолада хизмат кўрсатиш соҳасида инновацияларни жорий этиш ва самарадорликни ошириш орқали иқтисодий ўсишга эришиш, хизмат кўрсатиш соҳасида инновацион ривожланиши, соҳада ижтимоий-иқтисодий самарадорликни аниқлашнинг асосий мезонлари ва кўрсаткичлари тавсифи тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: хизмат кўрсатиш, самарадорлик, ижтимоий кўрсаткичлар, иқтисодий кўрсаткичлар, иқтисодий ўсиш, инновация, меҳнат салоҳияти.

Кириш. Бугунги кунда хизмат кўрсатиш соҳаси нафақат алоҳида давлат иқтисодиётида, балки бутун жаҳон иқтисодиётида муҳим ўрин тутмоқда. Сўнгги ўн йилликда ялпи ички маҳсулот таркибида хизматлар улуши муттасил ортиб бормоқда, хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлганлар сони ҳам ижобий динамика билан тавсифланади, халқаро хизматлар савдоси фаол ривожланмоқда. Шу билан бирга, замонавий шароитларда иқтисодиётнинг ривожланишига таъсир қилувчи муҳим омил инновацион фаолиятдир.

Инновациялар иқтисодиётнинг ўсиши ва изчил ривожланишининг ажралмас элементи бўлиб, инновацион компонентсиз иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларини самарали ривожлантиришга эришиш мураккабдир. XXI асрда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида инновацион технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш, корхоналарни ташкил этиш ва бошқаришнинг янги усуллари бозор рақобатининг асосий омилларига, операцион самарадорликни ошириш ҳамда товарлар ва хизматлар сифатини оширишнинг кучли воситасига айланди.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг замонавий иқтисодиётдаги ўрни ушбу секторда иқтисодий ўсишнинг фундаментал омиллари, яъни: янги илмий билимлар, интеллектуал

капитал, ахборот технологиялари, молиявий сектор хизматлари, консалтинг ва бошқалар шаклланганлиги билан боғлиқдир.

Бундан келиб чиқадики, хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодиётни янада ривожлантириш ва аҳоли турмуш сифатини оширишда муҳим аҳамиятга эга бўлган кенг кўламли илмий-техникавий, сифат ва таркибий ўзгаришлар долзарб бўлиб бормоқда.

Хом ашё экспортига асосланган иқтисодиётдан инновацион иқтисодиётга ўтишнинг муҳим омилларидан бири бу билимлар ва юқори технологияли иқтисодиётни шакллантириш ва ривожлантириш бўлиб, унинг тармоқлари таълим, рақамли тиббиёт, илмий-тадқиқот, коммуникациялар, шунингдек, инновацияларни ишлаб чиқадиган ва амалга оширадиган саноат тармоқлари сифатида. Хизмат кўрсатиш бозорининг ушбу сегментларида инновацияларни жорий қилмасдан туриб, инновацион сиёсатнинг асосий мақсади – аҳоли турмуш даражасини оширишга эришиш мумкин эмас.

Ҳозирги вақтда иқтисодиётнинг трансформациялашуви шароитида хизмат кўрсатиш корхоналарини доимий тарзда барқарор ривожланиши ҳамда хизмат кўрсатиш интенсивлигини таъминлашда самарадорликни оширишнинг ижтимоий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш алоҳида долзарб ҳисобланади. Шунга кўра, хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини самарадорлигини ошириш ҳамда улар фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий механизмини такомиллаштиришда меҳнат жараёнлари интенсивлиги ва меҳнат унумдорлигини ошириш, ресурслардан самарали фойдаланиш, меҳнат салоҳияти самарадорлигини таъминлаш, кўрсатилаётган хизматлар сифати ва натижадорлигини ошириш, истеъмолчиларнинг талаб ва эҳтиёжларини тўлиқроқ қондириш билан боғлиқ масалалар соҳа ривожланишининг муҳим муаммолари ҳисобланади. Шунингдек, соҳа корхоналарининг халқаро бозорлардаги хизматлар сифати ва рақобатбар-дошлигини ошириш ҳамда хизматлар экспорти ҳажмини кўпайтириш республикамизда иқтисодий ўсишга эришишда муҳим аҳамиятга эга.

Шу сабабли хизмат кўрсатиш корхоналарини бошқаришнинг оқилона механизмини ишлаб чиқиш учун хизмат кўрсатиш соҳасидаги корхоналар фаолиятининг охириги истеъмолчилари учун, хусусан, жисмоний ва юридик шахслар, умуман бутун мамлакат иқтисодиёти учун роли ва аҳамиятини ўрганиш муҳим ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Иқтисодий ўсиш, сервис иқтисодиётининг шаклланиши, сервис иқтисодиётида самарадорликни ошириш, хизмат кўрсатиш жараёнларини такомиллаштириш, хизмат кўрсатиш соҳасида инновацияларни қўллаш, замонавий хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш, меҳнат унумдорлигини ўсиши, инновацион фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ муаммоларнинг фундаментал тадқиқоти Кейнс Ж.М. [6], Маршалл А. [8], Шумпетер Й.А., [11], Абдурахманов К.Х. [1] асарларида ёритиб берилган.

Ривожланган давлатларда саноат ривожланишидан кейинги босқичда сервис иқтисодиётини амал қилиши билан хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг фаолияти самарадорлигини баҳолаш масалалари, соҳада ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш, меҳнат самарадорлигига эришиш, ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) интенсивлигини таъминлаш, соҳада корхоналарида хизматлар сифатини уларнинг истеъмол хусусияти билан боғлиқлиги, хизматлар самарадорлигини баҳолаш мезонлари ва кўрсаткичлари, истеъмолчиларнинг мотивациясига боғлиқ ҳолда хизматларнинг шаклланиши, хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари, корхоналарда хизмат кўрсатиш жараёнларини ташкил этишга оид тадқиқотлар Кравченко С.А. [7], Дудакова И.А., Гладкова Ю.В. [4], Захарян Р.С. [5]ларнинг асарларида ўрганилган.

Ривожланган давлатларда саноат ривожланишидан кейинги босқичда сервис иқтисодиётини амал қилиши билан хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг фаолияти самарадорлигини баҳолаш масалаларини тадқиқ этишга, ушбу соҳага инновацияларни жорий этиш, соҳани ривожлантириш орқали иқтисодий ўсишга эришишга алоҳида эътибор берилмоқда. Ушбу мақолада тадқиқот жараёнида мазкур масалаларга эътибор қаратилди. Юқорида келтирилган муаллифларнинг асарларида турли хил ижтимоий-иқтисодий омилларнинг хизмат кўрсатиш соҳасини ривожланишига таъсири тадқиқ этилган. Ушбу тадқиқотларда хизмат кўрсатиш соҳасида ижтимоий-иқтисодий самарадорликни баҳолаш

йўналишлари тизимли равишда ўрганилмаган. Шунга кўра, мазкур мақолада хизмат кўрсатиш корхоналари фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг ижтимоий ва иқтисодий кўрсаткичлари, хизмат кўрсатиш соҳасида инновацияларни жорий этиш ҳамда шу асосда иқтисодий ўсишга эришиш масалалари тадқиқ этилди.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида хизмат кўрсатиш соҳасида инновацияларни жорий этиш, иқтисодий тизимлар ва нисбатларни ўрганишга тизимли ёндашув, комплекс баҳолаш, қиёсий ва солиштира таҳлил, статистик ва динамик ёндашув ҳамда гуруҳлаш усулларидадан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Мамлакатимизда ҳозирги кунда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар хизматлар соҳасини ривожлантиришда қулай имкониятларни яратмоқда. Амалга оширилаётган таркибий ўзгаришлар хизмат кўрсатиш соҳаси хўжалик субъектлари фаолиятини ривожлантириш, замонавий хизмат кўрсатиш шакллари, турлари ва услубларини пайдо бўлишига шарт-шароит яратмоқда. Бу эса бугунги кунда иқтисодиётнинг трансформациялашуви анъанавий хизмат турлари билан бирга, рақамли хизматлар кўрсатиш тизимини ҳам кенг ёйилишига олиб келмоқда. Шунинг учун хизматлар соҳасининг кенгайиб бориши ҳамда инновацияларга асосланган замонавий хизматларнинг ривожланиб бориши натижасида хўжалик субъектлари фаолиятини баҳолаш мезонлари ва ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларини тадқиқ этиш алоҳида аҳмиятга эга.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ва унинг таркибий элементлари ташкилотларининг инновацион ривожланишининг стратегик йўналишлари жорий этиш соҳалари бўйича белгиланган инновация турларига мувофиқ шакллантирилади. Бизнинг фикримизча, хизмат кўрсатиш соҳаси қуйидаги инновациялар гуруҳлари билан тавсифланади:

- технологик инновациялар — хизматлар кўрсатиш технологияси соҳасидаги инновациялар, янги хизматларни тақдим этиш ва янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш имконини берадиган янги ускуналарни жорий этиш;

- сервис инновациялари (хизмат инновациялари) — хизматларнинг истеъмол қийматини ошириш, кўрсатилаётган хизматлар таркиби ва турларини ўзгартириш, хизматларнинг сифат хусусиятларини яхшилаш;

- ташкилий-бошқарув инновациялари – бизнес жараёнларини такомиллаштириш, бошқарувнинг янги усуллари жорий этиш, қарорлар қабул қилиш, хизмат кўрсатиш соҳасида янги ахборот-коммуникация ресурсларидан фойдаланиш;

- ижтимоий-иқтисодий инновациялар – хизмат кўрсатиш корхоналари фаолияти учун ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий шароитларнинг ўзгариши, меҳнат шароитларини яхшилаш ва аҳолининг турмуш сифатини яхшилашга ёрдам беради;

- молиявий инновациялар – хизмат кўрсатиш соҳасини молиялаштириш ва инвестицияларни жалб қилиш учун янги молиявий воситалар ва технологияларни яратиш.

Инновацион ривожланиш асосида хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш қуйидаги йўллар билан амалга оширилиши мумкин:

- хўжалик юритувчи субъектларни зарур ҳуқуқий, инфратузилмавий қўллаб-қувватлаш, шунингдек, давлат томонидан қўллаб-қувватланиши лозим бўлган ижтимоий аҳамиятга эга бўлган лойиҳа ва дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг тижорат фаоллиги ва иқтисодий натижаларини ошириш мақсадида уларнинг фаолиятини диверсификация қилиш;

- хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг бозордаги бошқа хўжалик юритувчи субъектлар билан тармоқ ичидаги (горизонталь) ва тармоқлараро (вертикал) интеграциялашуви.

Шундай қилиб, ижтимоий-иқтисодий инновацияларни жорий этиш нуқтаи назаридан хизмат кўрсатиш соҳасини барқарор ривожлантириш механизми инновацион кластерларни шакллантириш орқали амалга оширилиши мумкин. Горизонталь даражада (хизмат кўрсатувчи корхоналар бирлашмаси) ҳам, вертикал даражада ҳам (хизмат кўрсатиш корхоналари инфратузилма функцияларини бажарадиган турли хил фаолият соҳаларидаги мустақил корхоналар бирлашмаси) бошқарувнинг бундай шакллари яратиш потенциал имкониятларни белгилайди. Меҳнат бозорини ривожлантириш ва

бунинг натижасида ишсизлик даражасини пасайтириш ва аҳоли турмуш даражасини ошириш, шу жумладан таълим ва фан, тиббиёт, молия сектори ва хизмат кўрсатишнинг бошқа инновацион йўналтирилган таркибий қисмларига инновациялар киритиш орқали.

Хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорлик тушунчаси мураккаб, кенг қамровли категория сифатида илмий адабиётларда (efficiency – инглизча) бир қанча талқинга эга бўлиб, у кенг тарқалган «efficiency» ибораси асосида самарадорлик, ҳаракатчанлик, маҳсулдорлик, ҳаракатчанлик қобилияти, оперативлик [9] кабилар сифатида талқин қилинади. Ҳозирги вақтда иқтисодий адабиётларда самарадорликни кўплаб таърифлари келтирилгандир.

Иқтисодий адабиётларда «самарадорлик» категорияси кенг ва тор маъноларда ифодаланади. Кенг маънода «Самарадорлик» тушунчаси – атроф-муҳитга самарали ва адекват ёндашув қобилияти [10], нисбий самара, операциялар ва лойиҳалар [1] сифатида таърифланади.

Самарадорликнинг юқорида келтирилган таърифига эътибор қаратсак, ушбу тушунчанинг бир неча ресурсларининг мавжудлигини англашимиз мумкин. Чунки мазкур категория турли хил мезонлар, кўрсаткичлар ва хусусиятлар асосида баҳоланади. Шу билан бирга, самарадорлик мазмунан ҳам истеъмолни қондириш, ҳам ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш)нинг мақсадини ҳамда корхоналарнинг самарали фаолият юритиши, натижадорлиги каби кўринишларда юзага келади.

«Самарадорлик» тушунчаси ниҳоятда кенг тушунчадир, у олинган самаранинг сарфларга нисбатини акс эттиради. Самарадорлаштириш – меҳнат фаолиятининг у ёки бу соҳасида юқорироқ натижаларга эришиш ва ушбу натижаларнинг бирлигига сарфларни қискартириш мақсадларида энг яхши ечимларни излашдир [1].

«Самарадорлик» категорияси тор маънода потенциал ва реал фаолиятлар натижасининг умумий таснифини ифодалаб, асосий эътибор олинган натижаларга қаратилади. Ушбу келтирилган таърифлар «самарадорлик» тушунчасининг муҳим хусусиятларини ифодалаб, биринчидан, бу категория мураккаб ижтимоий-иқтисодий термин ҳисобланади ва у муайян мезонлар асосида баҳоланади. Иккинчидан, «самарадорлик» нисбий категория бўлиб, у аниқ мақсадлар йўналишига бўйсунди. Яъни, самарадорликни аниқлаш асосий мақсадлар натижасидаги фаолиятларни ифодалайди [3].

Самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари – бу мақсадларга эришиш даражаси ёки жараёнлар оптималлигини ўлчашга қўмаклашувчи фаолиятнинг миқдорий кўрсаткичларидир. Самарадорликнинг умумий ҳолати, жумладан, ижтимоий-иқтисодий самарадорликни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик – чегараланган ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда эришилган, аҳолининг ижтимоий, иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий даражасини юксалтиришдир. Иш – инсон камолотини юксалиш, моддий ва ижтимоий фаровонлигини ўсишида, маданий ва маънавий жиҳатдан ривожланишида кўринади. Инсон фаровонлиги ҳамда камолоти нақадар юксалса, шу қадар юқори ижтимоий-иқтисодий самарадорликка эришган бўлади.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг иқтисодий самарадорлиги ижтимоий меҳнат самарадорлигининг таркибий элементи бўлиб, муайян мезон ва кўрсаткичлар билан ифодаланади.

Хизмат кўрсатиш самарадорлигини аниқлаш ёндашувлари кўплаб иқтисодчи олимлар томонидан тадқиқ қилинган. Шундай экан, Г.А. Аванесова самарадорликни қуйидаги гуруҳлага ажратади [2]:

- харажатли-ресурсли (иқтисодий самарадорлик);
- мақсадга йўналтирилганлик (натижавий самарадорлик). Рақобат муҳитида омон қолиш, рақобатчиларга қарши курашда етакчилик, иқтисодий салоҳиятнинг ўсиши, ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмининг ўсиши, фойдани максимал даражада ошириш ва харажатларни минималлаштириш мумкин бўлган мақсадларга эришиш нуқтаи назаридан баҳоланади;
- ҳар томонлама иқтисодий таҳлил, унинг асосида эришилган натижалар баҳоланади, уни ўзгартириш омиллари, фойдаланилмаётган имкониятлар ва уни ошириш захиралари аниқланади;

- бошқариш тизими самарадорлиги;

Ушбу ёндашув доирасида И.А.Дудакова ва Ю.В.Гладковалар самарадорликнинг куйидаги кўрсаткичларини ажратади [4]: кўрсатилган хизматлар ҳажми; фойда, инвестицион лойиҳалар реализацияси; ишончли ҳамкорларнинг мавжудлиги; мижозлар базасининг мавжудлиги (доимий истеъмолчилар гуруҳи); ижтимоий ва давлат дастурларидаги иштироки; фирмалар обрўи ва имижи; кадрлар қўнимсизлиги; мижозлар билан суд ишларининг сони.

Хизматлар самарадорлиги иқтисодий кўрсаткичлар, ташкилий кўрсаткичлар, ижтимоий кўрсаткичлар ва индивидуал-психологик кўрсаткичларга таснифлаш мумкин.

Хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини аниқлаш муаммосига турли услубий ёндашувлар мавжуд бўлиб, хизматларни куйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- ресурслардан самарали фойдаланиш асосида хизмат кўрсатиш самарадорлигини ошириш ва истеъмолчилар талабини сифатли хизматлар кўрсатиш орқали тўлиқ қондириш;

- эришилган натижалар ва турли хил ресурсларга қилинган харажатлар ўртасидаги нисбатнинг ўсиши орқали самарадорликнинг ошиши;

- бозор субъектларини қаноатлантириш нуқтаи назаридан хизматлар самарадорлиги;

- мақсадга йўналтирилганлик ёндашуви.

Биринчи ёндашувда муаллифларнинг фикрича, хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини оширишнинг моҳияти шундан иборатки, ижтимоий маблағларга нисбатан харажатларни пасайтириш ҳамда меҳнат ва ресурслардан самарали фойдаланиш юқори хизматлар сифати ва маданиятини таъминлаш орқали аҳоли эҳтиёжлари тўлиқ қондирилиши таъминланади [6].

Хизмат кўрсатиш самарадорлиги ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучининг минимал миқдорида жамият манфаатларида максимал натижаларга эришиш орқали аниқланади. Бироқ бунда хизматлар самарадорлигини фақат кўрсатилаётган хизматларнинг ошиши ва харажатларнинг пасайиши билан боғлаш мумкин эмас. Самарадорликни аниқлашда муҳим роль унинг ижтимоий оқибатларига тегишлидир. Бунга боғлиқ ҳолда хизмат кўрсатиш ташкилотлари фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳақида гапириш мумкин.

Хизмат кўрсатиш соҳаси ҳолатини таҳлил қилишнинг методологик муаммоларининг тадқиқотида кўпчилик иқтисодчилар самарадорликни таҳлил қилишнинг куйидаги жиҳатларига (самарадорлик мезонларига) эътибор беришади:

- тақдим қилинаётган хизматларга солиштира харажатларнинг ўзгариши динамикаси;

- хизматларни молиявий маблағлар билан таъминлаш;

- кредиторлик ва дебиторлик қарздорликнинг ўзгариши;

- тарифлар ва хизматларга нархларни шаклланишини таҳлили;

- хизматлар тўловида аҳоли тўловларининг улуши.

Хизматлар соҳаси самарадорлигини баҳолашга **иккинчи ёндашув** жамият ихтиёридаги эришилган натижалар ва харажатлар (ресурслар) ўртасидаги нисбатни тавсифлайди (харажатли-ресурсли ёндашув). Хизматлар самарадорлигини баҳолашга бундай ёндашув ишлаб чиқариш самарадорлигига классик иқтисодчи олимлар қарашларида ифодаланган. У ишлаб чиқариш натижалари ва харажатлар ўртасидаги боғлиқликни очиб берувчи «харажат – ишлаб чиқариш» муаммоларини қамраб олади. Бунда вақт бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори қанча кўп бўлса, иқтисодий самарадорлик шунча юқори бўлади.

Иқтисодиёт чекланган ресурслардан фойдаланиш муаммолари тадқиқотида жамиятнинг чексиз эҳтиёжларини максимал қондиришга эришади. Бироқ ресурслар, хусусан, меҳнат ресурсларини баҳолаш тўлиқсиз бандлик, кичик бизнес, оилавий тадбиркорлик кабиларда кенг оммалашиши ҳисобига мураккаблашади. Шунингдек,

номоддий кўринишдаги маҳсулотлар, айниқса уларнинг сифат тавсифини ҳисоб-китоб қилишда мураккаблашади. Бир қатор тармоқларда (биринчи навбатда ижтимоий-маданий соҳаларда) нафақат маҳсулотни ўлчаш, балки унинг концепциясини ҳам аниқлаш осон иш эмас.

Учинчи ёндашув хизматлар самарадорлиги уларни қаноатлантириш даражаси сифатида қаралади. Бозорнинг ҳар бир субъекти турли хил кўринишдаги хизматлар самарадорлигига ўз талабини тақдим қилади. Бир томондан, истеъмолчи уларнинг сифатини истеъмол қилинадиган хизматлар самарадорлигининг асосий кўрсаткичи деб билади. Бошқа томондан, ишлаб чиқарувчилар техник ва иқтисодий кўрсаткичларни самарадорлик мезони, яъни истеъмолчига асосланган ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар асосида ўзгартирилган сифат деб аташади.

Шунингдек, хизматлар самарадорлигини бошқариш тақдим этилаётган томонларни мувофиқлаштириш, улар ўртасида оптимал нисбатга эришишдан иборатдир.

Тўртинчи, мақсадга йўналтирилган ёндашуви корхонанинг дастлаб қўйилган мақсадларига қай даражада эришганлигини солиштириш имконини беради. Одатда бундай мақсадлар рўйхати қуйидагилардан иборат бўлади:

- рақобат кураши шароитида яшаб қолиш;
- рақобатчилар билан курашда лидерлик;
- йирик молиявий омадсизлик ва йўқотишларга йўл қўймаслик;
- ижобий имижнинг барқарор ҳолатини эгаллаш;
- иқтисодий салоҳиятни ўсиши;
- ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) ҳажми ва реализациясини ўсиши;
- харажатларни минималлаштириш ва фойдани ошириш;
- корхона рентабеллигининг ўсиши.

Олимлар кўпинча муайян хизмат турига нисбатан самарадорликни баҳолаш ва ошириш муаммоларини ўрганадилар.

Хизматлар турларининг хилма-хиллиги шароитида уларнинг алоҳида турлари самарадорлигини баҳолаш жуда мураккабдир. Бир турдаги хизмат учун мақсадли ҳисобланган кўрсаткичлар бошқа турдагиларининг самарадорлигини айнан ифодаламаслиги мумкин. Хизмалар самарадорлигини баҳолаш умумлашган усулларини яратиш мақсадлари учун уларнинг мақсадли кўрсаткичлари бўйича таснифлаш зарур.

Самарадорликни таҳлил қилиш жараёнида корхона фаолиятига таъсир кўрсатувчи ички ва ташқи омилларни ҳисобга олиш зарур. Ички омилларга қуйидагилар тегишли: корхона мулки, персонал ва бошқалар. Ташқи омиллар корхонанинг атрофидагилар, яъни унинг фаолиятига дахлдор турли гуруҳлар (ҳудуд ёки шаҳар маъмурияти, банклар ва молиявий ташкилотлар, ҳамкорлар, истеъмолчилар, солиқ органлари ва бошқалар) орқали аниқланади.

Кўрсатилган гуруҳлар вакиллариининг мақсадлари одатда турлича бўлиб, улар корхонанинг барқарорлиги ва самарали шаклланишига кўмаклашади. Бу вақтда ҳар бир гуруҳ корхонанинг самарали ишидан ўзининг аниқ кутилган натижасига эга бўлади.

Хизмат кўрсатиш корхоналари самарадорлигини баҳолашнинг кўп ўлчовли динамик модели ўз ичига қуйидагиларни олади:

– унумдорлик (самарадорликка эришишда ресурсларни минималлаштириш даражаси);

– самарадорлик (хизмат кўрсатиш жараёнида истеъмолчиларнинг кутиши ва эҳтиёжларини, яъни керакли вақтда керакли жойда керакли маҳсулотни ишлаб чиқишни қаноатлантириш даражаси);

– мослашувчанлик – келгусида истеъмолчилар эҳтиёжларига унинг мослашиши мақсади билан хизмат кўрсатиш жараёнларининг эгилувчанлиги.

Таъкидлаш керакки, хизматларнинг аксарияти одамлар томонидан амалга оширилади, шунинг учун истеъмолчи ва хизмат кўрсатувчи шахс ўзаро муносабатга киришишга мажбур. Олинган натижа уларнинг умумий ҳаракатлари ва харидорнинг идрокига боғлиқдир. Масалан, гўзаллик салони, юридик ёки консалтинг фирмаси ҳар бир

мижоз учун ҳар хил бўлган хизматларни тақдим этади.

Бир томондан, бу шуни англатадики, агар бир шахс бир неча миждозларга айнан бир хил тарзда хизмат кўрсатса ҳам, турли миждозлар ўзлари олган нарсалар ҳақида турлича тасаввурга эга бўлишлари мумкин. Шунинг учун уларнинг эҳтиёжларини кондиритиш ҳақида турлича ҳис-туйғуга эга бўладилар. Бошқа томондан, ходим бир хил хизматни кўрсатар экан, ҳар бир алоҳида кўрсатма билан ўз ҳаракатларини ўзгартириши мумкин. Бунда унинг касбий билими, ҳар куни бир хил бўлиши мумкин бўлмаган жисмоний ва психологик ҳолати муҳим роль ўйнайди.

Бунинг асосий натижаси шундаки, хизматларнинг аксарияти стандартлаштириш уринишларига мос келмайди, чунки ҳар бир миждоз хизмат кўрсатишдан олдин ҳам, хизмат кўрсатиш давомида ҳам ўз хоҳиш-истакларида фарқ қилса, якуний маҳсулотни стандартлаштириш мумкин эмас. Аксарият ҳолларда хизмат кўрсатиш тартиби уни амалга оширувчи шахс томонидан белгиланади (масалан, маслаҳатчи, риелтор ёки шифокор): шахсий хизматни тақдим қилувчи шахс биринчи навбатда миждознинг эҳтиёжлари ва истақларига эътибор қаратиши лозим.

Шундай экан, ижтимоий-иқтисодий самарадорликни тадқиқ этиш «хизмат кўрсатувчи – хизматлар истеъмолчи» тизимидаги кўп босқичли ва кўп қиррали муносабатларни тушунишга олиб келади. Бу эса иқтисодий кўрсаткичларга қўшимча равишда бир қатор қўшимча, яъни хизмат кўрсатиш корхонасининг кўп қиррали фаолиятини ифодаловчи ташкилий, ижтимоий, психологик ва бошқа хусусиятлардан фойдаланишни зарурат этади.

Ишлаб чиқариш самарадорлиги таснифига кўра, иқтисодий самарадорлик ва ижтимоий самарадорлик кўрсаткичларига ажратилади (1-расм). Иқтисодий самарадорлик – бу жонли ва буюмлашган сарф-харажат билан энг юқори натижага эришиш ёки маҳсулот бирлигига жами харажатларнинг пасайишидир. Ижтимоий самарадорлик – бу жамиятнинг ижтимоий эҳтиёжлари ва алоҳида кишилар манфаатларини ишлаб чиқариш натижаларига мувофиқлиги даражасидир.

Хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини аниқлаш муаммосига учинчи услубий ёндашув доирасида хизматлар самарадорлиги кўрсаткичларининг ижтимоий таркибий қисмини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий самарадорлиги деганда аҳолининг хизматларга бўлган эҳтиёжини тўлиқ кондиритиш тушунилади.

Аммо шуни таъкидлаш керакки, хизматлар сифати ва уларнинг ижтимоий самарадорлигини ошишини баҳолаш кўрсаткичлари тўлиқ ўрганилмаган.

Истеъмолчи томонидан хизматлар кўрсатиш самарадорлигини баҳолаш методологияси қуйидаги кўрсаткичларни ўз ичига олади: хизматларни ҳаётийлик даврининг барча босқичларида истеъмолчилар қадриятларига йўналтирилиши керак бўлган хизмат кўрсатиш сифати, сотишдан кейинги хизмат кўрсатиш сифати, маъмурий муносабатлар сифати, тижорат муносабатларининг сифати, барча босқичларни амалга оширишга имкон берадиган маълумотларга кириш қулайлиги.

Ҳудудий даражада фаолияти тартибга солинадиган корхоналар томонидан тақдим қилинадиган хизматлар самарадорлигини баҳолашнинг комплекс методикаси сифат менежменти тизимига киритилиши ва бошқарув самарадорлигини баҳолаш учун индикатор бўлиши зарур.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошиши муайян ҳудудни ўсиши қуйидаги кўрсаткичлар орқали таъминланиш имконини беради: ҳудудий ялпи маҳсулот; бюджетга солиқ тушумлари; якка тартибдаги банд аҳолининг иш ҳақи; меҳнатга лаёқатли кишиларни бандлигини таъминлаш.

Хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини муваффақиятли бошқариш уларнинг шаклланиш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ижтимоий-иқтисодий самарадорликни ошириш йўналишлари, мезонлари ва комплекс баҳолаш кўрсаткичларини тизимлаштириш ҳамда алоҳида белгилари бўйича гуруҳлаб, таснифлашни зарур этади. Бу эса хизмат кўрсатиш жараёнида иқтисодий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқиш, хизмат кўрсатиш жараёнини оптималлигини

таъминлаш асосида унинг миқдор ва сифат кўрсаткичларининг реал ва потенциал имкониятларидан самарали фойдаланишга шарт-шароит яратади.

Иқтисодий жараёнларни баҳолаш имконини берувчи мезонлар битта ёки бир қанча бўлиши мумкин. Мезонлар жараён ва ҳодисаларни қамров даражаси йўналишини аниқлаб олишга хизмат қилади. «Мезон» сўзи «тарози, ўлчов маъносини билдиради» [10]. Мезон хизматлар жараёнининг самарадорлигини ошириш бўйича унинг моҳиятини ва асосий вазифаларини аниқлайди. Мезоннинг асосий вазифаларини аниқлашда хизмат кўрсатиш самарадорлигининг якуний натижаларига эътибор қаратиш муҳим ҳисобланади. Якуний натижа бир қатор ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар орқали аниқланади. Ушбу ҳолатда хизмат кўрсатиш корхоналари фаолияти ривожланишининг мезонлари ва кўрсаткичларини белгилашда соҳанинг муҳим хусусиятларини тавсифлаш лозимдир.

Хизмат кўрсатиш соҳаси хўжалик субъектларида меҳнат шароитлари ва характерини тавсифловчи кўрсаткичларга: хизмат кўрсатиш жараёнларини автоматлаштириш (янги техника-технологияларни жорий этиш даражаси); бино ва иншоотларини замон талабларига жавоб бериши; илғорлар меҳнати тажрибасидан фойдаланиш даражаси; сервис соҳасида банд ишчи-ҳодимлар малакаси, маълумоти ва касбий даражаси; техник ва технологиялар, асбоб-ускуна ва механизмларни илғорлик даражаси; сервис соҳаси учун зарур кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашни ташкил этиш даражаси.

Мазкур кўрсаткичлар ичидан биттаси жорий этилса, умумий самарадорликни ифода этмайди. Чунки, бирон кўрсаткич ижтимоий самарани кичикроқ йўналишини ифодалайди. Бу кўрсаткичлар барчаси қўлланилса корхоналарнинг ижтимоий самарадорлигига атрофлича баҳо бериш имконияти пайдо бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида самарадорликни ўлчаш ва оширишга эришиш ҳамда инновацияларнинг юқоридаги барча йўналишларини интеграциялашуви иқтисодий ривожланиш мақсадига эришиш ва аҳоли турмуш сифатини яхшилашда синергик самарага эришиш имконини беради. Бу борадаги асосий нукта инновацион ривожланиш фаолиятини амалга ошириш учун ташкилий-бошқарув шароитлари ва инфратузилмасини шакллантиришга асосланган хизмат кўрсатиш инновацион фаолияти тизимини ривожлантириш бўлиши керак. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий аҳамияти ва кўп қиррали хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, бундай тизимни яратиш инновацион ривожланишни давлат томонидан тартибга солинамасдан мумкин эмас, бу нафақат мақсадларни белгилаш нуктаи назаридан, балки рағбатлантириш масалаларида ҳам ифодаланиши керак. Аҳоли ва малакали кадрларни инновацияларни ишлаб чиқиш, жорий этиш ва улардан фойдаланишга ундаш.

Хизмат кўрсатиш корхоналари самарадорлигини баҳолашнинг кўп ўлчовли динамик модели ўз ичига қуйидагиларни олади: унумдорлик (самарадорликка эришишда ресурсларни минималлаштириш даражаси); самарадорлик (хизмат кўрсатиш жараёнида истеъмолчиларнинг кутиши ва эҳтиёжларини, яъни керакли вақтда керакли жойда керакли маҳсулотни ишлаб чиқишни қаноатлантириш даражаси); мослашувчанлик – келгусида истеъмолчилар эҳтиёжларига унинг мослашиши мақсади билан хизмат кўрсатиш жараёнларининг эгилувчанлиги.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти / Дарслик. – Т.: «FAN» нашриёти, 2019. 592 б.
2. Аванесова Г.А. Сервисная деятельность: историческая и современная практика, предпринимательство, менеджмент: учеб. пособие для-вузов / Г.А. Аванесова. – М.: Аспект Пресс, 2004. - 318 с.
3. Ахмеджанов А.Р. Хизмат кўрсатиш корхоналарида иқтисодий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш. Дисс. Иқтисодиёт фанларидан PhD. – Самарқанд: СамИСИ, 2021. 46-47-б.
4. Дудакова И.А., Гладкова Ю.В. Инновационное развитие сферы услуг России как основа построения сервисной экономики // Вестник ДГТУ, 2010. Т.10. №6(49).
5. Захарян Р.С. Совершенствование механизма управления развитием рекреационных и санаторно-курортных учреждений/ Р.С. Захарян, М.Х. Тахтамышев, Ф.Р. Бисचेков. - Пятигорск: РИА-КМВ, 2007. - 131 с.

6. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Пер. сангл. проф. Н.Н.Любимова, под ред. д.э.н., проф. Л.П.Куракова. – Москва: МИЭМП, 2010.
7. Кравченко С.А. Социально-экономический русско-английский словарь – М.: Астрель, 2004. – С. 511.
8. Маршалл А. Принципы экономической науки / А.Маршалл: В 3 т. – Москва: Прогресс-Т.З. 1984. – 119 с.
9. Мюллер Д.К. – Англо-русский словарь М.: «Русский язык» 1992. – С. 233-234.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-том. – 459 б.
11. Шумпетер Й.А. История экономического анализа в 3 тт. – СПб.: Экономическая школа, 2004.

Д.Мусинов	D.Musinov
Социально-экономическая эффективность сферы услуг как фактор экономического роста	Socio-economic efficiency of service sector as a factor of economic growth
Аннотация: В данной статье исследованы основные критерии и показатели определения социально-экономической эффективности в сфере услуг, пути достижения экономического роста за счет внедрения инноваций и повышения эффективности, инновационного развития в сфере услуг. Ключевые слова: предоставление услуг, эффективность, социальные показатели, экономические показатели, экономический рост, инновации, трудовой потенциал.	Abstract: The article studies the main criteria and indicators for determining socio-economic efficiency in the service sector, ways to achieve economic growth through the introduction of innovations and increased efficiency, and innovative development in the service sector. Keywords: service delivery, efficiency, social indicators, economic indicators, economic growth, innovation, labor potential.

Умиджон Нормурод ўғли Нормуродов – СамИСИ, “Реал иқтисодиёт” кафедраси
доценти в.б., PhD.

САВДО КОРХОНАЛАРИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА МЕХНАТ РЕСУРСЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация: Мақолада савдо корхонаси рақобатбардошлигини таъминлашда савдо ходимларининг маълумот даражаси, малака даражаси ва меҳнат унумдорлиги ўртасидаги корреляцион боғлиқликнинг савдо хизматлари турлари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолдаги “мақбул вариацияси”ни танлашга асосланган ёндашув таклиф этилган. Калит сўзлар: савдо, савдо хизматлари, рақобат, рақобатбардошлик, самарадорлик, бизнес-истеъмолчи, меҳнат ресурслари, меҳнат унумдорлиги.

Кириш. Жаҳон иқтисодиётининг барқарор ривожланиши, турли тармоқ ва соҳалари, давлат, уй хўжалиги ва тадбиркорлик сектори ўртасидаги макроиқтисодий нисбатларнинг самарали амал қилишида савдо тармоғи фаолият рақобатбардошлиги аҳамиятли таъсир кўрсатмоқда. Ривожланган давлатларда аҳолига савдо хизматлари асосан супермаркет ва гипермаркетлар тизими орқали кўрсатилиб, «уларнинг жами савдо айланмасидаги улуши Буюк Британияда 89 фоиз, Германияда 85 фоиз ва Францияда 80 фоизни ташкил этмоқда»¹. Сотилаётган товарлар сифатига кафолат бериш, аҳолига юқори маданиятли савдо хизматларини кўрсатиш ва истеъмолчилар ҳуқуқларининг ҳимоясини таъминлаш учун имкониятлар яратилган. Чунки шу йўл билан замонавий моддий-техника базани яратиш, сифатли савдо хизматларини кўрсатиш, молиявий ҳолатини мустаҳкамлаш, иқтисодий самарадорлигини ошириш, шунингдек рақобатбардошликни кучайтириш имконияти яратилади.

Жаҳонда савдо корхоналари рақобатбардошлиги ва иқтисодий самарадорлигини ошириш борасида глобал маконда улгуржи-таксимот марказлари ҳамда самарали логистик тизимларни ривожлантириш, маҳсулотларга қўшимча ишлов бериш, қадоқлаш, сақлаш, ташиш ва сотиш жараёнларини ташкил этишнинг ягона миллий марказини шакллантириш,

¹Манба: Eurostat, Euromonitor, ATKeany.

товарларни минтақалараро қайта тақсимлаш жараёнлари тадқиқ этилмоқда. Савдо корхоналарини ташкил этишда инновацион ёндашувлардан фойдаланиш, замонавий харидорнинг маънавий-руҳий ҳолатини моделлаштириш, савдо муносабатлари иштирокчилари ўртасидаги ўзаро таъсир ва бизнес-моделнинг янги шакллари жорий этиш, харидорлар билан ўзаро алоқаларни мустаҳкамлаш учун сотиш каналларини яқинлаштириш, конвергенция жараёнларини намоён этувчи таъминотчилар, магазинлар, интернет-майдончалар билан ҳамкорликни кучайтириш устувор тадқиқот йўналишларидан ҳисобланади.

Янги Ўзбекистонда аҳолига савдо хизмати кўрсатиш ҳажми ва сифатини ошириш, савдо инфратузилмасини ривожлантириш, электрон тижорат ва рақамли платформаларни жорий этиш натижасида савдо корхоналари рақобатбардошлиги ва иқтисодий самарадорлиги ошиб бормоқда. «Республика ҳудудларида савдо инфратузилмасини ривожлантириш, бунда ҳар бир ҳудудда йирик улгуржи-савдо марказлари, йирик туман/шаҳарларда камида 3тадан замонавий савдо марказларини ташкил этиш»¹ савдо соҳасидаги муҳим вазифалардан бири сифатида белгилаб берилган. Бу борада савдо корхоналари рақобатбардошлигини «бизнес-истеъмолчи» тамойили бўйича ўзаро манфаатли ижтимоий-иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш йўналишида тадқиқотларни амалга ошириш тақозо этилмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Савдо корхоналари рақобатбардошлиги ва иқтисодий самарадорлигини оширишнинг айрим назарий, услубий ва амалий жиҳатлари хориж олимлардан Ж.Жалле, Ф.Котлер, М.Портер, Н.Н.Неустроева ва Е.Н.Ялунина кабилар бўлса, ўзбекистонлик олимлардан А.С.Солиев, М.М.Мухаммедов, Б.А.Абдукаримов, М.Қ.Пардаевлар шуғулланиб келмоқдалар.

Мазкур тадқиқотларда ўрганилганда, савдо ходимларининг маълумот даражаси, малака даражаси ва меҳнат унумдорлиги ўртасидаги корреляцион боғлиқлик орқали савдо корхоналари рақобатбардошлиги ва иқтисодий самарадорлигини ошириш муаммоларига етарлича эътибор берилмаган. Буларни инобатга олиб, савдо корхоналари рақобатбардошлиги ва иқтисодий самарадорлигини ошириш масалаларини назарий жиҳатдан қараб чиқиш лозим, деган хулосага келдик.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг методологик асоси савдо корхоналари рақобатбардошлиги ва иқтисодий самарадорлигини ошириш бўйича нашр қилинган назарий ва амалий маълумотларни, тегишли қонун ва бошқа ҳужжатларни ўрганиш натижасида шакллантирилиб, изланишнинг илмий мушоҳада, тарихийлик ва мантиқийлик, таҳлил ва синтез усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Замонавий бозор иқтисодиёти шароитида ҳўжалик юритувчи субъектлар рақобатлашган шароитда ҳар бирининг рақобатбардошлигини таъминлаш зарурати келиб чиқади. Шу жиҳатдан рақобатбардошлик масаласи ҳам ўта мураккаб ва жиддий масалалар сирасига киради.

Рақобатбардошлик – бу рақобатчи корхонага нисбатан устунликка эришишни англатади. Устунликка эришиш учун эса маълум турдаги харажатларни амалга ошириш лозим. Масалан: товарларни кўпроқ сотиш учун қилинадиган реклама харажатлари, маркетинг тадқиқотлари ва бошқалар. Қилинган харажатлар эса иқтисодий самарадорликни оширишга хизмат қилади. Шу сабабли бизлар рақобатбардошлик ва иқтисодий самарадорликнинг ўзаро боғлиқлигини қуйидагича ифодаладик (1-расм):

1-расм. Рақобатбардошлик ва иқтисодий самарадорликнинг ўзаро боғлиқлиги²

Бу ерда: Р – Рақобатбардошлик; Х – харажатлар; Ф – фойда (товар айланмаси, даромад); С – иқтисодий самарадорлик.

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.

²Тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси

Савдо корхонасининг рақобатбардошлиги таъминлансагина унинг иқтисодий самарадорлиги ошади. Агар ушбу кўрсаткич мунтазам бир меъёрга амалга оширилса, унда мазкур савдо корхонасининг барқарорлиги таъминланади. Бу жараён ўз навбатида товарлар ва хизматлар баҳосининг нисбатан пастлигини ва сифатининг юқорилигини таъминлайдиган тадбирлар мажмуасининг мавжудлигини ҳам тақозо қилади. Буларнинг ҳаммаси пировардида, савдо корхонасининг бошқаларга нисбатан устунлигини таъминлайди. Айнан шу устунлик савдо корхонаси рақобатбардошлигининг асосини ташкил қилади. Шу жиҳатдан рақобатбардошлик ва иқтисодий самарадорлик масалалари ўта мураккаб ва жиддий масалалар сирасига киради.

Тадқиқотлардан маълумки, раҳбарнинг корхонаи бошқариш фаолиятидаги ютуқларининг 15 фоизи малакали билимга эга эканлиги, 85 фоизи одамлар билан муваффақиятли ишлаш қобилиятига боғлиқ экан. Япониялик олимларнинг тадқиқотлари бўйича корхонадаги психологик муҳитнинг ижобий ёки салбийлиги жамоанинг меҳнат унумдорлигини 1,5 фоизга ёки оширади ёки пасайтириб юборади. Бугун менежментнинг япон модели дунёда энг самарали бошқарув модели деб тан олинган. Бунинг сири нимага асосланган? Жавоб оддий - одамлар билан тўғри, саводли, маданиятли ишлаш қобилиятига эга бўлиш. Япония моделидаги бу мазмун ва моҳиятни иқтисодиёт билан шуғулланувчи мутахассислар қайд қилишган. Бу моделнинг бу даражада ютуқларга эришишининг бош сабаби шундаки, моделнинг марказига инсон қўйилиб, моделдаги бош ресурс ҳам инсон ҳисобланади.

Япония савдо марказларидаги сервис даражаси ўта юқори ҳисобланади. Магазинларнинг ишлаш вақтлари кўпроқ, қўшимча хизматлар харид вақтининг ўзида кўрсатилиши билан бирга харид қилинган товарларни харидорларни уйларига бепул етказиб бериш ҳам йўлга қўйилган.

Ғарб тадқиқотчилари Япония чакана савдосида меҳнат унумдорлиги пастлигини таъкидлашсалар-да, Япония чакана савдо корхоналари таклиф этаётган товарлар ва хизматлар ассортиментининг кенглиги билан Европа ва АҚШ чакана савдо корхоналари стандартларидан анча юқори эканлигини тан оладилар¹.

Япония чакана савдосида “Харидорларни кутиб олиш фалсафаси” махсус концепция шаклида ривожланган. Унинг мазмуни “Харидор доим сиздан юқорида туради” деган тушунчани билдиради. Ана шу концепция орқали Япония савдо сервиси АҚШ ва Европанинг ривожланган давлатларидаги “савдо сервиси”дан фарқ қилади.

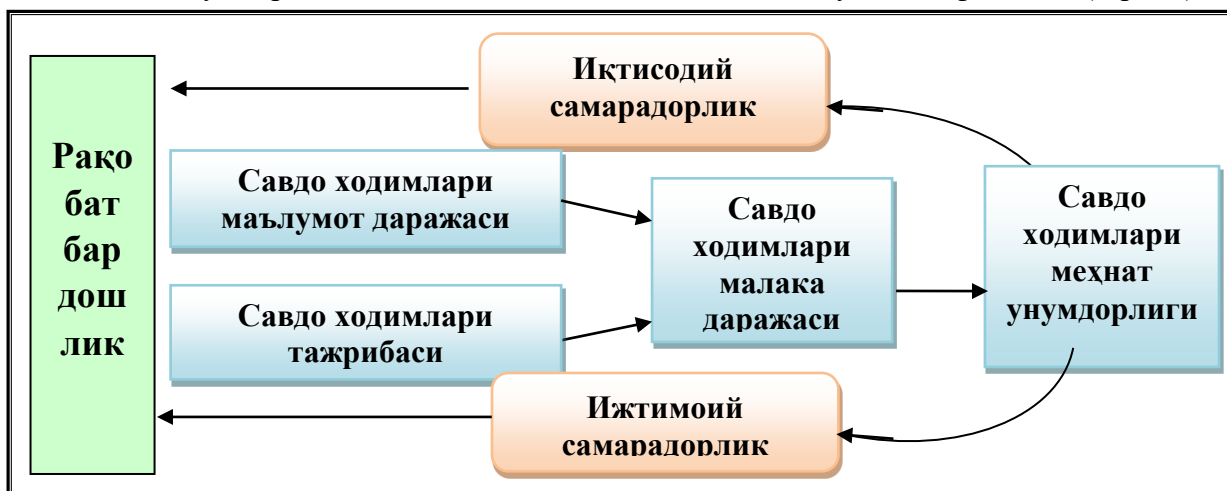
Ривожланган мамлакатларда “**Хизматни сотиб олувчи харидор - қирол**” бўлса, Японияда “**Харидор Қиролдан ҳам юқори**” мавқеъга эга ҳисобланади. Японияда сотувчи қулай нарх ва қўшимча хизматлардан ташқари имкон қадар харидор истакларини тўла қондиришга ҳаракат қилади. Японияда савдо сервисининг юқорилиги япониялик харидорларнинг социал-маданий меъёр (норма)лари даражасига кўтарилган.

Хулоса қилиб айтганда, Японияда кичик хусусий дўконлар, супермаркетлар, гипермаркетлар ҳамда универмаглар директорларидан тортиб минглаб сотувчилари ва ходимлари харидорларга энг юқори савияда ва сифатли савдо сервиси – японча хушмуомалалик, доимо табассум билан кутиб олиш, товарни танлашда ёрдам бериш ва харид учун миннатдорчилик билдириш, харидорда яхши таассурот қолдириш ҳамда “**Биз сизни яна кутиб қоламиз**” деган сўзлари инсонни (харидор) қайфиятини кўтарадиган “**Шарқона савдо сервиси**” моделини англатади.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида рақобат курашида ғолиб чиқиш учун савдо корхоналари харидорларга замонавий ва сифатли савдо хизматларини таклиф этишлари ўта муҳимдир. Бунинг учун, табиийки, корхонага юқори савиядаги мутахассисларни жалб этиш ва уларни ҳам моддий, ҳам маънавий рағбатлантириб туриш керак бўлади. Шу боис, тадқиқот натижасида савдо корхонаси рақобатбардошлигини таъминлашда савдо ходимларининг маълумот даражаси, малака даражаси ва меҳнат унумдорлиги ўртасидаги корреляцион боғлиқликнинг савдо хизматлари турлари хусусиятларидан келиб чиққан

¹Look Japan: September, 2002.

ҳолдаги “мақбул вариацияси”ни танлашга асосланган ёндашув таклиф этилди (2-расм).

2-расм. Савдо ходимлари маълумот даражаси, малака даражаси ва меҳнат унумдорлиги ўртасидаги боғлиқлик

Келтирилган 2-расмда савдо ходимларининг маълумот даражаси ва тажрибаси уларнинг малака даражасини ифодалаб, ходимларнинг малака даражаси қанчалик юқори бўлса, уларнинг меҳнат унумдорлиги ҳам шунчалик юқори бўлиши аниқланди. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши эса савдо корхонаси иқтисодий-ижтимоий самарадорлигининг ошишига олиб келиш орқали пировардида рақобатбардошликни таъминлашга хизмат қилиши асосланган.

Хулоса ва таклифлар. Савдо соҳасининг ўзига хос хусусиятларидан бири, унда инсон омили муҳим роль ўйнайди. Сабаби, кўрсатилаётган савдо хизматларининг сифати ва даражаси бевосита малакали савдо ходимлари (олий маълумотли ва тажрибали)га боғлиқлиги тадқиқот давомида асосланди.

Савдо корхоналарида савдо ходимларининг маълумот даражаси, малака даражаси ва меҳнат унумдорлиги ўртасидаги корреляцион боғлиқликнинг савдо хизматлари турлари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолдаги “мақбул вариацияси”ни танлашга асосланган ёндашувни «бизнес-истеъмолчи (B2C)» тамойили бўйича қўллаш савдо корхонасида куйидаги ижобий натижаларга олиб келади:

- 3) товарлар ҳаракати тизимли ва самарали ташкил этилади;
- 4) савдода харидорларга хизмат кўрсатиш тизими ривожланади;
- 5) сотувдан кейинги сервис стратегияси такомиллаштирилади;
- 6) савдо корхонасида меҳнат унумдорлиги ўсишига эришилади;
- 7) савдо корхонаси товар айланмаси ва фойдаси кўпаяди;
- 8) савдо корхонаси иқтисодий-ижтимоий самарадорлиги ошади;
- 9) савдо корхонаси рақобатбардошлиги таъминланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.
2. Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / Пер. с англ. - 4-е изд.-М.: Альпина Паблишер, 2011.
3. Неустроева Н.Н. Повышение конкурентоспособности торгового предприятия // Дис. ... канд. экон. наук. - М.: 2010.
4. Солиев А., Бузрукхонов С. Маркетинг. Бозоршунослик. Дарслик.-Т.: «Иқтисод-молия», 2010.
5. Мухаммедов М.М., Пардаев М.Қ., Зайналов Ж.Р., Асланова Д.Х. ва бошқ. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. - Т.: “Фан ва технологияли”, 2018.
6. Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик. - Т.: «Iqtisod-Moliya», 2010.
7. Пардаев М.Қ. ва бошқ. Савдо иқтисодиёти муаммолари. Ўқув қўлланма. - Т.: “Иқтисод-молия”, 2016.
8. Eurostat, Euromonitor, ATKeany.

У.Нормуродов Важность трудовых ресурсов в обеспечении конкурентоспособности предприятий торговли	U.Normurodov The importance of labor resources in ensuring the competitiveness of trade enterprises
Аннотация: В статье предложен подход, основанный на выборе «оптимального варианта» корреляционной зависимости между уровнем образования, уровнем квалификации и производительностью труда работников торговли в обеспечении конкурентоспособности торговых предприятий. Ключевые слова: торговля, торговые услуги, конкуренция, конкурентоспособность, эффективность, бизнес-потребитель, трудовые ресурсы, производительность труда.	Abstract: The article in ensuring the competitiveness of trade enterprises, an approach based on the selection of “acceptable variability” based on the characteristics of the types of trade services of the relationship between the level of knowledge, skill level and labor productivity of trade employees is proposed. Key words: trade, trade services, competition, competitiveness, efficiency, business-consumer, labor resources, labor productivity

Худаяр Суюнович Мухитдинов – Қарши муҳандислик-иқтисодиёти институти “Бизнес ва инновацион менежмент” кафедраси профессори, и.ф.д.
Гулом Қарши ўғли Шарипов – Қарши муҳандислик-иқтисодиёти институти мустақил изланувчиси

ИҚТИСОДИЁТДА ЭЛЕКТРОН ТИЖОРАТНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА АКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АФЗАЛЛИКЛАРИ

Аннотация: Мақолада электрон тижоратни ташкил қилишда АКТ технологиялардан фойдаланиш ва ахборот коммуникация тизимларидан фойдаланган ҳолда рақамли технологияларни жорий этиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар ўрганилган. Тадқиқот давомида саноат корхоналари маҳсулотларини электрон тижорат орқали реализация қилишда ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизими ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: Электрон тижорат, ахборот тизими, корхона бошқаруви, автоматлаштириш, тизим самарадорлиги, бошқарув қарорлари, бошқарув модуллари, дастурий воситалар, комплекслашган ахборот тизими, ахборот коммуникация технологиялари.

Кириш. Жаҳоннинг етакчи ривожланган мамлакатлари иқтисодиётининг энг муҳим секторларидан бири саноат ҳисобланди. Ривожланган минтақалар тажрибасидан шуни кўришимиз мумкинки, рақамли иқтисодиёт шароитида, АКТ дан фойдаланиб электрон тижоратни ташкил қилиш ва хавфсизлигини таъминлашни, интеллектуал рақамли технологияларга асосланган ҳолда инновацион ёндашувлар билан биргаликда дунё стандартларининг талабларига жавоб берадиган иқтисодий ривожланишлар негизида ташкил қилиш муҳим аҳамият касб этади.[1]

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Замонавий иқтисодий муносабатлар тизимида билим ва ахборот маҳсулот ҳам, ишлаб чиқариш воситаси ҳамдир. Электрон тижоратда албатта билимлар иқтисодиёти ҳам асосий рол ўйнайди. “Илм ва таълим, дейди В.Л.Иноземцев, - тўғридан-тўғри ишлаб чиқарувчи кучга айланди, уларнинг ташувчилари эса жамиятда мавжуд бўлган энг юқори кучлардир. Таълим ва интеллектуал капитал билан боғлиқ муносабатлар инсон кадр-қимматининг шубҳасиз асл кўринишидир”. Шунинг учун ушбу билимлар иқтисодиётнинг асоси бўлган илм ва таълимни иложи борида тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганиш керак, чунки у ҳар қандай мамлакат ривожланиши учун аҳамияти юқорилиги шубҳасиздир.

М.В.Ченцова фикрига кўра билимларга асосланган иқтисодиёт ўз ичига тўртта иқтисодиётни жамлайди:

- постиндустриал иқтисодиёт. Билимлар иқтисодиётида постиндустриал иқтисодиётга хос хизматлар соҳаси устунлик қилади;
- ахборотлар иқтисодиёти. Билимлар иқтисодиёти ахборотсиз ишлай олмайди, у асосий ролни эгаллайди;
- инновацион иқтисодиёт. Инновацион иқтисодиёт билимларсиз бўлмагани каби,

билимлар иқтисодиёти ҳам усиз яшолмайди, чунки жамиятнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш инновацияларни қўллаган ҳолда амалга оширилади;

- глобал тармоқ иқтисодиёти. Бугунги кунда билимлар иқтисодиёти глобал интернет тармоғисиз яшай олмайди. Чунки у масофавий иқтисодий муносабатларни таъминлаб туради.

Жефф Безос (Амазон бош директори) сунъий интеллект ҳақида шундай ёзади: “Ўтган ўн йилликлар давомида компьютерлар дастурчилар аниқ қоидалар ва алгоритмлар нуктаи назаридан тасвирлаши мумкин бўлган кўплаб жараёнларни автоматлаштирди. Машинани ўрганишнинг замонавий усуллари бизга аниқ қоидаларни ўрнатиш анча қийин бўлган муаммоларни ҳал қилишга имкон беради”.[4]

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот давомида илмий адабиётларда келтирилган сунъий интеллект ҳақидаги фикрларга асосланган ҳолда мантиқий таҳлил усулларидан фойдаланилди. Мавжуд маълумотларни таҳлил қилишда қиёсий таҳлил каби услублар ва ёндашувлар қўлланилган.

Саноат маҳсулотларини электрон тижорат орқали ишлаб чиқарувчи кучларнинг интеллектуал ўзгаришларни акс эттирадиган мураккаб диверсификация ва модернизация қилишга эга бўлиб, илмий ва технологик билимга асосланган соҳаларидандир.

Таҳлил ва натижалар. Рақамли иқтисодиётнинг янги концепцияси инсон фаолияти доирасидаги барча информацияни рақамлаштириш технологияларини қўллаб сақлаш, ишлов бериш ва узатишнинг ягона тизимидир. Иқтисодиётни рақамлаштириш орқали ижодий ёндашиб янги иқтисодиётни барпо этиш имконияти туғилади. Бунинг натижасида рақамли иқтисодиёт ялпи ички маҳсулотни камида 30 фоизга ўстириш, шунинг баробарида, хуфиёна иқтисодиётга барҳам бериш ҳамда коррупцияни кескин камайтириш имконини берар экан. Кўриниб турибдики, мазкур соҳа юртимизда барча соҳа ва тармоқнинг юксак ривожига жиддий туртки бўлади.

Умуман олганда, барча мавжуд таърифларни иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин, яъни:

1. Илмий билимлар соҳасини тавсифловчи таърифлар.
2. Муайян қурилмалар ёки тизимларнинг хусусиятлари ва хусусиятларини тавсифловчи таърифлар. Сунъий интеллект (СИ) томонидан яратилган интеллектуал фаолият натижаларини ҳукукий тартибга солиш билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқишдан олдин, СИ таърифи билан бевосита шуғулланиш керак. Бугунги кунга қадар "Сунъий интеллект" тушунчасининг аниқ таърифи мавжуд эмас. Асосан, ушбу тушунчанинг турли хил таърифлари ҳукукий доктринада ва бир қатор хорижий давлатларнинг ҳукукий ҳужжатларида мавжуд.

Ҳозирги вақтда (СИ) тизимларини яратиш учун Баес усуллари, логистик регрессия, қўллаб-қувватловчи вектор машинаси, қарорлар дарахтлари, алгоритмлар ансамбллари ва бошқалар каби турли хил ёндашувлар ва математик алгоритмлар тўпланган ва тизимлаштирилган. Сўнгги пайтларда бир қатор экспертлар энг замонавий ва ҳақиқатан ҳам муваффақиятли амалга ошириш чуқур нейрон тармоқлар (чуқур нейрон тармоқлар) ва чуқур машинани ўрганиш (чуқур ўрганиш) технологиясига асосланган ечимлар деган хулосага келишди. Электрон бизнес билан шуғулланиш кишининг ижодий ривожланишига, унинг имкониятлари потенциалининг кенгайишига, ижтимоий психологиянинг ўзгаришига, миллатнинг интеллектуал салоҳиятини оширишга ҳам ёрдам беради.[2]

Электрон бизнеснинг ривожланишида ижтимоий капитал, инсон капитали, иқтисодий капитал муҳим кўрсаткичлардан ҳисобланади. Ҳозирда республикаимиз ижтимоий капитал, инсон капитали, иқтисодий капиталнинг ортиб бораётганлиги кузатилмоқда. Бунга мисол тариқасида, маҳаллаларда очилиётган турли давлат ва хусусий таълим муассасалари, нодавлат ташкилотларнинг ўқув марказлари, қолаверса, хусусий тадбиркорлик, кичик бизнес ва оилавий бизнесни йўлга қўйилиши натижасида аҳолининг моддий фаровонлиги ортаётганлигини айтиб ўтишимиз мумкин. Кўчалар, хонадонлар, гузарлар ободонлиги ортмоқда. Албатта буларнинг барчаси аҳолининг кундалик турмуш тарзининг даражасини ортишига, инсонларни меҳнатга, тадбиркорликка, интеллектуал салоҳиятининг юксак даражада ривожланишига олиб келади.[3]

Саноатда электрон тижорат имкониятларини кенг қамровли тарзда ошириш ва уларни доимий равишда барқарор иқтисодий фаолият олиб боришларини таъминлаш мақсадида саноатни рақамлаштириш ҳамда юқори даражадаги имкониятларни тақдим этадиган ўзаро алоқаларни амалга оширишда сунъий интеллектга асосланган интеграцион тизим талаб этилади.[3] Дарҳақиқат, сунъий интеллектдан фойдаланишнинг реал имкониятлари анча чекланган: замонавий АИ ҳали ҳам оддий саволларга аниқ жавоб бера олади

1-расм. Электрон тижоратни ташкил қилишда АКТ технологиялардан фойдаланиш.

(СИ) соҳасида у ёки бу йўналиш учун мода мавжуд. Ўз вақтида дастурий таъминот агентларига катта эътибор берилган. Интеллектуал дастурий таъминот агенти - бу ўзи яратилган функцияни (ёки функциялар тўпламини) бажаришда автономияга эга бўлган фаол дастурий таъминот ёки аппарат-дастурий таъминот тизими (масалан, робот). Асосий муаммолар: ақлли агентларнинг алоқаси, шу мақсадда тилларни ривожлантириш, агентларнинг хатти-ҳаракатларини мувофиқлаштириш, агент коалицияларида ролларни тақсимлаш, агентларнинг жамоавий хатти-ҳаракати.

Бироқ, ушбу соҳа молиявий харажатларни ҳам талаб қилади. Хусусан, ўқитиш учун махсус дастурий таъминот ва ускуналарни сотиб олиш керак. Аммо келажақда ушбу харажатлар бино қурилишини лойиҳалаштириш ва ташкил этиш харажатларини камайтириш ҳисобига қопланади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтиш мумкинки бугунги кунда одамлар озиқ-овқат маҳсулотларига буюртма бериш учун ижтимоий тармоқлар, мессенжерлар, айниқса, телеграм ботларидан фаол фойдаланмоқда. Масалан, ойлигимиз пластик карталарга тушади, электрон тўлов орқали коммунал хизматлар, телефон, интернет ва бошқа маҳсулот ҳамда хизматларга тўлов қиламиз, электрон тарзда солиқ декларацияси топширамыз, картадан картага пул ўтказамиз ва ҳоказо. Халқаро амалиётга юзланадиган бўлсак, ҳозирги кунда рақамли иқтисодиёт электрон тижорат ва хизматлар соҳаси билан чекланиб қолмай, балки ҳаётнинг ҳар бир жабҳасига, хусусан, соғлиқни сақлаш, фан-таълим, қурилиш, энергетика, қишлоқ ҳамда сув хўжалиги, транспорт, геология, кадастр, архив, интернет-банкнинг ва бошқа соҳаларга жадал кириб бормоқда ҳамда уларнинг ҳар бирида ўзининг юқори самараларини бермоқда. Фуқароларнинг давлат органлари билан алоқасини электрон платформа орқали алоқага ўтказиш, яъни давлат ўз фуқаролари учун электрон хизматлар кўрсатиши ва электрон маҳсулотларни таклиф этиши бугунги кунда муҳим ҳисобланиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шарипов, Гулом. "Электрон тижоратни ташкил қилишда рақамли платформалар ва IoT технологиясидан фойдаланиш." *Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования* 2.1 (2023): 39-48.
2. Шарипов, Гулом. "Рақамли иқтисодиёт шароитида электрон тижоратни такомиллаштириш." *Наука и технология в современном мире* 2.4 (2023): 5-15.
3. Шарипов, Гулом. "Электрон тижоратни бошқаришда ахборот-таҳлил воситаларини қўллаш." *Прикладные науки в современном мире: проблемы и решения* 2.1 (2023): 28-37.
4. Mukhitdinov, H. S., and F. A. Norkobilova. "Prospects for Development of Digital Economy in Entrepreneurship." *Academic Journal of Digital Economics and Stability* (2021): 27-36.

Х.Мухитдинов, Г.Шарипов Преимущества использования ИКТ-технологий в организации электронной торговли в экономике Аннотация: В статье рассматривается использование ИКТ-технологий в организации электронной коммерции, а также внедрение и использование цифровых технологий с использованием информационно-коммуникационных систем. В ходе исследования была разработана система обеспечения информационной безопасности при реализации продукции промышленных предприятий посредством электронной коммерции. Ключевые слова: электронная коммерция, информационная система, управление предприятием, автоматизация, эффективность системы, управленческие решения, модули управления, программные средства, интегрированная информационная система, информационно-коммуникационные технологии.	Kh.Mukhitdinov, G.Sharipov Advantages of using ICT technologies in organizing electronic commerce in the economy Abstract: The article discusses the use of ICT technologies in the organization of e-commerce, as well as the implementation and use of digital technologies using information and communication systems. During the study, a system was developed to ensure information security when selling products of industrial enterprises through e-commerce. Keywords: E-commerce, information system, enterprise management, automation, system efficiency, management decisions, control modules, software, integrated information system, information and communication technologies.
--	--

Зарина Муродовна Мухаммедова – СамИСИ докторанти

**ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНИНГ ТАРМОҚЛАР БЎЙИЧА ТАРКИБИЙ
ТУЗИЛИШИНING ТАҲЛИЛИ**

Аннотация: мақолада хизматлар соҳасининг тармоқлар бўйича таркибий тузилишининг ҳолати масалалари ёритилган. Шунингдек, хизмат кўрсатиш соҳаси жуда кўп қиррали эканлиги, меҳнат унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигига эришишга ёрдам берадиган турли хил фаолият турларини ўз ичига олиши ҳақида тўхталиб ўтилган. Калит сўзлар: хизматлар соҳаси, таркибий тузилиши, савдо хизматлари, транспорт хизматлари, молиявий хизматлар, алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари, таълим соҳасидаги хизматлар, соғлиқни сақлаш хизматлари.
--

Кириш. Хизматлар соҳасининг жадаллашуви оқибатида ушбу соҳада бандлик даражаси ошмоқда, меҳнатни техник жиҳозлаш кўпаймоқда, тобора илғор технологиялар жорий этилмоқда. Бу, хусусан, ишлаб чиқаришнинг тобора мураккаблашиб бориши, хизматлар бозорининг кундалик ва индивидуал талаб маҳсулотлари билан тўлдирилиши, илмий-техника тараққиётининг жадал суръатлар билан ўсиб бориши билан боғлиқ бўлиб, ушбу жараён жамият ҳаётида янгиликларга олиб келмоқда. Буларнинг барчаси билим ва малакани, молиявий ва суғурта хизматларини, транспорт ҳамда бошқа турдаги хизматларни талаб қилади. Бундан ташқари, хизматлар маҳсулотлар савдосининг ажралмас қисмидир, чунки маҳсулотларни сотиш тобора ривожланган тармоқни талаб қилади, бу асосан сотиш пайтида ва сотишдан кейин кўрсатиладиган хизматлардан иборат.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Хизмат кўрсатиш соҳаси турларининг рўйхати уларнинг хилма-хиллигини кўрсатади, лекин хизматларнинг ўзига хос хусусиятлари

ва иқтисодий моҳиятини очиб бермайди. Бу янада мазмунли таснифлашни талаб қилади. Кўриниб турибдики, турли таснифлаш белгиларини аниқлаш билан боғлиқ хизматларни таснифлашда турлича ёндашувлар бўлиши мумкин. В.Д.Маркова ўзининг илмий ишларида хизматларни қуйидаги турларини таклиф қилган: ишлаб чиқариш (лизинг, инжиниринг, таъмирлаш) хизматлари, профессионал (банк, молиявий, суғурта, реклама) хизматлари, истеъмол (маиший ва дам олиш) хизматлари, оммавий (телевидение, радио, таълим, маданият).¹ Хизмат кўрсатиш соҳасини тизимлаштириш ўзига хос ёндашув америкалик иқтисодчи Дуглас Норт томонидан илгари сурилган. Жамият ҳаётида институтларнинг катта ролини таъкидлаш учун у бутун иқтисодиётда трансформация секторни (иқтисодий товарларнинг физик хусусиятларининг ўзгариши) ва трансакция секторни (соф ижтимоий хусусиятларнинг ўзгариши) ажратиб кўрсатишни таклиф қилди. Ушбу ёндашув билан хизмат кўрсатиш соҳасининг бир қисми трансформация секторига (транспорт, таълим), бир қисми эса трансакция секторига (савдо, менежмент, молия) киради.²

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида тизимли ёндашув, абстракт-мантикий таҳлил, омилли таҳлил, индукция ва дедукция усулларида самарали фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги кунда мамлакатнинг иқтисодий ҳолатини баҳолашда хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиш даражаси, кўлами ва тузилиши алоҳида ўрин тутди. Дунёнинг ривожланган мамлакатлари тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, хизмат кўрсатиш соҳаси мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Хизмат кўрсатиш соҳаси жуда кўп қиррали бўлиб, меҳнат унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигига эришишга ёрдам берадиган турли хил фаолият турларини ўз ичига олади. Бундай фаолиятнинг якуний натижаси тайёр маҳсулот эмас, балки корхоналарга ва жисмоний шахсларга, яъни якуний истеъмолчиларга кўрсатилиши мумкин бўлган хизматлардир.

Кейинги йилларда аҳоли учун муносиб турмуш шароитини яратиш, ишбилармонлик муҳитини яхшилаш, ижтимоий қўллаб-қувватлаш орқали бандликни таъминлашга қаратилган муҳим чора-тадбирлар амалга оширилди. Ушбу тадбирлар фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва ижодкорлик хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият олиб боровчи корхона ва ташкилотлар сонининг кўпайишига олиб келди.

2017-2022 йиллар давомида Ўзбекистонда фаолият кўрсатган барча корхона ва ташкилотлар сони 592 371 бирликни ташкил этган бўлиб, шундан 392 787 бирлик корхона ва ташкилотлар хизматлар соҳасига тегишли (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистонда иқтисодиёт секторлари бўйича фаолият кўрсатаётган корхона ва ташкилотлар сони, (деҳқон ва фермер хўжаликларисиз)³

Секторлар	Йиллар				2022 йил 2017 йилга нисбатан ўсиши, марта
	2017		2022		
	сони, бирликда	улуши, %	сони, бирликда	улуши, %	
Бирламчи	21 019	7,4	53 808	9,1	2,6
Иккиламчи	49 185	17,2	98 805	16,7	2,0
қурилиш	24 118	8,4	46 971	7,9	1,9
Учламчи	191 209	67,0	392 787	66,3	2,1
Жами:	285 531	100,0	592 371	100,0	2,1

1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, хизмат кўрсатиш соҳаси корхона ва ташкилотлари сони 2022 йилда 2017 йилга нисбатан 201 578 бирликга ёки 2,1 мартага

¹ <https://studfile.net/preview/4080500/page:16/>

² Дуглас С.Норт. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Перевод на русский язык: А. Н. Нестеренко. — М., 1997. // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. — 07.09.2013. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/6310>

³ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий маълумотлари.

ошган. Мамлакатимизда иктисодиётнинг барча секторларида фаолият кўрсатаётган корхона ва ташкилотлар улушида хизматлар соҳасида фаолият кўрсатаётган корхона ва ташкилотларнинг улуши юқори, яъни 66,3 фоизни ташкил этган.

Ўзбекистонда ҳам хизматлар соҳаси жадал суръатлар билан ривожланмоқда. Ўтказилган таҳлиллар 2017-2022 йилларда Ўзбекистонда учламчи секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши иктисодиётнинг бошқа секторларидан анча баланд эканлигини ва унинг 2017 йилда 38,1 фоиздан 2022 йилда 41,5 фоизгача ўсганлигини кўрсатди.

Ўтказилган таҳлиллар 2017-2022 йилларда хизматлар соҳасининг тармоқлар бўйича таркибий тузилишида ҳам ижобий ўзгаришлар юз берганлигидан далолат беради (2-жадвал).

2-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 2017-2022 йилларда хизматлар соҳасининг тармоқлар бўйича таркибий тузилишидаги ўзгаришлар¹

№	Тармоқлар ва соҳалар	Йиллар				2022 йил 2017 йилга нисбатан	
		2017		2022		хизматлар ҳажмининг ўсиши, марта	улушининг ўзгариши, + кўп- кам
		ҳажми, млрд. сўм	улуши, %	ҳажми, млрд. сўм	улуши, %		
1.	Алоқа ва ахборотлаштириш	8 196,7	6,9	22 917,6	6,4	2,8	- 0,5
2.	Молиявий хизматлар	15 023,8	12,7	80 431,0	22,5	5,3	+ 9,8
3.	Транспорт хизматлари	36 217,2	30,5	81 006,6	22,7	2,2	- 7,8
	<i>Шу жумладан: автотранспорт хизматлари</i>	20 232,9	17,0	41 318,3	11,6	2,0	- 5,4
4.	Яшаш ва овқатланиш хизматлари	3 649,6	3,1	11 322,8	3,2	3,1	+ 0,1
5.	Савдо хизматлари	32 006,9	26,9	88 847,9	24,8	2,8	- 2,1
6.	Кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар	4 026,5	3,4	9 674,3	2,7	2,4	- 0,7
7.	Таълим соҳасидаги хизматлар	4 402,0	3,7	15 395,7	4,3	3,5	+ 0,6
8.	Соғлиқни сақлаш соҳасидаги хизматлар	1 701,5	1,4	6 384,2	1,8	3,7	+ 0,4
9.	Ижара хизматлар	2 589,2	2,2	6 444,3	1,8	2,5	- 0,4
10.	Компьютер ва маиший товарларни таъмирлаш бўйича хизматлар	2 329,2	1,9	5 842,3	1,6	2,5	- 0,3
11.	Шахсий хизматлар	3 134,4	2,6	8 713,9	2,4	2,8	- 0,2
12.	Меъморчилик, муҳандислик ишлари, техник синовлар ва таҳлил соҳасидаги хизматлар	1 611,7	1,4	7 338,2	2,1	4,5	+ 0,7
13.	Бошқа хизматлар	3 922,3	3,3	13 235,7	3,7	3,4	+ 0,4
	Хизматлар - жами	118811,0	100,0	357554,5	100,0	0,0	3,0

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий маълумотлари.

2-жадвалдан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда 2017-2022 йиллар мобайнида хизмат кўрсатиш соҳасида жами хизматлар 3,0 мартага, яъни 2017 йилдаги 118 811,0 млрд. сўмдан 2022 йилда 357 554,5 млрд. сўмгача кўпайган. Шунингдек, молиявий хизматлар 2022 йилда 2017 йилга нисбатан 9,8 пунктга ошганлигини, транспорт хизматлари эса 7,8 пунктга камайган. Айни пайтда иқтисодий фаолият турлари бўйича кўрсатилган бозор хизматлари таркибида савдо (24,8 фоиз), транспорт (22,7 фоиз) ва молиявий хизматлар (22,5 фоиз) улушининг юқорилигини аниқладик. Шунингдек, алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари (6,4 фоиз), таълим соҳасидаги хизматлар (4,3 фоиз) ва компьютерларни таъмирлаш хизматлари (1,6 фоиз) улушининг пастлигини кузатдик.

Таҳлил натижалари мамлакатимизда сўнгги йилларда хизматлар соҳаси таркибида алоқа ва ахборотлаштириш тармоғининг жами хизматлардаги улуши пастлигига қарамай, ушбу тармоқнинг жадал суръатлар билан ривожланаётганлигини кўришимиз мумкин. Республикада ушбу тармоқ инфратузилмасини ривожлантириш учун инвестициялар жалб этилмоқда, жумладан, интернетга кенг поласали уланиш хизматларини кенгайтириш ва янги маълумотлар марказларини қуриш мақсади қўйилган. Ҳукумат, шунингдек, ушбу соҳада янги фаолият бошлаганлар учун солиқ имтиёзлари ва қулай шароитлар яратиш орқали АКТ тармоғини ривожлантиришни қўллаб-қувватламоқда. Бу, ўз навбатида, Ўзбекистонда кўплаб ёш тадбиркорлар ва инновацион стартаплардан иборат АКТ экотизимини яратишга ёрдам беради.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатиш соҳасининг яна бир муҳим бўғини молия секторидир. Мамлакат янги молиявий маҳсулотлар ва хизматларни жорий этиш, шунингдек, молиялаштириш имкониятларини яхшилаш орқали банк секторини ривожлантирмоқда. Республика ҳукумати томонидан молия соҳасига хорижий сармояларни жалб этиш бўйича ишлар олиб борилмоқда, бу эса янги технологиялар ва малакани олиб кириш, молия секторини модернизация қилишга ҳисса қўшиш имконини беради.

Тадқиқот натижасида, 2017-2022 йиллар давомида молиявий хизматлар ҳажми 5,1 баробар ошганлигини ва 2022 йилда уларнинг ҳажми 80,4 трлн. сўмни ташкил этганлиги аниқланди. Ўзбекистоннинг молия бозорида бир қатор рақамли банклар ўз фаолиятини бошлаган бўлиб, улардан ТВС банк, Анор банк ва Тенге банкларни келтиришимиз мумкин. Ушбу банклар барча миқдорларга молиявий хизмат кўрсатадиган универсал банклар бўлиб, замонавий банк технологияларидан ва инновацион ёндашувлардан фойдаланган ҳолда фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатиш соҳасида салмоқли улушга эга бўлган тармоқлардан бири транспорт тармоғидир. Сўнгги йилларда, ушбу тармоқ инфратузилмасини ривожлантириш, жумладан, янги автомобиль ва темир йўлларини қуриш учун катта инвестициялар киритилмоқда. Бундан ташқари, транспортни модернизация қилиш ишлари олиб борилмоқда, шунингдек, технологияларни жорий этиш ва логистика таъминотини яхшилаш орқали ушбу секторнинг юксалишига олиб келади, бу эса республикада транспорт хизматлари самарадорлиги ва ишончлилигини оширишга сезиларли ёрдам беради.

Таҳлиллар натижасида, 2017-2022 йиллар давомида таълим соҳасига оид хизматлар 2,3 баробарга ошганлигини аниқладик. Шунингдек, 2022 йилда таълим соҳасида хизматлар ҳажми 2017 йилга нисбатан (4,4 трлн. сўм) 11,0 трлн. сўмга ошган ҳамда 15,4 трлн. Сўмни ёки кўрсатилган бозор хизматлари умумий ҳажмининг 4,3 фоизини ташкил этганлиги аниқланди. 2023 йил республикада “Халққа ғамхўрлик ва сифатли таълим йили” деб эълон қилинди.¹ Ўзбекистон Президенти парламентга Мурожаатномасида “Таълим сифатини ошириш – Янги Ўзбекистон тараққиётининг ягона тўғри йўли”, деб алоҳида таъкидлади.² Натижада, бугунги кунда республикада 210 та олий ўқув юртлари фаолият кўрсатиб,³ унда бир миллиондан ортиқ талабалар таҳсил олмоқда.⁴ 2017-2022 йиллар давомида уларнинг

¹ Шавкат Мирзиёев 2023 йили «Инсонга эътибор ва сифатли таълим йили» деб эълон қилди // <https://kknews.uz/uz/126189.html>

² <https://www.gazeta.uz/uz/2022/12/20/sifatli-talim/>

³ Все вузы Узбекистана на 2 июня 2023 года // <https://yep.uz/2023/06/vse-vuzy-uzbekistana-na-2-ijunja-2023-goda>

⁴ Число студентов в ВУЗах Узбекистана достигло более 1 млн человек // <https://uz.sputniknews.ru/2023>

сони 742,7 минг кишига ошган. Республикада, хизматларнинг умумий ҳажмида эса ушбу тармоқнинг улуши 1,8 фоизни ташкил этади. 2022 йилда 2017 йилга нисбатан соғлиқни сақлаш хизматлари ҳажми 3,7 баробарга ошиб, 6,4 трлн. сўмни ташкил этган. Айни пайтда республика бўйича 1,3 мингдан ортиқ шифохона фаолият кўрсатмоқда.¹

Хулоса ва таклифлар. Хизмат кўрсатиш соҳаси Ўзбекистон иқтисодиётининг тобора муҳим қисмига айланиб бормоқда. 2022 йилда у мамлакат ялпи ички маҳсулотининг деярли ярмини ташкил этди. Катта инвестициялар ва давлат томонидан қўллаб-қувватлангани туфайли транспорт, молиявий ва АКТ хизматлари каби турли хизматлар турлари жадал ривожланмоқда. Мамлакатимиз ўз миллий иқтисодиётини диверсификация қилишни ва хизмат кўрсатиш соҳасига сармоя киритишни давом эттирар экан, ўзининг янада юксалиши ва кенгайиши учун кўплаб имкониятлар яратади. Республикаимизнинг барча ҳудудларида таълим ва соғлиқни сақлаш хизматлари салоҳиятини ошириш, уларнинг сифатини яхшилаш учун қулай иқтисодий ва инфратузилмавий шароитларни яратиш зарур. Сабаби, мамлакатимизда 18 миллиондан ортиқ ёшлар бор. Инсон айнан ёшлик чоғида жамиятда ўзига муносиб ўрин топишга интилади, илм-фан ва спорт соҳалари билан жиддий шуғуллана бошлайди. Айни шу пайтда унга давлатнинг қўллаб-қувватлаши зарур бўлади. Шунингдек, туризм ҳам иқтисодий-ижтимоий аҳамиятга эга кенг қамровли тармоқдир. Ушбу тармоқ кам харажат билан кўп иш ўринларини яратиш имконини беради. Шу нуқтаи назардан, хизматлар соҳаси таркибида ушбу тармоқни ривожлантириш зарур.

3.Мухаммедова	Z.Mukhammedova
Анализ структуры сферы услуг по отраслям	Analysis of the structure of the service sector by industry
Аннотация: в статье рассмотрены вопросы структуры сферы услуг по отраслям. Также было отмечено, что сфера услуг очень разносторонняя и включает в себя различные виды деятельности, способствующие повышению производительности труда и достижению эффективности производства.	Abstract: The article discusses issues of the structure of the service sector by industry. It was also noted that the service sector is very diverse and includes various types of activities that help increase labor productivity and achieve production efficiency.
Ключевые слова: сфера услуг, структура сферы услуг, торговые услуги, транспортные услуги, финансовые услуги, услуги связи и информации, образовательные услуги, услуги здравоохранения.	Keywords: service sector, structure of the service sector, trade services, transport services, financial services, communication and information services, educational services, healthcare services.

Jahongir Aktamovich Haydarov – SamISI, Real iqtisodiyot kafedrası assistenti

TRANSPORT XIZMATLARI RAQOBATBARDOSHLIGINI BAHOLASHNING USLUBIY YONDASHUVLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada avtotransport xizmatlari bozorida raqobatning rivojlanishi va korxonaning raqobatbardoshligini oshirish xarakterlari bugungi kunda transport infratuzilmasi va xizmatlarini sotish ishtirokchilari uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lgan dolzarb muammolari yoritilgan. Maqola orqali transport xizmatlari raqobatbardoshligini baholash bo'yicha ilmiy ishlanmalarni o'rganish va avtotransport korxonasi raqobatbardoshligi omillarini aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: avtotransport xizmatlari; sifat; raqobatbardoshlik; mezon; rentabellik; boshqaruv; narx.

Kirish. Mamlakatimizda so'nggi yillarda transport xizmatlari ko'rsatish sohasini yangi bosqichga olib chiqish borasida bir qator vazifalar belgilab berildi. Mazkur vazifalarning bajarilishi transport xizmatlarini ko'rsatishni innovatsion rivojlantirish uchun qator iqtisodiy mexanizmlarni, jumladan mavjud transport xizmatlari bozori konyunkturasini iqtisodiy asoslash, transport xizmatlari hududiy klasterini shakllantirish, mazkur sohaning institutsional asoslarini

¹ Сколько всего медицинских учреждений в Узбекистане? // <http://www.doridarmon.uz/ru/news/ozbekistonda-nechta-tibbiyot-muassasasi-bor>

rivojlantirishga asos yaratadigan mukammal ilmiy tadqiqotlarga ehtiyoj mavjudligini ko'rsatmoqda. Shu tufayli transport xizmatlari ko'rsatishning raqobatbardoshligini oshirishga bag'ishlangan mavzu dolzarb hisoblanadi.

Avtotransport xizmatlari bozori rivojlanishining hozirgi bosqichi raqobatning yuqori darajasi bilan tavsiflanadi. Bu, birinchi navbatda, sanoatda kapital zichligining past darajasi bilan bog'liq. Harakatlanuvchi tarkibning nisbatan arzonligi va transportning ayrim turlarining yuqori rentabellik darajasi avtomobil transportida ham, xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari o'rtasida ham kapital oqimining tez sur'atlarda o'tishiga yordam beradi. Bunday sharoitlarda raqobatchilar soni ortadi; Avtotransport korxonalari bozordagi ulushini, daromadlarini va foydasini yo'qotmaslik uchun o'z xizmatlarining raqobatbardoshlik darajasini nazorat qilishlari kerak. Shunday qilib, avtotransport korxonalari o'z xizmatlarining raqobatbardoshlik darajasi va avtotransport xizmatlari bozorida yuzaga keladigan vaziyat o'rtasidagi nomuvofiqlik muammosi doimiy tahdidi ostida.

Ushbu nomuvofiqlik tanqidiy qabul qilinadigan darajadan oshib ketganda, korxona tomonidan ushbu muammoga e'tibor bermaslik avtotransport xizmatlarini ko'rsatadigan biznesning mavjudligiga shubha tug'diradi. Bozor talablariga muvofiq avtotransport xizmatlarining raqobatbardoshlik darajasini saqlab turishning eng samarali vositasi bu biznes maqsadlariga erishish uchun xizmat ko'rsatish obyektiga maqsadga muvofiq ta'sir qilish jarayoni sifatida tushuniladigan boshqaruvdir. Shu munosabat bilan avtomobil transporti xizmatlarining raqobatbardoshligini boshqarishda obyektni aniqlash vazifasi dolzarbdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada transport xizmatlari raqobatbardoshligini baholashda iqtisodchi olimlarining mavzuga bag'ishlangan ilmiy asarlari o'rganilgan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida adabiyotlarning qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Avtomobil transporti xizmatlarining raqobatbardoshligi tushunchasi avtotransport korxonasi tomonidan iste'molchiga ko'rsatiladigan xizmatlar xususiyatlarining avtomobil transportining boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlari bilan solishtirganda farqlanishini nazarda tutadi. Avtomobil transporti xizmatlarining raqobatbardoshligini avtomobil transporti xizmatlarining mavjud afzalliklarini nisbiy baholash sifatida ko'rib chiqish mumkin, bu esa ushbu xizmatlar xaridorlarining doimiy o'sib borayotgan ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish imkonini beradi. Avtomobil transporti xizmatlarining raqobatbardoshligi avtomobil transporti xizmatining bozorning ma'lum bir segmentida bir xil maqsaddagi o'xshash xizmatlar bilan raqobatlasha olish qobiliyatini tavsiflaydi [1].

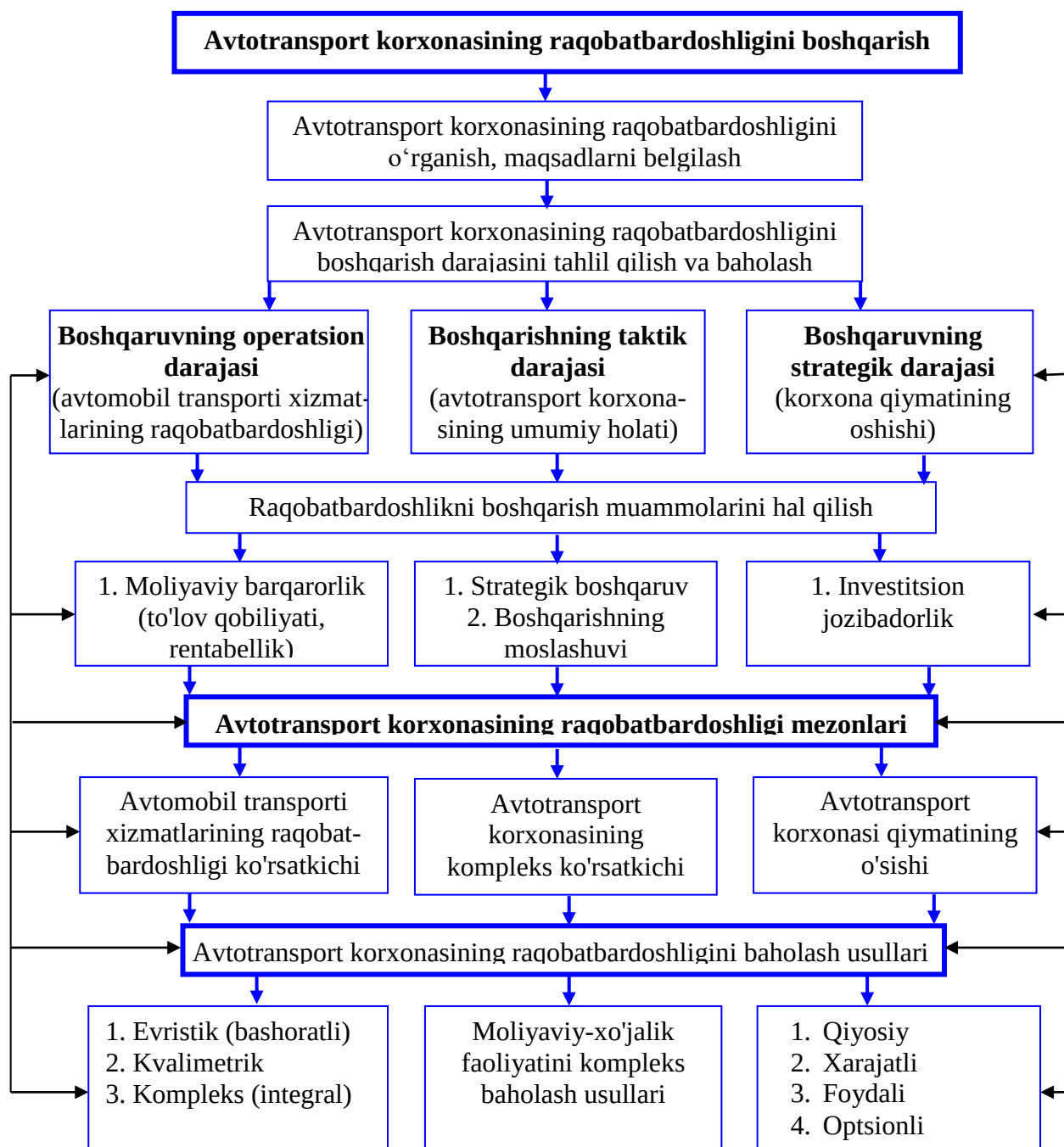
Raqobat nazariyasining rivojlanishiga ko'plab iqtisodchilar katta hissa qo'shgan. P.Xaygne fikricha [2] raqobatning asosiy maqsadi mahsulot, ishlar va xizmatlarga bo'lgan real talabni eng yuqori darajada qondirish istagi deb hisoblaydi. Boshqa bir tadqiqotchining fikricha, raqobat - bu juda ko'p sonli raqobatdosh obyektlar faoliyat yuritadigan, ammo ular mustaqil bo'lgan muhitdir [3].

Taniqli iqtisodchilar K.R.Makkonnel, S.L.Bryu, rus olimi N.A.Yankovskiylar [4;5] raqobatni tovar va xizmatlar bozoriga erkin kirishga yordam beruvchi mexanizm deb hisoblaydilar. J.Shumpeterning fikricha, raqobat, avvalo, eskining yangi bilan, yangilik bilan raqobatidir [6]. F.A.Xayek raqobat bozorda yashirin narsaning oshkora bo'lishiga yordam beradi, deb hisoblaydi [7].

Ko'pgina ilmiy soha xodimlarining ishlari transport xizmatlarining raqobatbardoshligini boshqarish muammosini hal qilishga bag'ishlangan: I.M.Aksenov, V.L.Dikan, O.N.Krivoruchko, E.N.Sich, N.V.Yakimenko, V.V.Proxorova va boshqalar. Shu bilan birga, ushbu ishlarda obyekt va boshqaruv tizimini asoslash, avtotransport xizmatlarining raqobatbardoshligini baholash va tahlil qilish usullarini takomillashtirish va boshqalar kabi masalalar yetarli darajada ko'rib chiqilmagan. Shunday qilib avtotransport xizmatlari bozoridagi raqobat avtotransport xizmatlari iste'molchilari tomonidan ularning ahamiyati, murakkabligi, qoniqishi, samaradorligi, narxi, xavfsizligi va boshqalar bo'yicha birgalikda baholanadigan xizmatlarning narxi va sifati bilan belgilanadi xulosaga kelish mumkin.

Tahlil va natijalar. Avtomobil transporti xizmatlarining raqobatbardoshligini avtomobil transporti xo'jalik yurituvchi subyekti (avtotransport korxonasi) xizmat ko'rsatuvchi ishlab

chiqaruvchining raqobatbardoshligi bilan bir butun sifatida taqqoslaylik. Avtotransport xizmatlarining raqobatbardoshligiga ta'sir qilishning uzluksiz jarayoni uchun optimal natijalarga erishish uchun raqobatbardoshlikni boshqarish san'atini egallash, avtotransport xizmatlarining raqobatbardoshligi bo'yicha tezkor faoliyat, taktika va strategiyani aniq belgilab olish kerak. Avtotransport xizmatlarining raqobatbardoshligini ta'minlash uchun avtotransport korxonasi xizmatlarning raqobatbardoshligini va avtotransport korxonasining raqobatbardoshligini boshqarishning tezkor, taktik va strategik darajalarida raqobatbardoshligini ta'minlash muammolarini hal qilishga majbur. Ushbu maqsadlar uchun biz avtotransport korxonasining raqobatbardoshligini boshqarishning kompleks sxemasini va uning raqobatbardoshligi mezonlarini ishlab chiqamiz (1-rasm). Mezon deganda biror narsani baholash, ta'riflash, tasniflash amalga oshiriladigan belgilar, o'lchovlar tushuniladi.

1-rasm. Avtotransport korxonasining raqobatbardoshligini boshqarishning kompleks sxemasi va uning raqobatbardoshligi mezonlari¹

¹ Muallif ishlanmasi

Avtotransport korxonasining raqobatbardoshligini boshqarishning operatsion darajasida biz moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarini o'z ichiga olgan avtotransport xizmatlarining raqobatbardoshligi muammolarini hal qilishni ta'minlaymiz. Avtotransport korxonasining moliyaviy barqarorligi deganda, uning o'z va qarz mablag'lari o'rtasidagi moliyaviy muvozanat shartiga muvofiq to'lov qobiliyati tushuniladi. Yaxshi moliyaviy barqarorlik bilan avtotransport korxonasi to'lovga qodir, ya'ni o'z majburiyatlarini to'lash qobiliyatiga ega.

Avtotransport xizmatlarining raqobatbardoshligini baholashning asosiy uslubi tamoyillari quyidagilardan iborat:

- avtotransport xizmatlari raqobatbardoshligining ichki va tashqi omillari majmuasining o'zaro ta'sirini baholashni o'z ichiga olgan tizimli va keng qamrovli;

- avtomobil transporti xizmatlari raqobatbardoshligi omillari o'rtasidagi bog'liqliklarning yaxlitligi, chuqurlashishi va aniqlanishini ta'minlash;

- ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, unga muvofiq

baholash tizimi o'ziga xos tarmoq xususiyatlarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlarni o'z ichiga olishi va ularning avtomobil transporti xizmatlarining raqobatbardoshligiga ta'sirini hisobga olishi kerak;

- avtotransport xizmatlari bozorining turli segmentlarining xususiyatlarini hisobga olgan holda, ma'lum bir hududda (bozor segmentida) iste'molchilarning ehtiyojlarini eng aniq aniqlash va ularni to'liq qondirish asosida;

- bozor konyunkturasining kvazibarqarorligi, bunda har bir aniq daqiqada samarali talab tuzilmasi aniq bo'ladi va avtotransport xizmatlari sifatining individual ko'rsatkichlarining ahamiyati (ahamiyati) bo'yicha iste'molchilarni segmentlarga bo'lish imkonini beradi;

- tizimga kiritilgan ko'rsatkichlar ierarxiyasi, ular umumiydan xususiycha tartiblanishi kerak;

- axborot xavfsizligi – tizim ko'rsatkichlarni o'z ichiga olishi kerak, ularning hisobi to'liq, ishonchli va o'z vaqtida olingan ma'lumotlar bilan statistik hisobot bilan ta'minlanishi mumkin;

- uzluksizlik – tizim ko'rsatkichlarining mumkin bo'lgan tuzatishlarini yoki avtomobil transporti xizmatlari yoki atrofda raqobat muhiti to'g'risida yangi ma'lumotlar paydo bo'lishi bilan qo'shimcha ko'rsatkichlarni kiritishni hisobga oladi[8].

Tarmoqni raqobatbardosh rivojlantirish maqsadida tegishli indeks va koeffitsiyentlar qiymatidan kelib chiqib, tarmoq va tarmoq bozorining raqobat muhitining joriy holatini xolis baholash muhim omil hisoblanadi. Raqobatning intensivligi va uning shakllari sanoat bozorining turiga, uning to'yinganlik darajasiga, raqobatdosh firmalarning soni va kuchiga bog'liq.

Shuni ta'kidlash kerakki, bozorning mahsulot chegaralari o'rganish obyekti - avtotransport xizmatlari iste'mol xususiyatlarining taqqoslanishi, ularni ko'rsatish bo'yicha xizmatlarning o'zaro almashinish imkoniyati va xizmatlar bozorida taklif etilayotgan raqobat tamoyillariga asoslanib belgilanishi kerak.

Ushbu muammolarni hal qilish avtotransport xizmatlariga bo'lgan talabni qondirish uchun harakatlanuvchi tarkibni ta'minlash, avtotransport xizmatlari bozorini tahlil qilish, tariflash choralari, shuningdek, avtotransport xizmatlariga bo'lgan ehtiyojni qondirish bilan bog'liq boshqa kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar orqali marketing faoliyati orqali amalga oshirilishi kerak. Avtotransport korxonasining foydasiga avtotransport xizmatlarini ko'rsatish xarajatlarini iqtisodiy tahlil qilish, tashish jarayoni xarajatlarini tahlil qilish va tariflarni qo'llash, shuningdek, yuk va yo'lovchilarni tashish uchun avtomobil transportining harakatlanuvchi tarkibidan oqilona va samarali foydalanishni tashkil etish, tashishning yuqori rentabelligini ta'minlovchi ilg'or texnologiyalardan foydalanish orqali erishiladi. Avtotransport korxonasining ishlab chiqarish darajasidagi raqobatbardoshligi mezoni avtotransport xizmatlari raqobatbardoshligining ajralmas ko'rsatkichidir.

Ko'rib chiqilayotgan omillar avtomobil transporti xizmatlarining raqobatbardoshligini ta'minlaydigan tizimdir. Turli omillarning ahamiyati avtomobil transporti xizmatlari bozori, raqobat darajasi, xizmatlarning hayot aylanishi va boshqa jihatlarga qarab farqlanadi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, avtotransport korxonasining raqobatbardoshligining taqdim etilgan omillarining o'zaro ta'sirining sinergik ta'siri mavjud. Avtotransport korxonasining raqobatbardoshligini belgilovchi omillarni aniqlash va tasniflashda muallifning yondashuvi

omillarni tahlil qilishda korxona faoliyati va raqobatchilar faoliyatidagi kuchli va zaif tomonlarni aniqlash mumkin degan gipotezaga asoslanadi. Bu, bir tomondan, raqobatning eng shiddatli shakllaridan qochishga, ikkinchidan, raqobatchilarning afzalliklari va zaif tomonlaridan foydalanishga imkon beradi. Ushbu yondashuv avtomobil transporti orqali taqdim etilayotgan xizmatlarning raqobatbardoshligini oshirish va uning muvaffaqiyatini ta'minlash, tegishli bozorda avtomobil transporti xizmatlarini ko'rsatishda uning ulushini o'zgartirishga yordam beradigan chora-tadbirlar va vositalarni ishlab chiqishga, shuningdek, avtotransport xizmatlari iste'molchilarining ehtiyojlarini qondirishga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida avtotransport xizmatlarining raqobatbardoshligini baholash va tahlil qilish metodologiyasi yanada ishlab chiqildi. Avtotransport korxonasi o'z faoliyatini mijozlarning so'rovlarini va tashishga bo'lgan samarali talab dinamikasini har tomonlama o'rganish asosida foyda olishni ta'minlaydigan transport xizmatlarini ko'rsatishni tashkil qiladi. Shunday qilib, u savdo bozorlarini zabt etish uchun marketing siyosatini olib boradi. Muayyan bozorni sotishda uning qismlari (segmentlari) o'zining ishlab chiqarish va moliyaviy imkoniyatlarini hisobga olgan holda kompaniya ehtiyojlarini qondirishni rejalashtirgan mijozlar guruhlarini tahlil qilinadi. O'z mijozlarining bozor segmentlari ko'rinishida ifodalangan ehtiyojlarini tushunish kompaniyaga eng ko'p talab qilinadigan xizmatlar ro'yxatini to'laroq aniqlash va ularni bajarish sifatini oshirish imkonini beradi. Shunday qilib, transport korxonalari, mulkchilik shaklidan qat'i nazar, transport bozorida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishlari uchun transport xizmatlarining yuqori sifat ko'rsatkichlarini, transport ishlab chiqarish samaradorligini va transport xizmatlarining tegishli raqobatbardoshligini ta'minlashlari kerak. Taqdim etilgan usullar va modellar avtomobil transporti korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha takliflar to'plamini ishlab chiqish imkonini beradi.

Фойдаланилган адабиётлар ro'yxati:

1. Муромцев Д. Ю., Муромцев Ю. Л., Тютюнник В. М., Белоусов О. А. Экономическая эффективность и конкурентоспособность: учеб. пособие. Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2007. 96 с
2. Хайгне П. Экономический образ мышления / П. Хайгне; пер. с англ. - 2-е изд. - М.: Дело, при участии Catallaxy, 1993. - 704 с.
3. Фатхутдинов Р. А. Глобальная конкурентоспособность. На стол современному руководителю. - М.: Стандарты и качество, 2013. - 464 с.
4. Макконелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконелл, С. Л. Брю / Пер. с англ. - М.: Республика, 1995. - 425 с.
5. Yankovsky N.A. Management with Enterprise at World Markets: Macro- and Microlevels. - Donetsk: Donbass National University, 2004. - 398 pp.
6. Shumpeter G. Economy Development Theory// G. Shumpeter: translation from Yerman. - M.: Progress, 1982. - 455 pp.
7. Hayek F.A. Cognition, Competition and Freedom // F.A. Hayek. - SPb.: Pnevma, 1999. - 132 pp.
8. Абалонин С.М. Конкурентоспособность транспортных услуг. М.: ИКЦ «Академкнига», 2004. 172с.

Дж.Хайдаров	J.Haydarov
Методические подходы к оценке конкурентоспособности транспортных услуг	Methodological approaches to assessing the competitiveness of transportation services
Аннотация: В данной статье исследованы развитие конкуренции на рынке автотранспортных услуг и ресурсы повышения конкурентоспособности предприятия, которые сегодня имеют практическое значение для транспортной инфраструктуры и оказания услуг. Целью статьи является изучение научных разработок по оценке конкурентоспособности транспортных услуг и определение факторов конкурентоспособности автотранспортного предприятия.	Abstract: This article examines the development of competition in the market of motor transport services and resources for increasing the competitiveness of an enterprise, which have a practical importance for transport infrastructure and the provision of services today. The article aims to study the scientific developments on the evaluation of the competitiveness of transport services and to determine the factors of the competitiveness of the motor transport enterprise.
Ключевые слова: автотранспортные услуги, качество, конкурентоспособность, критерий, рентабельность, управление, цена.	Keywords: motor transport services, quality, competitiveness, criterion, profitability, control, price.

ТУРИЗМ ВА МЕҲМОНХОНА ХЎЖАЛИГИ

Зухрали Турсуналиевич Абдулҳакимов – Наманган муҳандислик-технология
институты доценти, PhD

МАМЛАКАТ ҲУДУДЛАРИДА ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМий-НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада мамлакат ҳудудларида туризм индустриясини ривожланиши, ундаги муаммоларни аниқлаб гуруҳлаштириш ишлари амалга оширилади, туризм индустриясини ривожлантиришнинг назарий масалалари ўрганиш ва улардан фойдаланиш йўллари берилган.

Калит сўзлар: туризм, рекреация, пандемия, туризм саноати, глобал туризм, локомотив, туристик хизматлар, тармок, соҳа, хизматлар, туристик ҳудудлар.

Кириш. Кейинги йилларда жаҳон иқтисодиётидаги глобаллашув даврида рекреация ва бальнеология соҳасига алоҳида тармок сифатида эътибор қаратилмоқда. XXI асрнинг 20 йиллари бошларида бошланган COVID-19 пандемияси даврида иқтисодиёт тармоклари ичида биринчи зарбани айнан дам олиш, туризм, рекреация, бальнеология соҳалари қабул қилиб олди. Бу инқироз бутун жаҳон хўжалигига сезиларли даражада таъсир этувчи соҳалардан бирига айланди.

Шу давр оралиғида халқаро миқёсда туризм ва рекреация соҳалари жадаллик билан ривожланди. Хусусан, рекреация ва бальнеология соҳаси ҳам аста-секинлик билан ривожланиб бормоқда. Covid-19 пандемияси 2008 йилдаги молиявий инқирозга қараганда уч баробар кўпроқ иқтисодий зарбага олиб келди. Европа ва ривожланаётган бозорлар иқтисодий нуқтаи назардан қаттиқ азият чекди. АҚШда иккинчи чоракда ЯИМ 32 % га камайган бўлса-да, учинчи чоракда 30 % га ўсиши кутилмоқда, аммо тўртинчи чоракда 2,5 %га пасайиши кутилмоқда. Бутунжаҳон туризм ташкилоти (UNWTO)нинг маълумотларига кўра: «...Covid -19 пандемияси таъсирида жаҳон туризм саноатини 20 йилга ортга қайтариши мумкин. Унинг таъсирида 120 миллион иш ўрни хавф остида бўлиши ва иқтисодий йўқотишлар 2020 йилни ўзида 1 триллион доллардан ошиши кутилмоқда. “2021 йилда туризм индустрияси 4 % га ўсди, аммо пандемиядан олдинги даражадан анча пастлигича қолмоқда. Глобал туризм 2021 йилда 2020 йилга нисбатан 4 % га ўсди, яъни 2021 йилда 415 миллион туристлар бўлган бўлса, 2022 йилда 400 миллионни ташкил этган” [7]. Ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби Антониу Гутерриш фикрича, сайёҳлик соҳаси муносиб иш ўринлари, барқарор даромадлар, маданий ва табиий меросимизни ҳимоя қилишдаги ўз мавқеини тиклаши учун уни қайта қуришимиз шартлиги таъкидланди» [7].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда туризм индустрияси алоҳида локомотив бўлиб чиқиб келмоқда. Балабанов И.Т туристик индустрияни кенг тушунча сифатида қарайди ва уни транспорт турлари билан боғлаган ҳолда техник хизмат кўрсатиш, турли ихтисослашган ташкилотларни ҳам киритган аммо уларда туристик индустрия белгиси кўзга ташланмайди. Шу билан бирга у туризмни хизмат кўрсатиш қобиғини бир қисми сифатида қарайди [1]. Биржаков М.Б туристик индустрияни корхона ва ташкилотларни ўзаро боғлиқликда фаолият олиб боровчи тизим сифатида кўрган, унда туристик маҳсулотлар, хизматлар туристлар истакларига мос равишда ташкил этиладиган жараёнлар мажмуаси деб ҳисоблаган [2]. Квартальнов В.А эса туристик индустрияни барча фирма ва унинг бўлимлари томонидан тўлиқ ва тўлиқсиз туристик хизматлар кўрсатиладиган соҳа деб атади [3]. Кабушкин Н.И туристик индустрияни турли-туман хўжалик тармоклари, маданий ташкилотлар, таълим ва илм-фан, туризмни материал-техник базаси, туристик маҳсулотлар ва хизматлар

истеъмолчига тақдим этиладиган ва табиий ресурслардан самарали фойдаладиган, жамиятни моддий ва маънавий қадриятларига таянадиган тизим деб атади [4].

Тадқиқот методологияси. Олиб борилган изланишлар натижасида мамлакат ҳудудларида туризм индустриясини ривожлантириш, туризмни ривожлантириш таъсирини назарий масалаларини ўрганиш орқали тадбиркорлик фаолиятини янги босқичга ошириш бўйича ўзгаришларни назарий томонлари ўрганилган бўлиб, замонавий туризм шакллари истиқболдаги ривожланиш йўллари кўрсатиб ўтилган. Ҳамда тадқиқот ишида таққослама таҳлил, кузатув ва башоратлаш усулларида фойдаланилган ҳолда туризм индустриясини ривожлантиришдаги тадбиркорлик фаолиятига таъсири бўйича илмий ҳулосалар ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Таҳлил ва натижалар. Жаҳон иқтисодиёти бўйича олиб кўрилганда туризм, рекреация, бальнеология соҳасининг ривожланиш даражаси, соҳанинг истиқболдаги ҳолати ва ривожланиш даражасини аниқлашда, мамлакат иқтисодиётидаги ўрни, аҳамияти, соҳанинг ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бағишланган илмий тадқиқот ишларини амалга ошириш талаб этилади. Туризм халқаро муносабатларни тартибга солувчи, уларни ривожланишини таъминловчи асосий омил сифатида майдонга чиқади, XX асрда туризм замонавий инсоннинг одатий ҳаётига кириб келди. Бу эса ўз навбатида, мамлакат минтақаларининг туризм фаолиятини шакллантириш орқали минтақаларнинг туристик манзарасини шакллантириш, туризмдан фойдаланишни кўрсатувчи таъсирчан ва инновацион рекламаларни ишлаб чиқиш, туристларни юқори даражада хавфсизлигини таъминлаш ишларини ташкил этилишида соҳани ҳар томонлама давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини ишлаб чиқишни тақозо этади.

1-расм. Туризм индустриясини ривожланишидаги тўртта асосий муаммолар¹

1-расм маълумотларида эса туризм индустриясидаги асосий тўртта муаммолар тўғрисида маълумотлар тақдим этилган бўлиб, биринчидан, туристик даромадларни тўғри тақсимлаш масаласидаги тўғри ёндашув амалга ошириш зарур; иккинчидан, эса туризм ривожланиши ва ўсишидаги асосий муаммолар сифатида ялпи ички маҳсулот ва ялпи

¹ Муаллиф ишланмаси

худудий маҳсулотдаги улушини пастлиги, туризм объектларини асосий қисми яширин иқтисодиётда фаолият юритиши; учинчидан туризмни ривожланишини қўллаб-қувватлаш механизмларни таъсирчан эмаслиги, қулай ва оптимал қўллаб-қувватлаш механизмларни жорий этилмаслиги, самарадорлиги юқори туристик ҳудудларда туристик фаолиятни ташкил этмаслик, туризмни ривожлантириш дастурлари ва йўл хариталари тузишда маҳаллий хусусиятлар инобатга олинмаслиги оқибатида туризм индустрияси жадал ривожланиш палласига чиқа олмаяпти. UNWTO халқаро ташкилотни кўрсатмаларига асосан туризм индустриясини туристик фаолиятни синоними сифатида қабул қилинган [5]. У ташкилотнинг кўрсатмасига асосан туристик индустрияни қуйидаги тармоқларга ажратилган:

1-жадвал

Туристтик индустриянинг асосий тармоқлари¹

1	Биринчи тармоқ	Туристларни жойлаштириш воситалари
2	Иккинчи тармоқ	Умумий овқатланиш
3	Учинчи тармоқ	Туристларни темир йўл орқали ташиш
4	Тўртинчи тармоқ	Туристларни автомобил йўллари орқали ташиш
5	Бешинчи тармоқ	Туристларни сув йўли орқали ташиш
6	Олтинчи тармоқ	Туристларни ҳаво йўли орқали ташиш
7	Еттинчи тармоқ	Транспорт воситалари ижараси
8	Саккизинчи тармоқ	Туристтик агентликлар, тур операторлар, туристик фирма ва компаниялар
9	Тўққизинчи тармоқ	Маданий фаолият, ижодий фаолият, музей, тарихий маданий ёдгорликлар, ботаник ва зоологик қўриқхоналар
10	Ўнинчи тармоқ	Спорт ва кўнгилочар фаолият
11	Ўн биринчи тармоқ	Аниқ бир мамлакатнинг туристик маҳсулотлари акс этган туристик маҳсулотларни чакана савдоси

Туристтик индустрияни бундай тармоқларга ажратиб кўрсатиш эса ундаги хизмат кўрсатиш жараёнларини тезлаштириш, аниқликни оширишга хизмат қилади. Бунда туристик маҳсулот ва хизматлар тўғрисида аниқ маълумотга эга бўлиш, туристик маршрутлар, йўналишлар бўйича туристни олдиндан хабардор этиш имкониятларига эга бўлинади. Туристтик индустрия ибораси билан бирга туристик тармоқ ибораси ҳам қўлланилади, бу ибора кўпроқ илмий адабиётларда қўлланилади [6]. Тармоқ ибораси кўпроқ иқтисодиётни моддий ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи соҳаларига нисбатан қўлланилиб, янги маҳсулот, ишлаб чиқариш технологиялари, асосий фондлар, ишчи-ҳодимларни профессионал қатлами тушунилади. Бизнингча туристик тармоқ иборасидан кўра туристик индустрия иборасини қўллаш барча мижозлар ва туризмга қизиқувчилар учун тушунарли.

Хулоса ва таклифлар. Бу соҳани ўрганиш асосида иқтисодиётни жадал ривожлантириш бўйича глобал ва маҳаллий даражада туризмни ривожлантириш стратегиялари ишлаб чиқиш имкониятларини беради. Шу сабабли туризм соҳасини ўрганиш ва тадқиқотлар олиб борилиши бугунги куннинг долзарб масалаларидан саналади. Бу соҳаларни чуқур таҳлил қилиш мамлакат ва минтақалар иқтисодиётини ривожлантириш, аҳолини янги тадбиркорлик фаолиятига тортиш имкониятлари яратилади.

Шу билан бирга кўплаб илмий тадқиқотларни умумлаштирган ҳолда туризмни ривожлантириш бўйича илмий таклифлар ишлаб чиқилади;

Биринчидан, туристик тадбиркорлик ибораларини назарий томонлари чуқур таҳлил қилинган;

Иккинчидан, туризм индустриясини ривожлантириш ва уни минтақа, миллий иқтисодиётга таъсири назарий томондан ўрганишлар орқали муаллифлик ишланмалари ишлаб чиқилган;

¹ Муаллиф ишланмаси

Учинчидан, туризм индустриясини ривожлантиришдаги энг асосий тўртта муаммолар ажратиб олинди, алоҳида гуруҳлаштириш амалга оширилган;

Тўртинчидан, туризм индустриясини асосий тармоқлари ўрганилиб чиқилган.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, туризм индустриясини чуқур ўрганиш асосида ҳар бир ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини ошириш орқали туристик объектлар фаолиятида ижобий ўзгаришларга эришиш мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Балабанов И. Т., Балабанов А. И. Экономика туризма. М. : Финансы и статистика, 2003.
2. Биржаков М. Б. Введение в туризм. — СПб. : Издательский дом Герда, 2007.
3. Квартальнов В. А. Туризм. — М. : Финансы и статистика, 2002
4. Кабушкин Н. И. Менеджмент туризма. — Минск, Новое знание. 2002.
5. Международные рекомендации по статистике туризма ЮНВТО (МРСТ2008). Статистические документы. Серия М № 83, Мадрид, Нью-Йорк, 2008.
6. Краткий экономический словарь / Под ред. А. Н. Азриляна. — М. : Институт новой экономики, 2001.
7. <https://www.unwto.org/news/tourism-grows-4-in-2021-but-remains-far-below-pre-pandemic-levels> Жаҳон туризм ташкилотининг янги ҳисоботи. 2020 йил.

З.Абдулҳакимов	Z.Abdulkhakimov
Научно-теоретические вопросы развития туристической отрасли в регионах страны Аннотация: В данной статье рассмотрено развитие туристической отрасли в регионах страны, выявлены ее проблемы и произведена их группировка, изложены теоретические вопросы развития туристической отрасли и пути их изучения и применения. Ключевые слова: туризм, рекреация, пандемия, туристическая индустрия, глобальный туризм, локомотив, туристические услуги, сеть, индустрия, услуги, туристические направления.	Scientific and theoretical issues of tourism industry development in country regions Abstract: This article examines the development of the tourism industry in the regions of the country, identifies its problems and groups them, outlines theoretical issues of the development of the tourism industry and ways to study and apply them. Keywords: tourism, recreation, pandemic, tourism industry, global tourism, locomotive, tourist services, network, industry, services, tourist areas.

Umida Mizrobova Nosirova – PhD Student of SilkRoad International university of tourism and cultural heritage

INFORMATIVE-TECHNOLOGICAL APPROACH TO THE FORMATION OF THE INNOVATIONAL COMPLEX OF TOURISM

Abstract: The article considers the concepts of the innovation complex and the innovation complex of tourism as an economic category, considers the main aspects of the innovative techno park and its functions. The informative and technological approach to the formation of an innovative complex is considered. The advantages of introducing innovative complexes into the tourism market of Uzbekistan are also given.

Keywords: Innovation complex, information approach, destinations, research centres, travel agents, national parks.

Introduction. Innovation is intrinsically related to the activities of every economic system, regardless of its size, structure, or direction of activity, at the current stage of development. This is the case regardless of the economic system's direction of activity. The ability to talk about an objective increase in the role of creative development in the overall management system is made possible by conducting a comparative examination of the strategic objectives of various economic systems. Emergence of new products and technologies is a consequence of the discovery of new information on a massive scale in a variety of sectors, as well as the combination of these new discoveries. If an economic system of any size and type of

activity stops paying attention to innovation processes, it will sooner or later lead to a deterioration in the efficiency of its operations, if not to the cessation of its functioning as an economy system. This will occur sooner or later.

In order to define the priority directions of reforms that are aimed at further improving the well-being of the people, the transformation of the sectors of the economy, the Presidential Decree "On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026" [1] was adopted. This decree established the goal of "increasing the number of local tourists to more than 12 million and bringing the numbers of foreign tourists staying in the republic to 9 million within the framework of the implementation of the "Travel Uzbekistan" program." Additionally, the decision was made to give priority to the widespread introduction of innovations in the economy.

It has been demonstrated through experience that the continued economic progress of any state is contingent not only on the accumulation of knowledge but also on the capacity to introduce new goods, processes, services, business models, and organizational approaches.

The processes of formation and realization of the innovation capacity of the region are more dependent on the systemic interaction of a set of conditions and factors that, in turn, accelerate the innovation process. These conditions and factors include research and development as well as the mass production of the product or the application of innovative technology. It is important to note that each of these processes is more dependent on the systemic interaction.

Although innovative complexes in each country are able to fulfill a variety of roles that are based on the characteristics of the local environment, the primary difficulty that they face is the transfer of diverse technologies.

The provision of such complexes is one of the main priorities of science and technology policy in a number of countries, including those that are highly developed and those that are leading emerging countries. When the first innovative complexes were built, they were located in Silicon Valley in the early 1960s. Today, Silicon Valley is rated third in the number of innovation complexes, behind only New York and Washington. At first, these complexes were responsible for two different functions:

To begin, there is the establishment of a modest economic enterprise.

On the basis of technological supplies, the second objective is to fulfill the requirements of the majority of the people.

Within the context of the current knowledge-based economy, one of the distinguishing characteristics is the integration of research and production. [2]

As a consequence of this, particular territorial forms came into being. These formations, in their collective form, might be referred to as inventive complexes or so-called techno parks. The fundamental objective of such complexes is to reduce the cycle while simultaneously stimulating the commercialization of scientific advancements in a fruitful manner. In turn, the innovative complex of tourism is a collection of innovations that have been brought into the tourism system. These innovations are essential to the goals that have been established and improve the efficiency of the activities that are carried out. [4]:

The adaptation of the management system of tourism organizations to the rapid and accurate determination of directions to boost competitiveness in response to changes in the competitive environment is one of the tasks that must be completed in order to establish an innovative complex in the tourism industry.

According to the article that D.A. Rubvalter wrote on the subject of "scientific and innovative system in the management of innovative development," there are five interactive modules that make up the elemental structure of the national scientific and innovative complex. These modules are the market of innovation, companies, intermediaries, environment that generates ideas, and infrastructure. [5]

In his book titled "Innovations in Tourism," Novikov V.S. identifies three primary responsibilities that the state must fulfill in order to make innovative tourism operations possible: [6]

1. the formulation of policies in the tourism industry and their subsequent development
2. the establishment of conditions that are favorable for tourism
3. the encouragement of creativity and collaboration, as well as the development of an

appealing image of the nation, in order to promote tourism and marketing.

Methodology. Within the scope of this article, the following methodologies have been utilized:

- **Abstraction** refers to the act of diverting attention away from certain characteristics of the things being studied, while simultaneously emphasizing the characteristics that are being investigated in this particular study.

- An example of **induction** is the process of reasoning from "private" to "general" inferences. One can draw a conclusion from the data to a broad theory.

- **The deductive** approach is a process that involves achieving the conclusion by reasoning from the general to the private level. To put it another way, one can acquire new information regarding the topic by examining the characteristics of the objects that belong to this class.

- **Ascension from the abstract to the concrete** is a broad form of the flow of scientific knowledge, which is governed by the law of reflection of reality in mind. It would appear that the process of cognition can be broken down into two stages that are reasonably independent of one another, this method suggests.

Analyses and Results. The cluster approach, which is already being utilized in important sectors of the Uzbek economy, is being applied in the tourism industry. This approach involves the concentration on a limited territory of businesses and organizations that are engaged in the development, production, promotion, and sale of tourist products, as well as activities related to tourism and recreational services.

Within the framework of the formation of innovative tourism clusters on the basis of scientifically based solutions, as well as using public-private partnership mechanisms, the necessary and sufficient conditions should be created for the early development of tourism infrastructure and the scope of associated services. It is recommended that the successful technologies that have been implemented in a number of pilot innovation clusters be extended to all of the locations of the country that have the potential to attract domestic and international tourists. This will provide a faster return on investment for both public and commercial entities.

Together with the development of tourism infrastructure, the enhancement of the training system, and the implementation of a policy that is both balanced and effective in terms of advertising, the cluster approach will make it possible to intensify the activities of regional enterprises that are engaged in a variety of economic activities. This will allow them to meet the growing demand for high-quality tourist services while simultaneously increasing the number of tourists who visit the region.

The overall effectiveness of the project in terms of tourism development is deemed to be low, and the identified clusters continue to be preserved to a greater extent primarily on maps and schematics. This is the case despite the fact that the project makes use of a cluster strategy and a public-private partnership. Due to the fact that the technology and technology of tourist services are still, if not outdated, then traditional, this complex cannot be considered to be entirely new.

On the one hand, tourist techno parks that are situated in areas with a distinct natural climate are not able to provide a serious threat to the ecosystems of those areas. On the other hand, the experience of technology parks in Japan, China, India, and a number of regions in Russia demonstrates that it is in these parks that a significant proportion of innovative technology and technologies are created today. This allows for the regions to be truly modernized, and as a result, these parks become the foundation for the innovative development of these regions. It is possible to draw the conclusion that the tourist and recreational parks of Canada, the United States of America, Europe, South-East Asia, and Arab States are, by their very nature, mono-profile, with one or two avenues of tourism growth [7]. This conclusion may be reached by conducting a study of the activities that exist inside these parks.

On the one hand, these are national parks, where ecological, ethno-cultural, recreational or extreme tourism is developed. Amusement parks, on the other hand, are examples of this. In the form of an association of scientific organizations, design and development offices, educational institutions, manufacturing businesses, and their subdivisions, an industrial park is a new type of territorial integration of science, education, and industry. This association is a form of industrial park. [8]

The establishment of the Technopark is intended to hasten the development and application of scientific, technical, and technological accomplishments by concentrating highly trained professionals, making use of production, experimental, and information bases that are equipped with the necessary resources, and utilizing the information base.

When it comes to the implementation of tourism Technoparks projects, it is immediately apparent that the utilization of the fundamental principles of the Technopark is advantageous. When a significant number of businesses that are working toward the same goal are located in close proximity to one another, it has the potential to generate a synergistic impact in the technology park. This is because there is the possibility of a continuous flow of new knowledge, helpful innovations, and personnel.

An additional advantage is that this is convenient for investors, who, under these circumstances, will have a simpler time navigating the search for the project that is of interest to them. There are additional benefits associated with the technology park, one of which is that any inventive company will have access to all of the relevant consulting firms. In order to address the issue of a lack of technology and information accessibility, the establishment of centers for the collective use of equipment and information bases will be of great assistance. The resident participants of the park will also have the opportunity to collaborate on the creation of new projects and to discuss the directions in which developments should be carried out as a result of the unified concept and the interaction of organizations. Regional technology parks offer a number of benefits, one of the most significant of which is the opportunity to get specific preferences from local authorities for entrepreneurial endeavors. The establishment of technology parks of this kind necessitates the establishment of a system of interaction between the establishments of science and education, the infrastructure of the technology park, and the businesses that are associated with the tourism and leisure profile. Techno parks are typically established at higher educational institutions, research institutes located on local territory, or by combining groupings of single-professional enterprises or companies that are conducting their activities in neighboring areas of science and technology inside a common infrastructure.

According to the information presented above, one of its distinctive characteristics is that it is multidisciplinary. This technological park has the potential to be a synthesis of various different directions that the tourist sector is heading in, generating a set number of "thematic" aspects or growth points of creative ideas. The core of each component of the cluster may pertain to a particular direction of tourism and recreational activities. These may include, but are not limited to, health and recreation, extreme tourism, ecotourism, ethnic tourism, and other similar directions.

It is possible to construct the implementation of this program on the basis of a flexible system that allows universities and university science to participate in the operation of the technological park. In addition to research centers and laboratories that are permanently located, the Techno Park can also serve as a foundation for the education of professionals who specialize in tourism and other tourism-related fields. In addition to the primary activities, technical experts from the university have the opportunity to take part in the management system of the technological park. Additionally, participating businesses have the opportunity to be involved in the training and counseling of students. Furthermore, students from a variety of colleges have the opportunity to participate in the work of the Technopark as a low-cost service staff at the time that they are completing a variety of internships and practices, as well as to take part in scientific research, as well as to write specialized projects and works. This kind of collaboration not only offers scientific and practical benefits for both parties, but it also has positive economic implications.

Scientific researchers will "generate" new and inventive advancements in the field of environmental management while they are working in the Technopark. To cover the commercial void left by the project, tourism services will be provided. It is feasible to construct cafes and independent amusement facilities within the buffer zones. Additionally, ethnic parks, scientific and educational centers, and a conference room will be situated on the main area. It is also vital to build a cluster for the manufacturing of items for tourism, which is something that needs to be done simultaneously.

It is essential to emphasize that one of the primary responsibilities of the leadership of the

country is to work toward the growth of the tourism industry.

The multiplier of visitor revenue in tourist profile techno parks appears to have the potential to reach levels between 2.5 and 3. Furthermore, the establishment of such technology parks would make a contribution to the enhancement of the employment rate of the overall population in the region that is being considered. In order to successfully implement the program for the establishment of technological parks, the primary requirement from a business perspective is to make investments in tourism clusters.

The management of innovation needs to be developed in such a way as to guarantee the process of adaptation and on a constant basis in order to generate conditions that are conducive to the efficient development of the tourism system. mainly due to the fact that in the absence of a focused and consistent work, after accomplishments in innovative activity in the market have been achieved, such success would, after some time has passed, be nullified by the reaction of competitors.

The potential consumer of the tourist product makes a thorough selection of the site to rest, doing an analysis of the information and paying close attention to the comparison of pricing for the proposed touristic product. This is done in the context of economic tensions and a loss in spending power.

The Internet is not only an environment in which the process of demand formation takes place, but also a digital functional environment, providing destinations and tourism entities with specialized platforms and modern means of direct influence on potential buyers and intermediaries in order to generate tourist flows and increase sales. [9].

It is vital to concentrate on the following four primary aspects of promotion while thinking about the process of advertising tourist products and services for travel, as well as the promotion of tourist destinations:

Direct sales, advertising, promotion of sales, and public relations (PR) are all examples of marketing strategies. The information support system for the promotion of a tourist destination is primarily concerned with marketing promotion and public relations. However, at the same time, it is able to provide opportunities for advertising and can be integrated with the direct sales systems of market participants. This is made possible by the development of digital technologies and tools for integrating systems.

It is essential to recognize that competition among tourist destinations, types of tourism, and market participants exists throughout the entirety of the process of organizing a tourist trip. This includes the planning of the trip and the determination of the type of tourism, the search for and selection of an appealing destination, the search for and selection of an appropriate tour, or the self-design of a tourist journey from individual services with the assistance of digital technologies. The acquisition of expertise, knowledge of markets, and knowledge of destinations is the most important competitive advantage in the modern tourist industry, which operates under conditions of the availability of information and digital services.

At the same time, the digital toolbox makes it possible for travel agents and tour operators to engage effectively with customers, which in turn makes travel services more accessible, affordable, and convenient for consumers to purchase and use. Effective digital solutions that can provide data collection and analysis, unrestricted access for consumers to information about tourist products and reservations, including on mobile devices, promotion and advertising for targeted consumers, as well as demand-building for a tourist product, can create competitive advantages for participants in the tourism market and provide them with a high level of sales. These solutions can also provide a high level of sales. The tools, which are specific technical solutions that are fitted to the field of tourism and hospitality and are able to produce competitive advantages, are the first things that come into play in the present conditions that are causing the establishment of the digital economy.

An up-to-date information about the destination, tourist product, services, and logistics that is easily accessible, easily understandable, and well-structured is the most important competitive advantage in the context of the digital economy. This is true both at the level of individual market participants and at the level of tourist destinations. Important is the integration of information systems and content with services such as maps, timetables, the purchase of

transportation, and the ordering of services. This integration presents unique needs for the design of modern information support systems for tourism in a destination. [10].

There is a reality that is nearly impossible to argue against, and that is the fact that the circumstances of the game in the tourism sector are changing as time goes on and as information technologies continue to advance. Alterations are being made to both the structure of the economy itself and the rules that govern enterprise. For the Uzbek model of the tourism industry, there are completely new concepts and professions, such as the brand manager, the analyst of BIG-DATA in tourism, the specialist in predictive analytics (Data Science), the immersive designer, and so on.

The results and recommendations are as follows: Given all of the information presented above, it is possible to draw the following conclusion: Innovation complexes have the potential to become one of the most successful mechanisms of long-established and essential socio-economic transitions. Subject to the state's targeted support for their activities, they are able to accelerate the resolution of such pressing issues as:

- reduction of the gap between the tourism sector between Uzbekistan and other Western countries in terms of the level of information and technical development;
- increase in the Uzbek tourism market of the share of modern information and technology base;
- release of competitive tourism products on the basis of new technologies;
- formation of innovative entrepreneurship;
- development of tourism infrastructure and many others.

Literature.

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan of January 28, 2022 “On the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026” No. UP-60 // www.lex.uz
2. G. Hammamov, O. Astankulov, A. Matchanov. Innovation Management // Tashkent. 2019.
3. Fedorchenko A.V. Scientific and technological complex. Israel. // Scientific economics industry. 21st century. 2006. No. 3-4.
4. Medvedev E.A. Innovative concept of tourism. dis. work. Moscow 2002.
5. D.A. Rubvalter. Scientific and innovative complex in the management system of innovation development. Dis.work. Moscow 2020.
6. Novikov V.S "Innovations in Tourism" -M.: IC "Academy", 2007. - 208.
7. Nikonova A.A. Systemic foundations of innovation strategy (on the example of transition to new energy in Japan) // Economic analysis: Theory and practice. 13 (316) – 2013.
8. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/>
9. Manbetova Y.E. Impact of innovations on economic efficiency of production: in the compilation: Innovative ideas of young researchers for the agro-industrial complex of Russia, 2018. 90-91 p.
10. R.R.Gareev. Innovation in the hotel business. Moscow.2019. 35-37 p.

U. Nosirova	У.Носирова
Turizmning innovatsion kompleksini shakllantirishga axborot-texnologik yondashuv	Информационно-технологический подход к формированию инновационного комплекса туризма
Annotatsiya: maqolada innovatsion kompleks va turizmning innovatsion kompleksi tushunchalari iqtisodiy kategoriya sifatida ko‘rib chiqilgan holda, innovatsion texnoparkning asosiy jihatlari va uning funktsiyalari ham qarab chiqilgan. Innovatsion kompleksni shakllantirishga axborot-texnologik yondashuvi va shuningdek, O‘zbekiston turizm bozoriga innovatsion komplekslarni joriy etishning ijobiy tomonlari ham ko‘rib chiqilgan. Kalit so‘zlar: innovatsion kompleks, axborot yondashuvi, yo‘nalishlar, ilmiy markazlar, sayyohlik agentliklari, milliy bog‘lar.	Аннотация: В статье рассмотрены понятия инновационного комплекса и инновационного комплекса туризма как экономической категории, рассмотрены основные аспекты инновационного технопарка и его функций. Рассмотрен информативно-технологический подход к формированию инновационного комплекса. Также даны плюсы внедрения инновационных комплексов в туристический рынок Узбекистана. Ключевые слова: инновационный комплекс, информационный подход, дестинации, научные центры, турагенты, национальные парки.

Ботир Рахматуллаевич Пардаев – “Ипак йўли” туризм ва маданий мерос халқаро университети мустақил тадқиқотчиси

МАМЛАКАТИМИЗДА ТУРИЗМ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШГА ҚАРАТИЛГАН МЕЪЁРИЙ ҲУЖЖАТЛАР ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИАТЛАРИ

Аннотация: мақолада мамлакатимизда туризм хавфсизлигини таъминлашга қаратилган меъёрий ҳужжатлар ва улардан фойдаланиш имкониятлари қараб чиқилган. Унда хавфсиз туризмни таъминлаш учун туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлиги кафолатларига ва хавфсизликни таъминлашнинг бир қанча йўналишларига изоҳ берилган.

Калит сўзлар: “Туризм тўғрисида”ги Қонун, хавфсиз туризм, шахсий хавфсизлик, фавқулодда ҳодиса, суғурта.

Кириш. Инсон иштирок этадиган ҳар қандай соҳани ривожлантириш учун биринчи галда кафолатланган хавфсизлик масаласи таъминланган бўлиши лозим. Чунки сайёҳлар мамлакатимизга келиши учун энг аввало, ушбу соҳанинг хавфсизлиги қай даражада таъминланганлигига эътиборни қаратади. Бироқ, у тегишли қонунлар ва қонуности меъёрий ҳужжатлар билан таъминланган бўлиши лозим.

Мамлакатимизда бу борада сезиларли ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги Қонуни 2019 йил 18 июлда имзоланди ва шу йилнинг 20 октябридан бошлаб кучга кирди. Мазкур Қонуннинг 9-боби “Хавфсиз туризмни таъминлаш”, деб номланади. У ўз ичига 4 та моддани қамраб олади. Булардан “35-модда. Туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлиги кафолатлари”га бағишланган. Навбатдаги “36-модда. Туроператорлар ва турагентлар томонидан туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлигини таъминлашга доир чора-тадбирлар”, деб номланади. Қонуннинг наватдаги 37-моддаси “Туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлигини таъминлаш бўйича ихтисослаштирилган, қутқарув ва шошилинч хизматлар”га бағишланган. 38-модда “Туризм соҳасида суғурта қилиш” масалаларига бағишланган.

Қайд этиш жоизки, мамлакатимизда туризмга эътибор фақат 2019 йилга келиб қаратилибди, деган хулосага келинмаслик керак. Ушбу масалага олдиндан катта эътибор қаратилиб келинмоқда эди. Биринчи “Туризм тўғрисида”ги Қонун 1999 йилда қабул қилинган эди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1999 йил 20 августда қабул қилинган «Туризм тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга киритиш ҳақида»ги 831-И-сонли Қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, № 9, 228-модда) ҳам қабул қилиниб, у ишлаётган эди. Аммо туризм соҳасида катта ўзгаришлар юз берганлиги туфайли мазкур соҳага оид янги қонун қабул қилинди ва олдингиси шу қонун билан бекор қилинди. Кўриниб турибдики, туризмда хавфсизлик масаласи соҳада муҳим бўлган энг долзарб масалалардан бири экан. Шу туфайли ушбу мавзуда тадқиқот олиб бориш долзарб масаланинг ечимини ҳал қилишга хизмат қилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мазкур мавзу билан туризмда туристлар ва туроператорлар хавфсизлигини таъминлаш масаласига бир қанча олимларимиз асарларида эътибор қаратилган. Булар жумласига И.С.Тухлиев, Н.Тухлиев, Қ.Х.Абдурахманов, М.М.Муҳаммедов, И.Т.Абдукаримов, М.Қ.Пардаев, К.Б.Уразов, С.Н.Тошназаров, Б.А.Абдукаримов, А.Эштаев, Д.Х.Асланова, М.Т.Алимова, Р.Ҳайтбаев, Х.М.Маматкулов, У.Матякубов, О.Х.Ҳамидов, А.Н.Норчаев, М.Т.Алиева, Б.Ш.Сафаров, Қ.Ж.Мирзаев, М.Р.Усмонов, Д.К.Усманова, Ф.К.Камилова кабиларни¹ киритиш мумкин.

¹ Тухлиев Н.Т., Абдуллаева Т. Менежмент и организация бизнеса в Республике Узбекистана. - Т: ГНИ «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2006. – 368 с. Абдурахманов К.Х. Менежмент туризма: учебное пособие. – Т.: Филиал ФГБОУ ВПО “РЭУ им. Г.В.Плеханова” в г. Ташкенте, 2013. – 248 б., Норчаев.А.Н. “Халқаро туризмни ривожлантиришнинг иқтисодий ўсишга таъсири”. Иқтисодфан. номзодидис. афтореферати.-Т.: ТДИУ, 2004 й. - 25 б., Тураев Б.Х. Теоретико –

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида туристик хизматларни кўрсатувчи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ва уларни такомиллаштиришда қўлланиладиган меъёрий ҳужжатларнинг асосий йўналишларини ёритишда макон ва замон, мантикий ва қиёсий таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Юкорида зикр этилган янги Қонуннинг 35-моддасида “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлиги давлат томонидан кафолатланади”, дейилган. Ушбу модданинг ўзи ҳам туристларда хавфсизлигининг таъминланиши бўйича катта ишонч туғдиради. Ушбу қонун ҳам замон талабидан келиб чиқиб, тизимли равишда такомиллашиб бормоқда ва шу билан бирга бир қанча қонуности ҳужжатлари ҳам қабул қилинмоқда. Хусусан, дунёга хавф-хатар солган пандемия шароитида мазкур соҳа бўйича ҳам тегишли чораларни кўриш лозим бўлди ва 2020 йил 19 июнда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Туризм соҳасини санитария-эпидемиологик хавфсизликнинг кучайтирилган режими талабларига қатъий риоя қилган ҳолда ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ПҚ-4755-сон Қарори қабул қилинди.

Бугунги кунда “Хавфсизликни таъминлаш чора-тадбирлари туристлар ва экскурсантларнинг шахсий хавфсизлиги, уларнинг мол-мулки бут сақланиши, атроф-табiiй муҳитга, жамиятнинг моддий ҳамда маънавий қадриятларига, давлат хавфсизлигига зарар етказилишининг олдини олиш таъминланишини назарда тутати”ган Ўзбекистон Республикасининг 2023 йил 28 ноябрдаги ЎРҚ-880-сонли Қонуни¹ билан ўзгартиришлар киритилди.

Туристлар ва экскурсантларнинг шахсий хавфсизликни таъминлаш билан биргаликда “уларнинг мол-мулки бут сақланиши, атроф-табiiй муҳитга, жамиятнинг моддий ҳамда маънавий қадриятларига, давлат хавфсизлигига зарар етказилишининг олдини олиш таъминланишини назарда тутати”². Туристлар асосан мамлакатимизнинг турли ҳудудларида сайр қилишади. Буларни иноватга олиб маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳам диққат-эътиборида бўлади. Ҳозирги кунда вилоят ҳокимларининг туризм соҳасига масъул ҳоким ўринбосарлари ҳам фаолият кўрсатмоқда. Ҳудудларда барча туристик йўналишлар бўйича туристлар ва экскурсантларнинг ҳимоя қилинишини ва хавфсизлигини таъминлаш бўйича ҳокимият раҳбарлигида соҳа вакиллари билан бирга ҳудудий дастурлар ишлаб чиқилган ҳамда уларнинг бажарилишини ташкил этиш ва назорат қилиш масалалари билан ҳам шуғулланмоқда.

Туризм соҳасида турли вазиятлар бўлиши мумкин. Шу туфайли мазкур соҳада

методологические основы развития туризма. -Т.: изд. «Фан», 2008. —166 с., Пардаев М.Қ., Атабаев Р. Туристический ресурсларни таҳлил қилиш ва баҳолаш. Маъруза курси. – Самарқанд, СамИСИ - 2006., Ғ.Ҳ.Қудратов, Қ.Ж.Мирзаев Аграр соҳадаги иқтисодий муносабатлар ва агросервис хизматларини ривожлантириш йўналишлари-Т.: “Молия-иқтисод” нашриёти, 2010-186 б., Тухлиев И.С. вабошқалар. Туризм асослари: Ўқувқўлланма –Самарқанд, СамИСИ, 2010- 247 б., Мухаммедов М.М., Раҳматов Ф. Туризм соҳасида бозор муносабатларининг шаклланиши ва унинг тармоқ самарадорлиги кўрсаткичларига таъсири. //Сервис ва туризм: Бошқариш ва ривожлантириш муаммолари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Самарқанд, 2007, 4-7 сентябр., Маматкулов Х.М. Хизмат кўрсатиш соҳасида оид атамалар ва иборалар лугати. – Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ” нашриёти, 2010. – 398 бет., Ҳамидов О.Ҳ. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришни бошқариш механизмини такомиллаштириш. Докторлик диссертацияси автореферати. 08.00.05. – Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиёти. Самарқанд, СамИСИ, 2017. – 68 б., Алимова М.Т. Ҳудудий туризм бозорининг ривожланиш хусусиятлари ва тенденциялари (Самарқанд вилояти мисолида). Докторлик диссертацияси автореферати. 08.00.05. – Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиёти. Самарқанд, СамИСИ, 2017. – 96 б., Алиева М.Т. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида туризм хизматлари соҳасини бошқаришнинг иқтисодий жиҳатлари. Монография. – Т.: “Фан” нашриёти, 2013. – 240 бет., Сафаров Б.Ш. Миллий туристик хизматлар бозорини инновацион ривожлантиришнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Докторлик диссертацияси автореферати. 08.00.05. – Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиёти. Самарқанд, СамИСИ, 2016. – 96 б., Усмонов М.Р.Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг минтақавий хусусиятлари (Самарқанд вилояти мисолида). География фан. номзодидис. афтореферати. – Т.: ЎЗМУ, 2003. – 25 б., Усмонова Д.К. Особенности формирования туристского продукта и перспективные направления его развития. Иқтисодфан. номзодидис. афтореферати. – Самарқанд, СамИСИ, 2009. - 25 б., Турдалиев Б.М., Нуржоув Л.М. Туризмда хавфсизликни таъминлашга оид атамаларнинг инглиз ва ўзбек тилларидаги хусусиятлари. // C:\Users\User\Downloads\turizmda-havfsizlikni-taminlashga-oid-atamalarining-ingliz-va-zbek-tillaridagi-ususiyatlari.pdf.

¹ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.11.2023 й., 03/23/880/0905-сон).

² Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги Қонуни 2019 йил 18 июлда имзоланган қонуни // <https://lex.uz/docs/4428097#4429416>.

хўжалик юритувчи субъектлар туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлигини таъминлаш борасида тегишли малака ва тажрибага эга бўлиши лозим. Чунки, табиий офатлар чоғида туристлар жароҳатланиши, турли касалликка чалиниши ҳам мумкин. Бундай ва бошқа шунга ўхшаш ҳолларда тиббий ёки бошқа зарур ёрдамларни кўрсатиш бўйича чоратадбирлар ишлаб чиққан бўлиши, буларни ҳаётда қўллаш бўйича ҳам тегишли тренинглар ўтказилиб, амалий тажрибаларга ҳам эга бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 18 июлда қабул қилинган «Туризм тўғрисида»ги Қонунида қайд этилишича: “Ваколатли давлат органи туроператорларни, турагентларни, туристлар ва экскурсантларни вақтинча бўлиш мамлакатадаги (жойидаги) туристлар ҳамда экскурсантларнинг хавфсизлигига нисбатан таҳдид тўғрисида хабардор қилади, шунингдек хавфсизликка нисбатан таҳдид мавжуд бўлганлиги сабабли бориб кўриш учун тавсия этилмайдиган мамлакатлар (жойлар) рўйхатини оммавий ахборот воситаларига, шу жумладан ўзининг расмий веб-сайтига жойлаштиради”¹.

Қонун билан белгиланган муҳим масалалардан бири оммавий ахборот воситаларига кенг ваколатлар берилганлигидир. Бордию давлат органи томонидан ва мос равишда уларга нисбатан туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлигига нисбатан таҳдид сезилиб қолса бу ҳақидаги ахборотни эълон қилиш имкониятини дарҳол ва бепул тақдим этиш лозимлиги қайд этилган. Шу йўл билан кенг қўламли огоҳлантириш рўй беради ва ҳар бир турист ва туристик ташкилотлар эҳтиёт чораларини кўради.

Ҳозирги иқтисодий-ижтимоий муносабатларнинг глобаллашган шароитида туристлар ва экскурсантлар юқумли касалликларни орттириб олиш хавфидан ҳам холи эмас. Агар ушбу ҳолат сезиладиган, юқори даражадаги хавфга учраши мумкинлиги аниқланса, бунда ҳам тегишли чоралар кўрилиши лозим бўлади. Хавф пайдо бўлган мамлакатга ёки жойига вақтинча боришни тўхтатиш ёки саёҳатни амалга ошириш бошлангунига қадар халқаро тиббий талабларга мувофиқ профилактикадан ўтиши (жумладан, эмлаш кабилар) шарт, қилиб белгиланган.

Саёҳат пайтида туристларнинг ва экскурсантларнинг гуруҳларини кузатиб боровчи шахсларга ҳам тегишли масъулият юклатилган. Улар туристларга биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш учун дастурий асосда минимал тиббий тайёргарликка эга бўлиши керак. Бунда тегишли тиббий буюмларга ҳамда дори қутичасига ҳам эга бўлиши назарда тутилган. Булардан ташқари туристларнинг сафарда хавф-хатардан холи бўлишлигини таъминлаш учун сайр қиладиган жойларни, экскурсия йўлларини, спорт мусобақалари ўтказиладиган жойларни, уларга борадиган кўчаларнинг ҳам ободлиги билан бирга хавфсизлигини таъминлаш, бу ерларда ҳам тегишли таассуротларга эга бўлиш учун шарт-шароитларни яратиш ҳам мақсадга мувофиқ.

Туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлигини таъминлашда асосий ролни туроператорлар ва турагентлар томонидан амалга оширилиши лозим. Бу қонун билан ҳам қайд этилган. Чунки улар мазкур ҳудуднинг шароитини яхши билади ва ҳамиша улардаги ўзгаришлардан хабардор. Шу туфайли ушбу субъектлар туристлар хавфсизлигини таъминлашга доир чора-тадбирларни ишлаб чиқиб, унинг назоратини тизимли равишда амалга ошириб боришлари шарт. Туроператорлар туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бир қанча тадбирларни амалга оширишлари мақсадга мувофиқ.

Биринчидан, мустақил туризмни амалга оширувчи туристлар ва экскурсантлар мурожаат қилган тақдирда, туристлар ва экскурсантларни йўналишнинг хусусияти ҳамда уларнинг ўз хатти-ҳаракатига боғлиқ ҳолда юзага келиши мумкин бўлган хавф манбалари ҳақида хабардор қилиши лозим бўлади.

Иккинчидан, бордию туристлар ва экскурсантларни жароҳатланиш юз берадиган бўлса, бундай шароитда мазкур ҳудудда бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш ва улардан ҳимояланиш усуллари билан туристларни тўлиқ таништириши ҳам лозим бўлади.

¹ Ўша жойда 35-моддаси.

Учинчидан, барча йўналишлар бўйича хавфсизлик техникасидан фойдаланиш юзасидан туристлар ва экскурсантларга йўл-йўриқ кўрсатиш ҳам муҳим ҳисобланади. Агар туристлар ва экскурсантлар фалокатга учраган тақдирда тезкор ёрдам кўрсатиши чоралари ҳам кўрсатилган бўлиши лозим.

Тўртинчидан, туризмнинг бошқа махсус турларини, хусусан тоғ, трек, чанғи, велосипед, мотоцикл, ғор туризми (табiiй ер ости йўлаклари — ғорларга саёҳатлар) кабиларни ташкил этиш ва амалга оширишдаги хавфсизликнинг алоҳида талабларини ишлаб чиқиши ва амалга ошириши чоралари ҳам кўрилган бўлиши лозим.

Бешинчидан, саёҳат вақтида туристлар, экскурсантлар билан содир бўлган турли фавқулодда ҳодисалар тўғрисида ваколатли давлат органини, маҳаллий давлат ҳокимияти органларини ва манфаатдор шахсларни дарҳол хабардор қилиши лозим. Агар туристлар ва экскурсантлар саёҳатдан қайтиб келмаган тақдирда ҳам юқоридаги ваколатли ташкилотларга тезкорлик билан хабар бериш ҳам уларнинг зиммасида эканлигини бир лаҳза ҳам унутмаслиги даркор.

Олтинчидан, мутасадди шахслар туристлар ва экскурсантларга саёҳатларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида, уларнинг шахсий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган огоҳлантирувчи чора-тадбирларни амалга ошириши мақсадга мувофиқ. Шунингдек саёҳат қилиш чоғида улар дуч келиши мумкин бўлган хавф-хатарлар ҳақида ҳам тўлиқ маълумотлар тақдим этиши мақсадга мувофиқ. Шу йўл билан барча иштирокчилар маълум даражада эҳтиёт чораларини кўришга ҳаракат қилишади.

Еттинчидан, туризмнинг алоҳида йўналиши бўлган тоғли ҳудудда тоғ, трек, чанғи, велосипед, мотоцикл ва ғор туризми турларини ташкил этиш ва амалга оширишда мазкур ҳудуднинг барча шароитларини яхши биладиган йўриқчи-йўл бошловчилар хизматларидан фойдаланишини ҳам йўлга қўйиш қонун талабларига биноан ҳам шарт қилиб белгиланган. Тоғ туризмнинг яна бир йўналиши отда сайр қилиш билан боғлиқ. Ушбу туризмнинг ҳам ўзига хос хусусиятлари билан туристларни тўлиқ таништириш мақсадга мувофиқ.

Саккизинчидан, саёҳатларни амалга оширишда туристлар ва экскурсантлар ҳаракатланишининг фаол шаклларида фойдаланган ҳолда ташкил этиш ҳам асосий йўналишлардан бири сифатида амалга оширилмоқда. Ушбу тезкорликка ихтисослашган туроператорлар туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлигини таъминлаш, экстремал вазиятларда уларга ёрдам кўрсатиш ва уларни ҳимоя қилиш мақсадида қидирув-қутқарув хизматлари, шошилишч оператив хизматлар ҳамда бошқа қутқарув хизматлари билан хизмат кўрсатилиши учун шартномалар тузиб ишлашлари ҳам кўзда тутилган. Чунки бундай хизматлар алоҳида бўлиб, мустақил фаолият кўрсатадиган субъектларга киради.

Тўккизинчидан, туристик фаолият субъектлари туристларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида туристларга жароҳатланиш ва бахтсиз ҳодисалардан сақланиши бўйича тегишли чораларни кўриш йўллари кўрсатиш билан бирга, уларнинг олдини олиш усулларини ўргатишлари, бирламчи тиббий ёрдам кўрсатиш юзасидан йўл-йўриқ беришлари ҳам кўзда тутилган.

Ўнинчидан, туризмнинг алоҳида турлари бўлган автомобиль, тоғ, чанғи, велосипед, сув, мотоцикл, пиёда сафар, ғор туризми ва туризмнинг бошқа махсус турларини ташкил этиш ва ўтказишда хавфсизликнинг алоҳида талаблари ишлаб чиқилган. Саёҳат жараёнида ушбу масалага ҳам алоҳида аҳамият берилиши ва уни ҳам тегишли тартибда амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

Бугунги кунда туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлигини таъминлаш бўйича ихтисослаштирилган, қутқарув ва шошилишч хизматлар ҳам ташкил қилинган. Эндиликда мамлакатимиз ҳудудида фалокатга учраган туристлар ва экскурсантларга зарур ёрдам кўрсатиш ихтисослаштирилган хизматлар томонидан амалга оширилиши кўзда тутилган. Шунингдек, қидирув-қутқарув хизматлари, шошилишч оператив хизматлар ва бошқа қутқарув хизматлари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари масъуллигида соғлиқни сақлаш, алоқа, ички ишлар органлари, давлат ўрмон хўжалиги, гидрометеорология, фуқаро авиацияси, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ва бошқа манфаатдор ташки-

лотлар билан ҳамкорликда амалга оширилади.

Мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларидан бири бизда хавфсиз туризмни таъминлаш бўйича алоҳида хизматларнинг ташкил қилинганлиги бўлди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 13 августдаги 669-сон «Ички ишлар органларининг хавфсиз туризмни таъминлаш бўлинмалари томонидан шартнома асосида пулли хизматлар кўрсатиш тартибини белгилаш тўғрисида»ги Қарори қабул қилинган Ушбу хизмат мамлакатимизда, айниқса туристлар гавжум жойларда самарали амалга оширилмоқда..

Мамлакатимизда амалдаги «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Қонун туризм соҳасини суғурта қилишда ҳам қўлланилмоқда. Албатта туристлар ва экскурсантларни суғурта қилиш ихтиёрийдир. Бироқ туристлар ва экскурсантлар томонидан бундай фаолиятни олиб бориш ҳуқуқига эга бўлган тегишли суғурта ташкилотлари билан шартномалар тузилиши мумкин ва ушбу хизматдан ҳам шартномада кўзда тутилган даражада фойдаланишлари кўзда тутилган. Туроператорлар ва турагентлар туристик маҳсулотнинг хусусияти ҳамда шаклига қараб туристлар ва экскурсантларда суғурта полиси мавжуд бўлиши тўғрисида талаб белгилаш ҳуқуқига эга эканлигини ҳам алоҳида қайд этиш мақсадга мувофиқ. Лекин туроператорлар ўзининг фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиши шартлиги ҳам қонунда белгиланган.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда, туризмнинг барча турларини амалга оширишда туристларнинг хавфсизлигини таъминлаш жараёнлари муҳим аҳамият касб этар экан. Шу туфайли, мамлакатимизда иқтисодий тараққиёт стратегиясини таъминлашда туристлар хавфсизлигини таъминлаш масалалари объектив заруриятга айланган. Соҳада хўжалик юритувчи субъектлар туристлар ва экскурсантларнинг хавфсизлигини таъминлаш борасида тегишли малака ва тажрибага эга бўлиши лозим. Шу жиҳатдан, ушбу мавзу бўйича кенг қўламли илмий-тадқиқот ишларини олиб боришни ва туристлар хавфсизлигини тўлиқ ва ишончли таъминлаш юзасидан тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқишни ҳам тақозо қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги Қонуни. 2019 йил 18 июл. // <https://lex.uz/docs/4428097#4429416>.
2. Маматкулов Х.М. Хизмат кўрсатиш соҳасига оид атамалар ва иборалар луғати. – Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ” нашриёти, 2010. – 398 бет.,
3. Алимова М.Т. Худудий туризм бозорининг ривожланиш хусусиятлари ва тенденциялари (Самарқанд вилояти мисолида). Докторлик диссертацияси автореферати. 08.00.05. – Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиёти. Самарқанд, СамИСИ, 2017. – 96 б.,
4. Сафаров Б.Ш. Миллий туристик хизматлар бозорини инновацион ривожлантиришнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Докторлик диссертацияси автореферати. Самарқанд, СамИСИ, 2016. – 96 б.,
5. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.11.2023 й., 03/23/880/0905-сон).

Б.Пардаев	B.Pardaev
Нормативные документы, направленные на обеспечение туристической безопасности в нашей стране и возможности их использования	Regulations for ensuring tourism security in our country and possibilities of their use
Аннотация: в статье рассматриваются нормативные документы, направленные на обеспечение безопасности туризма в нашей стране и возможности их использования. В целях обеспечения безопасного туризма разъясняются гарантии защищённости туристов и экскурсантов, а также некоторые их особенности.	Abstract: the article examines regulatory documents aimed at ensuring the safety of tourism in our country and the possibilities of their use. In order to ensure safe tourism, the security guarantees of tourists and excursionists and several areas of security are explained.
Ключевые слова: закон о туризме, безопасный туризм, личная безопасность, чрезвычайная ситуация, страхование.	Keywords: tourism law, safe tourism, personal safety, emergency, insurance.

КИЧИК БИЗНЕС ВА ОИЛАВИЙ ТАДБИРКОРЛИК

Gulnora Mardievna Shadieva – Samarkand institute of economics and service, professor of the department of real economics, doctor of economic sciences.

POVERTY ALLEVIATION THROUGH ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT

Abstract: This article provides information on the nature of poverty and the population of the Republic of Uzbekistan in poverty, their problems, specific recommendations for the reduction and elimination of poverty, scientific recommendations.

Keywords: sustainable development, growth rates, poverty, poverty reduction concept, action strategy, entrepreneurship development, innovation, population income, global problems, crises, poverty rate, social protection.

Introduction. Under the leadership of the President of the Republic, large-scale reforms are being carried out in various spheres on the basis of the principle "Human interests take precedence over everything else", all this, of course, will improve the living conditions of our people, increase welfare, eliminate unemployment, increase real incomes, financial support of the poor, especially in rural areas, increase real incomes, low-income, serves the social protection of the population in need of social protection, financial support is a constant focus of public policy. Consequently, further development of our economy, further development of production, expansion of small business and private entrepreneurship, as well as foreign investment and its efficient use, development of tourism, development and efficiency of agricultural production, as well as export promotion and exporting is our priority are main directions. Not only are the poor deprived of the opportunity to enjoy the country's rapid economic growth, but they are also unable to contribute to development due to limited opportunities to participate in various aspects of public life. The state provides free secondary education, guarantees a basic package of medical services, provides specialized assistance to vulnerable groups in "socially important and dangerous" conditions, and provides benefits to low-income families. But more needs to be done¹. To improve this situation, it is not enough just to provide soft loans, to implement measures such as "women's book", "youth book", "iron book". Poverty is seen as an integrated system in socio-economic relations, and this problem can be overcome through self-employment. As a result of changes in the income structure of the population, a large or small part of the population may face this problem. To overcome this problem, it is necessary to develop a program to develop entrepreneurship in Uzbekistan, reduce poverty on the basis of self-employment and improve the mechanism of improving the welfare of the population. In recent years, a number of decrees and resolutions have been adopted in our country to eradicate poverty. In particular, the Presidential Decree PF-5975 of March 26, 2020 "On measures to radically update the state policy on poverty reduction" and the Ministry of Economic Development and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan on March 26, 2020 and its on the organization of the activities of system organizations".

These documents set tasks to improve the business environment and reduce poverty in the country through self-employment. It requires the development of some theoretical, methodological and practical scientific recommendations for the implementation of the identified tasks. Given these circumstances, the study of this topic is relevant.

Analysis of the literature on the subject. Changes in the income structure of the population, issues related to poverty reduction have been studied by a number of economists, including A. Smith, D. Ricardo, R. Maltus G. Spencer, A.Sen, S. Rauntri and others. [15,27,33,34].

In particular, among the Uzbek economists and researchers M.Pardaev, O.Pardaev,

¹ <https://effect.uz/k/2020/11/06/zbekistonda-kamba-allik-darajasi-kamba-allikni-kamaytirish-uchun-nima-qilish-kerak.html>

M.Mukhammedov B. In the scientific research of Khamidov and others, an in-depth study of poverty has been tried as a separate problem [2,14,19,20,24,25,26,29,36].

Since ancient times, many theories have argued that there will always be inequality as long as humanity is alive. The great philosopher Plato considered the state to be a community of people created by nature itself, and he first argued for the inevitability of dividing the population into two parts: the rich and the poor. However, Plato argued that a scientifically organized society should implement the principles of justice, ensure social stability and internal discipline, as well as the movement to lift out of poverty, the pursuit of a prosperous life throughout human life was considered normal and should be supported¹ (2021)

According to A.Smith, the nature of poverty in many respects was at the heart of the main liberal ideas of the mid-nineteenth century, and many scientific studies were devoted to it. In accord with A.Smith and D.Ricardo (1951), the concept of poverty will always exist and can only reduce the level of poverty. The English economist Thomas Robert Malthus (1766-1834) said for a constant increase in population relative to the means of subsistence, “The population law” (1798), a law that has existed since the inception of society and is in constant and powerful action. Reflects that the main cause of poverty is related to population growth. The excess part of the population is doomed to starvation, nakedness and starvation due to necessity. As reported by Malthus, the main and constant cause of poverty has nothing to do with governance or the uneven distribution of property. Malthus blamed the state for supporting the proliferation of the poor in the origins of poverty. In opinion of G.Spencer, poverty plays an important role in human personal activity and through it determines the future of man (1906).

In accordance with Amartya Sen, winner of the Nobel Prize in Economics for his work *The Political Economy of Hunger*, poverty is not related to the quantity of goods (material goods), but is determined by the socially conditioned ability of people to obtain these material goods. (1981). According to Rauntry (1901), when analyzing poverty indicators, high and low wages and incomes affect the growth of a country’s national wealth. His research has shown that self-identification is one of the most important ways to reduce poverty.

IN UN Economic Commission for Europe's Poverty Measurement Guide: Poverty is the inability of a person to make choices and opportunities throughout his or her life, the existence of barriers to full participation in society, as well as to feed and clothe his or her family, receive education or hospitalization, and work in a field or lack of employment opportunities to earn an income and limited access to credit.

It is also said that poverty is the social stigma, helplessness and helplessness of individuals, households and communities (New York, Geneva, 2017). In addition, according to a methodology proposed by the World Bank in 2015 in 115 countries, the poverty line on purchasing power parity at 2011 prices for all countries is 1.9, and the poverty line is based on low, medium and high incomes, 9; 3.2; It was recommended to set it at \$ 5.5 and \$ 21.7. In opinion of Bakhtishod Khamidov², chief researcher at the Center for Economic Research and Reforms under the Presidential Administration of the Republic of Uzbekistan, poverty means that there is no opportunity to meet basic human needs (food, clothing, housing, education and health). Insufficient freedom or living on less than \$ 1.90 a day, and a third party understands the constant range of social, educational and health barriers that undermine human participation in society. As reported by Professor M. Muhammedov, “The poor can be divided into two categories, the first of which is the poor who do not want to improve their lives, but are lazy to do so. The second category is people who have become like this for some reason, who want to work, but for some reason are not able to do so.

¹ Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations Special Issue – 4 (2021) / ISSN 2181-1415
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of Namangan Institute of Engineering and Technology, Namangan, Uzbekistan.

² Poverty level in Uzbekistan. What can be done to reduce poverty? Bakhtishod Khamidov, Chief Research Fellow, Center for Economic Research and Reforms under the Presidential Administration of the Republic of Uzbekistan.

<https://review.uz/oz/post/ozbekistonda-kambagallik-darajasi-kambagallikni-kamaytirish-uchun-nima-qilish-kerak>

According to professors M. Pardaev and O. Pardaev, “The population falling into the category of poverty can be divided into three groups. The first is the unemployed, people who have the appropriate qualifications but cannot find a decent job. The second category includes those who are employed but whose monthly salary is not enough to lift their family out of poverty. Third, the stratum of the population that does not have the opportunity to work (disabled, incapable of work, children and the elderly without a breadwinner). In our view, a more second approach would cover the concept of poverty more broadly. Because now there is a segment of the population that earns low wages and cannot provide for their families. From this it can be concluded that poverty is a feature of the economic condition of a particular social class, that is, an integral part of society, in which they are always in trouble as a result of inability to meet their material and spiritual needs.

Research methodology. In the context of innovative economy, the study of the existing problems in each family in our country used the methods of identification, analysis and synthesis, systematic analysis, observation and questionnaire to reduce poverty.

Analysis and results. There is no single definition of the word ‘poverty’ in the literature. It requires a number of clearly defined skills and methods to conduct an assessment. To determine who is poor and who is less than whom, it is necessary to define the poverty line based on knowledge of consumption (income), which is commonly referred to as the ‘poverty line’.

The most commonly used definitions of the poverty line are as follows:

- Nutrition-based poverty rate. Poverty has certain forms and hunger is one such form. In this case, well-being is measured as the amount of daily calories per capita and compared to the minimum daily energy requirement for that population. The Food and Agriculture Organization of the United Nations sets an average of 1,800 calories per day, with needs adjusted for age, gender, and activity level¹.
- International Poverty Limit. This poverty line is used by the World Bank for international comparisons, with a poverty line of \$ 1.25, the poverty line being the amount of \$ 2.5 found per day. At the same time, other poverty lines are currently being used, taking into account the development characteristics and stages of different countries. In particular, the poverty rate is set at \$ 3.2 per day for low-income countries and \$ 5.5 per day for high-income countries. There are two other definitions commonly used in Europe: the relative poverty line and the subjective limit of poverty.

President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev chaired a video conference on February 27, 2020 on measures to reduce poverty through the development of entrepreneurship, we’ve got to see or hear that our attitude, which isn’t true at the time, is really poor. This is wrong. Unfortunately, according to preliminary estimates, 4-5 percent of our population is found to be poor. It is no longer necessary to hide, we need to understand the real problem, the situation of our people living in difficult conditions, to change the worldview of all categories of leaders. At the meeting, President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoev assessed the real poverty situation in the country, saying, “Poverty reduction does not mean an increase in salaries or pensions, mass lending. To do this, first of all, it is necessary to train the population, increase financial literacy, create a sense of entrepreneurship, improve infrastructure, educate their children, introduce quality treatment, targeted targeted benefits². The head of state noted that people should be given jobs, not money. For 30 years, nothing has changed by giving them money. The poor should not sleep in the house. "They also need to be trained. Every citizen of Uzbekistan must be ready for life, for globalization and change in the world. The worldview of the poor also needs to change. The sleeping system in the house is over now. You have to convince, you have to convince, you have to do good. Then there is hope for the future. Now we have to give jobs, not money. We need to create opportunities and teach. Nothing has changed with giving money in 30 years. Now, we come to the part where we talk about the middle ground.

1 Bakhtishod Khamidov, SEIR. Economic review №5 (245) 2020. – 25.

2 <https://www.pv.uz/uz/news/tadbirkorlikni-rivozhlantirish-va-kasbga-tajirlash-orali-kambaallikni-kamajtirishchoralari-belgilandi>

10 <https://sputniknews-uz.com/socie>

We teach beekeeping, rabbit breeding, animal husbandry, viticulture, lemon growing, entrepreneurship, craftsmanship, handicrafts to every household. If we don't teach, it won't happen. Giving money and leaving did not work. If we create such an environment, then change will take place.

According to our data, Kashkadarya region is the most difficult region in terms of poverty. 700,000 people are poor. This is about 21 percent of the total population. In this situation, leaders in Kashkadarya cannot sit still. He must ask himself the question of how we can get our people out of such a difficult situation. Also, 500,000 people are poor in the Republic of Karakalpakstan, 500,000 in Surkhandarya region, 400,000 in Namangan region, 210,000 in Jizzakh region and 130,000 in Syrdarya region¹.

If we take these numbers by neighborhood, we see even heavier numbers. For example, in Yangiabad mahalla of Parkent district, there are 1,039 low-income and poor people. 906 people in Mirshodi mahalla of Altynsay district and 504 people in Toda mahalla of Boysun district are in a difficult situation⁶. According to a non-governmental, non-profit international organization², the government's care for poverty reduction and assistance to the poor is determined by:

Payment to those who have 1, 2 and 3 children in the amount of 60, 100, 120 percent of the financial minimum monthly wage. Providing low-interest loans to help them recover. Renovation of 25 family houses in each district, allocation of housing for 5 families living in emergency or dilapidated areas, purchase of household appliances for 70 families. However, this assistance belongs to only 1% of the population. Support in the education system: providing incentives to the poor with school supplies, providing winter clothing and footwear to lower grade students, giving free access to kindergartens and the Internet.

The following assistance is also provided: employment of those recognized as unemployed in the organization of public works, temporary employment (from 2 weeks to 3 months), free placement in training courses for employment. Such problems are still deplorable: high unemployment of potential workers, a large proportion of workers in the informal sector, lack of qualification, presentation system, abandoned migration accounting system, lack of accurate data on the size and structure of the labor market. The non-governmental and non-profit international organization said that more than eleven million people in the country are shortaged from food³.

In our country, the issue of social support and the fight against poverty is being addressed at the level of state policy. In carrying out this urgent task, a separate approach for each social stratum is being further expanded. In accordance with the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated March 26, 2020 No PP 4653, the Regulation "On the Ministry of Economic Development and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan" was developed. According to him, the tasks of the newly formed ministry to reduce poverty are as follows:

- Analysis and maintenance of inclusive economic growth, development, implementation and coordination of poverty reduction strategies and programs with public administration bodies, non-governmental organizations, public organizations, international financial institutions, foreign government financial institutions;
- Development of clear supports and mechanisms for poverty reduction, development of criteria and assessment methods for determining the level of poverty, taking into account foreign experience, the normative framework of minimum standards of social security;
- implementation of measures to achieve the goals and objectives of national sustainable development, development of a methodology for calculating the subsistence minimum and minimum consumer basket and systematic work on the study of income stratification and ensuring their compatibility with state target programs;
- Carry out joint work with the Ministry of Employment and Labor Relations of the

¹ <https://review.uz/oz/post/ozbekistonda-kambagallik-va-uni-qisqartirish-yollari>

² Concept of Development Strategies of the Republic of Uzbekistan up to 2035 year. International non-governmental non-profit organization «BUYUK KELAJAK». Materials prepared 2019 year

³ Concept of Development Strategies of the Republic of Uzbekistan up to 2035 year. International non-governmental non-profit organization «BUYUK KELAJAK». Materials prepared 2019 year

Republic of Uzbekistan on the qualitative development of the labor market and its structure, analysis and improvement of labor migration processes and the distribution of labor resources;

- Development and implementation of human capital development programs in cooperation with the Ministry of Preschool Education, the Ministry of Public Education, the Ministry of Higher and Secondary Special Education, the Ministry of Health, the Ministry of Physical Culture and Sports, the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan.

At the moment, the level of poverty may increase further during an economic crisis that could be caused by a coronavirus pandemic. World Bank President David Malpass says the world economy is facing a "deep recession" this year. Nearly 60 million people worldwide are extremely poor due to the coronavirus pandemic⁹.

“In order to develop the economy, we need to quickly learn how to respond to medical emergencies,” Malpass explained. In addition, the government needs to support the poor and the private sector.

In our opinion, the level of poverty can be reduced on the basis of the following principles of public policy: to create ample opportunities for honest, well-paid work and to encourage able-bodied citizens to actively and independently provide them with self-employment.

Conclusions and suggestions. Based on the results of the research, we consider it appropriate to implement the following scientific proposals and practical recommendations to reduce poverty in the country:

First, to increase the entrepreneurial literacy of the population, to form and constantly improve financial and economic knowledge and skills, to involve the population in small business and entrepreneurship, to become one entrepreneur from each family, to create a free competitive environment, to protect private property;

Second, the restoration of permanent jobs in all areas of employment, the creation of new permanent and seasonal jobs;

Third, the development of cooperative relations in agriculture and increase the competitiveness of the industry, the creation of an integrated production chain;

Fourth, the development of systemically active economic measures aimed at improving the living standards of the population for the poor, namely, employment policy, investment, microcredit, taxation, targeted social assistance;

Fifth, a drastic fight against the following conditions that lead to poverty - alcoholism, drug addiction, gambling, human trafficking;

Sixth, the organization of work to prevent overpopulation.

In short, the quality and timeliness of the implementation of comprehensive measures in the identified priorities will ensure the sustainable growth of our national economy this year and further accelerate economic growth in the coming years in the context of the deepening global crisis. This, in turn, covers the measures taken in our country to reduce poverty.

Literature

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. “Xalq so‘zi” gazetasi, 2020 yil 25 yanvar, № 19 (7521)
2. Abdurahmonov Q.X., Xolmo‘minov Sh.R. “Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi”. O‘quv qo‘llanma -T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2004 y.
3. Ricardo, David (1817) On the Principles of Political Economy and Taxation. Piero Sraffa (Ed.) Works and Correspondence of David Ricardo, Volume I, Cambridge University Press, 1951, p. 135. Амартья Сен «Bednost’ i golod: ocherk o pravax i lisheniyax» (1981);
4. Bednost’: vzglyad uchenykh na problemu. M., 1994
5. Spenser, G. Sotsial’naya statika. Izlozenie sotsial’nykh zakonov, obuslavlivayushchix schast’e chelovechestva. – SPb: V. Vrublevskiy, 1906
6. Мальтус, Т.Р. опыт закона народонаселения / Т. Мальтус; Сокр., пер. I.A. Вернера. – М.: М.Н. Прокопович, 1908. – 180 с.
7. Rowntree B.S. Poverty: A Study of Town Life. – L.: Macmillan, 1901. – 289 p
8. Muhammedov M. (2020) 1,9 AQSh dollaridan kam mablag‘ga kun kechirayotganlar //“Zarafshon” gazetasi. 2020 yil 23 iyun. 68 son. 2-bet.

9. Pardaev M.Q., Pardaev O. Kambag'allikni baholash va uni kamaytirish yo'llari. Risola. Samarqand, 2020
10. Farmon (2020) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyotni rivojlantirish va kambag'allikni qisqartirishga oid Davlat siyosatini tubdan yangilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5975-son. 26.03.2020 yil. (Decree (2020) No. PD-5975 of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to radically update the state policy on economic development and poverty reduction." 26.03.2020.)
11. Hamidov B. (2020) O'zbekistonda kambag'allik darajasi. Kambag'allikni kamaytirish uchun nima qilish kerak? (Hamidov B. (2020) "Poverty rate in Uzbekistan. What should be done to reduce poverty?") review.uz/oz/au1 09.06.2020 15:13 780.

G.Shadiyeva Tadbirkorlikni rivojlantirish orqali kambag'allikni bartaraf etish yo'llari	Г.Шадиева Снижение уровня бедности посредством развития предпринимательства
Annotatsiya: Ushbu maqolada kambag'allikning mohiyati va O'zbekiston Respublikasi aholisining qashshoqlik darajasi, ularning muammolari, kambag'allikni kamaytirish va bartaraf etish bo'yicha aniq ilmiy tavsiyalar berilgan. Kalit so'zlar: barqaror rivojlanish, o'sish sur'atlari, kambag'allik, kambag'allikni kamaytirish konsepsiyasi, harakatlar strategiyasi, tadbirkorlikni rivojlantirish, innovatsiyalar, aholi daromadlari, global muammolar, inqirozlar, qashshoqlik darajasi, ijtimoiy himoya.	Аннотация: В данной статье представлены сведения о природе бедности и населении Республики Узбекистан, живущем в условиях бедности, их проблемах, конкретные научные рекомендации по снижению и ликвидации бедности. Ключевые слова: устойчивое развитие, темпы роста, бедность, концепция сокращения бедности, стратегия действий, развитие предпринимательства, инновации, доходы населения, глобальные проблемы, кризисы, уровень бедности, социальная защита.

Лазиз Ниёзович Худоёров – Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ Қарши филиали, Дастурий инжиниринг кафедраси мудири, и.ф.ф.д. (PhD)

ҚАРШИ ШАҲРИДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада Қарши шаҳрида кичик бизнес ва хусусий тadbirkorlikни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва истиқболлари устида тадқиқотлар олиб борилган. Мазкур тадқиқотни амалга ошириш учун тадқиқотлар кенг қўлланилиб келаётган Кобб-Дуглас ишлаб чиқариш функциясидан фойдаланилган.

Калит сўзлар: кичик бизнес, хусусий тadbirkorlik, Кобб-Дуглас ишлаб чиқариш функцияси, бандлик, омилар, маҳсулот ҳажми.

Кириш. Республикада иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, мамлакатни модернизациялаш, аҳоли даромадлари ва турмуш фаровонлигини ошириш сиёсати амалга оширилаётган бугунги кунда кичик бизнес ва хусусий тadbirkorlik (КБХТ)ни тизим сифатида шаклланиши ҳамда ривожланиш тенденцияларини, ундаги мавжуд муаммоларни аниқлаш ва бартараф этиш, ҳудудларда КБХТни ривожланишининг устувор йўналишларини эконометрик моделлар ёрдамида илмий асосланган истиқболларни белгилаш муҳим муаммолардан биридир.

КБХТ субъектлари Ўзбекистон иқтисодиётини ривожланишида ҳамда аҳоли бандлиги муаммосини ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эгаллиги аллақачон ўз тасдиғини топган. Бу ўз навбатида КБХТни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва истиқболларини аниқлаш барча тadbirkorlik субъектлари учун бир хил, тенг имкониятлар берадиган соғлом ишбилармонлик муҳитини яратиш КБХТ ўсишининг асосий шартларидан бири эканлигини кўрсатади. КБХТни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган иқтисодий сиёсат Ўзбекистон ҳукумати учун асосий устувор йўналишлардан бири ҳисобланади ва шунинг

учун ҳам КБХТ ривожланиши учун ҳуқуқий муҳитни яхшилашда ташаббус кўрсатиб келмоқда. Хусусан, мазкур йўналишда амалга оширилаётган чора – тадбирлар сифатида тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бошқармасини ташкил этилиши, текширишларни рўйхатга олиш китобини жорий қилиниши, ҳамда “Давлат хизматлари” рўйхатга олиш тизими жорий этилиши кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Бугунги кунда КБХТнинг мамлакатимиз ЯИМ даги улуши 56,5 % дан ошганлиги ҳамда Президентимиз томонидан 2023 йилда бу кўрсаткични янада ошириш республикаимиз иқтисодиёти учун устувор вазифа қилиб белгиланганлиги эътиборга олсак, бу вазифанинг муҳимлигини чуқур англаш мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик назарияси, моделлаштириш ва башоратлашга эконометрик ёндашув, уни амалиётга татбиқ этиш масалалари хорижлик олимларнинг илмий ишларида кенг ёритилган ҳамда асослаб берилган. Хусусан Ф.Хайек, М.Лапуста, Ю.Старостин, К.Макконнелл, С.Брю, Н.Артамонов, В.Афанасьев, Э.Берндт, М.Вербик, Д.Дайитбегов ва бошқаларнинг илмий ишларида ёритилган.

Шу билан бирга, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) давлатларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини тадқиқ этиш бўйича Г.Ш.Абдуллаев, В.М.Власова, И.Толмачев, С.Станислав, А.Виленский, С.Валдайцев, А.Андреев ва бошқалар илмий изланишлар олиб борганлар.

Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг умумий муаммолари, эконометрик моделлаштириш ҳамда прогнозлаш масалалари С.С.Ғуломов, Б.Ю.Ходиев, Б.А.Бегалов, Т.Ш.Шодиев, Ё.Абдуллаев, Н.Б.Ашурова, С.К.Салаев, Н.Қ. Муродова, И.С. Абдуллаев, М.А. Гулманов, Ж.Ж. Урмонов, Ҳ.Н. Бақоев ва бошқаларнинг илмий ишларида кенг ёритилган.

Бугунги кунда ҳудудда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик истиқболларининг ривожланиш тенденцияларини эконометрик моделлаштириш, прогнозлаш каби илмий-амалий муаммоларни ҳал қилиш ва амалий татбиқ этишга ҳаётий зарурат туғилмоқда.

Тадқиқот методологияси. Мақолани ёзиш жараёнида умумий илмий ва статистик усуллар, иқтисодий ва математик моделлаштириш элементлари, эконометрик моделлаштириш ва прогнозлаш каби усуллар қўлланилди.

Таҳлил ва натижалар. Тадбиркорликнинг базавий тармоқларини, яъни саноат ва шаҳар инфратузилмасини янада ривожлантиришга устувор аҳамият бериш зарур. Фақат ана шундай йўл билан моддий ишлаб чиқариш тармоқларига бозор муносабатларига ҳос қонуниятлар ва тамойилларни татбиқ этиш мумкин.

Энг муҳими, шаҳарларда янги иш жойларини барпо қилиш ва шу орқали аҳоли бандлиги даражасини ошириш учун шароит яратилади.

КБХТни ривожлантиришнинг тез суръатлар билан ривожланиши учун:

республикада КБХТни қўллаб-қувватлашда амалга оширилган институционал ўзгаришлар, тадбиркорликнинг устувор йўналишларини рағбатлантиришнинг тузилмавий таркибини такомиллаштириш;

кичик бизнес субъектларининг экспорт салоҳиятини ошириш, ташқи савдо операцияларини, солиққа тортиш тизимини, қўллаб-қувватлаш йўналишларини такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш;

миллий иқтисодиёт тармоқларида КБХТнинг устувор ривожланиши концепциясини, бозор механизми, жумладан, фирмаларнинг нормал фойда олиши учун рақобатчилик муҳити шароитида кичик бизнес субъектлари стратегиялари, кичик ва йирик бизнес синергиясини баҳолаш масалаларига эътибор қаратиш ва уларни ечиш учун илмий асосланган стратегияларни ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Статистик маълумотларга кўра, Қарши шаҳрида КБХТ сони тез суръатлар билан ўсиб бормоқда. Бу ўсиш даражаси чексиз эмас, чунки КБХТнинг ишлаб чиқариш ҳажми ва шаҳардаги тадбиркорлик субъектлари сони, аҳоли демографияси билан ҳам боғлиқ. КБХТ сонининг ўсиши шаҳарнинг умумий ер майдони чегараланган ҳолда, ишлаб чиқариш имкониятларига ҳам боғлиқ.

Шу сабабли КБХТни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришни устувор рағбатлантириш республикаимизни ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий устувор йўналишларидан бири қилиб белгиланган. Яқин истиқболда кичик бизнес республикаимизда иқтисодиётни узлуксиз ривожлантиришнинг энг муҳим омили, тараққиёт йўлидан олға етаклайдиган етакчи куч бўлиб қолади. Тадқиқот натижаларига кўра, Қарши шаҳрида КБХТни ривожлантириш кўрсаткичларида ижобий ўзгаришлар мавжуд бўлишига қарамадан омилар таъсирида акс ҳолатларни кузатилиши мавжуд имконият ва салоҳиятдан тўлақонли фойдаланилмаётганлиги кўринади.

Қашқадарё вилояти ҳамда унинг шаҳар ва туманларида кичик ва хусусий тадбиркорликда банд бўлган аҳолининг таҳлили ўрганилганда маълум бўлдики, аҳолининг кичик тадбиркорликда банд бўлганлар сони умумий иқтисодиётда банд бўлганлар сонидан пастлиги аниқланди. Бу кўрсаткич 2021 йилда Қарши шаҳрида 75,6 фоизга тўғри келган. Кичик тадбиркорликда янги иш жойлари очилганлиги тўғрисидаги кўрсаткичлар умуман республика даражасидан 0,6 фоизга камлигини таъкидлаб ўтишимиз зарур. Бу кичик тадбиркорлик корхоналари иқтисодий секторда банд бўлгандаги улуши ошиб борган билан янги иш ўринларини яратиш паст даражада эканлигини англатади. Шунингдек, кичик корхоналарнинг сони ортиб бориши иш билан таъминлаш хусусиятини йўқотади.

Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, шаҳар иқтисодиётининг стратегик ривожланишини белгилашда кичик тадбиркорликка хос бўлган янги иш ўринларини яратишга эътибор бериш ва ушбу вазифани бажариш жараёнида қуйидаги муаммоларни ҳал қилиш лозим:

жойларда тадбиркорликка қўмаклашувчи бозор инфратузилмалари ташкилотларининг етишмаслиги ёки юқори савияда хизмат кўрсатмаётганлигини бартараф этиш йўллари аниқлаш;

аҳоли бандлигини таъминлаш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда ривожлантириш дастурларида белгиланган асосий параметрларни бажарилишига эришиш;

шаҳарларда фаолият юритмаётган тадбиркорлик субъектларининг улушини камайтириш билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш;

маҳаллий ҳокимият органларининг кичик бизнес вакиллари билан ўзаро ҳамкорликдаги алоқаларини йўлга қўйиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш;

тадбиркорлик субъектларининг ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтиришлари учун бино, ер ажратиш, газ ва электр энергия таъминотидаги узилишлар (коммуникациялар) каби муаммоларни ечишнинг оптимал вариантларини ишлаб чиқиш ва ҳоказолар.

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, тадбиркорлик субъектлари ўз маблағларини шакллантириш ва айланма маблағларни сарфлаш жараёнида бошқарувнинг харажатлар стратегиясини тўғри танлаши лозим.

Қарши шаҳрида КБХТ фаолиятини умумий баҳолаш ва прогнозлашда ишлаб чиқариш функциялари хўжалик фаолиятининг ишлаб чиқарган маҳсулотлари ҳажми меҳнат ва капитал сарфи, фондлар қайтими кўрсаткичлар боғлиқликларини ўрганиб эконометрик моделини тузишни мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик.

Мазкур таҳлилни амалга ошириш учун тадқиқотлар кенг қўлланилиб келаётган Кобб-Дуглас ишлаб чиқариш функциясида фойдаландик. Ушбу ишлаб чиқариш функциясининг ўзига хос жиҳатлари сифатида шуни таъкидлаш мумкинки, барча омиларнинг бир вақтда 1% га ўзгариши маҳсулот миқдорининг қанчага ўзгаришини аниқлашга имконият яратади.

Иқтисодий ўсишда ишлаб чиқариш ресурслари ҳажмини қўпайтириш билан бир қаторда техника ва технологияни такомиллаштириш, ишчилар малакасини ошириш ишлаб чиқаришни тўғри ташкил қилиш ва бошқариш шу каби омиларнинг ҳам аҳамияти катта бўлади. Мазкур омилар таъсирини биз икки омилли Кобб-Дуглас ишлаб чиқариш функцияси натижалари асосида қараб чиқамиз.

Биз статистик маълумотлардан фойдаланиб, Қарши шаҳрида КБХТ фаолиятида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўсиш динамикасини ифодаловчи эконометрик моделни ҳосил қилдик:

$$Y = 0,189 * X_1^{0,814} * X_4^{0,735} \quad (1)$$

$$t_{\text{хис}}(-4,219) (4,308) (9,671)$$

Ҳисобланган моделни таҳлили шуни кўрсатадики, $0,814+0,735=1,549>1$ бўлди. Бу эса ишлаб чиқариш самарадорлиги юқорилигини кўрсатмоқда.

Таҳлилнинг янада чуқурроқ амалга оширилиши техник прогресснинг моддийлашган тарафини, меҳнат ва фондлари сифати яхшиланганлиги ва уларнинг X_1 , X_4 ларнинг миқдорларига таъсирини аниқлашга имкон беради. Ҳосил қилинган модел ва улардан олинган натижалар асосида олинган прогнозларни таҳлил қиладиган бўлсак қуйидаги хулоса ва таклифларни келтиришимиз мумкин. Қарши шаҳрида КБХТда банд бўлганлар сони 1 фоизга ошса, КБХТ субъектлари томонидан ишлаб чиқилган маҳсулот ҳажми 0,814 фоизга ошиши ва КБХТ асосий фондлари қиймати 1 фоизга ошса, КБХТлар томонидан ишлаб чиқилган маҳсулот ҳажми 0,735 фоизга ошиши аниқланди. Бу эса, КБХТ субъектлари томонидан ишлаб чиқилган маҳсулот ҳажмига КБХТда банд бўлганлар сони ва КБХТ асосий фондлари қийматининг таъсирларидан юқори самарадорликка эришишимизни кўрсатади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда, Қарши шаҳрида КБХТни ривожланишини янада жадаллаштириш мақсадида иқтисодиётнинг барқарор ва мутаносиб ўсиши ҳамда таркибий ўзгаришлар, модернизациялашни таъминлаш, унинг энг муҳим тармоқларини техник ва технологик жиҳатдан янгилашнинг устувор йўналишларидан келиб чиқиб, республикамизда асосий эътибор зарар билан ишлаётган, иқтисодий ночор ва истикболсиз корхоналарни қатъий тугатиш, таркибий ўзгартириш, ихчамлаштириш ва модернизациялаш керак.

Қарши шаҳрида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

- Қарши шаҳридаги фаолият юритмаётган корхоналарни аниқлаш ва уларда ишлаб чиқаришни тиклаш;
- Шаҳарда касаначилик иш ўринлари ва маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ривожлантириш;
- Вилоятдаги йирик норентабел корхоналарда ишлаб чиқариладиган маҳсулот турларини диверсификация қилиш;
- Қарши шаҳридаги мавжуд фойдаланилмаётган қувватларини, ортиқча ер майдонларини, ижтимоий соҳа объектларини, молиявий ҳолатини, менежментини таркибий ўзгартириш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. А.Ишназаров, Ш.Нуруллаева, М.Муминова, Н.Рўзметова. Эконометрика асослари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: Иқтисодиёт, 2019 йил, 258 бет.
2. Абдуллаев Г.Ш. Математическое моделирование развития малого бизнеса в регионах России. Кан.экон.наук.дисс.-М.:2004. -159 с.

Л.Худоёров	L.Khudoyorov
Приоритетные направления и перспективы развития малого бизнеса и частного предпринимательства в городе Карши Аннотация: В данной статье проведено исследование приоритетных направлений и перспектив развития малого бизнеса и частного предпринимательства в городе Карши. Для этого исследования использовалась производственная функция Кобба-Дугласа, которая широко используется в исследованиях. Ключевые слова: малый бизнес, частное предприятие, производственная функция Кобба-Дугласа, занятость, факторы, объем выпуска	Priority directions and prospects for the development of small business and private entrepreneurship in the city of Karshi Abstract: This article studies the priority areas and prospects for the development of small businesses and private entrepreneurship in the city of Karshi. For this study, the Cobb-Douglas production function, which is widely used in research, was used. Keywords: small business, private enterprise, Cobb-Douglas production function, employment, factors, output

Шодиёр Абдихалилович Султонов – СамИСи доценти, и.ф.н.

ЎЗБЕКИСТОНДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ОМИЛЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга таъсир қилувчи эндоген, экзоген омиллар аниқланиб, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга омиллар таъсир даражасини жаҳон бўйича ҳисоб-китобни амалга оширадиган индекслар орқали таҳлил қилинган ва илмий исботлаб берилган.

Калит сўзлар: жаҳон, иқтисодиёт, тадбиркорлик, инновация, эндоген, экзоген, омил, бизнес, хусусий, реал сектор, хизмат кўрсатиш, товар, нарх, субиндекс, сиёсат, мулк, давлат, солиқ, эркинлик.

Кириш. Жаҳон ҳўжалиги эволюциясида ва кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга бағишланган илмий ишлар натижалари мазкур жараёнга таъсир қилувчи бир неча омилларни ажратиб олишга замин яратади. Уларга асосан учта муҳим омиллар гуруҳини: эндоген ва экзоген омиллар ҳамда уларнинг комплекс таъсирини киритиш мумкин.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга таъсир қилувчи экзоген омилларга асосан жаҳон миқёсида нархлар кўтарилиши, товар ва пул бозори ўртасидаги номутаносибликлар, экспорт ва импортдаги фарқларни киритиш мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, жаҳон иқтисодиётидаги глобаллашув жараёнининг чуқурлашуви экзоген омилларнинг ўрнини янада оширмоқда. Бу омиллар иқтисодиётга, хусусан, реал секторга таъсир этиб, циклик тебранишларни ҳосил этади. Экзоген омилларнинг салбий таъсири реал сектор кўрсаткичларининг пасайишига сабабчи бўлиб, товар ва хизматлар бозорида мувозанатликни издан чиқаради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мамлакатимиз ва хорижлик иқтисодчи олимларнинг хизмат кўрсатиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, улар фаолиятини баҳолаш мезонларига бағишланган қатор илмий ишлари мавжуд. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг назарий асослари ва ижтимоий аҳамияти А.Смит, Ж.Б.Сей, Дж.М.Кейнс, Й.Шумпетер, А.В.Чаянов, К.А.Раицкий, И.А.Журавлева, А.П.Киселев каби иқтисодчи олимлар томонидан ўрганилган. Улар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик назариясини ривожлантиришга ўз ҳиссаларини қўшганлар. Мустақиллик йилларида мамлакатимиз олимлари томонидан ҳам ушбу мавзу бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилди. Хусусан С.С.Ғуломов, Ғ.Ҳ.Қудратов, Ё.Абдуллаев, М.С.Қосимова, Б.Ходиев, А.Абдуллаев, Д.Суюнов, М.Қ.Пардаев, С.К.Салаев, Б.А.Абдукаримов, Г.С.Севлякин ва Э.Н.Хаджаевлар кабиларнинг бу борада олиб борган тадқиқотларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Бироқ, илмий адабиётларни таҳлил қилиш натижаси шунини кўрсатдики, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш масалалари хизмат кўрсатиш соҳаси бўйича етарлича тадқиқ этилмаган.

Тадқиқот методологияси. Анализ ва синтез, индукция ва дедукция, кўп омилли ва динамик таққослаш, даврийлаштириш, иқтисодий-математик моделлаштириш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга эндоген омиллари - бу мавжуд макроиқтисодий тизим ўзгаришига олиб келадиган ички омиллардир. Уларга асосан иқтисодий характердаги ижтимоий йўналтирилган омиллар киради. Бу тадбиркорлик сектори ва уй ҳўжаликларининг мавжуд вазиятни ўзгартиришга қаратилган иштиёқи бўлиб, фаровонлик даражасини оширишга интилиш, шунингдек, маълум ахлоқий ва маданий қадриятлар доирасида маънавий ривожланишга интилишларидан иборат. Дунё давлатлари тарихидаги одамларнинг ихтирочилик ва новаторлик фаолиятига асосланиб ҳар қандай шаклда инновацияларни киритилиши ҳам макроиқтисодий ўзгаришларнинг эндоген омиллари бўлиб хизмат қилади.

Комплекс таъсир омиллари - эндоген ва экзоген омилларнинг турли даражалардаги биргаликдаги таъсиридир. Ушбу омилларнинг комплекс таъсири натижасида умумий иқтисодийдаги ўзгаришлар таъсирининг кучайиши ва макроиқтисодий вазиятнинг сезиларли даражада силжишига олиб келади.

Биз кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга юқорида қайд этилган омиллар таъсир даражасини жаҳон бўйича ҳисоб-китобни амалга оширадиган индекслар орқали таҳлил қилишимиз мумкин. Улар қаторига:

- жаҳон глобал рақобатлашув индекси. У Institute of Management Development (Швейцариянинг Лозанна шаҳрида жойлашган) томонидан таҳлил қилиниб, мамлакат реал секторини рақобатбардошлик даражасини аниқлаш билан шуғулланади. Унда 333 та кўрсаткични ўзида жамлаган иқтисодий ҳолати, давлат самарадорлиги, ишбилармонлик соҳаси ҳолати ва инфратузилмани таҳлил қилади. Ўзбекистон бу рейтингга кирмаганлиги сабабли биз уни таҳлил қила олмадик;

- глобал инновацион индекс. У INSEAD халқаро бизнес-мактаб, Cornell University, World Intellectual Property Organization – Интеллектуал мулк бўйича халқаро ташкилот томонидан таҳлил қилинади. Бизга уни таркибий субиндекси бўлган “Бошқарув институтлари сифати”ни таҳлил қилиш муҳимдир;

- иқтисодий эркинлик индекси. Бу индекс Heritage Foundation ва The Wall Street Journal ҳамкорлигида 1995 йилдан буён юритилади. Мамлакатда реал сектордаги институционал ўзгаришларни амалга ошириш жараёнини таҳлил қилишимизда айнан мазкур индексни кўриб ўтишимиз муҳимдир. Ушбу индекс жамиятдаги асосий расмий институтларни ва уларнинг ўзгаришини қамраб олган.

Ҳар доим ҳам бу рейтингдаги кўрсаткичлар маълум давлатдаги сиёсий ва иқтисодий вазиятни тўғри баҳолай олмайди. Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, баъзан дунёдаги сиёсий вазият ёки маълум бир давлатлар тазйиқи остида ҳам рейтинг кўрсаткичлари ўзгартирилиши мумкин. Шу жумладан, Украинадаги ҳарбий операцияси бошланиши билан банк тизимига баҳо берадиган ва бошқа халқаро рейтингларда Россиянинг ўрнини кескин туширилиши кузатилмоқда.

Бизнинг фикримизча, хизмат кўрсатиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожланишига ва унга таъсир этувчи омилларни ўрганишда “Глобал инновацион индекс” таркибига кирувчи “Бошқарув институтлари сифати” субиндексини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. У ўз ичига 3 кўрсаткични қамраб олади:

- мамлакатдаги сиёсий муҳит. Ушбу кўрсаткич 2015 йилгача бўлган даврда ўз ичига 3 та субиндексни олган: сиёсий ва операцион барқарорлик, ҳукуматнинг самарадорлиги ва матбуот эркинлигини олган. 2015 йилдан сўнг сиёсий муҳитни аниқлашда охириги кўрсаткич таҳлили олиб ташланган;

- меъёрий муҳит. У ўз ичига меъёрий-ҳуқуқий сифат, ҳуқуқ устуворлиги, ишдан бўшах харажатларни олади;

- ишбилармонлик муҳити. У масалан 2020 йилгача ўз ичига кичик бизнесни йўлга қўйишнинг соддалиги, банкротликни ҳал этишнинг соддалиги, солиқларни тўлаш қулайлигини олган. 2020 йилдан бошлаб индексдан солиқларни тўлаш қулайлиги кўрсаткичи олиб ташланган.

Тадқиқотимизнинг натижалари шуни кўрсатмоқдаки, сўнгги йилларда Ўзбекистонда амалга оширилаётган макроиқтисодий ўзгаришлар юқори баҳоланиб, бошқарув институтлари субиндекси 2012 йилги 34,4 баллдан 2021 йилда 55,8 баллга кўтарилди. Бу мамлакатимизни рейтингда 34 поғона 128-ўриндан 94-ўринга кўтарилиб олишга имконият яратиб, қуйидаги ижобий жиҳатлар билан тавсифланади:

- мамлакатда бизнес (кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни) юритиш муҳитининг яхшиланишига олиб келди;

- хорижий инвесторларнинг инвестицион қарорларни қабул қилишда кафолатларни оширди;

- мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги обрўсининг ошиши ҳамда турли “қора рўйхат”лардан олинишини кузатилмоқда;

- мамлакатнинг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик учун иқтисодий хавфсизлик даражаси ортмоқда.

Ўзбекистонда “Бошқарув институтлари сифати” таркибига кирувчи сиёсий муҳит кўрсаткичи 2012-2021 йиллар мобайнида субиндекс билан пропорционал ўзгарди. Жумладан, мамлакатимиз рейтингда 33 поғонага кўтарилиб, 34,6 балл билан 128-ўриндан 47,6 балл билан 95-ўринга кўтарилиш қайд этилди. Меъёрий муҳит кўрсаткичи нисбатан паст суръатлар билан ўсиб, 42,2 балл билан 129-ўриндан 49,9 балл билан 107-ўринга кўтарилди. Мазкур рейтингда 22 поғонага кўтарилиш кузатилди. Ишбилармонлик муҳити кўрсаткичининг ўзгариши юқори баҳоланиб, рейтингда 45 поғонага кўтарилиш рўй берди. Ушбу кўрсаткич бўйича мамлакатимиз 26,6 балл билан 117-ўриндан 69,8 балл билан 72-ўринга кўтарилишга эришилди. Шу жумладан, бизнесни йўлга қўйишнинг соддалиги кўрсаткичи 80 поғона кўтарилиб, ўсиш суръати ва мутлоқ даражада энг юқори 37,4 балл билан 88-ўриндан 96,2 балл билан 8-ўринга эришди. Юқоридаги кўрсаткичларнинг ўсиши миллий иқтисодиётнинг либераллаштирилиши, валюта, солиқ ва мажбурий тўловлар тизимидаги ислохотлар, давлатнинг иқтисодиётдаги ўрнининг камайиши ва тадбиркорлик фаолиятига берилаётган эркинликлар ҳисобига эришилди.

Мамлакатимизда мулкчилик муносабатларидаги қулай кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик учун ишбилармонлик муҳит яратилишига қаратилмоқда. Ўзбекистонда давлат мулкчини инвестиция киритиш ва бандликни таъминлаш шартлари билан 0 қийматда тадбиркорлик субъектларига бериш амалиёти қўлланилмоқда. Бу ўзининг ижобий натижаларини бермоқда.

Шунингдек, республикада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини назорат қилиш ва тартибларни белгилашнинг янги тизими ишлаб чиқилди. Бу тизимни ишлаб чиқишда макроиқтисодий эмулясияни амалга оширишга эришилди. Унинг ёрдами билан бозор иқтисодиёти тамойилларига зид бўлмаган чора-тадбирлар, масалан, нархлар даражаси, тадбиркорлик субъектлари фаолияти ва банк секторида назоратни қискартириш, тадбиркорлик, савдо муносабатларини ривожлантиришни ҳаддан ташқари тартибга солишлардан ҳоли бўлишлик амалга оширилади.

Иқтисодий эркинлик индексини ташкил этувчи кўрсаткичларни мамлакатимизда олиб борилаётган макроиқтисодий ўзгаришларни намоён этувчи кўрсаткич, деб олиш мумкин. Индекс 12 та кўрсаткични (“мулкчилик ҳуқуқлари, суд хизмати самарадорлиги, ҳукумат яхлитлиги, солиқ юки, давлат харажатлари, фискал саломатлик, тадбиркорлик эркинлиги, меҳнат эркинлиги, пул эркинлиги, савдо эркинлиги, инвестиция эркинлиги, молиявий эркинлик) 4 та гуруҳга, яъни, қонун устуворлиги, давлат аралашуви даражаси, тартибга солувчи самарадорлик, бозор очиклиги гуруҳларига бирлаштирган” [1]. Индексда 186 та мамлакат кўрсаткичлари акс этади ва улар 100 баллик тизимда баҳоланади. Индекс қиймати қанча юқори бўлса, давлат иқтисодий жиҳатдан шунчалик эркинлик бўлади. Олинган баллар бўйича қуйидагича гуруҳларга бўлиш мумкин:

- 0-49,9 балл иқтисодиёт мутлақо эркин эмас;
- 50-59,9 балл иқтисодиёт асосан эркин эмас;
- 60-69,9 балл иқтисодиёт ўртача даражада эркин;
- 70-79,9 балл иқтисодиёт асосан эркин;
- 80-100 балл иқтисодиёт бутунлай эркин [2].

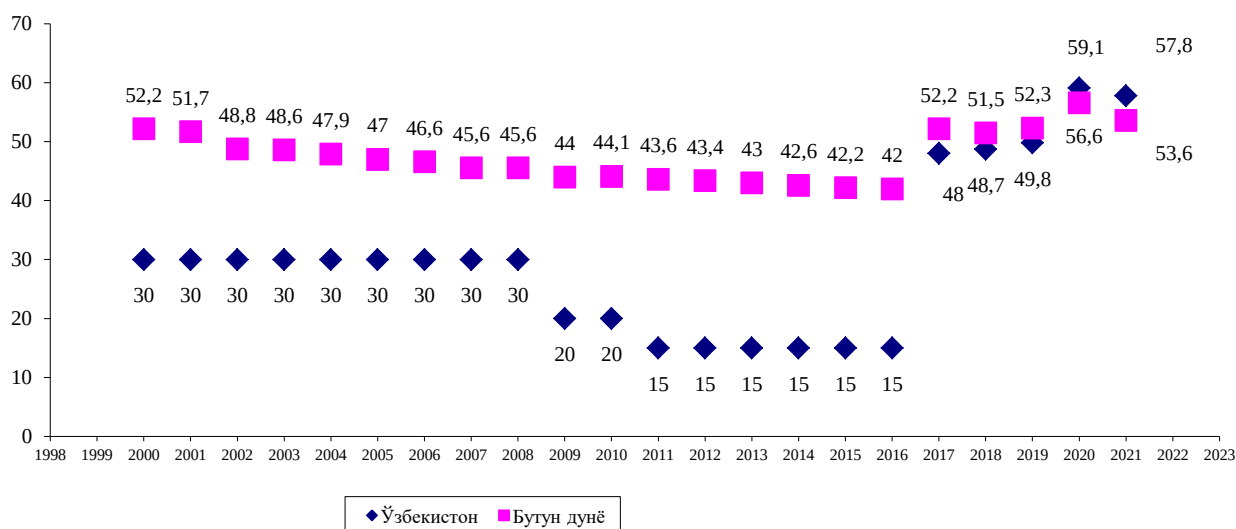
Ушбу рейтингларни тузишда халқаро молия ташкилотлари, жумладан, Жаҳон Банки, Халқаро валюта Фонди кўрсаткичлари ҳамда мазкур давлатлардаги расмий маълумотларга таянилади. Ўзбекистоннинг Иқтисодий эркинлик индексидаги ўрни 2021 йил натижалари бўйича 6 поғона кўтарилиб, 58,3 балл билан 108-ўринни эгаллади. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон рейтингда сезиларли кўтарилишга, 2017 йил 148-ўриндан 2021 йил 108-ўринга эришган бўлишига қарамай, нисбатан паст даражани эгаллаб келмоқда. Бу мамлакатимизни халқаро рейтингларда ўрнини ошириш, Ўзбекистоннинг нафақат дунё

даражасида тан олинди, балки амалга оширилаётган макроиктисодий ўзгаришлар тўғри йўналишда олиб борилаётганлигини англатмоқда. Ўзбекистоннинг халқаро рейтингларда ўрнини ошириш бўйича комплекс чора-тадбирлар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартдаги ПФ-5687-сон “Халқаро рейтинг ва индексларда Ўзбекистон Республикасининг ўрнини яхшилашга оид чора-тадбирларни тизимлаштириш тўғрисида” [3]ги ва 2020 йил 2 июндаги ПФ-6003-сон “Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотларида улар билан тизимли ишлашнинг янги механизмини жорий қилиш тўғрисида” [4]ги Фармонлари билан белгиланган. Мамлакатимизнинг халқаро рейтинглардаги ўрнининг кўтарилиши реал секторда иқтисодий ўсишга ижобий таъсир қилади.

Иқтисодий эркинлик индексида Ўзбекистоннинг ўрни ошиб бораётган бўлса-да, барча кўрсаткичларда бундай ўзгариш кузатилмаган. Баъзи кўрсаткичлар 80-100 балл “иқтисодиёт бутунлай эркин”, баъзилари эса 0-49,9 балл “мутлақо эркин эмас” даражасини кўрсатмоқда.

Қуйида Иқтисодий эркинлик индексининг Ўзбекистон ва бутун дунёдаги баъзи кўрсаткичларини таҳлил қилиб ўтамыз.

Иқтисодий таълимотлар тарихидан шуни кўриш мумкинки, мулкчилик масалалари қадимги дунёдан то ҳозирги кунгача файласуфлар ва иқтисодчи-олимлар диққат марказида бўлиб келган. Мамлакатимизда ҳам мулкчилик тўғрисида қонун қабул қилинган бўлиб, унга кўра “Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқ тан олинади ва қонун билан муҳофаза этилади” [5] .

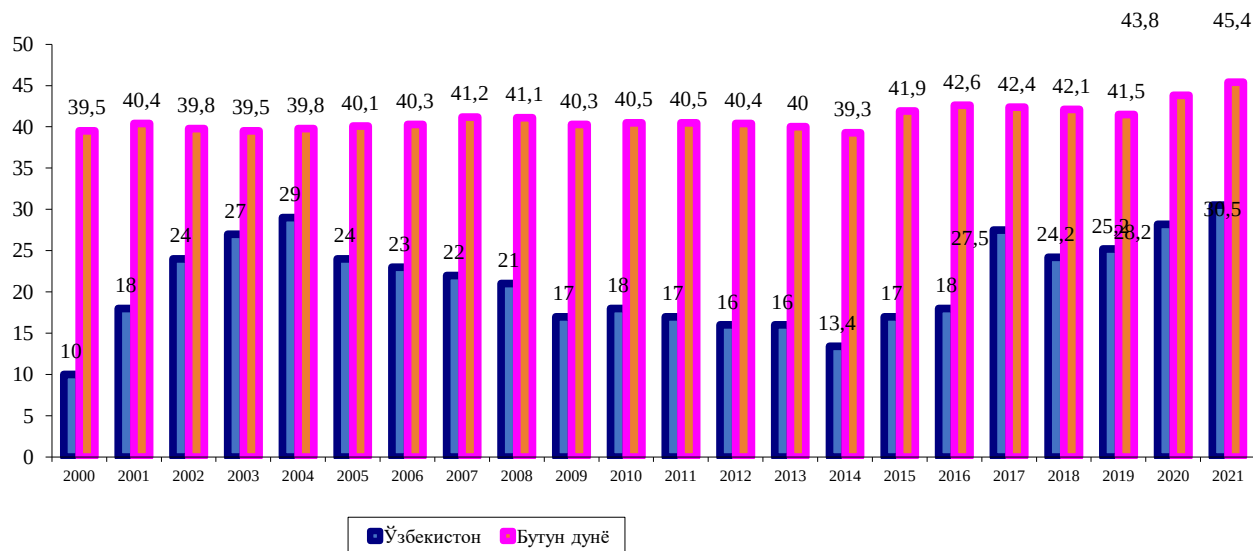
1-расм. Ўзбекистон ва дунёда мулкчилик ҳуқуқлари кўрсаткичи [6]

1-расмда Ўзбекистонда мулкчилик ҳуқуқлари ва уларнинг ҳимоя қилиниш даражасини ифода этадиган кўрсаткич 2000-2008 йиллар 30 балл, 2009-2010 йиллар 20 балл, 2011-2016 йиллар 15 баллни ташкил этиб, ўртача дунё даражасидан 15,6-28,6 балл паст. Ўзбекистонда амалга оширилган ислохотлар нафақат бу, балки бошқа кўрсаткичларга ҳам таъсир қилиб, уларнинг даражаси ўртача жаҳон даражасигача кўтарилди, баъзилари эса, ундан ҳам юқори натижага эришди. Жумладан, мулкчилик ҳуқуқлари кўрсаткичи 2017-2021 йиллар 48-56,6 баллни ташкил этиб, 2020-2021 йиллар ўртача дунёдан 2-4 балл юқорилади. Лекин, бу кўрсаткич ҳам салбий талқин этилади, чунки 60 баллдан кам бўлиши “иқтисодиёт асосан эркин эмас”лигини кўрсатади.

Муайян вақтдаги шаклланган мулк ҳуқуқи иқтисодий муносабатлар динамикасига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Мулк бўйича қонуний белгиланган имтиёзлар ва устувор йўналишлар кучли дастаклар сифатида чиқиб, иқтисодий алоқаларни амалга оширишга, жамоат манфаатлари тизимини шакллантиришга таъсир қилади. Мулк ҳуқуқи бўйича шаклланган ушбу таъсир мамлакат аҳолисининг асосий қисмига ижобий ёки салбий

таъсир кўрсатиши мумкин. Чунки, марказлашган режали иқтисодиётга эга мамлакатларда товарлар дефицитини келтирганлигини тарихда кўрганмиз.

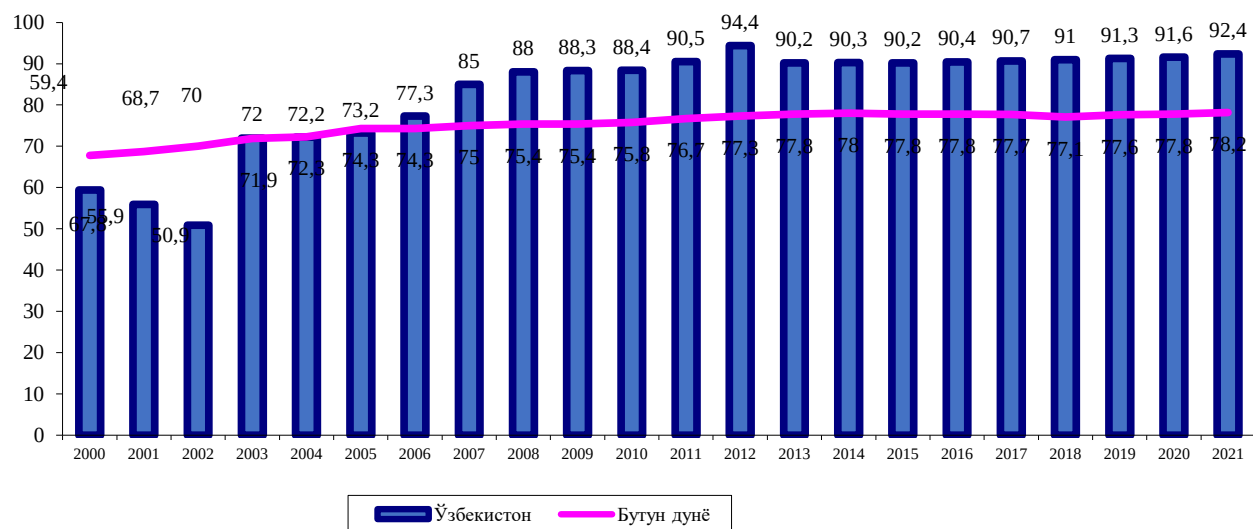
Мамлакатда амалга оширилаётган ислохотлар самарадорлиги ушбу ислохотларни амалга оширишга масъул турли даражадаги ҳокимият органлари фаолиятига бевосита боғлиқ. Шунинг афсус билан айтиш керакки, мамлакатимизда мансабдор шахсларнинг жиноятга қўл уриши, коррупция, пора олиш ва ўз мансаб ваколатларини суистеъмол қилиши, давом этмоқда.

2-расм. Ўзбекистон ва дунёда ҳукумат яхлитлиги кўрсаткичи [7]

2-расмда Ҳукумат яхлитлиги кўрсаткичи 2000-2021 йиллар мобайнида тўлқинсимон ўсиш тенденциясига эга бўлиб, турли йилларда 10-30,5 баллни ташкил этди. Лекин, бу кўрсаткич дунё даражасидан бирмунча пастлигича (11-29 балл) қолмоқда. Сўнгги йилларда тафовут камайганлигига қарамай (15 балл), ушбу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган макроиқтисодий ўзгаришлар бўйича ишларни давом эттириш лозим.

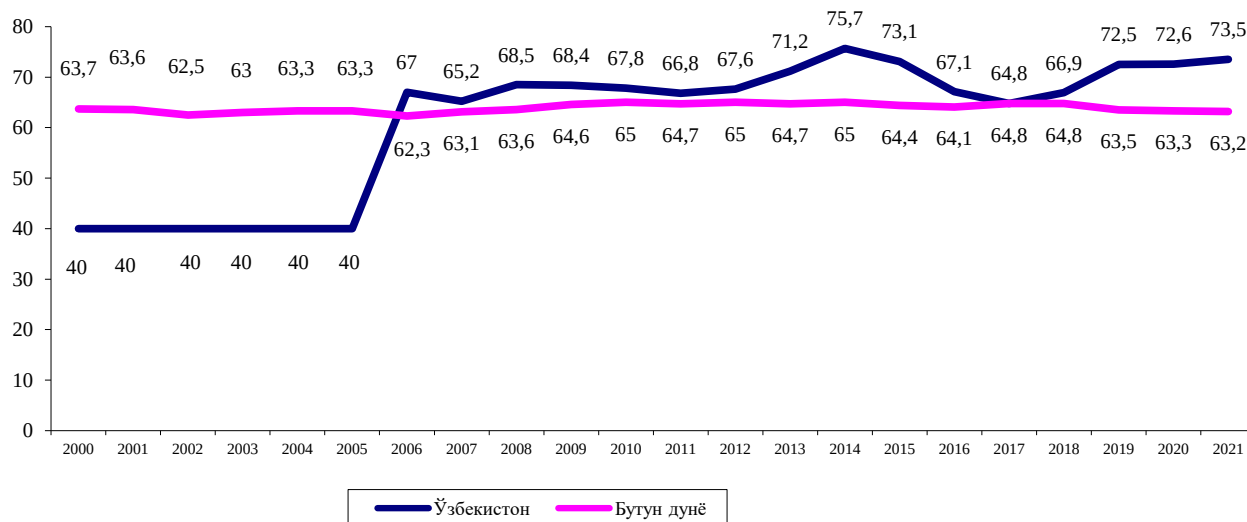
Мамлакатимизда солиқ тизимида амалга оширилган ислохотлар диққатга сазовордир. Бу ислохотлар янги таҳрирдаги Солиқ Кодексининг қабул қилиниши, солиқ солиш тизимининг соддалаштирилиши, солиқлар сони ва ставкаларининг оптималлаштирилиши, тизимнинг автоматлаштирилишида ўз аксини топди. Солиқ соҳасидаги ислохотларни давом эттиришнинг асосий йўналишлари Солиқ Концепциясида акс этган [8].

3-расм. Ўзбекистон ва дунёда солиқ юки кўрсаткичи [9]

3-расмда Солиқ юки кўрсаткичи дунё бўйича бир қанча юқори (59-78) баллни ташкил этмоқда. Ўзбекистонда бу кўрсаткич фақат 2000-2003 йилларда дунё даражасидан паст бўлиб, 50,9-71,9 баллни ташкил этди. Кейинги 2004-2021 йиллар солиқ юки кўрсаткичи дунё даражасидан (14 баллгача) ва мутлоқ даражада (94,4 баллча) бирмунча юқори бўлганлиги кузатилди. Бу солиқ институтида амалга оширилган ислохотларнинг натижасидир. Солиқ юки кўрсаткичи билан бирга 2017 йилдан бошлаб юритилаётган Фискал саломатлик¹ кўрсаткичида ҳам мамлакатимиз юқори натижаларни қайд этиб келмоқда.

Ўзбекистонда бозор ислохотлари давом эттирилишида бозор иқтисодиётининг асосий тамойили ва афзаллиги бўлган тадбиркорлик эркинлигининг таъминлаши муҳим.

4-расм. Ўзбекистон ва дунёда тадбиркорлик эркинлиги кўрсаткичи [10]

4-расмдан кўришимиз мумкинки, Ўзбекистонда тадбиркорлик эркинлиги кўрсаткичи 2000-2005 йиллар мобайнида нисбатан паст бўлиб, 40 баллни ташкил этган. 2006-2021 йилларда дунё ўртача даражасидан юқори бўлиб, 64,8-75,7 баллга баҳоланган. Шу ўринда таъкидлаш зарурки, келгусида бу кўрсаткични 80 баллдан юқори, яъни “мутлоқ эркин” даражага кўтариш долзарб аҳамият касб этади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда юқорида индекслар бўйича таҳлилимиз натижасида бизга кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ўзгариш динамикасига таъсир этишда эндоген ва экзоген омилларни биргаликдаги ҳаракати зарурлигини кўрсатди. Чунки, экзоген ва эндоген омиллар, бир-бирини қоплаш жараёнида у ёки бу институтнинг шаклланиши ёки ривожланишида сезиларли ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. Бунда Ўзбекистонда ҳукумат томонидан олиб борилаётган туб ўзгаришлар ва очиқлик сиёсати мамлакатда инновацион ривожланиш ва асосий макроиқтисодий шакллари замон талабларига мослаштиришни талаб этади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожланишига таъсир этувчи экзоген ва эндоген омилларидан ташқари эквивалент ривожланиш омилини ҳам ажратиб кўрсатиш мумкин. Улар юқори самарали ташкилий-иқтисодий механизмлар, мулкчилик ҳуқуқлари ва шартномавий муносабатлардан иборат.

Тадқиқотимиздаги таҳлилларга асосланиб самарали фаолият юритишга қодир замонавий кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик тизимининг белгилари хусусида қуйидагиларни ажратиб кўрсатишимиз ва таклиф ҳамда тавсия қилишимиз мумкин. Булар:

¹ Фискал саломатлик-бюджет, солиқ ва божхона тизимининг фаолиятига сифатида баҳоланади

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожланиши учун ишчи кучининг касбий тайёргарлик, малака, маҳорат ва маълумоти даражасининг юқорилиги;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни капитал билан таъминланиш кўрсаткичининг баландлиги, эскириш даражасининг пастлиги;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида капитал ва меҳнат самардорлиги юқорилиги;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун ФТТ ва инновациялардан фойдаланиш даражасининг юқорилиги;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни мулкчилик муносабатлари ҳимояланганлик даражаси;
- интеллектуал мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимининг ривожланганлиги.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>
2. Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартдаги “Халқаро рейтинг ва индексларда Ўзбекистон Республикасининг ўрнини яхшилашга оид чора-тадбирларни тизимлаштириш тўғрисида”ги ПФ-5687-сон Фармони <https://lex.uz/docs/4230916>
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 июндаги “Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотларида улар билан тизимли ишлашнинг янги механизмини жорий қилиш тўғрисида”ги ПФ-6003-сон Фармони <https://lex.uz/docs/4838762>
5. “Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни. 1-модда. Ўзбекистон Республикасининг 1990 йил 31 октябрдаги 152-ХII-сон Қонуни. <https://lex.uz/acts/111466>
6. Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>
7. Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 26 июндаги ПФ-5468-сон “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш Концепцияси тўғрисида”ги Фармони <https://lex.uz/docs/3802378>
9. Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>
10. Index of Economic Freedom <https://www.heritage.org/index/visualize>

Ш.Султонов	Sh.Sultonov
Анализ факторов, влияющих на развитие малого бизнеса и частного предпринимательства в Узбекистане Аннотация: В данной статье определены эндогенные и экзогенные факторы, влияющие на развитие малого бизнеса и частного предпринимательства в Узбекистане, а также проанализирован и научно обоснован уровень влияния факторов на развитие малого бизнеса и частного предпринимательства с помощью индексов, рассчитываемых в мировом масштабе. Ключевые слова: мир, экономика, предпринимательство, инновации, эндогенный, экзогенный, фактор, бизнес, частный, реальный сектор, услуга, товар, цена, субиндекс, политика, собственность, государство, налог, свобода.	Analysis of factors influencing the development of small business and private entrepreneurship in Uzbekistan Abstract: This article identifies endogenous and exogenous factors influencing the development of small business and private entrepreneurship in Uzbekistan, and also analyzes and scientifically substantiates the level of influence of factors on the development of small business and private entrepreneurship using indices calculated on a global scale. Keywords: world, economy, entrepreneurship, innovation, endogenous, exogenous, factor, business, private, real sector, service, product, price, subindex, politics, property, state, tax, freedom.

МЕНЕЖМЕНТ ВА МАРКЕТИНГ

Nasiba Akbarjonovna Usmanova – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, “Menejment” kafedrasida dotsent v.b, PhD

XIZMAT KO‘RSATISH SOHASIDA MENEJMENTNI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Annotatsiya. Maqolada xizmat ko‘rsatish sohasida menejmentni barqaror rivojlantirish, servis korxonalari faoliyatida sifat va samaradorligini oshirish, boshqarish tizimining mehmonxona xo‘jaliklari faoliyati mavsumiyliги hamda raqobatbardoshlikni oshirishning innovatsion usullarini joriy etish va takomillashtirish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. Ushbu masala bo‘yicha tegishli taklif va tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so‘zlar: menejment, xizmat ko‘rsatish, innovatsiya, strategiya, tendensiya, sarmoya, sifat, raqobatbardoshlik, resurs, korxona, axborotlashtirish.

Kirish. Yangi O‘zbekistonni barpo etish jarayonida xizmat ko‘rsatish sohasida menejmentni zamonaviy talablar asosida sifat jihatdan rivojlantirish, ishlab chiqarishni optimal tashkil qilishga ko‘ra servis xo‘jaliklari faoliyati sifati va samaradorligini oshirish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda sohaning munosib o‘rnini ta’minlash kabi yo‘nalishlarda keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda.

“Xizmat ko‘rsatish sohasida menejmentni jadal rivojlantirish, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning o‘rni va ulushini oshirish, ko‘rsatilayotgan xizmatlar tarkibini, eng avvalo, ularning zamonaviy yuqori texnologik turlari hisobiga tubdan o‘zgartirish”¹ masalasi strategik vazifa sifatida belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”, 2021-yil 30-sentabrdagi PF-6318-son “Xizmatlar sohasini qo‘llab-quvvatlashga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmonlari, 2020-yil 16-iyundagi PQ-4752-son “Xizmatlar sohasini qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 27-apreldagi 246-son “Mehnatni muhofaza qilish sohasidagi xizmatlar bozorini yanada rivojlantirish to‘g‘risida”gi Qarori hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish demakdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda iqtisodiy adabiyotlarda xizmatlar tavsifini yoritib berishga boshqa tushunchalarni ham keltirish mumkin. R.Malerining yondashuviga ko‘ra, “Xizmatlar – sotish maqsadi uchun ishlab chiqarilgan nomoddiy aktivlardir”².

I.M.Belyavskiy tahriri ostida chop ettirilgan “Xizmat ko‘rsatish sohasida standartlashtirish va tasniflash”³ kitobida xizmatlarning xususiyatini tavsiflaydi.

I.S.Abdullayev, B.H.Quziboyev, S.F.Allayorovlarning fikricha, “xizmat ko‘rsatish tushunchasi servis tushunchasiga qaraganda kengroq ma‘noni bildiradi. Ya‘ni xizmat ko‘rsatish – biror-bir samaraga erishishga qaratilgan har qanday faoliyatdir. Milliy hisoblar tizimida ham iqtisodiyot sohasi sifatida xizmatlar sohasi kiritilgani, ya‘ni servis sohasi atamasi mavjud emasligi ham fikrimizning isbotidir”⁴ deb aytib o‘tganlar.

Xorijlik va vatanimiz iqtisodchi olimlari tomonidan “sifat” kategoriyasining mohiyatini yoritib berishlarida turli xil yondashuvlar mavjud. Yapon iqtisodiyotining rivojlanish muvaffaqiyatini ta’kidlovchi olim E.Demingning fikricha, sifat ishlab chiqarish tizimining muhim bo‘g‘ini hisoblanadi. Sifat hozir va kelajakda ehtiyojlarni maksimal qondirishga yo‘nal-

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi 4947-sonli Farmonining 1-ilovasi “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” //Lex.uz

² <https://mydocx.ru/4-72678.html>

³ Стандартизация и спецификация в сфере услуг/Под.ред.И.М.Белявского. - М., 1997. - С. 107.

⁴ <https://cyberleninka.ru/article/n/hizmat-tushunchasining-mo-iyati-va-uning-rivozhlanish-evolyutsiyasi>

tirilgan bo‘lishi kerak¹.

D.Garvin sifatning beshta mezonini aniqlaydi: eng yaxshi o‘xshash tovarlarning texnik ko‘rsatkichlariga muvofiqligi; standartga muvofiqligi; barcha ishlab chiqarish jarayonlarida aniqlikka rioya qilish darajasi; to‘lovga qodir talabga sifatning muvofiqligi; xaridorlar talablariga sifatning muvofiqligi. Uning yondashuviga ko‘ra, sifatni qo‘llab-quvvatlash uchun hech bir tanlangan mezonlarni buzish mumkin emas – agarda tovar tubdan orqada qolsa, u holda u sifatli hisoblanishi mumkin emas.

Xorijlik mutaxassislar tomonidan sifatni boshqarish sohasi ikki guruhga ajratilishi qabul qilingan². Birinchisi bo‘yicha namoyandalar, raqobatli dunyoni boshqarishning yangi shakllarini yaratish uchun ish uslubi va dastlabki yondashuvlarni to‘liq rad etishi zarur deb hisoblaydilar. Ikkinchi guruh olimlarining yondashuvlari ancha soddaroqdir. Ularning fikricha, mavjud tizimni doimiy takomillashtirib borish sifatga e‘tibor qaratishni nazarda tutadi hamda kompaniyalarga yashab qolish va raqobatbardoshlikni saqlash imkonini beradi. Bu guruh olimlariga, odatda Dj.Djuran, F.Krosbi, A. Feygenbaumlarni tegishlidir. Dj.Djuran – “sifat sohasidagi amerikalik mutaxassis bo‘lib, Xalqaro sifat akademiyasining akademigi hisoblanadi. U sifat nazoratidan sifatni boshqarishga o‘tishni asoslab bergan”³.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda xizmat ko‘rsatish sohasida menejmentni barqaror rivojlantirish, servis korxonalari faolyatida sifat va samaradorligini oshirish hamda raqobatbardoshlikni oshirishning innovatsion usullarini joriy etish uchun umumlashtirish, qiyosiy tahlil va statistik ma’lumotlar asosida kelgusi yillarni prognozlash usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi sharoitida xizmatlar bozorining barqaror rivojlanishi an‘anaviy xizmatlarni takomillashtirish hamda zamonaviy va raqamli texnologiyalarga asoslangan yangi turdagi xizmatlarning diversifikatsiyalanishi bilan bevosita bog‘liqdir.

Samarqand viloyatida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy ko‘rsatkichlariga nazar tashlasak, yalpi hududiy mahsulot (YAHM) hajmi 2016-yilda o‘tgan yilga nisbatan 108,7 %ga o‘sgan holda, ushbu ko‘rsatkich 2020-yilda o‘tgan yilga nisbatan 102,4 %ni tashkil etgan.

1-jadval

Samarqand viloyatida asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlar holati⁴

Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	yillar				
		2017	2018	2019	2020	2021
YAHM	mlrd.so‘m	18133,4	31187,4	37593,9	42378,1	53749,9
	O‘tgan yilga nisbatan, %	102,8	99,3	104,1	102,4	108,8
Yalpi qo‘shilgan qiymat	mlrd.so‘m	17739,9	30659,5	36479,7	41469,8	47261,7
	O‘tgan yilga nisbatan, %	102,8	101,3	104,0	102,4	105,3
Tovarlar va eksport-import operatsiyalariga sof soliqlar	mln.doll	393,5	1620,5	1114,2	908,3	969,2
	O‘tgan yilga nisbatan, %	102,2	147,1	105,9	102,5	106,7
Qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi	mlrd.so‘m	5772,6	15350,5	17481,5	19452,5	41206,1
	O‘tgan yilga nisbatan, %	101,4	94,4	102,2	103,1	104,6
Sanoat mahsuloti (qurilishni qo‘shgan holda)	mlrd.so‘m	4386,3	6264,2	7604,5	8594,6	12648,5
	O‘tgan yilga nisbatan, %	100,4	112,7	108,0	104,4	109,8
Jami xizmatlar,	mlrd.so‘m	7581,0	8968,0	12786,8	14318,7	18656,7

¹ Дегтярева Н.М., Пипко Е.Г. Управление качеством в условиях конкуренции. – Тольятти: ПТИС, 1999.-С. 211.

² Управление качеством / Под.ред. С.Д.Ильенковой. – М.: ЮНИТИ, 2003. - С.82.

³ Э.Деминг, Дж.Джурман, Ф.Кросби, К.Исикава, А.Фейгенбаум,Т.Тагути. Гурӯ менежмента качества и их концепции.<http://www.management.com.ua/qm/qm009.html>

⁴ Samarqand viloyati Davlat statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida tuzilgan.

shundan:	O'tgan yilga nisbatan, %	105,0	104,1	104,4	102,6	121,6
Savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	mlrd.so'm	1661,2	1987,5	2375,4	2762,8	3346,8
	O'tgan yilga nisbatan, %	102,7	103,4	104,1	101,4	118,4
Tashish va saqlash, axborot va aloqa xizmatlari	mlrd.so'm	1801,6	2118,1	2342,1	2580,4	3215,7
	O'tgan yilga nisbatan, %	105,3	107,0	103,9	100,3	105,5
Boshqa xizmat tarmoqlari	mln. AQSH doll	4118,2	4862,1	6676,2	8079,5	8752,6
	O'tgan yilga nisbatan, %	105,7	103,0	104,6	100,0	108,3

Tahliliy ma'lumotlarga ko'ra, Samarqand viloyatida yalpi hududiy mahsulot hajmi 2017-yilda o'tgan yilga nisbatan 102,8 %ga o'sgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2021-yilga kelib 108,8 %ga oshgan. Tovarlar va eksport-import operatsiyalariga sof soliqlar hajmi ham yalpi hududiy mahsulotning o'sishiga mutanosib ravishda 2021-yilda o'tgan yilga nisbatan 106,7 %ni tashkil qilgan. Shuningdek, iqtisodiyot sohalari va tarmoqlari kesimida olib qarasak, 2021-yilda o'tgan yilga nisbatan qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligida 104,6 %, sanoat mahsuloti (qurilishni qo'shgan holda) ishlab chiqarishda 109,8 %ga o'sishga erishilgan. Viloyatda jami xizmatlar hajmining 2021-yilda o'sish sur'ati (121,6 %) o'tgan yillardagi ko'rsatkichlarga nisbatan ancha yuqori bo'lgan. Shuningdek, xizmat ko'rsatishning yetakchi tarmoqlari bo'lgan savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar (1181,4%) hamda tashish va saqlash, axborot va aloqa xizmatlari (105,5%) da mazkur dinamik o'zgarishlar o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan.

Viloyatda xizmatlar hajmini YAHMdagi ulushi 2017-yilda 41,8 %ni, 2021-yilda esa 34,7 %ni tashkil qilgan. Bunda qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi hamda sanoat mahsuloti (qurilishni qo'shgan holda) ishlab chiqarish hajmining xizmat ko'rsatish sohasiga nisbatan yuqori sur'atlarda o'sishi hisoblanadi (1-jadval).

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi xizmat ko'rsatish sohasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Samarqand viloyatida 2021-yilda jami xizmatlar hajmi 18259,0 mlrd. so'mni tashkil etgan holda, ushbu ko'rsatkich 2017-yilga nisbatan 2,2-martaga o'sgan. Xizmatlar turlari bo'yicha eng yuqori o'sish sur'atlari me'morchilik, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va tahlil sohasida – 5,7-marta, moliyaviy xizmatlar bo'yicha – 4,0-marta, ta'lim xizmatlari bo'yicha – 2,7-marta, yashash va ovqatlanish xizmatlari bo'yicha – 2,8-marta, sog'liqni saqlash xizmatlarida – 2,1-martaga oshgan. Shuningdek, tahlil etilayotgan yillarda ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar – 192,0 %, transport xizmatlari – 184,6 %, ijara va prokat xizmatlari – 181,8 %, aloqa va axborotlashtirish xizmatlari 155,8 %ga oshgan (2-jadval).

2-jadval

Samarqand viloyatida xizmat ko'rsatish sohasi va tarmoqlarida xizmatlar turlari bo'yicha hajmi ¹ (mlrd.so'm)

Sohalar va tarmoqlar	Yillar boshida					2021-yil 2017-yilga nisbatan o'sish, %
	2017	2018	2019	2020	2021	
Jami xizmatlar Shu jumladan:	8343,2	10043,5	12786,8	14086,1	18259,0	2,2 marta
Aloqa va axborotlashtirish	536,5	620,3	633,7	716,9	835,8	155,8
Moliya xizmatlari	650,9	997,7	1712,7	2123,6	2613,2	4,0 marta
Transport xizmatlari	2494,7	2764,0	3152,9	3371,1	4604,7	184,6
Shu jumladan: avto-	2379,7	2522,1	2889,3	3252,1	4335,5	182,2

¹ Muallif tomonidan Samarqand viloyati Davlat statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida hisoblangan.

transport xizmatlari						
Yashash va ovqatlanish xizmatlari	225,9	319,5	461,4	400,0	629,6	2,8 marta
Savdo xizmatlari	2493,9	2977,6	3648,9	4205,2	5175,9	2,1 marta
Ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar	243,1	316,1	329,4	321,7	466,8	192,0
Ta'lim xizmatlari	368,7	432,9	556,8	694,2	1003,6	2,7 marta
Sog'liqni saqlash xizmatlari	119,4	145,5	193,8	260,7	341,2	2,8 marta
Ijara va prokat xizmatlari	301,7	337,2	404,6	423,6	548,4	181,8
Kompyuter va maishiy tovarlarni ta'mirlash	268,0	286,3	349,5	367,7	538,3	2,0 marta
Shaxsiy xizmatlar	344,8	415,0	522,5	545,0	761,3	2,2 marta
Me'morchilik, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va tahlil sohasidagi xizmatlar	55,4	109,2	313,8	321,1	318,3	5,7 marta
Boshqa turdagi xizmatlar	240,2	322,2	506,8	335,3	421,9	175,6

Mamlakatimizda barcha iqtisodiy faoliyat turlari singari xizmat ko'rsatish sohasi tarmoqlarida ham tarkibiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Jumladan, 2021-yilda viloyatda 18259,0 mlrd.so'mlik xizmatlar ishlab chiqarilib (ko'rsatilib), o'tgan yilning mos davriga nisbatan o'sish sur'ati 119,0 %ni tashkil qildi.

Samarqand viloyatida 2020-yilda bozor xizmatlarining o'tgan yilning mos davrlariga nisbatan o'sish sur'atiga e'tibor qaratsak, yanvar-mart oylari oralig'ida jami ishlab chiqarilgan xizmatlar hajmi o'sish (yanvar – 113,3 %, yanvar-fevral 110,4 %, yanvar-mart – 109,7 %) tendensiyasiga ega bo'lgan. Butun jahonda koronavirus pandemiyasini kamaytirish bilan bog'liq cheklovlar natijasida eng katta salbiy ta'sir xizmatlar sohasida bo'ldi. 2.1-rasdan ko'rinib turibdiki, 15-martdan 15-avgustgacha bo'lgan qat'iy cheklovlar natijasida sohada nisbatan pasayish tendensiyasi kuzatilgan. Faqat yil oxiriga kelib, xizmatlar sohasining o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati 102,6 %ni tashkil etgan.

Tadqiqotlar ko'rsatib turibdiki, Samarqand viloyatida xizmat ko'rsatish sohasida menejmentni rivojlantirishga bo'lgan talabni o'rganish va sifatli xizmat ko'rsatishda quyidagi yo'nalishlarda faoliyatni amalga oshirish muhim hisoblanadi:

- yangi turdagi xizmatlarga bo'lgan talab va taklif jarayonini tadqiq etish bo'yicha ilmiy-amaliy qo'llanma va ko'rsatmalarni ishlab chiqish;
- xizmatlarga, xususan, turistik xizmatlarga talabni oshirish uchun hududiy darajada xizmatlar konyunkturasi tahlili uchun zaruriy axborotlarga ega bo'lish va tegishli hisobotlar, bukletlar hamda ma'ruzalar tayyorlash;
- ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini baholash maqsadida anketa so'rovnomalari va sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish;
- xizmatlar sohasida mavjud muammolarni yechish maqsadida turli xil ijtimoiy tadbirlarni tashkil etish va yarmarkalar, ko'rgazmalarda qatnashish.

Bugungi kunda xizmatlarni ishlab chiqish jarayonining intensivligini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Mazkur jarayon xizmatlarni ishlab chiqishda raqamli texnologiyalardan foydalanishni taqozo etmoqda. Bu jarayon nafaqat xizmat ko'rsatishning raqamli texnologiyalarga asoslangan omilidan foydalanishni kengaytiradi, balki ularning sifatini ham oshiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, xizmat ko'rsatish va servis sohasida ishlab chiqarish jarayonlari tarkibiy qismi elementlarining murakkabligi va turli xilligi, ularning bajarish bosqichlarini mustaqil tanlash, hisoblash, loyihalash va moslashtirish imkoniyatlari faoliyatning muhim jihati sifatida doimiy transformatsiyalashishni zarurat etadi. Shu tufayli, xizmat ko'rsatish sohasida menejmentni rivojlantirishning bir qancha yo'llari bor. Bular tarkibiga birqancha

tavsiyalarni berish mumkin. Bularning ayrimlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, mamlakatimizdagi barcha iqtisodiy faoliyat turlari singari xizmat ko‘rsatish sohasi tarmoqlarida ham tarkibiy o‘zgarishlar yuz bermoqda. Jumladan, 2020-yil yanvar-dekabr oylarida viloyatda 14 trln. 318,7 mlrd.so‘mlik xizmatlar ishlab chiqarilib (ko‘rsatilib), o‘tgan yilning mos davriga nisbatan o‘shir sur‘ati 102,6 foizni tashkil qildi.

Ikkinchidan, turizm mavsumiylikni kamaytirish muhim muammolardan hisoblanadi. Shuning uchun hududlarning turizm salohiyatini oshirish, turistlarni jalb qilish jozibadorligini ta‘minlash, qish mavsumlarida ham konferensiyalar, yarmarkalar o‘tkazish va bu orqali mavsumiylik omilini kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqish zarurligini ifodalaydi.

Uchinchidan, mehmonxona xizmatlari raqobatbardoshligini tahlil qilish va baholashning matematik-statistik usullari asosida ularning raqobatbardoshligini korrelyatsion tahlili bo‘yicha xulosalar shuni ko‘rsatmoqdaki, mehmonxona korxonalarining raqobatbardoshligi va bozor ulushini oshirishga mos narxlar darajasida doimiylik va xizmatlar sifatining ishonchliligi sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, xizmat ko‘rsatish sohasida menejmentni rivojlantirishda korxonalari faoliyati samaradorligi va ularning tashkiliy-boshqaruv va iqtisodiy jarayonlarini ilmiy asosda tashkil etishiga bevosita bog‘liq bo‘lib, ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Korxona faoliyatini rejalashtirish, xizmatlar bozorida talab va taklif holati yoki xizmatlar assortimentini o‘zgarishiga mos rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish;
2. Korxonada xizmatlarni ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sarf-xarajatlarini baholash;
3. Xizmatlar assortimenti va sifat darajasini hisobga olgan holda texnologik jarayonlar va texnik vositalar tarkibini modernizatsiyalash;
4. Iste‘molchilar fikrini aniqlash uchun ijtimoiy-psixologik qobiliyatga ega mutaxassislarini jalb etish;
5. Xizmat ko‘rsatish personalining kasbiy ko‘nikmalari va malaka darajasini oshirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022-2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хизматлар соҳасини қўллаб-қувватлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2021 йил 30 сентябрдаги ПФ-6318-сон Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хизматлар соҳасини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2020 йил 16 июндаги ПҚ-4752-сон Қарори.
4. Басовский Л.Е., Протасов В.Б. Управление качеством: Учебник. – М.: ИНФРА –М, 2002. – 212 с.
5. Бурменко Т. Д. Сфера услуг: экономика: учебное пособие / Т.Д. Бурменко, Н.Н. Даниленко, Т. А. Туренко; под ред. Т.Д. Бурменко. - М.: КНОРУС, 2007. – С. 661.
6. Гуру менежмента качества и их концепции. Э.Деминг, Дж.Джуран, Ф.Кросби, К.Исикава, А.Фейгенбаум, Т.Тагути <http://www.management.com.ua/qm/qm009.htm>.
7. Канс М.М., Иванов Б.В., Корешкова В.Н., Схирталадзе А.Г. Системы, методы и инструменты менеджмента качества. Учебник для вузов, - СПб.: Питер, 2009. – 560 с.

Н.Усманова	N.Usmanova
Пути развития менеджмента в сфере услуг Аннотация. В статье рассматриваются пути устойчивого развития управления в сфере услуг, повышения качества и эффективности деятельности сервисных предприятий, внедрения и совершенствования системы управления сезонностью деятельности гостиничных хозяйств и инновационных методов повышения конкурентоспособности. Также даны соответствующие предложения и рекомендации по этому вопросу. Ключевые слова: менеджмент, сервис, инновации, стратегия, тренд, инвестиции, качество, конкурентоспособность, ресурс, предприятие, информатизация.	Ways to develop management in the service sector Abstract: The article examines the ways of sustainable development of management in the service sector, improving quality and efficiency in the activity of service enterprises, introducing and improving innovative methods of the management system for the seasonality of the activities of hotels and improving competitiveness. Relevant proposals and recommendations have also been made on this issue. Keywords: management, service, innovation, strategy, trend, investment, quality, competitiveness, resource, enterprise, informatization.

МОЛИЯ, ПУЛ МУОМАЛАСИ ВА КРЕДИТ

Жахонгир Расулович Зайналов – СамИСИ, “Молия” кафедраси мудири, и.ф.д., проф.
Шахноза Махмудовна Латипова – СамИСИ, “Молия” кафедраси доценти в.б.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ИҚТИСОДИЁТНИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ

Аннотация: Ушбу мақолада иқтисодий инновацион ривожлантириш масалалари ёритилган бўлиб, унда мамлакатни инновацион ривожлантириш стратегиясининг мақсади, вазифалари ва унга эришиш йўллари атрофлича ёритиб ўтилган. Шунингдек, мақолада инновацион ривожлантиришда мавжуд имкониятлардан фойдаланиш йўллари акс эттирилган. Ишда инновацион иқтисодий макро ва микро даражада ривожлантириш заруриятдан келиб чиқиб, инновацион иқтисодий тартибга солиш масалалари бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: инновацион ривожланиш, инновацион ривожланиш имкониятлари, рақобат, консалтинг хизматлари, модернизация, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, устувор йўналишлар, устувор вазифалар, рағбатлантириш, механизм, инновацион стратегия.

Кириш. Мамлакатимизда сўнгги беш йил давомида амалга оширилган ислохотлар натижасида таълим сифати ва қамровини ошириш, уни ривожлантириш, иқтисодий эҳтиёжлари асосида кадрлар тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш, илмий-инновацион фаолиятни ҳар томонлама, хусусан молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш, республикамиз инновацион салоҳиятини шакллантириш ва уни янада такомиллаштириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш учун самарали механизмларни ишлаб чиқиш давлатимиз раҳбари ва ҳукуматимиз олдида турган асосий масала сифатида эътироф этиб келинмоқда.

Бунинг натижасида янгидан шакллантирилаётган иқтисодий инновацион ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишга катта эҳтиёж туғилмоқда. Инновацияларни бошқариш долзарб масала сирасига кирган ҳолда бошқаришнинг илмий-назарий усулларида фойдаланишга эҳтиёж тобора ортиб бораётганлиги кузатилмоқда.

Иқтисодий инновацион ривожлантириш стратегиясининг мақсади мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий омиллардан келиб чиқиб, турли мазмун ва кўринишга эга бўлиши мумкин.

Янги Ўзбекистон шароитида турли соҳа иқтисодий инновацион ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш давлатимизнинг устувор вазифаларини тезроқ ечиш имкониятини беради. Умуман олганда, ҳўжалик юритувчи субъектларни инновацион бошқаришда юқорида кўрсатиб ўтилганидан эҳтиёж тобора ошиб борса-да, унинг илмий-назарий асосларини чуқурроқ таҳлил қилишни, кўникмалар ҳосил қилишни талаб этади.

Шу боис ҳам, саноати ривожланган мамлакатларнинг инновацион сиёсати борасидаги тажрибаларни ўрганиш орқали Ўзбекистон учун инновацион сиёсатни амалга ошириш стратегиясини ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эгадир. Шу ўринда айтиш жоизки, АҚШда инновацион сиёсатни ташкил этиш ва амалда қўллашда давлатнинг роли каттадир. Ушбу давлатда венчур фондларни ҳамда тадқиқот марказларини ташкил этишда рағбатлантириш механизмидан кенг фойдаланиб келинмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Иқтисодий инновацион ривожлантириш Президентимиз ва ҳукуматимиз диққат марказидаги муҳим масала сифатида бир қатор меъриий ҳужжатларда ҳам ўз аксини топган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сон Фармони [1], 2022 йил 6 июлдаги “2022-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-165-сон Фармони

[2], 2022 йил 6 июлдаги “2022-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегиясини амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-307-сонли Қарорлари [3] шулар жумласидан. Ушбу ҳужжатлар иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳада, шу жумладан қишлоқ хўжалиги, энергетика, қурилиш, таълим, соғлиқни сақлашда инновацион ва технологик ривожланишни таъминлаш ва рағбатлантириш борасида катта ютуқларга эришилишига муносиб ҳуқуқий замин яратган дейиш мумкин.

Мамлакатимизни инновацион ривожлантириш масаласини долзарб аҳамиятга эга бўлган масала сифатида кўплаб олимлар томонидан ҳам ўрганилган. Хусусан, А.Ш.Бекмуродов, У.В. Ғафуровлар томонидан мамлакатимизда иқтисодиётни инновациялардан фойдаланиб либераллаштириш масалалари тадқиқ этилган [4]. Х.П.Абулқосимов ҳам бу борада бир қатор илмий ишларни чоп эттирган [5, 6].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот давомида комплекс таҳлил ҳамда қиёсий таҳлил усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Янги Ўзбекистон шароитида иқтисодиётни инновацион ривожлантириш стратегияси нафақат динамик ўсиш шароитларига, балки иқтисодий ривожланишнинг ҳар қандай босқичида ҳам муҳим аҳамиятга эга.

1-чизма. Инновацион ривожланиш стратегиясининг мақсади

Айтиш жоизки, инновацион стратегияни амалга ошириш орқали ҳам анъанавий, ҳам юқори технологияга асосланган иқтисодиёт соҳа корхоналарида янги иш ўринларини

яратиш, мамлакат рақобатбардошлигини янада ошириш, юқорироқ яшаш стандартларига эришиш каби мақсадларга эришиш муҳимдир.

Янги Ўзбекистон шароитида умумий инновацион ривожланиш стратегиясининг мақсади бўлиб қуйидагилар ҳисобланиши лозим (1-чизма).

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Янги Ўзбекистоннинг ҳозирги тараққиёт босқичида “Рақобатбардошликни ошириш ва инновацион чора-тадбирларни бюджетдан қўллаб-қувватлаш дастури”ни ишлаб чиқиш зарур.

Бундай дастурни қабул қилишдан қўзланган мақсад мамлакатимиз корхоналарини рақобатбардошлигини ошириш бўлиб ҳисобланади. Кичик корхоналарга урғу берган ҳолда дастур асосида уларнинг инновацион фаолиятини молиявий ресурслар билан таъминлаш ҳамда тадбиркорлар учун консалтинг хизматларини кўрсатиш қўламини кенгайтиришга эришиш ўта муҳимдир.

2-чизма. Инновацион ривожлантириш имкониятлари ва амалга ошириш схемаси

Ҳозирги шароитда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар орасида саноат корхоналарини модернизация қилиш, техник ҳамда технологик жиҳатдан янгилашга катта эътибор бериб келинаётганлиги муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси (2017-2021 йй.), сўнг эса иқтисодиётни инновацион ривожлантириш Концепцияси (2022-2025 йй.) қабул қилиниши динамик тиниқ ривожланишга асосланган иқтисодий майдонни юзага келтиришга имконият туғдирмоқда. Ушбу умумдавлат аҳамиятига молик ҳужжатларнинг қабул қилиниши мамлакатимизда инновацион ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларини шакллантиришга имконият туғдиради.

Айтиш жоизки, ҳозирги шароитда иқтисодиётни инновацион ривожлантиришда мавжуд имкониятлардан фойдаланиш борасида айрим чора-тадбирларни амалга ошириш муҳимдир (2-чизма).

Юқоридаги 2-чизмада келтирилган истиқболли имкониятлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мамлакатимизда етарли даражада хомашё ресурсларининг мавжудлиги, босқич-ма-босқич маҳсулотларни қайта ишлаш корхоналарининг қад кўтариши фан ва таълим тизимида сифатли кадрлар чиқариш борасида олиб борилаётган ислохотлар истиқболдир.

Хулоса ва таклифлар. Мамлакатимиз иқтисодиётини инновацион ривожлантиришни жадаллаштириш учун биринчи навбатда, эскирган техника ва технологиялар асосида ишлаётган корхоналарни модернизация қилиш чора-тадбирларини давом эттириш, бу борадаги ислохотларни кучайтириш мақсадга мувофиқдир. Шу боис ҳозирда корхоналарнинг инновацион фаолиятини рағбатлантирувчи ҳамда кафолатловчи қонунчилик асосини такомиллаштиришга кун сайин эҳтиёж ортиб боради. Мисол учун, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини молиялаштиришда инновацион молиявий хизмат турларидан ҳисобланувчи вендор лизинг ҳамда венчур лизинг хизматларини амалиётда қўллаш бугунги куннинг талабига айланиб улгурди. Бироқ лизинг муносабатларини тартибга солувчи асосий қонун, шунингдек Фуқаролик кодексида ҳам ушбу тушунчалар келтирилмаган. Ўзбекистон Республикасининг “Лизинг тўғрисида”ги Қонуни ва Фуқаролик кодексида лизинг муносабатларини тартибга солишда қўлланиладиган тушунчалар мазмунида фарқли ҳолатлар мавжуд. Шу сабабли бундай меъёрий ҳужжатларни замон талабидан келиб чиқиб такомиллаштириб бориш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, иқтисодиётни инновацион ривожлантириш ўз-ўзидан қўлга киритилмайди. Унинг ривожланиши учун зарур бўлган қонунчилик асоси ва ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилиши лозим. Улардан энг асосийларининг амалиётга жорий этилиши натижасида инновацион ривожланишга эришиш ўта мушкул бўлмаслиги зарур.

Инновацион ривожланишнинг муҳимлигини эътиборга олган ҳолда уни доимий турли молиявий манбалардан молиялаштиришни тартибли амалга ошириш ўта аҳамиятли бўлиб қолмоғи лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги “2022 — 2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-165-сон Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги 2022 — 2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегиясини амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-307-сонли Қарори.
4. Бекмуродов А.Ш., Ғафуров У.В. Ўзбекистонда иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизациялаш: натижалар ва устувор йўналишлар. Ўқув қўлланма. Т.: ТДИУ, 2007.
5. Абулкасимов Х.П., Расулов Т.С. Особенности научно-технической и инновационной политики стран СНГ, Ближнего и Среднего Востока.-Т., Изд. ТГИВ, 2017.-380с.
6. Абулкасимов Х.П. Ўзбекистонда иқтисодиётни инновацион ривожланиш йўлига ўтишини таъминлаш йўллари // ИҚТИСОД ВА МОЛИЯ, 2022, 3(151).

Ж.Зайналов, Ш.Латипова Стратегия инновационного развития экономики Нового Узбекистана	D.Zaynalov, Sh.Latipova Strategy for innovative development of the economy of New Uzbekistan
Аннотация: В статье освещены вопросы инновационного развития экономики, в которых подробно описаны цель, задачи и пути достижения стратегии инновационного развития страны. Также в статье показаны способы использования имеющихся возможностей в инновационном развитии. Исходя из необходимости развития инновационной экономики на макро- и микроуровне, в работе даются предложения по регулированию инновационной экономики. Ключевые слова: инновационное развитие, возможности инновационного развития, конкуренция, консалтинговые услуги, модернизация, социально-экономическое развитие, приоритетные направления, приоритетные задачи, стимулы, механизм, инновационная стратегия.	Abstract: The article covers issues of innovative development of the economy, which describe in detail the goal, objectives and ways to achieve the country's innovative development strategy. Based on the need to develop an innovative economy at the macro and micro levels, the work provides proposals for regulating the innovative economy. Keywords: innovative development, innovative development opportunities, competition, consulting services, modernization, socio-economic development, priority areas, priority tasks, incentives, mechanism, innovation strategy.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ, ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ ВА АУДИТ

Худойназар Хабибуллаевич Эргашев – и.о. доцента, кандидат экономических наук
Самаркандского института сервиса и экономики

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ – ЦЕНЫ И ПРОИЗВОДСТВО В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Аннотация: В данной статье исследуются вопросы рационализации теоретических основ реформирования и развития земельных отношений в сельском хозяйстве. На основе полученных результатов сформированы соответствующие рекомендации и предложения.

Ключевые слова: технические средства производства, закономерности, социально-экономические законы, процессы природы, особенность, доход, реализация, продукция.

Введение. Современное развитие экономики страны невозможно без эффективного развития агропромышленного комплекса. Сельское хозяйство – это главная отрасль в агропромышленном комплексе, направленная на формирование продовольственной безопасности и играющая стратегическую роль в национальной экономике, призванная обеспечить производство продуктов питания и сырья для агропромышленного комплекса в необходимых объемах и тем самым гарантировать продовольственную безопасность страны. Поэтому в агропромышленном комплексе необходима разработка новых подходов к аграрной политике, направленных на формирование продовольственной безопасности, опережающее развитие сельского хозяйства, коренное изменение экономических, социальных и правовых отношений, а также свободу предпринимательства и конкуренции. Одним из главных резервов роста эффективного развития сельскохозяйственного производства является рациональное использование следующих видов деятельности: растениеводство, животноводство, лесное хозяйство и др. Актуальность темы обусловлена важностью и приоритетностью сельского хозяйства в современном социально-экономическом развитии страны и трансформационными процессами в национальной экономике, а также необходимостью реформирования агропромышленного комплекса.

Аграрный сектор является специфической отраслью производства и жизни. Ее основой является непосредственное использование возможностей и ресурсов природы с ее законами и условиями. Аграрной сфере присущи особые аграрные отношения, которые находятся в сложном взаимодействии с существующей системой социальных и экономических отношений [1].

Анализ использованной литературы. Имеется разные подходы в понятия «аграрные отношения». Ученные по-разному раскрывают сущность аграрных отношений и закономерности развития. Это связано со сложностью данного понятия и тем, что существующие практические проблемы влияют на развитие определения содержания аграрных отношений.

Некоторые ученые считают, что сущность аграрных отношений определяется исключительно землевладением, то есть выращиванием сельскохозяйственных культур поскольку этой формой собственности является земельная рента, аграрные отношения сводятся к рентным отношениям, связанным с землей [2].

Другая точка зрения: аграрные отношения в большей степени зависят от влияния основных технико-экономических факторов: повышения технического уровня и комплексной механизации производства; внедрения прогрессивных технологий производства; проведения мероприятий по улучшению плодородия земель; повышения качества производственных ресурсов; рационального использования материальных и трудовых ресурсов и др.

В национальной научной литературе не имеется единого определения земельных отношений. По тому что этот термин редко используется в научных изданиях, его можно встретить в контексте вопросов землепользования, землевладения, и природопользования. Контекст земельных (аграрных) отношений включает в себя широкий круг вопросов, имеющих как экономический, так и законодательный характер. Нетрудно заметить, что категории собственности на землю подпадают под аграрные отношения. Таким образом, не так уж странно, что большинство ученых тесно связывают изменения и развитие аграрных отношений с изменениями и развитием социальных и экономических отношений [4].

«Аграрные отношения — это особая система экономических отношений в обществе по вопросам собственности на землю, землепользования и сельского хозяйства, а также по производству, распределению, обмену и потреблению сельскохозяйственной продукции», - говорит в своей книге Юсупов В.В. [4].

Сферой аграрных отношений являются не только общественно-производственные отношения сельскохозяйственных предприятий, но и отношения внутри них. Поэтому важно различать аграрные отношения на два типа. Первый тип ограничивается сельскохозяйственной отраслью, а второй тип распространяется на всю систему экономических отношений, возникающих в обществе по поводу присвоения и использования земли и других средств производства во всем сельском хозяйстве [6].

Анализ и результаты. Производственный процесс, производственные операции в агропромышленном комплексе тесно пересекаются с природными процессами. Основными экономическими ресурсами (факторами) сельскохозяйственного производства являются:

- люди;
- земли, животные, растения;
- технические средства производства.

По этим факторам выделяют две группы объективных закономерностей в сельском хозяйстве:

- природные биологические;
- социально-экономические законы.

В связи с тем, что экономические процессы в аграрном секторе тесно пересекаются с природными процессами, существует ряд особенностей сельскохозяйственного производства [7]:

- климатические условия, структура почвы, биологические факторы влияют на продуктивность и определяют рискованность и нестабильность сельского хозяйства. В зависимости от этих факторов одно и то же количество и качество затраченного труда может быть представлено в разном количестве продуктов;

- природно-климатические факторы определяют особый ритм сельскохозяйственного производства, его сезонный характер, что создает сезонные колебания занятости работников и производства;

- имеются особенности в использовании технологий, финансировании и получении доходов фермерских хозяйств, обусловленные сезонным характером производства. Для выполнения сельскохозяйственных работ необходимо иметь полный комплект техники, но она используется определенный сезон, а в остальное время простаивает [8];

- окончательная сумма доходов в сельском хозяйстве формируется только в конце года после реализации продукции (особенно в сельском хозяйстве);

- уровень концентрации производства во многом определяется размерами земель, их продуктивностью и интенсивностью использования;

- специализация производства обусловлена прежде всего географическими и климатическими факторами;

- эффективное использование земель возможно при рациональном сочетании сельскохозяйственных производств, соблюдении биологически обоснованных севообо-

готов.

· значительная часть продукции потребляется внутри домохозяйств, не принимая товарную форму. Поэтому в аграрном секторе дольше сохраняются естественные виды производства и доходов;

Выводы и предложения. Взаимодействие субъектов аграрных отношений являются основой экономических отношений в отрасли. Эти субъекты вступают в экономические отношения не только между собой, но и с другими отраслями промышленности и обществом в целом. Таким образом, аграрные отношения являются частью общей системы экономических отношений общества.

Итак, субъектами экономических отношений в аграрной сфере являются:

- регионы;
- сельскохозяйственные предприятия, кооперативы, общества, крестьянские объединения;
- индивидуальные производители (фермеры, семейные и индивидуальные фермы).

Важной составляющей аграрных отношений в самом широком смысле являются хозяйственные отношения между землевладельцами и землепользователями. Все сельскохозяйственные предприятия различной формы собственности должны работать на основе коммерческого расчета, соотносящего их рыночные цены и издержки производства, чтобы обеспечить достаточно высокий уровень рентабельности для возможности осуществления расширенного воспроизводства.

Сущность земельных отношений, сложившихся в нашей стране на современном этапе развития, не может рассматриваться в отрыве от реформирования аграрного комплекса, поскольку они составляют основу землевладения и землепользования.

Список использованной литературы:

1. Макконнелл К., Брю С., «Экономика: принципы, проблемы и политика», Таллин, 1995. - 229 с.
2. Лисович Г.М. Бухгалтерский финансовый учет в сельском хозяйстве: Учебник.-М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2013.-318с.
3. Мировая экономика. Под редакцией В.А.Ломакина, Москва, 1995. -31 с.
4. Садиков И. И. Международный туризм в мировом хозяйстве: Учеб. пособие. Мн.: Белгоуниверситет, 2016. -63 с.
5. Р.А.Албаров Аудит в организациях промышленности, торговли и АПК.-М.: Издательство «Дело и Сервис»,1998 г.-464с.
6. Сапрунова В.Б. Туризм: эволюция, структура, маркетинг. - М.: «Ось-89», 2017. -175 с.
7. Овсейчук М.Ф., Юдина Л.Н., и др. Бухгалтерский учет в сельскохозяйственных организациях: Учебное пособие.-М.:АНО ВПО ЦС РФ «Российский университет кооперации», 2006г.-161 с.
8. Артикова Л.Т. Организация международного туризма - М: Финансы и статистика, 2013. - 280 с.

Х.Эргашев Иқтисодий саводхонлик – кишлок хўжалигида нархлар ва ишлаб чиқариш	Kh.Ergashev Economic literacy – prices and production in agriculture
Аннотация: ушбу мақолада кишлок хўжалигида ер муносабатларини ислоҳ қилиш ва ривожлантиришнинг назарий асосларини рационаллаштириш масалалари тадқиқ этилади. Олинган натижалар асосида тегишли таклиф ва тавсиялар шакллантирилган. Калит сўзлар: ишлаб чиқаришнинг техник воситалари, қонуниятлар, ижтимоий-иқтисодий қонунлар, табиий жараёнлар, ўзига хослик, даромад, реализация, маҳсулот.	Abstract: This article examines the issues of rationalization of the theoretical foundations of reform and development of land relations in agriculture. Based on the results obtained, appropriate recommendations and proposals were formed. Keywords: technical facilities of production, patterns, socio-economic laws, natural processes, features, income, sales, products.

Хуршид Мамасобирович Мисиров – Тошкент давлат иқтисодиёт университети
“Бухгалтерия ҳисоби” кафедраси мустақил изланувчиси

ТЕМИР ЙЎЛ КОРХОНАЛАРИДА МОЛИЯВИЙ АКТИВЛАРНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРГА МУВОФИҚ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация. Ушбу мақолада темир йўл корхоналарида молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига мувофиқ молиявий активларни ҳисобга олиниши, юритилиши ва гуруҳланиши ҳамда молиявий активлар тушунчаси, молиявий активларнинг моҳияти, турлари, адолатли (ҳаққоний) қиймати бўйича баҳолаш, уларнинг фойда ва зарарлари тўғрисидаги ҳисоботлар орқали молиявий активлар ҳақида молиявий ҳисоботларда маълумотлар беришни такомиллаштириш йўллари ишлаб чиқиш тартиблари очиқ берилган.

Калит сўзлар: темир йўл корхоналари, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари, молиявий активлар, молиявий активларнинг адолатли (ҳаққоний) қиймати, фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот, молиявий инвестициялар, амортизацияланадиган қиймат, ресурслар, даромад, ретроспектив ва перспектив усуллар.

Кириш. Ҳозирги замонда рақамли иқтисодиёт дунёдаги кўплаб давлатлар ўзларининг иқтисодий барқарорлигини жадаллик билан оширишга ҳамда ривожланган мамлакатлар билан шерикликни янада кенгайтиришга, қолаверса ҳар бир давлат ўз халқи учун шарт-шароитларни яхшилашга ҳаракат қилмоқда.

Албатта бу қўйилган мақсадларга эришишда ҳамда амалда эришилган ишларда темир йўл соҳасининг хизматлари беқиёсдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, бизнинг Ўзбекистон Республикасизда ҳам жуда катта иқтисодий ўзгаришлар олиб борилмоқда.

Масалан кўплаб соҳаларни янада замонавийлаштиришга ва такомиллаштиришга қаратилган эътибор йилдан-йилга ортиб бормоқда.

Жумладан, “Ўзбекистон Темир йўллари” АЖ корхоналарида ҳам ижобий ишлар олиб борилмоқда. Бу эътибор ўз навбатида ижобий таъсирини кўрсатмоқда, темир йўл корхоналари хизмат қилиш сифати ва фоиз кўрсаткичи тобора ортмоқда. 2022 йил якуни учун статистик маълумотларга эътибор берсак, 100,1 миллион юк ва 9,14 миллион йўловчи ташилган. Бу кўрсаткичлар шуни англатадики, бўлаётган эътибор ўз самарасини кўрсатмоқда.

Бу иқтисодий ривожланишни мамлакатимизда янада жадаллаштириш мақсадида бошқа мамлакатлар билан ҳамкорликни тобора кенгайтириш, қолаверса дунё бозорида ўз ўрнини топиш ҳамда темир йўл корхоналарига хорижий инвесторларни жалб қилиш, уларга шарт-шароитлар яратиб бериш ва инвесторлар учун бугунги даврда энг муҳим бўлган “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари” бўйича ҳисоботларни тушунарли, содда қилиб инвесторларга тақдим этиш лозим.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2020 йил 24 февралда “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишнинг қўшимча чоратadbирлари тўғрисида”[1]ги Қарорга имзо чекилиши ва унга биноан 18 та банддан иборат “Йўл харитаси” тасдиқлангани юртимизда ушбу йўналишда ҳам жиддий ишларга қўл урилаётганидан далолат беради.

Шу маънода, темир йўл корхоналари фаолиятининг самарадорлиги ва иқтисодий ривожланишига ҳамда молиявий активларни “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари”га мувофиқ ҳисоботлар акс эттиришни такомиллаштириш.

Бу молиявий активлар ҳисобини темир йўл корхоналари ҳисоботларида такомиллаштиришдан мақсад – маълум бир ҳисобот даврида молиявий маълумотдан фойдаланувчилар, яъни мамурият ходимлари, инвесторлар, таъсисчилар, кредиторлик корхоналар (банк), давлат органлари ва бошқа ахборотларга қизиқувчилар яъни ташқи фойдаланувчиларнинг молиявий ахборотга бўлган қизиқишларини қондириш ҳамда аниқ ва тўғри қарорлар қабул қилишлари учун темир йўл корхоналарининг молиявий активлари

самарадорлигини акс эттирувчи кўрсаткичлар, яъни темир йўл корхоналари ҳисоб-китоб рақамидаги пул маблағларининг миқдори ошиши, асосий фаолиятдан олинган даромадларнинг ошиши, дебиторлик қарзларининг вақтида қайтарилиши, узоқ ва қисқа муддатли қарзларнинг тўланиши ҳамда бошқа турдаги молиявий маблағларнинг ҳолати ва оқими тўғрисидаги кўрсаткичларни молиявий ҳисобот кўринишида тақдим этишдир.

Темир йўл корхоналари иқтисодийнинг ривожиланишида, самарадорлигида, фаолият юритишида молиявий активларни МҲХС асосида ҳисоб ва ҳисоботларида юритилишини назорат қилиш, темир йўл корхоналарининг юқори сифатли хизмат кўрсатишида, бошқарувда молиявий ҳисоботларнинг ўзига хос ўрни бор.[2]

Шуни айтиш муҳим, халқаро ҳисоб таълимоти ва амалиётида “молиявий активлар” номи жуда кенг қўлланилиб, улар хўжалик юритувчи субъектларнинг мулки ёки маблағларининг ажралмас тури, ҳисоб ва ҳисоботнинг муҳим объекти сифатида тан олинди келинади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Иқтисодий соҳасига алоқадор чет эл ва республикамиз олимлар томонидан ўтказилган тадқиқотлар натижасида молиявий активларни амалий ҳамда назарий асослари, муаммолари ва уларни бартараф этиш йўллари тақомиллаштириш бўйича тадқиқотларида ҳамда ўзининг мақолаларида молиявий активларга тарифларнинг фикрларини келтириб ўтганлар.

Молиявий активлар - (англ. *Financial assets*) мулкчиликнинг ўзига хос шакли бўлиб, даромад келтирувчи [3] деган маънони англатади.

Молиявий активларни ўрганиш натижасида хорижий иқтисодчи олимлар кўплаб таърифлар келтирганлар. Масалан, молиявий активларга В.В. Аксеновнинг таърифича, замонавий корхонанинг ишлаши учун моддий ва номоддий бўлган кўплаб турли хил реал активларни талаб қилади, деб ҳисоблайди.

Аммо пул олиш учун компаниялар ўзларининг қимматли қоғозларини сотадилар, булар молиявий активлар деб аталади, уларнинг аксарияти қимматли қоғозлардир. Ўшбу ҳужжатлар қимматлидир, чунки улар корхонанинг реал активларини талаб қилиш ҳуқуқини беради. Молиявий активларга нафақат улушлар ёки устав капиталидаги улушлар, балки облигациялар, банк кредитлари, лизинг ҳамда мажбуриятлари ва бошқалар киради. [4].

Н.Г.Кабанцева молиявий активларга куйидагича таъриф берган - молиявий активлар корхона капиталининг элементларидан бири сифатида белгиланади, яъни бунда корхоналар ва давлатнинг қимматли қоғозлари, узоқ муддатли инвестициялар тушунилади. [5]

Л.А. Шкварчукнинг фикрига кўра - молиявий активларни кўплиги ва хилма-хиллиги туфайли алоҳида молиявий воситаларни ташкил этувчи, корхонага тегишли бўлган ва келажакда иқтисодий фойда олиниши кутилаётган активлар сифатида изоҳлайди.[6]

Мамлакатимизда чоп этирилган ўқув адабиётларида молиявий активларга оид халқаро стандартларнинг мазмуни ва қўлланилиши масалалари бўйича иқтисодчи олимлар ўз фикрларини билдирганлар. Жумладан, муаллифлар томонидан ҳамкорликда ёзилган “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари” дарслигида МҲХСлари асосида молиявий активларга таъриф, уларнинг таснифи ва баҳолаш масалалари келтирилган.

Профессор С. Меҳмонов ва Д.Й. Убайдуллаев ташкилотлари молиявий активларига ҳисоб-варақаларидаги пул маблағлари, кассадаги пул маблағлари, пул ҳужжатлари, йўлдаги пул жўнатмалари, молиявий куйилмалар (вақтинча депозитга куйилган пул маблағлари) киради” деб таъкидлаганлар.[7].

Бизнинг фикримизча молиявий актив - бу ликвид активга айланиши мумкин бўлган ҳар қандай нарса. Буларга молиявий активлар ва уларнинг эквивалентлари, масалан, дебиторлик қарзлари, акциялар, бошқа компанияларнинг облигациялари ва банклардаги депозитлар киради.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан келиб, молиявий активлар таркибини МҲХСнинг талабларига мослаштиришга ёрдам беради ҳамда корхоналар фаолиятини таҳлил қилишда ёрдам беради. Молиявий активларнинг амалий ва назарий асосларини

ислоҳ қилиш ҳисоб ва ҳисоботда акс этган камчиликларни ҳал қилиш имкониятини беради ва ахборот ташқи ва ички фойдаланувчилар учун хўжалик юритувчи субъектларни молиявий аҳволини таҳлил қилиш самарадорлигини оширади.

Тадқиқот методологияси: Мақолада анализ ва синтез, гуруҳлаш, таққослаш, индукция ва дедукция, монография, кузатиш ва бошқа таҳлил усулларида кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Шуни таъкидлаш лозимки, халқаро ҳисоб таълимоти ва амалиётида “молиявий активлар” атамаси кенг қўлланилиб, улар корхоналарнинг мол-мулки ёки маблағларининг ажралмас тури, ҳисоб ва ҳисоботнинг муҳим объекти сифатида тан олиниб келинади.

Иқтисодиётда "активлар" тушунчаси XVII асрдан бошлаб шакллана бошлаган бўлиб, кейинчалик иқтисодий ривожланишлар натижасида активлар турларга бўлиниб ва шаклланиб келмоқда.

МҲХС ва БҲМСда молиявий активлар бўйича стандартлар ишлаб чиқилган бўлиб, қуйидаги маълумотлари асосида кўришимиз мумкин:

МҲХС ва БҲМСда молиявий активлар бўйича ишлаб чиқилган стандартлар солиштирма жадвали.

№	МҲХС	БҲМС
1.	Молиявий ҳисоботнинг концептуал асослари	Молиявий ҳисобот тузиш ва тақдим қилишнинг концептуал асослари
2.	1-сон БҲХС “Молиявий ҳисоботни тақдим этиш”	1-сон БҲМС “Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот”
3.	7-сон БҲХС “Пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот”	9-сон БҲМС “Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот”
4.	8-сон БҲХС “Ҳисоб сиёсати, ҳисобли баҳолашдаги ўзгаришлар”	1-сон БҲМС “Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот”
5.	21-сон БҲХС “Валюта курслари ўзгаришининг таъсири”	22-сон БҲМС “Хорижий валютада ифодаланган активлар ва мажбуриятлар ҳисоби”
6.	29-сон БҲХС “Гиперинфляция шароитида молиявий ҳисобот”	
7.	34-сон БҲХС “Оралиқ молиявий ҳисобот”	
8.	28-сон БҲХС (IAS) “Ассоциациялашган компанияларда инвестициялар ва қўшма корхоналар”	
9.	32-сон МҲХС (IAS) “Молиявий инструментлар: ахборотларни тақдим этиш”	
10.	39-сон МҲХС (IAS) “Молиявий инструментлар: тан олиш ва баҳолаш”	
11.	7-сон МҲХС (IFRS) “Молиявий инструментлар: ахборотни очиқлаш”	
12.	9-сон МҲХС (IFRS) “Молиявий инструментлар”	12-сон БҲМС “Молиявий инвестициялар ҳисоби”
13.	10-сон МҲХС “Консолидацияланган молиявий ҳисобот”	8-сон БҲМС “Консолидацияланган молиявий ҳисоботлар ва шўъба хўжалик жамиятларига сармоялар ҳисоби”
14.	12-сон МҲХС “Бошқа ташкилотларга қатнашиш тўғрисидаги ахборотларни очиқлаш”	

15.	13-сон МҲХС (IAS) “Ҳаққоний (адолатли) қийматни баҳолаш”	
16.	14-сон МҲХС “Муддати узайтирилган счетларни тартибга солиш”	
17.	15-сон МҲХС “Харидорлар билан шартномалар бўйича тушумлар”	
18.	16-сон МҲХС “Ижара”	
19.	17-сон “Суғурта шартномалари”	

Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики, МҲХС ва БҲМСдан фарқлари молиявий активлар асосида аниқ бир стандартлар ишлаб чиқилмаган. Фақатгина, молиявий активларнинг айрим бир турларини намоён эттирадиган ва унинг элементларини очиб берадиган стандартлар мавжуд¹. Халқаро стандартларда молиявий активлар тушунчаси “молиявий инструментлар” таркибида ёритилган, бизнинг миллий стандартларимизда ҳозиргача энг муҳим объект ҳисобланган молиявий инструментлар тушунчаси киритилмаган. Хорижий ҳамдўстлик мамлакатларида амалиётчи бухгалтерлар томонидан ҳозирги кунда энг қийин тушуниладиган, уни амалиётда жорий қилиш катта тажриба талаб қиладиган стандартлар бу халқаро молиявий инструментларга оид ҳисобланади.

Темир йўл корхоналарида молиявий активлар ҳисобини халқаро стандартлар талабларига мослаштириш, шу билан бирга молиявий активларнинг МҲХС асосида юритаётган ривожланган мамлакатлар тажрибаларидан миллий даражада самарали фойдаланилишига эришиш, қолаверса ҳозирги вақтда МҲХСга ўтиш бўйича чоратadbирлар кўриладиган мамлакатлар учун ҳозирги куннинг энг муҳим ва долзарб масалаларидан бири бўлиб келмоқда.

Демак, барча молиявий активлар у ёки бу тарзда бир хил иқтисодий асосга – ссуда капиталига эга. Аммо, қимматли қоғозлар молиявий активларнинг бир қисми эканлиги ҳақида гапирганда, улар берилган кредитлардан фарқли ўлароқ, қайтариладиган ва қайтариб олинмайдиган бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиш керак. Бундан ташқари, шуни таъкидлаш керакки, айрим молиявий активлар мустақил равишда сотиб олинishi ёки сотилиши мумкин бўлган махсус ҳужжатларни расмийлаштириш билан боғлиқ.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридаги фикрлардан хулоса қилишимиз мумкинки молиявий активларни қиймати ва адолатли қиймати бўйича баҳолаш ва уларни молиявий ҳисоботларда акс эттиришнинг халқаро стандартларга асосланган методологик тартибини тадқиқ қилиш асосида қуйидаги хулосаларни келтиришимиз мумкин:

1. Бугунги кунда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари кенг тан олинаётган ва жорий қилинаётган бир пайтда молиявий активларни ҳисобга олишга доир “Молиявий активлар” номли бухгалтерия ҳисоби миллий стандартини қабул қилиш ва бу стандартлардан темир йўл корхоналарида ҳам кенг фойдаланиш лозим.

2. Амалдаги бухгалтерия балансига молиявий активлар атамасини киритиш, уларнинг таркибий қисмларини халқаро стандартларга мувофиқ ҳолда ишлаб чиқиш, яъни амалдаги бухгалтерия балансини молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот деб номлаб, унинг ресструктуризациясини амалга ошириш, замон талабларига мувофиқлаштириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

3. Илғор хорижий тажрибаларни ўрганиш асосида темир йўл корхоналари бизнес моделининг алгоритми намунасини ишлаб чиқиш керак, у мазкур модель орқали темир йўл корхоналари молиявий активларининг амортизацияланувчи қиймати ёки адолатли қиймати бўйича баҳолашни танлаб олиш имкониятига эга бўлади. Бизнес-модель молиявий активларга оид халқаро стандартларнинг талабларини тўғри қўллаш имкониятини беради.

¹ Муаллиф ишланмаси

4. Темир йўл корхоналарида молиявий активларни амортизацияланган қиймати асосида баҳолаш ҳамда адолатли қиймати бўйича фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот орқали ва бошқа тўплам даромадлари орқали баҳолаш методикасини кенг тарғиб қилиниши халқаро стандартларнинг амалиётда кенг жорий қилинишига, шунингдек ҳисоботларда акс эттирилаётган ахборотлар сифатининг ошишига олиб келади.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-4611-сон Қарори.
2. Международные стандарты финансовой отчетности. Minfin.ru/ru/performance/accounting/mej_standard_fo/docs\09.02.2016
3. Иқтисодий атамалар луғати (Dictionary of economic terms) www.bizplan.uz/theory/dictionary
4. Аксенов В.В. Роль финансовых активов в формировании механизмов устойчивого развития и инновационной стратегии высокотехнологичных предприятий // Terra economicus. – 2011. – №4. – Часть 3. – С. 66.
5. Кабанцева Н.Г. Финансы: учебное пособие/ Кабанцева Н.Г. – Электрон. текстовые данные. – Саратов: Ай Пи Эр Медиа, 2010. – 296 с
6. Шкварчук, Л.А. Финансовый рынок : учеб. пособие / Л.А. Шкварчук – Киев : «Знание», 2013. – 382 с.
7. Меҳмонов С.Ҳ, Ҳайдуллоев Д.И “Бюджет ташкилотларида бухгалтерияҳисоби”. Т. 2012 й. 231.бет

Интернет сайтлари:

www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали
www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги
www.ziynet.uz – таълим портали
<https://www.ifrs.com>
<http://xarid.mf.uz/>
<https://railway.uz/ru/> сайтлари.

Х.Мисиров	Kh.Misirov
Улучшение финансовых активов на предприятиях железнодорожного транспорта в соответствии с международными стандартами Аннотация: в данной статье рассмотрен учет, управление и группировка финансовых активов на предприятиях железнодорожного транспорта в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности, а также понятие финансовых активов, природа и виды финансовых активов, их оценка по справедливой (честной) стоимости, раскрыт порядок разработки путей совершенствования предоставления данных в финансовых отчетах о финансовых активах с помощью отчетов о прибыли и убытках. Ключевые слова: железнодорожные предприятия, международные стандарты финансовой отчетности, финансовые активы, справедливая (честная) стоимость финансовых активов, отчет о прибылях и убытках, финансовые вложения, амортизируемая стоимость, ресурсы, доходы, ретроспективный и перспективный методы.	Improving financial assets of railway enterprises in accordance with international standards Abstract: This article discusses the accounting, management and grouping of financial assets at railway transport enterprises in accordance with international financial reporting standards, as well as the concept of financial assets, the nature and types of financial assets, their valuation at fair value, and reveals the procedure for developing ways to improve the provision data in financial statements about financial assets through profit and loss statements. Keywords: railway enterprises, international standards of financial reporting, financial assets, fair (truthful) value of financial assets, profit and loss statement, financial investments, depreciable value, resources, income, retrospective and prospective methods.

Тоҳир Толмас ўғли Саттаров – СамИСИ, “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси ассистенти

КОРХОНАЛАР БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИДА АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация: Ушбу мақолада корхоналарда ахборот-коммуникация технологиялардан самарали фойдаланиш ва улар орқали корхоналарнинг барча тармоқларида жумладан қурилиш, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва бошқа хўжалик фаолияти билан шуғулланувчи хўжалик юритувчи субъектлари фаолиятини амалга оширишда ахборотдан фойдаланиш жараёнини такомиллаштириш масалалари кўриб чиқилган. Шунингдек, мақолада корхоналарда АКТ дан фойдаланиш корхоналарни иқтисодий самарадорлигини ошириш бўйича тавсиялар келтирилган

Калит сўзлар: Бухгалтерия ҳисоби, дастурий маҳсулотлар, ахборот-коммуникация технологиялари, рақобат, ишлаб чиқариш, хўжалик юритувчи субъект, иқтисодиёт, молиявий ҳисоб, бошқарув ҳисоб.

Кириш. Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида барча хўжалик юритувчи субъектлар бухгалтерия ҳисобини юритишда ахборот-коммуникация технологияларидан (АКТ) фойдаланиш билан узвий боғлиқ ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисобида АКТ тезкорликни ошириш, меҳнат сиғимини камайтириш ва кўпгина фаолият турларини (ишлаб чиқариш, қурилиш, хизмат кўрсатиш, сервис ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини) амалга оширишда ахборотдан фойдаланиш жараёнини такомиллаштириш учун қўлланилади. Ҳозирги вақтда шиддат билан ривожланиб бораётган рақамли иқтисодиёт шароитида АКТдан фойдаланмасдан бухгалтерия ҳисобини тасаввур қилиб бўлмайди.

Ишлаб чиқариш, қурилиш, хизмат кўрсатиш фаолияти соҳаси ва улар фаолиятини ривожлантириш учун янгиланаётган қонун ҳужжатлари ва талабларига мувофиқ бухгалтерия ҳисобини тузишлари талаб этилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Рақамли иқтисодиёт шароитида иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш йўналишига тегишли муҳим ўзгаришлар киритилмоқда. Бу эса ўз навбатида ҳам корхоналарда ҳам таълим соҳасида АКТ дан самарали фойдаланиш янгиликлар яратишга олиб келмоқда. Бу борада бир қатор ўзбекистонлик олимлар, жумладан, И.Т.Абдукаримов, Э.А.Акрамов, О.Бобожонов, А.В.Ваҳобов, Э.Ф.Гадоев М.М.Тўлаходжаева, Д.Кудбиев, Р.Д.Дўстмуродов, М.Э.Пўлатов, М.Қ.Пардаев, К.Б.Уразов, Р.А.Абдуллаев, Ҳ.Н.Мусаев, А.И.Аликулов, С.Н.Ташназаров, Д.Р.Рафеев, Д.Ж. Пашаходжаева, У.А.Ширинов, Б.Ф.Боронов, З.У.Мухаммадиев¹ ва бошқаларни келтириб ўтиш мумкин.

Шунингдек хорижий олимлардан Адаменко А.А, Башкатов В.В, Голкина Г.Е, Кузина А.Ф, Р.Робертсон, Додж, П.И.Камышанов, Hermanson, Roger Н., James Don Edwards, Pizzey, В.Ф.Палий ва бошқалар ўз ишларида хусусий капитал тўғрисида ҳисоботни тузиш ва унинг аудитига кенг тўхталганлар, бу ҳақда уларнинг чоп этилган дарсликлари, ўқув қўлланмалари ва мақолаларидан билиб олиш мумкин.

Тадиққот методологияси. Мақолада абстракт-мантиқий фикрлаш, қиёсий таҳлил, тизимли ёндашув, маълумотларни гуруҳлаш усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ахборот-коммуникация технологиялари - ҳисоблаш ва коммуникация технологияларидан фойдаланишга асосланган турли даражадаги ахборот эҳтиёжларини қондириш учун ахборот, йиғиш, сақлаш, архивлаш, узатиш, қидириш,

^{1 1} Уразов К.Б. Пўлатов М.Э. Бухгалтерия ҳисоби дарслик 2020 558 бет Абдуллаев Р.А. Бухгалтерский учет и аудит. Учебное пособие. –Ташкент, 2011; Мирзаев Қ.Ж., Пардаев М.Қ. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. // Ўқув қўлланма. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014. -384 б.; Абдукаримов Б.А. Корхона иқтисодиёти. Дарслик.//Т.: Фан, 2005. -288 б.; Уразов К.Б. Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш.–Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2004.–336 б.; 101. Urazov K. B. Buxgalteriya hisobi va audit: Oliy o'quv yurtlari uchun.– Т.: O'qituvchi, 2004. –448 б.; Уразов К.Б., Вахидов С.В. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. Дарслик.- Т.: «Адиб», 2011. – 480 б; Уразов К.Б. Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг долзарб муаммолари. //«Сервис» журнари.

таҳлил қилиш, қайта ишлаш ва тарқатиш ҳамда бозорга маҳсулот ва хизматларни тақдим этиш технологик жараёнлари, услубиятлари ва усуллари йиғиндисидир. Турли манбаларда АКТ тушунчаси турлича талқин қилинади, лекин улар турлича бўлгани билан бир маънога эга, хусусан, АКТ ҳисоблаш техникаси, шунингдек телекоммуникация воситаларини қўллаш ёрдамида амалга ошириладиган ахборот билан ўзаро таъсир жараёнлари ва усуллари.

Бухгалтерия ҳисобини ташкил этишда Ахборот-коммуникация технологияларини таснифлаш такомиллаштириш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир. 1-жадвалда АКТни фойдаланиш объектлари бўйича тизимлаштириш келтирилган.

1-жадвал

Ахборот-коммуникация технологиялари таснифи

Ҳисоблаш техникаси воситалари таснифи	Коммуникацион техника воситалари таснифи
Тизимли дастурлар таснифи	Ташкилий техника ва ҳисоб воситалари таснифи
Амалий дастурлар таснифи	Ихтисослашган дастурий маҳсулотлар таснифи

Жадвалда келтирилган тасниф барча АКТ объектларини қамраб олмайди. Шунингдек бухгалтерия структурасида яна бир тасниф мавжуд (2-жадвал).

2-жадвал

АКТнинг ҳисоб таснифи

АКТнинг таснифланиши куйидагича таснифланади:	АКТда фойдаланиладиган ускуналар
	Коммуникация техникаси ва воситалари
	Турли дастурий таъминот (1С. 1УЗ.)
	Ахборот ва коммуникация соҳасидаги хизматлар

Мамлакатимиз иқтисодиётида бухгалтерия ҳисобининг ўрни бекиёс албатта, чунки корхона ва ташкилотларнинг ҳисоб тизими тўғри тизимли ташкил этилганлиги нафақат инвесторлар учун балки тўланадиган солиқ ва йиғимларнинг ўз вақтида тўғри тўланиши муҳим аҳамият касб этади. Ахборот технологияларидан фойдаланиш қўл меҳнатини автоматлаштирилган меҳнат билан алмаштириш имконини беради, шу билан бирга бухгалтерлар ишини сон ва сифат жиҳатидан оширишга хизмат қилиш билан бирга иш вақтини тежайди. Бухгалтерия ҳисобини юритишда йўл қўйиладиган хато-камчиликларни жумладан:

- ✓ Бухгалтерия ёзувларини беришда
- ✓ Асосий воситалар ҳисобини юритишда
- ✓ Товар моддий бойликлар ҳисобини юритишда
- ✓ Дебиторлик қарзларни (контрагентлар ва солиқ турлари) бўйича юритишда
- ✓ Пул маблағлари ҳисобини юритишда
- ✓ Мажбуриятлар ҳисобини юритишда
- ✓ Хусусий капитал ҳисобини юритишда бир вақтнинг ўзида йўл қўйилган хато-камчиликларни бартараф этиш имконини беради.

1-расм. Корхонани бошқариш комплексли тизимида бухгалтерия ахборот тизими

Бухгалтерия ҳисобини тизимили ташкил этилганлиги, бошқарув қарорларини қабул

қилишда, мавжуд муаммоларни ўз вақтида аниқлаш, муаммони ҳал этиш чораларини кўриш имконини беради. Бюджетга йиғимлар ва мажбурий тўловларни тўғри ҳисоблаш ва бюджет олдидagi мажбуриятларини ўз вақтида бажариш имконини беради. Молиявий ҳисобда ташқи фойдаланувчилар инвесторлар ва юқори органлар солиқ, божхона, статистика, ҳокимият в.х.к.лар олдида ахборотларнинг ишончилигини таъминлайди. Ҳозирги вақтда республикаимизда фаолият юритиб турган кўпгина хўжалик юритувчи субъектлар бухгалтерия ҳисобини юритишда тармоқнинг барча бўғинлари алоҳида масъул шахсларга бириктирилган бўлиб, бажарилган ишларни умумлаштириш таҳлил қилиш ва олинган ахборотларнинг ишончилиги, кафолатланмаганлиги, яъни ишончилик даражаси паст бўлганлиги, бошқарув ходимлари томонидан ишлаб чиқиладиган қарорлар ва уларнинг натижасига салбий таъсирини ўтказмоқда. Шу боис бухгалтерия ҳисобида АКТнинг қўлланилиши ахборотларнинг бир дастурда тармоқларнинг барча бўғинларини ўзида мужассамлаштиради. Натижада корхона реал ахборотлар орқали бошқарув қарорларини қабул қилиши пировардида якуний молиявий натижаларни шакллантиришда соф фойда кўрсаткичларининг реаллиги ошади.

Хулоса ва таклифлар. Иқтисодиёт бозоридаги реал вазият ташкилотни бошқаришга шундай талабларни тақозо этадики, унга кўра ҳар бир компанияга самарали ҳисоб юритиш ва мавжуд ҳисоб тизимларини узлуксиз такомиллаштириш учун янги технологияларни қатъий танлаш кераклиги назарий ҳамда амалий жиҳатдан ўрганиш бизга тегишли хулосаларни қилишга, шунингдек таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишга имкон берди. Фикримизча, бухгалтерия ҳисобида АКТнинг қўлланилиши ва уни такомиллаштириш миллий амалиётимизда кенг қўллаш қуйидаги имкониятларни беради.

- **Биринчидан,** республикаимизда хорижий амалиётда кенг қўлланилаётган МҲХСларга ўтиш бўйича Президентимизнинг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-4611-сон қарори ижросини таъминлаш жадаллашади.
- **Иккинчидан,** корхонада бухгалтерия ходимлари томонидан юз берадиган хато ва камчиликлар ҳажми пасаяди, йўл қўйилган хато ва камчиликлар бартараф этилади, меҳнат сарфи тежалани.
- **Учинчидан,** раҳбарият томонидан самарали қарорлани ишлаб чиқишда хизмат қилади.

Тўртинчидан, бухгалтерлар ва аудиторларда молиявий ҳисоботларни таҳлил қилишда ахборотларнинг тўғри ва реал акс эттирилганлиги, ишни осонлаштиради.

Халқаро стандартларга мувофиқ молиявий ҳисоботларни тайёрлашда, бухгалтерия ҳисобида кўрсатилган ахборот кўрсаткичларининг реллиги, аниқлиги, уларнинг яхлит бир тизимга келганлиги, ташқи ва ички фойдаланувчиларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжини қондиради жумладан:

Ташқи фойдаланувчилар. Инвесторлар, ҳокимият, солиқ, статистика в.х.к.

Ички фойдаланувчилар. Хўжалик юритувчи субъектнинг маъмурий бошқарув ходимлари. Реал ахборот кўрсаткичларидан манфаатдордир.

Корхоналарда бухгалтерия ҳисобида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш бўйича илмий асосланган тавсия ва таклифлар ишлаб чиқилганлиги билан белгиланади. Булар қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

- Корхоналарда бухгалтерия ҳисобида ахборот-коммуникация технологияларини қўллашда, ахборотларнинг шаффофлигини очиб бериш;
- Корхоналарда бухгалтерия ҳисобида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, бугунги рақамли иқтисодиёт шароитида ахборотларнинг сифат ва миқдор кўрсаткичларни таъминлашда турли дастурий таъминотларни замон талабига мос тарзда такомиллаштиришни янада самарали ташкил қилиш учун қўшимча чора-тадбирларни амалга оширишни тавсия этиш юзасидан қатор таклифлар ишлаб чиқиш билан асосланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Адаменко А.А. Организация коммуникационного воздействия в управлении бизнес-процессом предприятия / А.А. Адаменко, А.С. Цысов // Вестник Академии знаний. - 2019. - № 33(4). - С. 20-24.
2. Башкатов В.В. Применение облачных технологий автоматизации бухгалтерского учета / В.В. Башкатов, А.М. Воротникова, С.А. Мезина // Вестник Академии знаний. - 2019. - № 33(4). - С. 58-52.
3. Голкина Г.Е. Бухгалтерские информационные системы: учебное пособие / Г.Е. Голкина. – М.: МЭСИ, 2011. – 230 с.
4. Уразов К.Б., Пўлатов М.Э. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик, 2020. - 558 бет.
5. Абдуллаев Р.А. Бухгалтерский учет и аудит. Учебное пособие. –Ташкент, 2011;
6. Абдукаримов Б.А. Корхона иқтисодиёти. Дарслик.//Т.: Фан, 2005. -288 б.;
7. Аудит. Ўқув қўлланма /Тўлаҳўджаева М.М., Жўраев Т.И, Гулямова Ф.Г.ларнинг умумий таҳрири остида. – Т.: БАМА нашр. Маркази. 1 том
8. Мирзаев Қ.Ж., Пардаев М.Қ. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. // Ўқув қўлланма. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014. -384 б.

Т.Сатторов	T.Sattorov
Использование информационно-коммуникационных технологий в бухгалтерском учете на предприятии Аннотация: В данной статье рассмотрены вопросы эффективного использования информационно-коммуникационных технологий на предприятиях и совершенствования процесса использования информации во всех отраслях предприятий, включая строительство, производство, сферу услуг и другие виды экономической деятельности. Также в статье содержатся рекомендации по использованию информационно-коммуникационных технологий на предприятиях для повышения экономической эффективности предприятий Ключевые слова: бухгалтерский учёт, программные продукты, информационно-коммуникационные технологии, конкуренция, производство, хозяйствующий субъект, экономика, финансовый учёт, управленческий учёт.	The use of information and communication technologies in enterprise accounting Abstract. This article discusses the issues of effective use of information and communication technologies in enterprises and improving the process of using information in all sectors of enterprises, including construction, manufacturing, services and other types of economic activities. The article also contains recommendations on the use of information and communication technologies in enterprises to increase the economic efficiency of enterprises. Keywords: accounting, software products, information and communication technologies, competition, production, business entity, economics, financial accounting, management accounting.

Шараф Урокбоевич Ташматов – СамИСИ ўқитувчиси

ИНТЕРНЕТ САВДО ХИЗМАТЛАРИ РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Мақолада интернет савдо хизматлари ривожланишига таъсир этувчи асосий омиллар кўриб чиқилган ва уларнинг таҳлили амалга оширилган.

Калит сўзлар: Интернет савдо хизматлари, интернет савдо хизматлари ривожланишига таъсир этувчи омиллар, логистика тармоғи, фулфилмент.

Кириш. Савдо хизматлари соҳаси миллий иқтисодиётнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, савдо хизматларининг умумий ҳажми ва аҳоли жон бошига тўғри келадиган савдо хизматлари ҳажми асосий иқтисодий кўрсаткичлар ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичлар аҳоли турмуш даражасини кўрсатиб беради, савдо хизматлари соҳасидаги ўзгаришлар эса, ҳудудлар ва бутун мамлакат ривожланишининг умумий тенденцияларини ўзида

ифодалайди. Савдо хизматлари, хусусан, интернет савдо хизматлари ривожланиши Ўзбекистоннинг умумиктисодий кўрсаткичларига сезиларли даражада ижобий таъсир кўрсатади. Бундай шароитда интернет савдо хизматлари ривожланишига таъсир кўрсатувчи асосий омиллар ва уларнинг таълили долзарб масалалардан ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таълили шуни кўрсатдики, интернет савдо хизматлари ривожланишига таъсир кўрсатувчи омиллар ва уларнинг таснифи қатор олимлар, жумладан А. Васеим (A. Waseem), Й. Рашид (Y. Rashid), М.А. Варраич (M.A. Warraich), И. Садик (I. Sadiq), З. Шаукат (Z. Shaukat), Е.В. Ефимова, Е.А. Авдеева, Е.С. Сорокина, О.А. Глазунова, Н.С. Фролова, В.А. Фроловлар томонидан тадқиқ этилган. Интернет савдо хизматлари самарадорлиги масалаларига эса, тадқиқотчилар Р.Р.Дыганова, Д. Зумштайн (D. Zumstein), В. Котовский (W. Kotowski), Т.А. Шелестова ва бошқаларнинг илмий ишлари бағишланган.

Ушбу тадқиқотларнинг аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, таъкидлаш жоизки, очиқ маълумотлар бўйича интернет савдо хизматларининг ривожланиш даражасини баҳолаш методикасига оид кўплаб масалалар, шунингдек, макродаражада интернет савдо хизматлари ривожланишига таъсир этувчи омиллар таъсирининг таълили академик тадқиқотларда етарлича кенг муҳокама қилинмаган. Ушбу мақолада очиқ манбалардан олинган маълумотлар асосида Ўзбекистонда интернет савдо хизматлари ривожланишига таъсир кўрсатувчи асосий омилларнинг статистик таълилини амалга оширишга ҳаракат қилдик.

Тадқиқот методологияси сифатида таълил ва синтез, статистик маълумотларни гуруҳлаш, қиёсий таълил усулларидан фойдаланилган.

Таълил ва натижалар. Иктисодий адабиётларда тадқиқотчилар томонидан интернет савдо хизматларининг ривожланишига таъсир кўрсатувчи кўплаб омиллар келтириб ўтилган бўлиб, уларни таълил қилиш ва умумлаштириш асосида ушбу омиллардан энг асосийларини танлаб олдик. Булар:

1. Интернетдан фойдаланувчилар сони. Интернет фойдаланувчилари сонининг тобора ортиб бориши кўплаб фирмаларни онлайн бизнесга ўтишга ундамоқда ва бу анъанавий мижозлар томонидан ижобий кутиб олинмоқда¹. Демак, интернет фойдаланувчилари сонини интернет савдо хизматларининг ривожланишига таъсир кўрсатувчи муҳим омил сифатида қарашимиз мумкин.

2022 йилда мамлакатимизда интернет хизматидан фойдаланувчилар сони 31 миллион нафарга етди ва бу аҳоли умумий сонининг 70,6 фоизини ташкил этади². Шу ўринда таъкидлаш жоизки, 2021-2022 йилларда қўшимча 102 минг км. оптиктолали алоқа линияларини қуриш орқали уларнинг умумий узунлиги 170 минг км.га етказилган. Сўнгги икки йилда қўшимча 1,7 миллион кенг полосали портлар ўрнатилиши натижасида жами 4,4 миллионта уй хўжаликлари, тадбиркорлик субъектлари ва ижтимоий соҳа объектларининг кенг полосали Интернетга уланиш имконияти яратилган.

Мамлакатимизда 2022 йилда халқаро интернет тармоғига уланишнинг умумий ўтказувчанлик қобилияти 2,6 баробар оширилиб, 3200 Гбит/с.га етказилди. Магистрал телекоммуникация тармоқлари ўтказувчанлик қобилияти вилоятлараро даражада 600 Гбит/с.га, туманлараро даражада эса, 60 Гбит/с.га етказилди. Бунинг натижасида республикада интернет тезлигини оширишга, оператор ва провайдерларга интернет хизматлари учун тарифнинг 2021 йил бошига нисбатан 25 фоизга арзонлаштиришга эришилди. Провайдерлар учун 1 Мбит/с тезликда интернет тармоғига уланиш нархи охириги ўн йилда 422,27 АҚШ долларидан 3 АҚШ долларигача арзонлашган³.

2. Логистика тармоғининг ривожланганлик даражаси. Кўплаб мутахассисларнинг фикрича, логистика тармоғининг ривожланганлик даражаси интернет савдо хизматлари ривожланишига таъсир этувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Масалан,

¹ Kumar, D. et al. (2014). Malaysian Y generation consumer research: Does gender and technology literacy affirmative towards e-commerce activities? Journal of Economics and Behavioral Studies, 6(12):906–918.

² <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/services-2>

³ <https://mitc.uz/uz/stat/5>

Л.С.Лай (L.S.Lai) ва Э.Тюрбан (E.Turban) интернет савдога товар ва хизматларни интернет орқали сотиш ва тарқатиш деб таъриф беради¹. Ушбу таъриф орқали улар савдо логистикаси ва логистик инфратузулманинг интернет савдо хизматларининг ривожланишидаги ролига эътибор қаратишган. С.М.Рутнер (S.M.Rutner), Б.Ж.Гибсон (B.J.Gibson) ва С.Р.Уильямс (S.R.Williams)лар эса, онлайн фирмаларнинг ўз мижозларига турли миқдордаги товар ва хизматларни тез ҳамда хавфсиз етказиб беришлари учун яхши бошқариладиган ташқи логистик тизимга эҳтиёжлари мавжудлигини таъкидлайди². Тадқиқотчилар С.Х.Фонтес (C.H.Fontes) ва Ф.Г.М. Фрейрес (F.G.M. Freires)ларнинг фикрича, интернет савдо хизматлари бозорида логистик имкониятлар ва фирма фаолияти ўртасида ижобий боғлиқлик мавжуд бўлиб, бу интернет савдо хизматлари ривожланишида логистиканинг муҳимлигини кўрсатади³. Назаримизда, самарали логистик тизимни интернет савдо хизматлари соҳасидаги муҳим сифат кўрсаткичларидан бири деб эътироф этиш тўғри бўлади.

Ўзбекистонда логистика тизимини яхшилаш бўйича қатор ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, “Рақамли Ўзбекистон – 2030” Стратегияси доирасида логистика жараёнларини автоматлаштириш бўйича ахборот тизимлари ва дастурий маҳсулотларни жорий этиш, логистика тизимини такомиллаштириш ва рақамли технологияларни жорий этиш мақсадида рақамли логистика тизимига босқичма-босқич ўтиш, шунингдек, почта ва логистика инфратузилмасини модернизациялаш ва техник янгилашни таъминлаш, логистика марказларини (фулфилмент) яратиш бўйича йирик лойиҳаларни амалга ошириш ҳамда почта ва логистика хизматлари сифатини ошириш масалалари назарда тутилган.

3. Электрон тўлов тизимларнинг ривожланганлик ва хавфсизлик даражаси. Бу интернет савдо хизматлари ривожланишига таъсир кўрсатувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Бизнингча, ҳозирги кунда дунё бўйлаб интернет савдо хизматларининг юқори суръатлар билан ривожланишига электрон тўлов тизимларининг такомиллашуви ва хавфсизлигининг ошиши ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Таҳлил жараёнида Ўзбекистонда Миллий банклараро процессинг маркази 2018 йилда ташкил этилган ва “Нумо” тўлов тизими 2019 йилдан бошлаб ишга туширилганлигини аниқладик. Бундан ташқари, Марказий банк 2019 йилда Visa тўлов тизими билан онлайн тўлов инфратузилмасини ривожлантириш бўйича ўзаро англашув меморандумини имзолади ва ҳозирги кунда кўплаб тижорат банклари онлайн тўловларни қайта ишлашни осонлаштириш учун интернет савдо корхоналарига тўлов дастурлари ва хизматларини таклиф қилмоқда.

4. Интернет савдо муносабатларини тартибга солишчи меъёрий-ҳуқуқий базанинг мавжудлиги. Бизнинг назаримизда, ушбу омил интернет савдо хизматлари ривожланишида муҳим рол ўйнайди. Чунки самарали меъёрий-ҳуқуқий база интернет савдо хизматлари соҳасидаги барча бозор иштирокчиларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилади, уларнинг самарали фаолияти учун замин яратади ва ҳуқуқий асос бўлади. Бироқ, бизнинг назаримизда, интернет савдо хизматлар соҳасини самарали тартибга солидиган меъёрий ҳуқуқий базани яратиш зарур. Интернет савдо хизматларининг жадал ривожланиши ушбу соҳани тартибга солишчи меъёрий-ҳуқуқий базани такомиллаштириш заруриятини келтириб чиқаради, деб ўйлаймиз.

6. Аҳоли реал умумий даромадлари интернет савдо хизматлари ривожланишига таъсир кўрсатувчи муҳим омил ҳисобланади. У нафақат интернет савдо хизматлари ривожланишига, балки анъанавий савдо хизматлари ҳажмига ҳам тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади.

Ўзбекистонда аҳолининг реал умумий даромадлари ҳажми охириги беш йил мобайнида ўртача 21,5 фоиздан ўсиб, у 2022 йилда 2018 йилга нисбатан 2,2 баробарга

¹ Lai L.S., Turban E. Groups formation and operations in the web 2.0 environment and social networks. Group Decision and negotiation. – 2008. 17 (5): 387–402.

² Rutner S.M., Gibson B.J., Williams S.R. The impacts of the integrated logistics systems on electronic commerce and enterprise resource planning systems. Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review. – 2013. 39(2): 83–93.

³ Fontes C.H.d.O., Freires F.G.M., et al. Sustainable and renewable energy supply chain: A system dynamics overview. Renewable and Sustainable Energy Reviews. – 2018. 82: 247–259.

ошди. Таҳлил натижалари аҳоли жон бошига реал умумий даромадлар миқдори ҳам барқарор ўсишни қайд этиб, сўнгги беш йилда ўртача 19,1 фоиздан ошиб борган ва 2022 йилда 2018 йилга нисбатан 2 баробарга ортганлигини кўрсатди (1-жадвал).

1-жадвал

2018-2022 йилларда Ўзбекистонда аҳолининг реал умумий даромадлари, аҳоли жон бошига реал умумий даромадлари ҳажми ва уларнинг ўсиш суръатлари¹

Кўрсаткич	Йиллар					2022 йил 2018 йилга нисбатан, марта
	2018	2019	2020	2021	2022	
Аҳоли реал умумий даромадлари, млрд. сўм	25597 1	319336,1	367456,6	468448,4	569631,2	2,2
Аҳоли реал умумий даромадлари ўсиш суръати, % да	18,3	24,8	15,1	27,5	21,6	-
Аҳоли жон бошига реал умумий даромадлар, минг сўм	7767	9509,6	10734,3	13416,8	15979,3	2
Аҳоли жон бошига реал умумий даромадлар ўсиш суръати, % да	16,2	22,4	12,9	25,0	19,1	-

5. Инсон капитали (рақамли кўникмалар) савдо корхоналари персоналининг рақамли платформалар ва сервислар томонидан тақдим этилаётган имкониятлардан фойдаланиши учун рақамли кўникмалар ва компетенцияларга эга бўлишни назарда тутди. Бизнинг фикримизча, мамлакатимизда фаолият юритаётган кўпчилик савдо корхоналари интернет орқали савдо фаолиятини юритиш учун етарли даражада рақамли кўникмаларга эга бўлган мутахассисларни топишга қийналишмоқда. Шу сабабли 2018 йилда электрон тижорат соҳасида ИТ-мутахассислар сонини кўпайтириш мақсадида Тошкент ахборот технологиялари университетида электрон савдо факультети очилди. Ҳукуматимиз томонидан мамлакатда онлайн-савдонинг ўсишини рағбатлантириш бўйича муҳим қадамлар қўйилиб, “Рақамли Ўзбекистон - 2030” Стратегияси ишлаб чиқилди ва унга муфовиқ ахборот технологиялари соҳасидаги олий ва ўрта махсус таълим муассасаларга қабул квоталарини 2030 йилга қадар ҳозирги 7 мингтадан 20 мингтага кўтариш, шунингдек, бутун республика бўйлаб оптик толали алоқа тармоғи узунлигини ҳозирги 170 минг км.дан 250 минг км.га ошириш орқали юқори тезликдаги интернет билан қамров даражасини 100 фоизга етказиш режалаштирилган.

7. Аҳоли таркибида ёшларнинг улуши. Мавзуга оид адабиётлар таҳлили шуни кўрсатдики, аҳоли таркибида 24 ёшдан 45 ёшгача бўлган кўп сонли ёшларнинг мавжудлиги интернет савдо хизматларига ижобий таъсир қилади, чунки улар барча мамлакатларда интернет савдо хизматлари бозорининг ўзагини ташкил қилади². Шу билан бирга мазкур тадқиқотларда асосий урғу рақамли авлод, яъни мингйиллик вакиллари (Z-авлод)га ҳам қаратилганлигини алоҳида таъкидлашимиз жоиз³. Албатта, бу бежизга эмас, интернет савдонинг энг фаол сегменти бу ёшлар сегменти бўлиб, мутахассислар томонидан мингйиллик вакиллари сифатида эътироф этилаётган 2000-2010 йилларда дунёга келган истеъмолчилар ҳисобланади⁴. Статистик маълумотларга асосланган бўлсак, Ўзбекистон аҳолисининг 64,4% ёки 17,127 млн нафари 24 ёшгача бўлиб⁵, уларни рақамли авлод вакиллари сифатида эътироф этишга ҳақлимиз. Чунки мазкур сегмент

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

² <https://uz.kursiv.media/2022-08-03/rynok-elektronnoj-kommercii-uzbekistana-k-koncu-goda-dostignet-264-mln/>

³ Трубникова Н.В., Порудчикова А.В. Поведение потребителей в интернет-среде: поколение Z и его приоритеты // Коммунология. 2018. Т. 6. № 3. С. 93-103.

⁴ Delbert Hawkins. Consumer Behavior: building Marketing Strategy. Delbert Hawkins. Irwin McGraw-Hill 2009. 803 pages.

⁵ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2>

вакилларининг барча фаолияти ва ҳаёти янги технологияларни ўзлаштириш ҳамда улардан фойдаланишга асосланган.

Хулоса ва таклифлар. Интернет савдо хизматлари ҳолатини объектив баҳолаш ва ушбу соҳадаги иқтисодий ўсишни режалаштириш иқтисодий муносабатларнинг ўзига хослигини ҳисобга олувчи ахборот-таҳлилий тизимларни қўллашни тақозо этади. Бизнингча, иқтисодий кўрсаткичларни ўрганишга анъанавий ёндашув интернет савдога тегишли қарорлар қабул қилиш тартиб-тамойиллари ҳамда тез ривожланаётган маълумот алмашув жараёнларининг барча жиҳатларини ҳисобга олиш ва тезкор кузатиб бориш имконини бермайди. Интернет савдонинг миллий ва жаҳон иқтисодиёти ривожига аҳамияти интернет савдо хизматлари ривожланишини баҳолаш учун статистик кўрсаткичлар ҳамда уларга мос ҳисоб-китоб ва таҳлил усулларини ишлаб чиқишни талаб этади.

Олиб борилган назарий тадқиқотлар бугунги кунга қадар Ўзбекистонда интернет савдо хизматлари бозорини тавсифлаш ва таҳлил қилиш имконини берадиган умумий статистик кўрсаткичлар блоки шаклланмаганлигини кўрсатди. Бу эса, ушбу соҳада олиб борилаётган тадқиқотларни қийинлаштиради. Интернет савдо хизматлари ривожланишининг асосий кўрсаткичлари сифатида қуйидаги кўрсаткичларни киритишни таклиф қилдик:

1. Интернет савдо хизматларининг мутлақ ва ўсиш суръатлари кўринишидаги ҳажми динамикаси;
2. Интернет савдо хизматлари бозорининг ички ва ташқи савдо секторлари бўйича таркиби динамикаси;
3. Онлайн буюртмалар сони ва ўртача қиймати динамикаси.

Бундан ташқари, интернет савдо хизматлари ривожланишини таҳлил қилишда турли хил ички ва ташқи омилларнинг таъсирини ҳам ҳисобга олиш мумкин бўлади. Бизнингча, ушбу омилларга ахборот-коммуникация тармоқлари, аввало, интернет тармоғининг оммалашуви, технологик омиллар (компьютер технологиялари ва мобил курилмаларнинг такомиллашуви), интернетдан фойдаланувчиларнинг кўпайиши, интернет дўкон сайтлари сонининг кўпайиши, логистика тизимларининг такомиллашуви, товарларни етказиб беришнинг тезлашиши, тўловнинг турли усулларини жорий этиш ва бошқаларни киритиш мумкин. Интернет савдо хизматлари ривожланишига микро ва макро даражада таъсир этувчи омилларни билиш уларни жамият учун зарур бўлган тарзда бошқариш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Kumar, D. et al. Malaysian Y generation consumer research: Does gender and technology literacy affirmative towards e-commerce activities? Journal of Economics and Behavioral Studies, – 2014. 6(12): 906–918.
2. Lai L.S., Turban E. Groups formation and operations in the web 2.0 environment and social networks. Group Decision and negotiation. – 2008. 17 (5): 387–402.
3. Rutner S.M., Gibson B.J., Williams S.R. The impacts of the integrated logistics systems on electronic commerce and enterprise resource planning systems. Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review. – 2013. 39(2): 83–93.
4. Fontes C.H.d.O., Freires F.G.M., et al. Sustainable and renewable energy supply chain: A system dynamics overview. Renewable and Sustainable Energy Reviews. – 2018. 82: 247–259.
5. Трубникова Н.В., Порудчикова А.В. Поведение потребителей в интернет-среде: поколение Z и его приоритеты // Коммуникология. 2018. Т. 6. № 3. С. 93-103.
6. Delbert Hawkins. Consumer Behavior: building Marketing Strategy. Delbert Hawkins. Irwin McGraw-Hill 2009. 803 pages.

Ш. Ташматов	Sh. Tashmatov
Факторы развития услуг интернет-торговли Аннотация: В статье рассмотрены основные факторы, влияющие на развитие услуг интернет-торговли и проведен их анализ. Ключевые слова: услуги интернет-торговли, факторы развития услуг интернет-торговли, логистическая сеть, фулфилмент.	Factors in the development of online trading services Abstract: The article discusses the main factors influencing the development of online trading services and analyzes them. Keywords: internet trading services, factors for the development of online trading services, logistics network, fulfillment.

ТАЪЛИМ, КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ ВА ПЕДАГОГИКА

UDK: 378.014.5

Muyassarxon Nuritdinovna Nizamova – Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

TALABALAR KASBIY MOBILLAGINI RIVOJLANTIRISHDA TA'LIM SIFATI VA SAMARADORLIGINI TA'MINLASH

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak menejerlarning kasbiy harakatchanligini rivojlantirishning umumiy ko'rinishi, mobillik tushunchasi, uning amalga oshirilishi, qo'llanilishi, mazmuni, mohiyati va tuzilishi haqida sharhlar berilgan. Shuningdek, ta'limdagi harakatchanlik turlarining mazmuni va kasbiy harakatchanlikning mohiyatini tashkil etuvchi funksiyalar ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: Mobillik, harakatchan, qo'zg'aluvchan, o'z-o'zini boshqarishi va hissiy tajribasi; "mobil shaxs", tez-tez o'zgaruvchan, yangi sharoitga moslanuvchi, kasbiy faoliyat, akademik mobillik.

Kirish. Bo'lajak menejerlarda kasbiy mobillikni rivojlantirishning mohiyatida yosh rahbar kadrlarni, salohiyatli boshqaruvchilarni tayyorlash va tanlash, ularni o'z o'rniga qo'ya olish jarayoni ta'lim tizimining eng dolzarb masalasi. Bo'lajak menejerlarni ta'lim boshqaruviga tayyorlash, yanada aniq vazifa sifatida kasbiy mobillikni rivojlantirishning eng oliy mezon, tajribadan o'tgan natijalarga tayangan holda strategik burilishni ta'minlash mumkin. Kasbiy mobillikni tadqiq qilish, o'rganish, uning ta'riflari, tarkibiy qismlari va uslubiy yondashuvlari xilma-xildir. Ilmiy manbalarda kasbiy mobillikni kasbiy rivojlanish bo'yicha boshqa faoliyatga muvaffaqiyatli o'tish yoki ish turini o'zgartirish qobiliyati sifatida izohlangan. Bunday mobillik umumlashtirilgan kasbiy texnikalar tizimiga ega bo'lishni, ularni tegishli sohalarda har qanday vazifalarni bajarish uchun samarali qo'llash qobiliyatini va yuqori darajadagi kasbiy bilimni, muammolarni hal qilishning maqbul usullarini tezkor tanlash hamda amalga oshirishga tayyorlikni anglatadi.

Ta'lim jarayonlarida mobillik atamasi iste'moldagi tushunchaga aylanib bormoqda. Xususan, mobillik tushunchasi umumiy atama sifatida ko'plab tur va shakllarga, jumladan, ijtimoiy, akademik, madaniy, ijtimoiy-madaniy, kasbiy kabi an'anaviy ravishda mobilliklarga bo'linadi. Shubhasiz, bu tushunchalarning barchasi umumiy so'z mobillik bilan bog'langan. Mobillik, asosan, faoliyatning namoyon bo'lishida o'rganiladi, biroq, integral xususiyat sifatida uni ikki jihatda – salohiyat va shaxsning haqiqiy harakatchanligi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Mobillik har doim subyektning faoliyatida namoyon bo'ladi. Bu motivatsion komponentning rivojlanish dinamikasi bilan bog'liq bo'lib, ichki resurslarni safarbar qilishida aks etadi. Ular: faoliyat, aqliy, irodaviy, kognitiv-kontent, kompetensiya jarayonlariga asoslangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mobillik tushunchasi dastlab o'tgan asrning boshlarida amerikalik sotsiolog olim P.A.Sorokin tadqiqotlarida uchraydi. Uning fikricha mobillik, "insonning yoki ijtimoiy obyektning ma'lum bir ijtimoiy vaziyatdan boshqasiga ko'chishi" [56; 654-b] ifodalaydi.

Mobillik tushunchasi umumiy atama sifatida ko'plab tur va shakllarga, jumladan, ijtimoiy, akademik, madaniy, ijtimoiy-madaniy, kasbiy kabi an'anaviy ravishda mobilliklarga bo'linadi. Shubhasiz, bu tushunchalarning barchasi umumiy so'z mobillik bilan bog'langan. Tadqiqotchi olimlardan L.A.Amirovaning qayd etishicha, mobillik, asosan, faoliyatning namoyon bo'lishida o'rganiladi, biroq, integral xususiyat sifatida uni ikki jihatda – salohiyat va shaxsning haqiqiy harakatchanligi sifatida ko'rib chiqish mumkin. U har doim subyektning faoliyatida namoyon bo'ladi. Bu motivatsion komponentning rivojlanish dinamikasi bilan bog'liq bo'lib, ichki resurslarni safarbar qilishda namoyon bo'ladi. Ular: faoliyat, aqliy, irodaviy, kognitiv-kontent, kompetensiya jarayonlariga asoslangan. Shuningdek, o'z-o'zini kasbiy mobillashtirish muhim xususiyat sanalib, potensial mobillik strukturasidagi bir qatorda biopsixologik komponentlarni: temperament, moslashuvchan shaxsiy xususiyatlar, motivatsion tayyorgarlik va ijodkorlikni aniqlaydi [12; 59-64-b]

Rossiyalik olim T.Yu.Artyuxova (2010) – shaxsiy mobillikni faollik, ochiqlik va o‘z-o‘zini anglash istagi kabi xususiyatlarga ajratib, bu xususiyatlar o‘zgaruvchan muhitda va sharoitlarda shaxsning yaxlitligini saqlashga imkon berishini qayd etadi. Shuningdek, shaxsiy mobillikni quyidagicha ta’riflaydi: "tashqi ta’sirlarga sezgir, yopiq bo‘lmagan va himoya mexanizmlarining "zirhlari" bilan qoplanmagan, tashqaridan kelgan ma’lumotlarga asoslangan holda o‘zgartirishga qodir. Vaziyatning o‘zgarishlarsiz talablariga muvofiq shaxs tuzilishini o‘zgartirishni ta’minlaydigan shaxsiy xususiyatlar" (Artyuxova T.Yu., 2010).

Talabning shaxsiy mobilligini faollik, moslashuvchanlik, samaradorlik va shaxsiy energiyani o‘z ichiga olgan ko‘p xususiyatli sifatga egalik deb, ta’kidlaydi Yu.V.Naidanova.

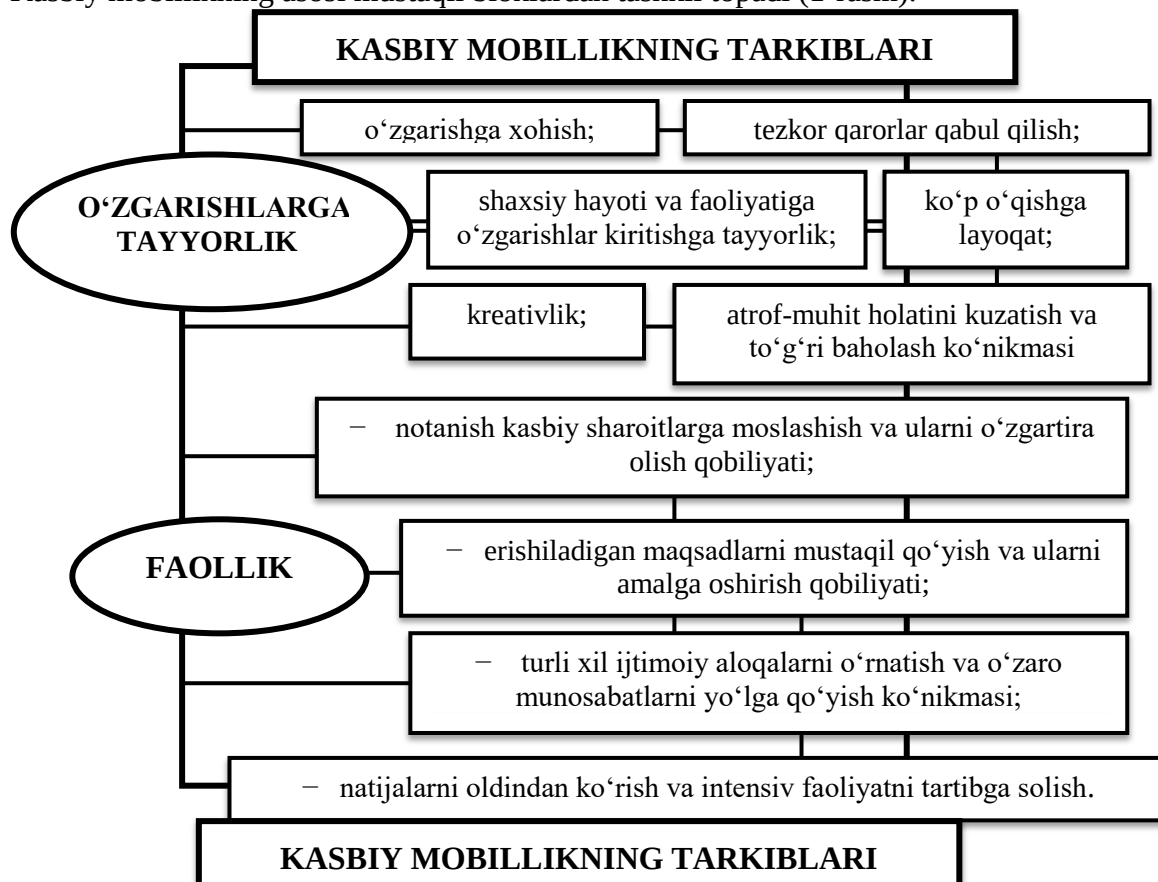
T.B.Koliy ta’lim muassasalarida shaxsiy mobillik shaxsning integral sifatini samarali amalga oshirish uchun boshqa turdagi mobilliklardan ajralib turishini, shaxs o‘z-o‘zini faol ijodiy rivojlantirishga va samarali muloqotni shakllantirishga imkon beruvchi motivatsiya ekanligini qayd etadi (Kotmakova T.B., 2011).

Nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, yuqorida qayd etilgan qator tadqiqotlar izchil, bir-biriga mos keladi va tahlillarga ko‘ra, tadqiqotchi olimlar shaxsiy mobillik xususiyatlarini kasbiy mobillik tarkibiga kiritadilar: faollik, moslashuvchanlik, faoliyatni tezda o‘zgartirish qobiliyati, o‘z-o‘zini rivojlantirishga tayyorgarlik kabilar. Shuningdek, shaxsiy mobillikni individual – faollik, moslashuvchanlik, yuqori energiya zaxirasi hamda xatti-harakatlarda namoyon bo‘ladigan integral xususiyat ekanligi ta’kidlab o‘tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni olib borishda kuzatish, taqqoslash, guruhlash metodlari asosida olindi.

Tahlil va natijalar: Nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, tadqiqotlar izchil, bir-biriga mos keladi va shaxsiy mobillikning individual – faollik, moslashuvchanlik, yuqori energiya zaxirasi xususiyatlariga asoslangan hamda xatti-harakatlarda namoyon bo‘ladigan integral shaxsiy xususiyat sifatida aniqlashga imkon beradi. Tahlillarga ko‘ra, tadqiqotchi olimlar shaxsiy mobillik xususiyatlarini kasbiy mobillik tarkibiga kiritadilar: faollik, moslashuvchanlik, faoliyatni tezda o‘zgartirish qobiliyati, o‘z-o‘zini rivojlantirishga tayyorgarlik kabilar.

Kasbiy mobillikning asosi mustaqil bloklardan tashkil topadi (1-rasm).

1-rasm. Kasbiy mobillikning asosi mustaqil bloklardan tashkil topishi

Tadqiqot tahliliga ko‘ra gorizontal mobillik – energiya, mas’uliyat, hissiy barqarorlik, xushmuomalalik kabi psixologik o‘zgarishlar erkak o‘qituvchilarning gorizontal harakatchanligiga ta’sir qilgan. Ushbu psixologik o‘zgaruvchilarning hech biri mobillikka ta’sir qilmaydi. Ushbu holat ma’lum darajada turmush tarzi va mentalitetning o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Xususan, turli mamlakatlar ijtimoiy jamiyatida mehnat migratsiyasi uzoq vaqtdan beri odatiy holga aylangan, jumladan, ruslar uchun esa gorizontal mobillik nisbatan yangi hodisa bo‘lib, unga tayyorlik ko‘p jihatdan mehnat subyekting shaxsiy xususiyatlari alohida ahamiyatga ega.

Bo‘lajak menejerlar universitetdagi o‘qituvchilarining kasbiy tarjimai hollarini bo‘ylama kuzatishlar, shuningdek, kasbiy mobillik muammolari, o‘quv jarayonga oid ishlarni tahlil qilish, bo‘lajak menejer o‘qituvchilarida professional mobillikni rivojlantirishga imkon beradi. Kasbiy mobillikni rivojlantirish pedagogik faoliyatga psixologik tayyorgarlikdir.

Tayyorlik uchta uslubiy yondoshuv komponentlaridan iborat:

- operativ – faoliyat usullariga, bilim, ko‘nikma, malakalarga ega bo‘lish;
- emotsional-irodaviy – talabaning faoliyatga munosabati, o‘z-o‘zini boshqarishi va hissiy tajribasi;
- motivatsion – faoliyatga qiziqish, kasbiy vazifalarni bajarish uchun mas’uliyatni anglash, faoliyatni yuqori professional darajada bajarishga intilish, kasbiy o‘z-o‘zi rivojlantirish ehtiyojini faollashtirishdir.

Xulosa va takliflar Tadqiqot tahlillar shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan davlatlarning oliy ta’lim muassasalarida ham o‘qishni ko‘chirish, ichki akademik mobillik oliy ta’lim boshqaruvi-ning bir qismi hisoblanadi. Ba’zi davlatlarda barcha vakolat oliy ta’lim muassasalari ixtiyorida bo‘lsa, ba’zilarida qat’iy cheklovlar, muayyan talablar joriy etilgan. Hatto ichki akademik mobillik dasturlari universitetlararo o‘zaro kelishuv shartnomalari asosida tashkil qilinadigan mamlakatlar ham bor. Mazkur tizimning amaliyotga joriy etilishi talabalarning muayyan oliy ta’lim muassasasidan o‘qishni boshqa nomdorroq oliy ta’lim muassasasiga ko‘chirishi uchun emas, balki tanlagan mutaxassisligi bo‘yicha malakali kadr bo‘lib yetishishiga xizmat qiladi.

1. Bo‘lajak menejerlar kasbiy mobilligini rivojlantirish zaruriyati, oliy ta’lim muassasalari o‘quv fanlar mazmunini kasbiy mobillik tushunchalari asosida takomillashtirishga bo‘lgan talablarining ortib borishi, mazkur kasbiy mobillikka oid didaktik materiallardan optimal foydalanish, talabalarda kasbiy mobillikni rivojlantirish ehtiyojlarining mavjudligi va mustaqil bilim olishini rag‘batlantirishga qulay sharoitlar yaratishni taqozo qiladi.

2. Bo‘lajak menejerlar kasbiy mobilligini rivojlantirish maqsadiga erishishda uning barcha subyektlari, resurslari, turlari va shakllarini safarbar qilgan holda integratsiyalashgan ta’lim asosida innovatsion tajribalarga yondashuvni ifodalaydi.

3. Oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak menejerlar kasbiy mobilligini rivojlantirishning loyihalangan modeli jarayonni samaradorlikka erishishga pedagogik shart-sharoit yaratuvchi o‘zaro bog‘liq bo‘lgan komponentlar (motivlashtirish va maqsadni belgilash, konseptual, protsessual-mazmunga doir, reflektiv-kommunikativ) tizimini ifodalaydi.

4. Tadqiqotning ilmiy-metodik kuzatuvli oliy ta’lim muassasalarida kasbiy mobillikni faol yo‘lga qo‘yish innovatsion jarayon sifatida jamiyatning bo‘lajak menejerlari kasbiy kompetentligiga qo‘yadigan talablari, ularning shaxsiy ehtiyojlarini ta’minlash, motivlarini chuqurlashtirish, individual xususiyatlarini e’tiborga olish va kasbiy faoliyatlariga qulay sharoitlar yaratishni nazarda tutadi.

5. Bo‘lajak menejerlar kasbiy mobilligini rivojlantirish muayyan muammoli vaziyatlarda o‘zlashtirgan zamonaviy bilim, ko‘nikma va malakalari asosida maqbul qarorlarni mustaqil qabul qilish, reflektiv qobiliyatlarini rivojlantirish, ijobiy o‘zaro ta’sir muhitini shakllantirish natijasida ta’lim sifati va samaradorligiga erishishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Artyuxova T.Yu. Psixologicheskie xarakteristiki mobilnoy lichnosti // Mejdunarodnyy jurnal eksperimentalnogo obrazovaniya. – 2010. – № 7. – S. 96-98;

2. Kotmakova T.B. Formirovanie lichnostnoy mobilnosti kak professionalnogo kachestva budushix spetsialistov v protsesse obucheniya v vuze: na primere spetsialnosti «Elektricheskiy transport jeleznykh dorog»: dis. ...kand. ped. nauk. Xabarovsk, 2011 - 198 s.
3. Murtozaeva M.M. Improvement of mechanisms for development of environmental competence of future teachers in higher educational institutions. Doctor of Ped. Science... diss. abstract - Tashkent: 2022. - 67 p.
4. Nizamova M.N. Talabalar kasbiy mobilligini rivojlantirishning pedagogik mohiyati va funksiyalari. O'zbekiston Milliy universiteti xabarlari. – Toshkent, 2022. – 1/9-son. 141-144-b.
5. Sorokin P.A. Social and Cultural Mobility. The free Press of Glencoe, Illinois. – 654 p. – URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.275737>.
6. Низамова, М. Н. (2022). Педагогические основы формирования будущей управленческой культуры в развитии профессиональной мобильности Science and innovation, 1(B3), 530-532.

М.Низамова Обеспечение качества и эффективности образования в развитии профессиональной мобильности обучающихся	M.Nizamova Ensuring the quality and effectiveness of education in the development of professional mobility of students
Аннотация: В статье представлен обзор развития профессиональной мобильности будущих менеджеров, комментарии о понятии мобильности, ее реализации, применении, содержании, сущности и структуре. Также раскрыто содержание видов мобильности в образовании и функции, составляющие сущность профессиональной мобильности. Ключевые слова: мобильность, подвижность, самоконтроль и эмоциональные переживания; «мобильный человек», часто меняющийся, приспосабливающийся к новым условиям, профессиональная деятельность, академическая мобильность.	Abstract: The article presents an overview of the development of professional mobility of future managers, comments on the concept of mobility, its implementation, application, content, essence and structure. The content of the types of mobility in education and the functions that make up the essence of professional mobility are also disclosed. Keywords: mobility, movability, self-control and emotional experiences, "mobile person", often changing, adapting to new conditions, professional activities, academic mobility.

Тўлқин Кулибаевич Мардиев – СамИСи доценти, PhD

ИНГЛИЗ ТИЛИДА САМИМИЙЛИК КОНЦЕПТИНИНГ ЭТИМОЛОГИК ВА СЕМАНТИК ЖИХАТЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада самимийлик концептининг этимологик ва семантик томонлари луғатларда мавжуд таҳлиллар, мисоллар орқали баён этилган. Самимийлик тилшунослик фанида бир неча бор ўрганилаётган мавзу бўлиб, хориж ва маҳаллий тилшуносларнинг эътиборини тортган. У антропоцентрик парадигманинг шаклланиши билан тилшуносликка алоҳида қизиқиш уйғота бошлади.

Калит сўзлар: самимийлик, софдиллик, тўғри сўзлик, ҳақиқатгўйлик, ишончлилик, чин дилдан муносабат, алдамаслик, беғаразлик, меҳрибонлик.

Кириш. Маълумки, “самимийлик” лингвوماданий концепти қимматли таркибий қисмга эга бўлиб, унда очик фикр билдириши, суҳбатдошларнинг ҳаттоки кўз билан алоқаси, сўзловчининг атрофдагиларга меҳрибон муносабатини кўрсатиш истаги ижобий баҳоланиб, бу самимийлик билан боғлиқ бўлади. Шу билан бирга, "самимийлик" салбий баҳо олади агар ҳозирги воқеаларни маъқулламаганлик очик ифодаланган бўлса. Ушбу мақола доирасида самимийлик лингвوماданий тушунча мақомига эга эканлигини кенгрок яъни этимологик ва семантик жиҳатдан таҳлил қилмоқчимиз. Ўз мазмунидаги "самимийлик" лингвистик ва маданий тушунчаси бир қатор гуманитар фанларда очиқлик,

оддийлик тушунчаси билан боғлиқдир. Умумий маънода, самимийлик сўзловчининг фикрлари ва ҳис-туйғулари ва унинг баёноти ўртасидаги мувофиқлик муносабати сифатида белгиланади. Самимийлик ҳодисасини тилшуносликдан ташқари гуманитар билимларнинг турли соҳаларида, яъни фалсафа, психология ва социологияда ҳам кўриб чиқиш мумкин. А. Вежбицка фикрича "ҳақиқат" скриптини ҳисобга олган ҳолда, ҳақиқат ва самимийлик ўртасидаги муносабатлар муаммоларига тўхталиб, турдош бўлган тиллардаги "самимийлик" сўзини инглиз тилига таржима қилиш имкониятларига мурожаат қилади. Унинг таъкидлашича, биз инглиз тилида самимийлик ҳақида гапирамиз, меҳрибонликни англатади, бу "меҳрибонлик" деб аталади. Ўзбек маданиятида самимийликни йўқотиш, инсонийликни оқибатни йўқотиш кабидир. Айниқса ўзбек менталитетида самимийлик тушунчаси инсонларнинг энг олий туйғуларидан бири ҳисобланиб, кишининг гўзал зийнатларидан бири сифатида қадрланади. Зеро, ўзбек халқимизда самимийликни ифодаловчи “Бўғдой нонинг бўлмаса ҳам, Очиқ юзинг бўлсин” каби ҳикматли мақоллар мавжуд .

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Хаммамизга маълумки ХХI аср фанининг ўзига хос хусусиятларидан бири бу илмий билимларнинг турли соҳаларга ўзаро кириб бориш тенденциясидир. Гуманитар фанлар соҳасида маданиятшуносликнинг фаоллашуви бу истакнинг ифодаси бўлди. Ҳозирги вақтда тил ва маданиятнинг синхрон ўзаро таъсирида мослигини ўрганиш ва тавсифлашга бағишланган фан - лингвомаданиятшуносликнинг жадал шаклланиши ва ривожланиши кузатилмоқда. Лингвомаданиятшунослик янги ва шу билан бир қаторда истикболли тилшунослик йўналиши бўлиб, ХХ асрнинг 90-йилларида тилшуносликнинг “маданиятшунослик, этнология ва этнография”нинг турдош фанлари билан интеграциялашуви натижасида шаклланган. "Лингвокултурология" атамаси сўнгги ўн йилликда Н.Д. Арутюнованинг асарлари билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлди. В.И. Карасик, В.А. Маслов, Ю.С. Степанова, В.Н. Телия ва бошқа тилшунос олимлар янги шаклланган билим соҳасида ўзининг концептуал ва терминологик аппаратини ишлаб чиқмоқда. Самимийлик тилшунослик фанида бир неча бор ўрганилаётган мавзу бўлиб, хориж ва маҳаллий тилшуносларнинг эътиборини тортган. У антропоцентрик парадигманинг шаклланиши билан тилшуносликка алоҳида қизиқиш уйғота бошлади . Шундай қилиб, АҚШлик Манн ва Ж. Креутелнинг таъкидлашича, самимийлик ёки унинг йўқлиги тилшунослари Ж. Сеарл томонидан шакллантирилган нутқ актлари назарияси пайдо бўлган пайтдан бошланиб, у муайян шартлар (бахтлилик шартлари) ёки муваффақияти учун зарур бўлган хусусиятлар тушунчасини киритади. Самимийлик ва ҳақиқат П. Грисенинг алоқа тамойиллари назариясида ҳам асосий ҳисобланади. Самимийлик (ҳақиқатга онгли равишда содиқлик "ҳақиқий ҳисса кўшишга ҳаракат қилиш") мулоқот иштирокчилари риоя қиладиган қонун томонидан эълон қилинади.

Концепт лингвомаданий элемент мақомини маданий ёки миллий рангга эга бўлганда, шунингдек, таркибида аниқ ифодаланган қиймат компоненти мавжуд бўлганда олади. Лингвомаданий концептнинг тузилиши ҳақида гапирар экан, С.Г. Воркачев таъкидлаганидек, бу маданий жиҳатдан белгилаб қўйилган вербаллаштирилган маъно бўлиб, у бир қатор лингвистик жиҳатдан ўзаро мос келадиган, лексик-семантик парадигмани ташкил қилади[1,87]. Лингвомаданий концептнинг мазмун режаси икки қатор семантик хусусиятларни ўз ичига олади: у лексик-семантик парадигмани «мустаҳкамловчи» ва унинг концептуал ёки прототипик асосини ташкил этувчи унинг барча лингвистик амалга оширилиши учун умумий бўлган семаларни ўз ичига олади; лингвомаданий, этносемантик ўзига хосликлари билан ажралиб турадиган ва она тилида сўзлашувчиларнинг менталитети ёки миллий тил шахси менталитети билан боғлиқ бўлган, ҳеч бўлмаганда уни амалга оширишнинг бир қисми учун умумий бўлган семантик хусусиятлар акс этади. И.А. Стернин, шахснинг коммуникатив онгини ўрганаётганда, киши учун самимийлик тоифаси алоҳида аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Шу билан бирга, бағрикенглик, хушмуомалалик ва коммуникатив яхлитлик каби тоифаларга камроқ қиймат берилади. Киши онги учун самимийлик тоифаси маънавий жиҳатдан

муҳимроқдир[3, 121]. Лингвوماданий концепт бошқа психик бирликлардан қадрият элементининг урғуси билан ажралиб туради. Лингвوماданий концептнинг маркази ҳар доим қадриятдир, чунки концепт маданиятни ўрганишга хизмат қилади ва маданият қиймат принципига асосланади [2,257].

Тадқиқод методологияси. Ушбу мақолада асосан, тавсифий, чоғиштира, концептуал таҳлил усулларида ҳамда тил назарияси, маданиятлараро коммуникация назариясида қўлланиладиган илмий методлардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Маълумки, фразеологик луғатлардан олинган маълумотларга асосланиб, масалан, инглиз тилида биз самимийлик намоён бўлишига ижобий ёки салбий баҳо берадиган бир қатор фразеологик бирликларни аниқладик. Инглиз тилида самимийлик инсон ўз фикрини аниқ, очиқ, суҳбатдошининг кўзига қараб билдирганда ижобий баҳоланишидир.

Look smb. or smth. in the face – юзида намоён бўлиш.

To smb's face – чин кўнгилда.

Инсон бутун қалби билан ҳаракат қилса, самимийлик ижобий баҳоланади.

From the bottom of one's heart (soul) – чин юракдан.

Open one's mind to smb – кимгадир кўнглини очмоқ.

Инглиз лингвистик маданиятида самимийликнинг намоён бўлиши оғзаки мулоқотда фаол шаклга эга бўлиб, бошқалар томонидан ижобий баҳоланади.

Nail one's colours (flag) to the mast – кўнглидаги фикрда қолмоқ.

Ижобий баҳога кўшимча равишда, самимийлик, бирор нарса ҳақида очиқдан-очиқ норози фикр билдирилган ҳолларда салбий баҳо олиши мумкин.

Give smb. a bit of one's mind – кимгадир кўнглида борини юзига айтиш.

Сўзларида ва ҳаракатларида эҳтиёткор бўлган одамга салбий баҳо беришса, самимийлик киноя билан бирга бўлиши мумкин.

Mr. Nice Guy - Жано Гай деб мурожат қиламизда.

Шунингдек, мақолада инглиз тилида *sincerity*- самимий сўзининг синонимлари ва этимологик томонларига ҳам тўхаталиб ўтамиз. Жумладан, самимий сўзининг синонимлари қуйидагилар ҳисобланади. Масалан, *honesty, genuineness, truthfulness, good faith, lack of deceit, integrity, trustworthiness, wholeheartedness, seriousness, earnestness, straightforwardness*.

Қуйида биз ушбу синонимларнинг инглиз тилида айримларини таҳлилларини бериб ўтамиз.

- *Honesty-Middle English: from Old French honeste, from Latin honestas, from honestus. The original sense was 'honour, respectability', later 'decorum, virtue, chastity'. The plant is so named from its seed pods, translucency symbolizing lack of deceit.*

- *Genuine things are true or authentic. When you're talking about people, being genuine has to do with being sincere. genuineness 1590s, "natural, not acquired," from Latin genuinus "native, natural, innate," from root of gignere "to beget, produce" (from PIE root *gene- "give birth, beget"), perhaps influenced in form by contrasting adulterinus "spurious."*

- *Meaning of truthfulness in English. the quality of being honest and not containing or telling any lies: I believe I have earned a reputation for truthfulness and fairness. Families began to question the truthfulness of the information they had been given. Synonyms. truth. Middle English treu, from Old English triewe (West Saxon), treowe (Mercian) "faithful, trustworthy, honest, steady in adhering to promises, friends, etc.," from Proto-Germanic *treuwaz "having or characterized by good faith" (source also of Old Frisian triuwi), Dutch getrouw, Old High German gatriuwu, German treu.*

- *good faith, In human interactions, good faith (Latin: bona fides) is a sincere intention to be fair, open, and honest, regardless of the outcome of the interaction. If you do something in good faith, you seriously believe that what you are doing is right, honest, or legal, even though this may not be the case.*

This report was published in good faith but we regret any confusion which may have been caused [4,257].

- lack of deceit- If you say that someone is deceitful, you mean that they behave in a dishonest way by making other people believe something that is not true. The ambassador called the report deceitful and misleading. Synonyms: dishonest, false, deceiving, fraudulent.

- *trustworthy* c. 1200, "reliance on the veracity, integrity, or other virtues of someone or something; religious faith," from Old Norse *traust* "help, confidence, protection, support," from Proto-Germanic abstract noun **traustam* (source also of Old Frisian *trast*, Dutch *troost* "comfort, consolation," Old High German *trost* "trust, fidelity," German *Trost* "comfort, consolation," Gothic *trausti* "agreement, alliance"), from Proto-Germanic **treuwaz*, source of Old English *treowian* "to believe, trust," and *treowe* "faithful, trusty," from PIE root **deru-* "be firm, solid, steadfast."

wholehearted- Old English *hal* "entire, whole; unhurt, uninjured, safe; healthy, sound; genuine, straightforward," from Proto-Germanic **haila-* "undamaged" (source also of Old Saxon *hel*, Old Norse *heill*, Old Frisian *hal*, Middle Dutch *hiel*, Dutch *heel*, Old High German, German *heil* "salvation, welfare"), from PIE **kailo-* "whole, uninjured, of good omen" (source also of Old Church Slavonic *celu* "whole, complete;" see *health*) figurative element in combinations, "at heart," also "having a heart" (of a specified kind), c. 1200, first attested in *hard-hearted*; see *heart* (n.). Related: *-heartedly*.

earnest - "serious or grave in speech or action," early 14c., *ernest*, from Old English *eornoste* (adj.) "zealous, serious," or from Old English noun *eornost* "seriousness, serious intent" (surviving only in the phrase *in earnest*), from Proto-Germanic **er-n-os-ti-* (source also of Old Saxon *ernust*, Old Frisian *ernst*, Old High German *arnust* "seriousness, firmness, struggle," German *Ernst* "seriousness;" Gothic *arniba* "safely, securely;" Old Norse *ern* "able, vigorous," *jarna* "fight, combat"), perhaps from PIE root **er-* (1) "to move, set in motion." The proper name *Ernest* (literally "resolute") is from the same root. Related: *Earnestness* [5,359].

Юқорида изоҳлаб ўтган лексемаларнинг барчасида *sincerity*-самимийлик сўзининг синонимлари ҳисобланиб, уларнинг асосий мазмуни *софдиллик*, *тўғри сўзлик*, *ҳақиқатгўйлик*, *ишончлилик*, *чин дилдан муносабат*, *алдамаслик*, *бегаразлик*, *меҳрибонлик* каби маъноларни англатиб, ушбу синонимларнинг айримлари грек тилидан ва бошқалари латин тилидан ўзлашиб келганлагини гувоҳи бўламиз. Тилшунослар "самимий" ва "самимийлик" ни қиёсий ўрганиш мақсадга мувофиқлиги ҳақида фикр юритади, чунки *sincerity* инглизча сўз бўлиб, унда англо-саксон тушунчаси ифодаланади. У универсал атамаларда тузилган турли маданий ёзувларни қиёсий ўрганишни таклиф қилади. Маданият ва тарих ўртасидаги муносабатлар масаласи муҳим ва уни маданий скриптлар модели доирасида самарали ўрганиш мумкин. Лингво-маданиятшуносликда "самимийлик" концептнинг концептуал қисмини инглиз тилида софдиллик, бағри кенглик, меҳрибонлик каби лексемалар билан ифодалаш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Инглиз тилида *sincerity* концептининг этимологик ва семантик жиҳатларини таҳлил қилиб, қуйидаги хулосаларга келишимиз мумкин.

- Инглиз тилида мавжуд бўлган изоҳли ва синонимик луғатларда *sincerity* концептнинг ўнга яқин синонимлари ва этимологияси мисоллар орқали баён этилган бўлиб, асосан тавсифловчи хусусияти туфайли лексик брикмаларнинг шаклланиши тилда ҳам мавжуд бўлган фразеологик структуралар билан узвий боғлиқлиги яққол номён бўлиши кузатилади.

- *Sincerity* концепти матнда ядро вазифасини бажариб, унга қўшилган суфикслар латин ва грек тилидан инглиз тилига ўзлашиб кириб келган ва ушбу ядрога қўшилган суфикслар орқали сўзнинг туб маъноси кенг ўзгаришга эга бўлиш ҳолатлари матнда кузатилади.

- *Sincerity* концепти инглиз лингвистик маданиятида, бадий асарларида англо-саксон тушунчаси таркибидан кириб келиб, таржиманинг янада бой ва адиқват чиқишига ўзининг таъсирини ўтказади.

- Фразеологик бирликлар инглиз бадий асарларининг қардош бўлмаган тилларга таржима қилинишида ўта самарали ҳисобланиб, *sincerity* концептининг периферияси вазибаларини бемалол бажариши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки 2001. № 1.
2. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии. //Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности: Сб. научн. трудов. – Волгоград.: Перемена, 2001.С.3-16.
3. Стернин И.А. Может-ли лингвист моделировать структуры концепта? // Когнитивная семантика. Материалы второго международного семинара по когнитивной лингвистике, 11-14 сентября 2000 г. (Отв. ред. Н.И. Болдырев:В 2 ч. Ч. 2.). – Тамбов.: Изд-во ТамГУ. 2000.-160с.
4. Apperson G.L. The Wordsworth Dictionary of Proverbs. Wordsworth Reference. 1993.- 644 p.
5. Webster’s – Webster’s New World Dictionary of American English, third college edition: Simant Schuster, Inc., 1988.- 1574 p.

Т.Мардиев	T.Mardiev
Этимологические и семантические аспекты концепта «искренность» в английском языке Аннотация: В данной статье на основе анализа и примеров, имеющихся в словарях, описываются этимологические и семантические аспекты понятия «искренность». Искренность – тема, которая неоднократно изучалась в лингвистике и привлекала внимание зарубежных и отечественных лингвистов. Особый интерес в лингвистике к нему возник с формированием антропоцентрической парадигмы. Ключевые слова: искренность, честность, правдивость, надежность, неживость, беспристрастность, доброта.	Etymological and semantic aspects of the concept “sincerity” in English Abstract: This article, based on analysis and examples available in dictionaries, describes the etymological and semantic aspects of the concept of sincerity. Sincerity is a topic that has been repeatedly studied in linguistics and has attracted the attention of foreign and domestic linguists. Particular interest in linguistics arose in it with the formation of the anthropocentric paradigm. Keywords: honesty, truthfulness, truthfulness, reliability, sincerity, honesty, kindness.

Zamira Muxtarovna Abdullayeva – Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti doktranti

OLIIY TA’LIM MUASSASALARIDA TA’LIM XIZMATLARI BOZORINI RIVOJLANISH JARAYONLARINI BAHOLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta’lim tadbirkorligini rivojlantirish, OTMLar ta’lim xizmatlarini yetkazib beruvchilarning raqobatbardosh shakllarini shakllantirish, raqobatbardosh hamkor tanlash, ta’lim muassasalarini moliyalashtirish, investisiyalar jalb qilish masalalari tahlil qilingan va mavjud muammolarning ilmiy yechimlari keltirilgan. Kalit soʻzlar: ta’lim xizmatlari, ta’lim xizmatlari sifati, subyektlar, bozor dialektikasi, integratsiyalash, intellektual faoliyat, mehnat taqsimoti, optimallashtirish, ilmiy yechim.
--

Kirish. 2022-2026-yillar uchun moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasining “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish”nomli IV-boʻlimining 46-maqsadida toʻlov-kontrakt asosida oʻqishga qabul qilish parametrlarini oliy ta’lim muassasalari tomonidan mustaqil belgilash tartibini joriy etish, 2026-yilda qabul koʻrsatkichini kamida 250 mingga yetkazish, davlat oliy ta’lim muassasalariga akademik va moliyaviy

mustaqillik berish, shu jumladan ular tomonidan mehnatga haq to‘lash, xodimlar soni, to‘lov-kontrakt miqdori va ta‘lim shaklini mustaqil belgilash amaliyotini yo‘lga qo‘yish, davlat oliy ta‘lim muassasalarining tegishli huquq va vakolatlarini aniq belgilash vazifalari belgilab berilgan.¹

“2022-2026-yillar uchun mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”ning “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish” bo‘limida oliy ta‘lim bilan qamrov darajasini 50 foizga yetkazish va ta‘lim sifatini oshirish, 2022-yilda yoshlarni oliy ta‘lim bilan qamrov darajasini 38 foizga yetkazish kabi vazifalar belgilab berilgan.²

Tadqiqotda “pullik xizmat” toifasining mohiyatiga quyidagicha ta‘rif taklif etiladi: iste‘molchi uchun foyda keltiradigan harakat mahsuloti uchun uni ishlab chiqaruvchiga mos keluvchi pul yoki boshqa moliyaviy (qiymatga ega bo‘lgan) ekvivalent berilganda xizmat pullik xizmatga aylanadi. Shunday qilib, xizmatlar sohasida boshqaruv sifat jihatidan yangi xususiyatga – o‘zaro munosabatlar marketingiga o‘tadi, boshqaruv tizimining o‘zi esa «menejment-marketing» tizimiga aylanadi, bu yerda personalni rag‘batlantirish bo‘yicha harakatlar bir vaqtning o‘zida xizmatlar sohasi marketingi va menejmentini rivojlantirish bo‘yicha harakatlar tusini oladi, boshqaruvdan samaraga esa, ularning ijobiy natijalari, pullik xizmatlar bozorida faoliyat yurituvchi muayyan korxona raqobatbardoshligi va sotuvning o‘sishi, barqaror brend yaratish hisobiga erishiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotimiz davomida olimlarning oliy ta‘lim muassasalarining tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishi kerakligi, tadbirkorlik subyekti sifatida boshqaruv strategiyasini ishlab chiqishlari zarurligini ta’kidlashlariga e‘tiborimizni qaratdik.

J.Huisman and A.Pausits fikriga ko‘ra, oliy ta‘lim islohotlarining barqarorligi o‘zini faol va tadbirkorlik bilan olib borishi kerak bo‘lgan oliy ta‘lim boshqaruvining professional darajasiga bevosita bog‘liq bo‘lishi kerak.³

O.S.Qahhorovning fikricha, “OTMga ko‘rsatadigan ta’siriga ko‘ra ijobiy va salbiy omillarni ajratish mumkin. Ijobiy omillar o‘quv muassasasining boshqaruv samaradorligining ortishiga xizmat qilsa, salbiy omillar samaradorlikning ijobiy o‘zgarishiga to‘sqinlik qiladi. Ular istalgan ta‘lim muassasasining boshqaruv samaradorligiga bir xilda ta’sir qiladi. Bunday universal omillar qatorida quyidagilarni sanab o‘tish mumkin:

qo‘yilgan maqsadlarning sifati;

maqsadlarni real amalga oshirish imkoniyati, ya’ni, ularning qo‘yilgan maqsadga erishish vositalari bilan muvofiq kelishi, joriy holatni to‘g‘ri baholash, muassasa rahbari va xodimlarini qo‘yilgan maqsadlar yo‘lida motivatsiyalash, o‘quv muassasasi rahbarining salohiyati va shaxsiy sifatlari, qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun ajratilgan resurslarning miqdori va sifati, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda davlat va jamiyat hamda kollegial boshqaruv organlarining ishtiroki”.⁴

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning oliy ta‘lim muassasalarida xizmatlar bozorini rivojlanish yo‘nalishlarini baholashga bag‘ishlangan ilmiy asarlari o‘rganilgan. Shuningdek, oliy ta‘lim muassasalari faoliyatini ifodalovchi ma’lumotlar tahlilida statistik guruhlash, solishtirma tahlil, tanlanma kuzatuv, adabiyotlar qiyosiy tahlili, mantiqiy va tarkibiy tahlil qilish, turli umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar va qiyosiy taqqoslash usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ta‘lim xizmatlari mikrotizimi tashqi xizmatlarni ham, ichki jarayonlarni ham boshqarish metodologiyasiga yo‘naltiriladi. Byudjet xizmatlarining aksariyati,

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni. www.lex.uz

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar “2022-2023- yillar uchun mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida”gi PF-60-son Farmoni. <http://www.lex.uz>

³ J.Huisman, A.Pausits. Higher Education management and development. Compendium for managers. Waxmann Verlag. – 2010. – P. 16-18.

⁴ О.С.Каххоров. Формирование резерва современных руководящих кадров в системе образования. Наука и Мир. – 2017. – С. 28-31.

tashqi iste'molchilarga yo'naltirilganligiga qaramay, ularning idrokini hisobga olmasdan va tahlil qilmasdan amalga oshiriladi (misol - umumiy o'rta ta'lim). Bundan tashqari, ichki iste'molchilarga ko'rsatiladigan juda kam miqdordagi xizmatlar mavjud (o'z mablag'lari hisobidan va ta'lim muassasasining o'z mutaxassislaridan foydalanish asosida amalga oshiriladigan o'qituvchilarning malakasini oshirish kurslari). Lekin shunga qaramay, mikrotizimlar (muassasalar) doirasida oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimlari asta-sekinlik bilan boshqaruvning bozor usullariga o'tmoqdalar. Ular o'z faoliyatlarida mijozlarning xizmat sifati, iste'molchilarning umumiy talablari va boshqalar darajasi bilan qoniqish tahlilini tahlil qilishdan foydalanmoqdalar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida 2023-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchi bakalavrlarining ishga joylashganlari va magistraturaga o'qishga kirganlari ulushi 75,0 %ni, jumladan Samarqand va Toshkent viloyatlarida mos ravishda 85,1 % va 66,7 %ni tashkil qilgan. Bu oliy ta'limda xizmatlarning ma'lum darajada to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi natijasida xarajatlar samarasiz bo'layotganligini ko'rsatadi. Shuningdek, 2010-yildan beri talabalar tarkibi (kontingenti) va mutaxassislarning bitirishi dinamikasi ko'rsatkichlari sekin o'sishda deyarli bir xil tendensiyaning namoyishi etmoqda (ya'ni, 2016-yil 66,3 ming, 2017-yil 64,1 ming, 2018-yil 67,4 ming va 2020-yil 70,8 ming nafar) yoki 2020-2021-yildan buyon OTMlarga kirgan talabalar uchun ko'rsatkichlar dinamikasida o'zgarishlar sezilyapti (ya'ni, 2020-yil 174,9 ming, 2021-yil 235,9 ming kishi, 2022-yil 275,0 ming kishi), ya'ni kontingent va ishlab chiqarishning o'sish kutilmoqda. Tashqi va ichki ta'lim xizmatlarini boshqarishda asosiy muammo boshqaruvning turli darajalarida ushbu faoliyat bo'yicha servisning tarkibiy qismini rivojlantirish hisoblanadi. Bu jarayonni amalga oshirish metodologiyasi universal bozor yondashuvi sifatida nazorat tizimidan foydalanishga va ta'lim xizmatlarini kompleksli boshqarishga asoslanishi lozim.¹

Muallif tomonidan iqtisodiy tuzilmalar turli modellarini qiyosiy parametrlash bo'yicha tadqiqot o'tkazildi, iqtisodiy tuzilmalarning “amerikacha” va “yevropacha” modellari institutsional bo'yicha qiyosiy tadqiqotlar keltirildi, iqtisodiy tuzilmalarning «aralash» modeli institutsional tahlili amalga oshirildi, ta'lim xizmatlari globallashtayotgan bozorining yangi integratsion o'yinchilari sifatida strategik ittifoqlar ko'rib chiqildi.

Tadqiqotda AQSH, Fransiya, Italiya, Avstraliya, Rossiyadagi "malakali mutaxassis" va "professional menejer" modellari o'rtasidagi tarkibiy yaqinlik darajasi va chegaralarini aniqlashga imkon bergan har bir model doirasida oliy ta'lim muassasalarida iqtisodiy ta'limni shakllantirish omillari va xususiyatlari ko'rib chiqildi.

Mamlakatimizda 2021-yilda xizmatlar sohasida savdo xizmatlari eng asosiy ulushga ega bo'lsa, quyi ulushlardan biri ta'lim sohasiga to'g'ri keladi. Xizmatlar sohasida ta'limning ulushini oshirish boshqa xizmatlarga ham to'g'ridan to'g'ri ijobiy ta'sir qiladi. Xizmatlar sohasida ta'lim xizmatlari 4,2 % ni tashkil qilgan bo'lib, 2021-yildagi hajmi 11 772,6 mlrd. so'mni yoki o'tgan yilga nisbatan 128,7 %ni tashkil qilgan.² Bozor tovari sifatida xizmatlar har qanday jamiyat faoliyatining ajralmas elementi hisoblanadi. Ular moddiy (buyum holidagi) ishlab chiqarishdan his qilib bo'lmaylik, iste'molchidan ajratib bo'lmaylik, ishlab chiqarish va iste'molda uzluksizlik, hajm va sifatni saqlab qolish mumkin emasligi kabi xususiyatlar bilan farqlanadi. Biroq ilmiy adabiyotlarda xizmat deb hisoblash mumkin bo'lgan narsalarning umumiy bir ta'rifi hanzugacha mavjud emas. Muallif tomonidan “xizmat” toifasining mohiyati o'z iste'mol qimmatini va qiymatiga ega bo'lgan, iste'molchi va jamiyat uchun ma'lum bir foyda keltiradigan, faoliyati mahsul ko'rinishida iste'molchi uchun foydali bo'lgan harakat sifatidagi varianti taqdim etilgan.

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalari ta'lim xizmatlari sohasining rivojlanish dinamikasi va tarkibi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi: 2010/2011–2022/2023-yillarida ta'lim xizmatlari ko'rsatuvchi muassasalar soni 3,0 barobarga, ta'lim muassasalarida tahsil oluvchilar soni 3,8 barobarga, jumladan kunduzgi bo'limlarda 2,3 barobarga, sirtqi bo'limlarda 65,8 barobarga o'sgan. Mintaqalardagi OTMlari va ularda o'qiydigan talabalar sonida ham

¹ A.M.Murodov. Integratsiya sharoitida oliy ta'lim xizmatlari bozori rivojlanish tendensiyalari va qonuniyatlari. Republication Scientific and Practical Conference. – 2022. – B. 789-781.

² www.parliament.gov.uz

o'zgarishlarni kuzatish mumkin. Masalan, tahlil qilinayotgan yillarda Samarqand va Toshkent viloyatlaridagi ta'lim muassasalari soni mos ravishda 3,7 va 2,0 barobarga o'zgargan bo'lsa, ularda talabalar umumiy soni hamda kunduzgi va sirtqi bo'limlaridagi talabalar soni mos ravishda 2,6 barobar va 45,0 barobar; 1,6 barobar va 70,5 barobarga oshgan Pullik asosda o'qiydigan talabalar soni (ta'lim xizmatlarining bozor sektori) bu yillar mobaynida 3,5 baravar o'sdi. 2022/2023 yillarda pullik asosda o'qiydigan talabalar ulushi jami talabalar sonining 77,9%ini, davlat grantlari asosida o'qiydiganlar esa 22,1 %ini tashkil qilgan, ya'ni O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalarida o'qiydigan talabalarning yarmidan ko'pi bozor qatnashchilari hisoblanadi.¹

Ta'kidlash joizki, ta'lim faoliyati sifatini ta'minlash darajasi va miqdoriy o'sish dinamik sur'atlar bilan rivojlanayotgan mehnat bozorining zamonaviy talablariga doim ham javob bermayapti.

Mintaqalar bo'yicha ushbu yillardagi tahlil natijalaridan ma'lum bo'ldiki, Samarqand va Toshkent viloyatlaridagi OTMlarda o'qiydigan talabalar soni, ularning kunduzgi va sirtqi bo'limlardagi sonida turli xil o'zgarishlar ro'y bergan. O'zbekiston miqyosida olganda jami talabalar soni 1042 ming kishini tashkil qilgan bo'lsa, ular orasida gumanitar soha talabalari (425,8 ming kishi) eng yuqori ulushga ega bo'lgan bo'lib, keyingi o'rinlarni ishlab chiqarish va texnik soha (217,2 ming kishi) va ijtimoiy soha, iqtisod-huquq (194,0 ming kishi) talabalari egallagan.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, ta'lim standartlariga (sifat standartlariga) tegishli har qanday huquqiy va konseptual nuqtayi nazardan, oxir-oqibat, ular OTMning o'zi, uni joylashtirish (o'qitish yoki tadqiqotlarga, mahalliy, mintaqaviy, milliy yoki xalqaro bozorga, u yoki bu sifat darajasiga yo'naltirilgan elita, o'rtacha, qoldiq, xarajatli OTM) proyeksiyasi bo'lishi lozim. Har bir oliy ta'lim muassasasida ushbu tushunchaning tor va keng ma'nodagi sifat madaniyati shakllantirilishi kerak.

Iqtisodiy ta'lim muassasalari tomonidan ta'lim outsorsingidan foydalanish bozor doirasi OTMlarning ta'lim xizmatlari bozorida raqobatdagi ustunlikni yo'qotish xavfi, shuningdek, xo'jalik yuritishning noaniq va dinamik bozor sharoitlarida uni samarali boshqarish va bashorat qilishni ta'minlash bo'yicha xarajatlar hajmi va darajasi bilan belgilanadi.

Ta'limda franchayzing tizimi rivojlanishining o'ziga xosliklari shunda namoyon bo'ladiki, institutsional jihatdan savdo markalari franchayzingi va alohida huquqlar rivojlanishiga xizmat qiladi. Ta'lim tadbirkorligini rivojlantirish OTMlar ta'lim xizmatlarini yetkazib beruvchilarning raqobatbardosh turlarini shakllantiradi, raqobatbardosh hamkor tanlash, ta'lim xizmatlari sifatiga bozor bahosini berish asosida ta'lim bozori subyektlari o'rtasida moliyaviy, moddiy, kadrlar va intellektual resurslarning "oqib o'tishi" bilan bog'liq moliyaviy barqarorlikni mustahkamlaydi. Ta'lim xizmatlarini taqdim etishni mintaqaviy va mahalliy darajadagi universitetlarga muntazam ravishda o'tkazish bo'yicha bozor dialektikasi ta'limning ijtimoiy ne'mat sifatida obyektiv va qayta taqsimlanadigan xarakteriga asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 19-may "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonuni. <http://www.lex.uz>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar "2022-2023- yillar uchun mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida"gi PF-60-son Farmoni. <http://www.lex.uz>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. www.lex.uz
4. J.Huisman, A.Pausits. Higher Education management and development. Compendium for managers. Waxmann Verlag. – 2010. – P. 16-18 .
5. O.C.Каххоров. Формирование резерва современных руководящих кадров в системе образования. Наука и Мир. – 2017. – С. 28-31.

¹ www.press-service.uz

6. Х.Умарова. Актуальные проблемы применения обеспечительных мер в арбитражном процессе. Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции. – 2018. Санкт-Петербург. – С. 213-215.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti. <https://www.stat.uz>
8. www.parliament.gov.uz
9. www.press-service.uz
10. www.opendozweb.org

З.Абдуллаева Оценка процессов развития рынка образовательных услуг в высших учебных заведениях	Z.Abdullaeva Assessment of the development processes of the educational services market in higher education institutions
Аннотация: в данной статье проанализированы вопросы развития образовательного предпринимательства, формирования конкурентоспособных форм ВУЗов – поставщиков образовательных услуг, выбора конкурентоспособного партнера, финансирования образовательных учреждений, привлечения инвестиций, а также, приведены научные решения имеющихся проблем. Ключевые слова: образовательные услуги, качество образовательных услуг, субъекты, диалектика рынка, интеграция, интеллектуальная деятельность, разделение труда, оптимизация, научное решение.	Abstract: this article analyzes the issues of developing educational entrepreneurship, forming competitive forms of universities - providers of educational services, choosing a competitive partner, financing educational institutions, attracting investments, and also provides scientific solutions to existing problems. Keywords: educational services, quality of educational services, subjects, market dialectics, integration, intellectual activity, division of labor, optimization, scientific solution.

Хилола Нематовна Очилова – Самарқанд иқтисодий ва сервис институти, “Менежмент” кафедраси ўқитувчиси

МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМ ХИЗМАТИНИНГ ТУРЛАРИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ

Аннотация: мақолада масофавий таълим хизматининг турлари ва уни такомиллаштиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларининг афзалликлари ва камчиликлари кўрсатиб берилган. Масофавий таълимни қўллашнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш ва ошириш бўйича таклиф ва тавсиялар ҳам берилди. Калит сўзлар: таълим, таълим хизматлари, масофавий таълим, масофавий таълим камчиликлари, масофавий таълимнинг афзалликлари, масофавий таълимнинг иқтисодий самарадорлиги, креатив таълим.
--

Кириш. Ҳозирги кунда масофавий таълим дунё миқёсида қўлланилмоқда. Ушбу таълим шаклининг жуда кўп қулайликларга эга эканликлари хорижий давлатларда ҳам эътироф этилмоқда. Мамлакатимизда масофавий таълим пандемия даврида йўлга қўйилиб бошланди. Масофавий таълим бутун дунё бўйича кенг қўлланилаётганлиги туфайли, бизнинг мамлакатимизда ҳам бундай таълим шаклидан фойдаланилмоқда. Чунки, масофавий таълим хизматларини кўрсатиш маълум даражада иқтисодий самарадорликка эришишга олиб келади.

Нима бўлганда ҳам таълим сифатини ошириш бугунги кунда ўта долзарб масалалардан бирига айланиб қолди. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 20 декабрдаги Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномасида **“Таълим сифатини ошириш – Янги Ўзбекистон тараққиётининг яккаю ягона тўғри йўлидир”**¹, деб таъкидлагани ҳам ушбу масаланинг нечоғлиқ аҳамиятга эга эканлигидан далолат бериб турибди. Яна бир муҳим жиҳат, мамлакатимиз раҳбари “Шу юртда яшаётган ҳар бир инсоннинг тинч ва бахтли ҳаёт кечириши, унинг соғлиғи жойида бўлиши, яхши таълим олиши, оиласини тебратиши учун қандай шароит керак бўлса, ҳаммасини яратиб беришга ҳаракат қиляпмиз ва бу йўлдан асло тўхтамаймиз”², деб таъкидланиши ҳам мазкур масаланинг ўта долзарблиги билан бирга, унинг бардавомлигини таъминлайди.

Ушбу фикрга яна бир кафолат Янги Конституция бўйича мамлакатимиз ижтимоий давлат мақомини олди. Ушбу давлатнинг мазмуни Президентимиз таъкидлаганидек, “Ижтимоий давлат бу, энг аввало, инсон салоҳиятини рўёбга чиқариш учун тенг имкониятлар, одамлар муносиб ҳаёт кечиришига зарур шароитлар яратиш, камбағалликни қисқартириш, демакдир. Шу боис, биринчи навбатда, эътиборни Янги Ўзбекистон учун энг катта инвестиция бўлган таълимни қўллаб-қувватлашга қаратамиз”³, деб таъкидлади.

Масофавий таълимнинг анча қулайликларини инобатга олиб мамлакатимизда 2022 йил 3 октябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим ташкилотларида масофавий таълим шаклини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 559-сонли Қарори қабул қилинди. Бунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини амалга оширишга оид давлат дастурида белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш, шунингдек ахборот-коммуникация технологиялари имкониятларидан соҳада самарали фойдаланиш мақсад қилиб белгиланган. Бундан кўриниб турибдики, таълим мамлакатимизда эътибор берилиши лозим бўлган муҳим соҳалардан бирига айланади ва унга эътибор янада кучаяди. Ушбу ҳолат мазкур ишнинг ўта долзарб муаммоларнинг ечимига бағишланганлигидан далолат беради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Таълим хизматлари сифати ва самарадорлигини оширишга доир масалалар билан бир гуруҳ мамлакатимиз олимлари ҳам шуғулланиб келмоқда. Булар жумласига С.С.Ғуломов, М.Қ.Пардаев, М.Э.Пўлатов, А.В.Вахабов, Қ.Ж.Мирзаев, О.М.Пардаев, М.М.Мухаммедов, Б.И.Исроилов кабиларни⁴ киритиш мумкин. Ушбу олимлар асарларида таълим хизматлари кўрсатишда масофавий таълимнинг афзалликлари ва камчиликлари бўйича бир қанча фикрлар юритилган. Бироқ, масофавий таълим хизматларининг турлари ва унинг иқтисодий самарадорлиги олимларимиз томонидан етарли даражада тадқиқ қилинмаган ва мос равишда адабиётларда ҳам кам ёритилган. Ушбу ҳолат мазкур мавзуда тадқиқот олиб боришга асос бўлди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 2022 йил 20 декабрдаги Мурожаатномаси. // <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

² Ўша жойда.

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 20.12.2022. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

⁴ Ғуломов С.С. ва бошқалар. Рақамли иқтисодиётда блокчейн технологиялари. Т.: ТМИ, “Иқтисод-Молия” нашриёти, 2019, 447 бет.; Ғуломов С.С., Аюпов Р.Х. Рақамли иқтисодиёт ва электрон тижорат асослари. Т.: ТМИ, “Иқтисод-Молия” нашриёти, 2020, 510 бет.; Саидов М.Х. Ўзбекистон: инвестиция в человеческий капитал, партнёрства в сфере образования.-М.: Книжный дом газеты «Труд», 2006.-243 с.; Пардаев М.Қ., Мирзаев Қ.Ж., Пардаев О.М. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув Қўлланма. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2014. – 384 б.; Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Таълим хизматлари ва уларнинг самарадорлигини ошириш масалалари. Монография. “Инновацион ривожланиш нашриёт матбаа уйи”, 2020. – 256 б.; М.М.Мухаммедов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т.: «Фан ва технология» нашриёти 2018. Исроилов Б.И. Таълим тиғизимида инновацион корпоратив ҳамкорликни ривожлантиришда иқтисодий механизмлар ролини ошириш. ТМИ, ИАК, 2016 й., 26 март.; Очилов А.О. Юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошқариш самарадорлигини ошириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (Dsc) диссертацияси автореферати – Тошкент, ТДИУ, 2019. – 76-бет.

Тадқиқот методологияси. Таълим хизматларининг кўрсатишда масофавий таълим шаклини қўлланилишини тадқиқ қилиш жараёнида миқдор ва сифат, индукция ва дедукция, макон ва замон, мантикий таҳлил каби усуллардан ва ёндошувлардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Масофавий таълим бу – ўқув жараёнининг мақсадини, мазмунини, услубларини, ўқитиш воситалари ва интернет технологиялари ёрдамида тингловчи ҳамда ўқитувчиларнинг масофадан туриб, интерфаол мулоқот қилиш жараёнидир.

Мамлакатимизда масофавий таълимга оид меъёрий ҳужжатларда масофавий таълим беришда нималарга аҳамият бериш кераклиги аниқ белгилаб қўйилган. Шулардан айримлари қуйидагиларга ўз аксини топган:

Биринчидан, олий таълим ташкилотларида ахборот технологияларидан фойдаланиш асосида талабанинг турар жойидан қатъи назар, унга таълим дастурларини ўзлаштириш учун имкониятлар тақдим этилиш имкониятига эга эканлиги.

Иккинчидан, масофавий таълим шакли жорий этиш мумкин бўлмаган соҳалар бўйича ўқиётган бакалаврият таълим йўналишлари ва магистратура мутахассисликларига Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги томонидан белгиланиши ҳам кўзда тутилган.

Учинчидан, масофавий таълимни махсус платформа ёрдамида ёки мавжуд платформалардан фойдаланган ҳолда ташкил этилиши каби қулайликлардан фойдаланиш имкониятлари ҳам яратилган.

Тўртинчидан, масофавий таълим бўйича ўқув жараёнини давлат таълим стандарти, касбий стандартлар ва малака талаблари асосида ишлаб чиқилган ўқув режалари ҳамда ўқув дастурлари асосида амалга ошириш масалалари ҳам аниқ белгилаб қўйилган.

Бешинчидан, масофавий таълимга талабаларни қабул қилиш ва ўқув жараёнини ташкил қилиш тартибини белгилаш, шунингдек, масофавий таълим сифати мониторингини ташкил этиш каби бир қанча масалалар ҳам аниқ кўзда тутилган.

Тадқиқотларимиз кўрсатдики, масофавий таълимнинг асосан 2 хил тури мавжуд бўлиб, булар синхрон ва асинхрон йўналишларидир. Бу турлари масофавий ўқитиш дарсларида ўқув материаллари масофавий таълим субъектлари ўртасидаги алоқалар, аудио, видео, матнли маълумотлар ҳамда графикларни синхрон ёки асинхрон узатиш ҳисобига таъминланади. Масофавий таълимда таълим оловчилар ушбу икки сўзнинг маъноларини тушуниши ва унинг фарқларини билиши лозим.

Синхрон ўзи нима? Синхрон ўзбек тилининг изоҳли луғатида бир-бирига мос равишда, айти бир вақтда, баб-баравар содир бўлган ёки бўладиган маъноларни ифодалайди. Масофавий таълимда эса синхрон таълим – масофадан туриб аниқ белгиланган вақтда машғулотларни олиб бориш тушунилади. Бу электрон ўқитиш эса жонли мулоқот шаклида ўтказилади. Бундай ўқитиш шаклини ташкил этиш воситаларига видеоконференция, вебинар, чат ва бошқа воситалар киради.

Асинхрон масофавий таълим тури эса талабалар ҳафталик муддатларда ўзи хоҳлаган вақтда ишлаш эркинлигига эга. Бунда масофадан туриб электрон ўқув базаларидан ўзлари мустақил ўзлаштириши мумкин. Бундай ўқитишда таълим муассасаларидан узоқда бўлган талабалар ҳам мустақил равишда тегишли ўқув-методик материаллардан фойдаланиб таълим олишлари мумкин.

Ҳозирги вақтда дунёда кўпгина олий таълим муассасалари корхона ва ташкилотларнинг мутахассислари малакасини масофадан туриб ошириш тизимидан фойдаланиб жуда кўп маблағлар тежалмоқда. Масофавий таълим натижасида энг қимматли бўлган вақтнинг ҳам тежалиши, кам вақт сарфлаб арзон нархларда билим эгаллаш имкониятлари ҳам яратилди.

Масофавий таълимнинг муҳим таркибий қисмларидан бири зарур технологиялар билан таъминланишидир. Масофавий таълим технологиясидан фойдаланиш натижасида харажатларни камайтириб, таълим хизматлари самарадорлигини оширишга эришилади. Бунинг учун эса масофавий таълимни узлуксиз такомиллаштириш ва уни мукамал

ўрганишга эришиш учун таълим жараёнини юқори технологиялар билан таъминлаш, мултимедия ва электрон қурилмалардан кенг фойдаланиш заруриятини талаб этади.

Иқтисодий ривожланиш учун инсон капиталига сармоялар киритиш талаб қилинади, бунинг натижасида билимли, малакали мутахассислар етишиб чиқади. Масофавий таълим орқали эса ҳам истеъмолчи томонидан, ҳам олий таълим муассасаси томонидан кам харажат қилиниб, кам вақт сарфлаб яхши натижаларга эришиш мумкин.

Жаҳон банкининг маълумотларига кўра олий ўқув юртлари учун бир йилда бир талабага тўғри келадиган давлат харажатлари энг ривожланган давлатларнинг айримларини келтириб ўтамиз (1-жадвал).

1-жадвал

Ривожланган мамлакатларда олий ўқув юртлари учун бир йилда бир талабага тўғри келадиган давлат харажатлари¹ (АҚШ доллари)

№	Давлатларнинг номи	2015 йил	2016 йил
1.	Бирлашган Қироллик	35,35066	37,99046
2.	Финляндия	34,49292	33,93205
3.	Германия	33,95677	33,58129
4.	Франция	32,96949	31,62493
5.	Италия	25,26641	24,32675
6.	АҚШ	21,52057	19,42953
7.	Исроил	19,25088	18,18129
8.	Россия	18,77948	19,82112
9.	Корея Республикаси	14,76092	15,02377
10.	Қозоғистон	11,33543	9,89648

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ҳар бир давлатда ҳар бир талабанинг таҳсил олиши учун жуда катта маблағлар сарфланмоқда. Жаҳон банкининг маълумотларида бир талабага тўғри келадиган давлат харажатлари энг охириги йиллар 2016 йил бўлганлиги учун фақат 2015-2016 йиллар маълумотлари билан чекланишга тўғри келди. Ушбу жадвал маълумотларини келтиришимиздан мақсад, масофавий таълимда талабаларга давлат томонидан бундай катта харажатлар қилинмайди. Оқибатда масофавий таълим иқтисодий жиҳатдан самари эканлигини кўрсатади.

Мамлакатимизда масофавий таълим пандемия вақтларида йўлга қўйилди ва унинг жуда кўп афзалликлари бўлганлиги сабабли масофавий таълимни олий таълим муассасаларида ҳам (айрим мутахассислар, хусусан тиббиёт ҳамда ахборот технологиялари йўналишлари бундан мустасно) қўлланилиш йўлга қўйилди. Бу усулнинг афзалликлари қуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, профессор-ўқитувчининг ҳам, талабанинг ҳам вақти тежалади. Масалан ўқитувчи уйдан ишхонага боргунча ёки талаба уйдан аудиторияга кириб ўқишни бошлаганча вақт тежалиши табиий ҳол бўлади.

Иккинчидан, талабаларнинг ўзига қулай вақтда ва қулай шароитда таълим олиш имконияти ҳам яратилади. Агар масофадан ўқитишни ёзиб оладиган бўлса, хоҳлаган пайтда такрор эшитиши ва кўриб ўрганиши мумкин бўлади.

Учинчидан, профессор-ўқитувчининг 1 та мавзудаги видеодарсининг ҳамма гуруҳларга ҳам жойлаштириш мумкинлиги ҳам анча қулайликларни туғдиради. Ўқитувчи ҳар сафар аудиторияга кирганда ҳар бир гуруҳга такрорлаши лозим эди. Бунда ушбу жараёнга кетган вақт ҳам тежалади.

Тўртинчидан, талабалар ўқийдиган аудиторияларнинг ҳаммаси замонавий ахборот технология воситалари билан таъминлаш имконияти ҳамма олий ўқув юртларида етарли бўлмаслиги мумкин. Бироқ ушбу усулда ёндошувларнинг бир хиллиги таъминланади.

¹ Жаҳон банки маълумотлари, 2020. <https://databank.worldbank.org>

Бешинчидан, масофавий таълимда таҳсил олаётган талабаларга кўрсатилаётган хизматнинг арзонлиги ва вақтнинг тежамкорлиги ҳам бўш вақтини бошқа ишларга сарфлаш имкониятини яратади.

Олтинчидан, айрим ўқув жараёнини ёки видео дарсларнинг ёзиб олиниши ҳамда қайта кўриш имкониятининг мавжудлиги ҳам профессор-ўқитувчилар учун ҳам, талабалар учун ҳам анча қулайликларни туғдиради.

Еттинчидан, таълимнинг ушбу шаклида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг бир-бирининг ўртасидаги масофанинг қисқа ёки яқинлигининг аҳамияти йўқлиги. Таълим олиш истагида бўлган ўқувчиларнинг мазкур мавзунинг такрор ва такрор ўқиш имкониятининг мавжудлиги.

Саккизинчидан, масофавий таълим олаётган талабаларнинг ўзлаштиришига бошқа талабаларнинг ҳалақит бериш имкониятининг чекланганлиги. Чунки уларнинг ҳаммаси масофадан қатнашганда, ёнма-ён бўлиш имконияти бўлмайди.

Тўққизинчидан, ушбу таълимнинг амалиётга жорий қилиниши оқибатида профессор-ўқитувчиларнинг илмий ва педагогик фаолиятини биргаликда олиб бориш имконияти ҳам яратилади. Бунга уларнинг вақтининг тежалиши ҳам катта имконият бўлиб ҳисобланади.

Ўнинчидан, талабаларнинг ўзи мустақил ишлаш даврида ўзи тушуниб, ўзи фикрлашига, яъни креатив таълим технологиясининг қўлланилиши учун имконият яратилади. Ушбу ҳолат талабанинг фанларни ўзлаштиришида бир қанча афзалликларни туғдиради.

Ўн биринчидан, жисмоний нуқсонли бўлган талабаларнинг таълим олишда қийинчиликлардан холи бўлади. Ўзининг уйида бемалол таълим олиш имкониятига эга бўлади.

Ўн иккинчидан, масофавий таълимда талабалар ҳам келиб-кетиш харажатларининг тежалиши, узоқ масофадан келаётган талабаларга турар-жойларга тўланадиган тўловнинг тежалиши, овқатланиш учун тўловнинг тежалиши каби табиий имтиёزلарнинг пайдо бўлиши ҳам бир қанча қулайликларни яратади.

Булардан ташқари ҳам масофавий таълимнинг ижобий томонлари кўп. Бироқ барча жараёнлар сингари ҳар бир нарсанинг ижобий томонлари билан бирга камчиликлари ҳам мавжуд. Бу келтириб ўтган ижобий томонлари билан бирга масофавий таълимда кузатиладиган бир қанча камчиликлардан айримларига тўхталамиз:

- мамлакатимизда масофавий таълим хизматлари етарли даражада шаклланмаганлиги;
- масофавий таълим базаларини талаб даражасида маълумотлар базаси билан тўлдирилмаганлиги;
- масофавий таълимда интернет тармоғининг секин ишлаши, алоқанинг узилиб қолиши ёки интернетнинг йўқлиги;
- талабаларнинг масофавий таълимда анъанавий таълимга қараганда дарс давомида бирор нарсаларга қалғиш ҳолларининг кўплиги;
- масофавий таълимда талабаларнинг эркин савол-жавоблар қила олмаслиги;
- масофавий таълимда ҳамма дарслар компьютерда кўрилганлиги сабабли кўзнинг толиқиши ва кўз нурига зарар етказиши ва ҳ.к.

Ушбу келтириб ўтилган камчиликларни ўз вақтида аниқлаш, уни бартараф қилиш ҳамда самарали томонга бошқаришнинг усуллари ишлаб чиқиш лозим.

Бизнинг мамлакатимизда ҳам масофавий таълим шаклида ўқитиш учун 2023-2024 ўқув йили учун қабул квоталари жами 2825 та ўрин ажратилган бўлиб, шундан 1995 таси ўзбек тили, 830 таси рус тилида дарс олиш имкониятига эга. Ўтган ўқув йилида, яъни 2022-2023 ўқув йили учун эса жами 3410 та квота ажратилган эди. Таълимда масофавий таълимнинг қўлланилиши албатта яхши. Аммо бизнинг олий таълим тизимимизда бу таълим тизимига ўтишда базаларнинг етарли даражада шаклланмаганлиги муаммоларга олиб келади.

Тадқиқотларимиз давомида изланишлардан шуни айтишимиз мумкинки, масофавий таълим шакли ҳам анъанавий таълим шаклидан қолишмайди. Иқтисодий жиҳатдан анча самарали устунлик жиҳатлари мавжуд.

Хулоса ва таклифлар. Булардан шундай хулоса қилиш мумкинки, дастлабки босқичлар шаклланган. Лекин ушбу таълимни барқарор ривожлантириш учун етарли даражада шароитлар ҳамма олий ўқув юртларида шаклланмаган. Билим олишда талаба ўзи учун ўқимайди, ўқитувчи талаб қилсагина билим олади. Бунинг учун эса талабаларни билим олишга интилишини шакллантиришимиз зарур.

Биринчидан, Жаҳонда ривожланган давлатлардан базаларни ташкил этилишини ўрганиш ҳамда мамлакатимизда масофавий таълим шаклини базасини такомиллаштириш.

Иккинчидан, талабаларга мамлакатнинг барча ҳудудларида, ҳамда мамлакат ташқарисида ҳам таълим олишнинг кенг имкониятларини тақдим этиш.

Учинчидан, талабаларнинг масофадан туриб таълим олишлари ҳамда интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга бўлган эҳтиёжини қондириш.

Тўртинчидан, мамлакатимиздаги кадрларнинг касбий даражасини ошириш ва уларнинг мустақил билим олишларига шароитлар яратиш ҳамда қўмаклашиш.

Бешинчидан, малакали профессор-ўқитувчиларни танлаб олиш ва масофавий таълим шаклида ўқийдиган талабаларга жалб қилиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 2022 йил 20 декабрдаги Мурожаатномаси.
2. Ғуломов С.С. ва бошқалар. Рақамли иқтисодиётда блокчейн технологиялари. Т.: ТМИ, “Иқтисод-Молия” нашриёти, 2019, 447 бет.
3. Ғуломов С.С., Аюпов Р.Х. Рақамли иқтисодиёт ва электрон тижорат асослари. Т.: ТМИ, “Иқтисод-Молия” нашриёти, 2020, 510 бет.;
4. Пардаев М.Қ., Мирзаев Қ.Ж, Пардаев О.М. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2014. – 384 б.;
5. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Таълим хизматлари ва уларнинг самарадорлигини ошириш масалалари. Монография. “Инновацион ривожланиш нашриёт матбаа уйи”, 2020. – 256 б.;
6. Мухаммедов М.М. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т.:«Фан ва технология» нашриёти 2018. Исроилов Б.И. Таълим тиизимида инновацион корпоратив ҳамкорликни ривожлантиришда иқтисодий механизмлар ролини ошириш. ТМИ, ИАК, 2016 й.,

Х.Очилова	H.Ochilova
Виды услуг дистанционного образования и организационно-экономические механизмы его совершенствования	Types of distance education service and organizational and economic mechanisms of its improvement
Аннотация: в статье показаны преимущества и недостатки видов услуг дистанционного образования, а также организационно-экономические механизмы его совершенствования. Также были даны предложения и рекомендации по оценке и повышению экономической эффективности использования дистанционного образования.	Abstract: the article shows the advantages and disadvantages of the types of distance education service and the organizational and economic mechanisms of its improvement. Proposals and recommendations on the evaluation and improvement of the economic efficiency of the use of distance education were also given.
Ключевые слова: образование, образовательные услуги, дистанционное образование, недостатки дистанционного образования, преимущества дистанционного образования, экономическая эффективность дистанционного образования, творческое образование.	Keywords: education, educational services, distance education, disadvantages of distance education, advantages of distance education, economic efficiency of distance education, creative education.

ЭЪТИБОРГА МОЛИК МАСАЛАЛАР

ЎҚИТУВЧИЛАР – ЁШ НИҲОЛ БОҒБОНЛАРИ ВА КЕЛАЖАК БУНЁДҚОРЛАРИДИР

Битта нарса аёнки, биз биламизми ёки билмаймизми, тан оламизми ёки тан олмаймизми барибир ҳақиқат ўзгармайди. Буни тўлиқ ва тўғри англаш учун эса жуда катта илм керак бўлмоқда. Чунки ҳақиқатни англашнинг ўзи билимнинг асосини ташкил қилади. Илгари асрлар давомида бўладиган ўзгаришлар ҳозир бир йилга етар-етмасдан содир бўлмоқда. Чунки тараққиёт, яратувчанлик шунчалик тезлашиб кетдики, қисқа вақтда жуда кўп нарсаларга улгурилмоқда. Бу аҳволда яна 50 йилдан кейин қандай даражада бўлишлгимизни тасаввур қилиш қийин. Агар дунё ўзгаришларига қарайдиган бўлсак, бу тезликка ҳамма ета оладими ёки йўқми, булар ҳам жумбоқ.

Биз кўпинча ўтмишимиз буюк бўлган, келажагимиз ҳам буюк бўлади, деган шиорлар билан ўзимизни овутиб яшамоқдамиз. Ўтмишимизни инкор қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Ҳақиқатда буюк бўлган. Аммо келажагимиз қандай бўлади. Агар бугунги биздаги аҳволга назар ташласак, тан олиб ҳақиқатни айтадиган бўлсак, биз жаҳоннинг кўпгина давлатларга нисбатан анча секин кетмоқдамиз. Эришилган натижаларимизнинг аксарият қисми хорижда яратилган технологиялар асосида амалга оширилмоқда. Оддий, аммо машақатли меҳнат жисмоний билан топган юзта бойлигимизга хориждан илм йўли билан яратилган битта нарсани сотиб олишга муваффақ бўлмоқдамиз. Бу қачонгача?

Биз табиий бойликларимиз билан ҳам мақтанамиз. Тўғри, Аллоҳга ҳамдлар бўлсинки, буни ҳам инкор қилиб бўлмайди. Бироқ, бу бойликлар ҳам чегараланган. Маълум муддатдан кейин бу ҳам тугайди. Энди технология бўйича орқада қолсак, моддий бойликларимиз тугаса, нима эвазига яшаймиз. Бунинг жавоби битта, биз учун ҳам асосий нажот қўргони фақат илм ва яна илмдир. Кўп ривожланган давлатлар маданларни қўшни планеталардан, хусусан ойдан олиб келиш режасини тузмақда. Бизчи? Бундай илғор инновацион аҳамиятга молик илмни ўртатишни қачон бошлаймиз?

Биз аждодларимиз, уларнинг жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссаси билан фахрланамиз. Аммо бугунги аҳволимиз қандай? Буни биргина таълим даражаси бўйича мамлакатимизнинг дунё давлатлари ўртасидаги рейтингидан ҳам англаб олиш мумкин. Айни кунларда 189 та давлатлар ўртасида Ўзбекистон 71 ўринни эгаллаб турибди. Бу кўрсаткич бўйича мақтанадиган даражага етганимиз йўқ. Биз бутун аҳолини илмли қилишимиз, барча бойликларни илм билан топишга ўргатишимиз, хуллас, илм бизнинг асосий яшаш қуролимиз бўлиши лозим.

Бугунги душман мамлакатларни енгиш учун қурол кўтариб бостириб келмайди. Улар автоматлардан, танклардан ўқлар узиб, ҳудудни босиб олмайди. Энди душманларининг қуроли танк ёки ракета эмас, балки маънавийтимизни ўзгартириб, илмсизликка олиб келадиган забт қилиб оладиган яширин кучлар қуроллариدير. Бу ўқлар одамларни илмсиз қилиб улғайтиришга мўлжалланган. Энди душман ғалабага илимсизликни жорий қилиш орқали эришади.. Энди ҳудудларни босиб олмайди, балки инсонлар руҳиятини, қалбини “босиб” олса етарли. Бундай аҳволда илмсиз мамлакатларнинг меҳнат ресурсларидан тортиб, табиий бойликларгача фойдаланиш имконияти яратилади.

Яна бир йирик муаммо. Бугунги кунда олдин умуман бўлмаган янги-янги касблар пайдо бўлмоқда. Келажақда яна 30 йилдан ва яна 50 йилдан кейин қанақа касблар йўқолиб қайсилари пайдо бўлиши ҳақида тегишли тадқиқотлар олиб борилмаса, бугунги кунда маълум касбга ўқитилаётган талабалар, бу касб керак бўлмай қолса нима билан шуғулланади. Бундай ўзгариш тенденциясининг ҳам аниқ йўналиши ишлаб чиқиши лозим.

Ҳозирги пайтда моддий бойликлар асосан жисмоний ва механизациялашган меҳнат

билан яратилмоқда. Айрим жараёнлар автоматлаштирилган. Келажақда моддий ва маънавий бойликларнинг ҳаммаси ақлни ишлатиш билан яратилади. Бунга қандай эришамиз? Бу ҳам мураккаб савол. **Ҳозирги кунда болаларимизга фақат фанни ўргатиш билан, уни ёдлатиш билан катта муваффақиятга эришиб бўлмайди. Болаларимизни фикрлашга, ўзгаришларга тафаккур кўзи билан қарашга, жараёнларни қиёсий жиҳатдан таҳлил қилишга қаратмоқ лозим. Бундай дарс ўтишга ўқитувчиларимиз ҳам тайёр бўлиши керак. Ҳозир бунга тайёرمى. Албатта бу масалани ҳам чуқур ўйлаб, тегишли чораларни кўриш керак.**

Келажақ бунёдкори ёшлар деган шиоримиз бор. Бу бунёдкорларни кимлар тайёрлайди. Албатта ўқитувчилар. Шу туфайли ўқитувчиларга жуда катта эътибор қилиш лозим бўлмоқда. Энг нуфузли касб, энг катта мативация бериладиган касб ўқитувчилик касби бўлиши керак. Бу ривожланган мамлакатларда ўз исботини топганлигидан ҳаммамиз гувоҳмиз. Шу туфайли ўқитувчилар бугунги замонавий талабга жавоб берадиган бўлиши учун уларни ҳозиргидек оддий ўқитувчи қилиб тайёрлашдан кўра, такомиллашган замонавий талабга жавоб бера оладиган мутахассис-педагогларни тайёрлашимиз лозим бўлади.

Кўчат эккан билан барча муваффақиятларга эриша олмайсиз. У серҳосил бўлиши учун ҳозирги замон талабига жавоб берадиган илғор технологиялар асосида катта парваришни талаб қилади. Шу туфайли, барча муваффақиятларимизнинг калити бўлган ижодкор педагогларни тайёрлашни бошлаб такомиллаштиришга киришмасак, бундай жадал тараққиётдан орқада қолиб кетишимиз мумкин. Хуллас, келажақ пайдеворининг бунёдкорлари, ёш ниҳолнинг боғбонлари – ўқитувчилардир. Уларга эътибор кучайтирилмаса, кўзланган мақсадга эришиш қийин. Кўзланган маррага ўз вақтида етиш учун, бугунги пойгада орқада қолиб кетмаслик учун барча сай ҳаракатлар ичида ўқитувчига эътибор биринчи ўринда бўлиши керак.

Ўқитувчига эътибор нималарда номоён бўлади? Бу савол бир қатор масалаларга эътиборни қаратишни тақозо қилади. Булар:

ўқитувчи одамлар ўртасида энг ҳурматга сазовар одам бўлиши керак;

ҳар бир ўқитувчи жуда масъулият билан касбини ўзи эъзозлайдиган бўлиши лозим, яъни мамлакатимнинг, миллатимнинг, халқимнинг келажаги, унинг бунёдкорлари менинг кўлимда, мен келажақ пайдеворини кўймоқдаман деган масъулият бўлиши лозим;

ўқитувчи халқ ўртасидаги касблар орасида энг юқори ойлик маъошига эга бўлиши керак. Ушбу касбга фақат энг иқтидорли муносиб кишиларни қабул қилишни ҳам йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ;

ўқувчиларга бериладиган ва ҳар бир ўқитувчи билиши лозим бўлган таълим самарадорлиги ва сифатини ўлчайдиган мезонлар ҳам ишлаб чиқиши лозим;

ўқувчиларининг (шогирдларининг) эришган муваффақиятларига қараб ўқитувчини рағбатлантириш механизми ҳам ишлаб чиқилган бўлиши лозим;

ўқитувчи ўз шогирдини адолат мезонлари билан рағбатлантирадиган ва жазолайдиган маҳоратга ҳам эга бўлиши керак. Рағбат ҳам жазо ҳам таълим сифати ва самарадорлигини оширишга хизмат қилишга қаратилган бўлиши лозим;

бугунги ўқитувчи ўзининг мутахассислик фани билан бирга инновацион илғор педагогик, ахборот-коммуникация технологияларни ҳам яхши билишини тақозо қилади.

Қадимдан “Устоз отангдан улуғ”, деган гап бор. Бу бежиз эмас. Чунки Ниҳолнинг муаллифлари ота-оналар. Уларни серҳосил қилиб парвариш қиладиган, унга икки дунё саодатига муяссар бўладиган касбни берадиганлар ҳам устозлардир. Битта ота-онадан пайдо бўлган бола иқтдорли бўлса, ўғрининг қўлида тарбияланса иқтдорли ўғри бўлади, агар ҳақиқий устознинг қўлига тушса у комил инсон бўлади. Шу жиҳати билан ҳам устоз отадан улуғдир.

Саидахрор Ғуломов – ЎзР ФА академиги, и.ф.д., профессор.
Мамаюнус Пардаев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

ИБРАТЛИ БИТИКЛАР

Инсон ҳаёти ўта содда ва бир вақтнинг ўзида жуда мураккаб

Яшаш чопишга ундайди... Ҳамма беихтиёр узоқ умр кўришга интилиб яшайди. Қочган ҳам яшаб қолиш учун чопади, қувганнинг ҳам мақсади яшаб қолиш. Буни ҳайволар мисолида кўрадиган бўлсак, бўри кийикни кўриб қолса албатта қувади. Бунинг учун у ўлжа, ушлаб олиб ейиш учун чопади, аммо кийик ҳам бўрига ем бўлмасдан қутилиб қолиш учун чопади. Иккаласининг ҳам мақсади битта яшаш. Иккаласи ҳам чопмоқда. Аммо ҳолати иккита. Бири ўлжа учун, иккинчиси қутулиш учун чопмоқда. Нима бўлганда ҳам яшаш учун чопиш керак экан.

Йўлда икки киши пиёда кетмоқда. Бири овқатини сингдириш учун, иккинчиси овқат топиб келиш учун кетаётган экан. Бу – ҳаёт ташвишлари.

Камтар бўлса – камол топади.

Телеграмнинг “@Otkir_fikrlar” каналида “Ибрат” рубрикасида “Ҳикматлар жавоҳири” китобидан олинган “ҚЎШНИЛАР НЕГА БАХТЛИ ЯШАЯПТИ?”, деган мавзуда бир ҳикоя берилибди (https://t.me/Otkir_fikrlar/2501). Унда эътироф этилишича: “Икки қўшни уйларда икки оила яшарди. Бирида доимо жанжал, бошқасида сокинлик ва ҳамжиҳатлик ҳукмрон”. Бунақа воқеалар ҳозир ҳаётда жуда кўплаб учрамоқда. Мен ҳақман дейиш ҳамиша ҳам муваффақият олиб келавермас экан. Сабабига эътибор қилинг:

“Бир куни олдинги уйдаги хотин қўшниникидаги тинчликка ҳасад қилиб, эрига айтди:

– Бориб қарангчи, нима қилишяптики, уларникида ҳамиша осойишталик.

Эр қўшниларникига ўтиб уйдаги аҳволни кузатибди: аёл пол ювяпти, эри ташқаридан келаяпти. Хотини ошхонага шошилди, эр сув тўла челақни кўрмади, унга қоқилди, сув тўқилди. Аёл шошиб келиб эридан кечирим сўради:

– Кечиринг, азизим, мен айбдорман.

– Йўқ, сен мени кечир, айбдор ўзимман.

Буни кузатиб турган қўшни эркак лол бўлди ва уйига келди. Уйда хотини ундан сўради:

- Хўш, билдингизми?

- Ҳа, билдим: Бизда ҲАММА ҲАҚ, уларда ҲАММА АЙБДОР экан”.

Кўриб турганигиздек, ҳамма ўзини камтар ҳис қилиб, айбдор ҳис қилса, Аллоҳ ҳам уларга хотиржамликни бериб қўяр экан. Чунки бегуноҳлик фақат Аллоҳгагина хос. Инсонлар – булар гуноҳкор бандалардир. Ушбу “Ҳикматлар жавоҳири” китобидан олинган ҳикоядан хулоса қиладиган бўлсак, мен айбдорман, мени кечиринг дейиш бу катта фожиа эмас, балки юксак фазилат экан. Ушбу ҳолат камтарликнинг бир кўриниши. Бежиз “Камтарга камол”, демаган бўлса керак..

Барча жонзотлар ичида инсонгагина ақл берилган. Ақл инсоннинг бошида, иймон эса, унинг қалбида. Инсон ҳаётидаги энг буюк қобилияти бу – унинг улкан қалбидаги иймон ва бошидаги ақлнинг биргаликда ҳаракат қилишида. Инсоннинг ақли ва иймони бирлашса, унинг ҳаётга ва Аллоҳга муносабати тубдан ўзгаради. Бу ўз навбатида инсоннинг улкан қобилиятини намоён қилади ва қалби ойдинлашиб, салоҳиятли инсонни барпо қилади. Ҳаммага ақлини иймон билан қўшиб, виждонининг назоратида бўлишлигини талаб қоламиз.

Кўриниб турибдики, инсон ҳаёти ўта соддадек туюлади. Аммо унда яхши ва муваффақиятли яшаш жуда мураккаб экан.

Меҳр хор бўлмайди, илм уни ҳам ўйлайди, вақт эса ҳаммасига олий ҳакам

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад юнус “**Илм бор жойда китоб кўпаяди. Китоб бор жойда илм ривожланади**”, деб ёзган экан (*Олам ва одам, Дин ва илм. – 79 бет.*). Телеграмнинг “@konspektor” каналида (муаллифи кўрсатилмаган) ҳис туйғуларнинг бир-бирига муносабати ҳақидаги ривоят эълон қилинган экан. Бунда меҳр ва илмнинг муносабати жуда ибратли эканлиги тўғрисида ёзилган. .

* * *

Ҳикоя қилишларича, қадим замонларда барча ҳис-туйғулар бир оролга дам олиш учун отланишибди. Ҳис-туйғулар яхши дам олишаркан, оролда кутилмаган хабар тарқалди: тўфон яқинлашаётган эмиш ва барчага оролни тарк этиш тавсия қилинибди. Бу кўккис хабар барчани шошириб қуйиб, ҳамма қайикларга шошилибди. Ҳатто, шикастланган қайиклар ҳам тузатилиб ишга солинибди.

Фақат Меҳр кетишни истамасмиш. Унинг ҳали қиладиган ишлари бор экан. Осмонда қора булутлар суза бошлагач, у ҳам кетиши кераклигини тушуниб етибди. Бахтга қарши, қайикларда бўш жой йўқ эди. Меҳр атрофга илинж билан аланглабди.

Шу пайт **Бойлик** қайикда ўтиб қолибди.

- Мени қайиғингизга олинг, **Бойлик**", - деб илтимос қилибди Меҳр.

- Йўқ, - дея жавоб берибди **Бойлик**. - Қайиғим кимматбаҳо нарсалар - олтин ва кумушга тўла. Сенга жой йўқ.

Бироздан кейин **Манманлик** ўтибди. Меҳр ундан ҳам ёрдам сўрбди.

- Йўқ, ололмайман. Қайиғим ифлос оёқларинг туфайли булғанишини истамайман!- деб жавоб қилибди **Манманлик**.

Сўнг **Афсус** ўтибди. Меҳр ундан ҳам мадад сўрабди. Лекин ижобий жавоб олмабди:

- Ололмайман. Мен хафаман. Якка ўзим қолишни хоҳлайман.

Кейин **Қувонч** ўтибди. Меҳр яна ёрдам сўраб мурожаат қилибди. Бироқ **Қувонч** шу қадар хурсанд эканки, атрофга қараб, бировларнинг ғамини еёлмас экан.

* * *

Меҳр тобора ҳолдан тойиб, умидсизланиб борарди. Шу он биров уни чақирибди:

- Кел, Меҳр, мен сени олиб кетаман. - Меҳр ким бу қадар олижаноблик қилганига ҳайрон бўлиб, қайикқа сакраб чиқиб олибди ва кўнгли хотиржам тортибди. Қайикда ўтиргач, Меҳрнинг кўзи **Илмга** тушибди.

У ҳайратини яширолмай, қизиқиб сўрабди:

- Ҳеч ким мени қайиғига олишни истамётган пайтда ким мени мардлик қилиб олиб кетишга рози бўлди, **Илм**?

- Уми? **Вақт** эди, - деб жилмайганча жавоб берибди **Илм**.

- Нега **Вақт** мени қайиғига олиб, хавфсизлигимни таъминлади?

- Чунки фақат **Вақт**гина сенинг буюклигинг ва нималарга қодирлигингни билади.

Фақат Меҳр хотиржамлик ва қувонч олиб келади, - деб табассум билан жавоб қилибди **Илм**.

Меҳр инсонга хотиржамлик ва қувонч олиб келади. Аммо бунинг қадрига бошқа ҳис туйғулар етавермайди. Имкон қадар бир-бирингиз билан меҳирдош бўлсаларингиз кам бўлмайсизлар.

Меҳр ҳеч маҳал қолиб кетаман, деб ўйламаган. Аммо уни ҳеч ким писанд қилмаган паллада фақат илм тушунган. Буларни дўстлаштиришга вақт киришган. Чунки вақт олий ҳакам.

Мамаюнус Пардаев – СамИСИ профессори, иқтисодиёт фанлари доктори

МУАЛЛИФЛАРГА ЭСЛАТМА

Таҳририятга мақола юборилганда муаллиф қуйидаги қоидаларга риоя қилиши лозим:

- ☞ “Сервис” журнали хизмат кўрсатиш ва сервис ҳамда иқтисодиётга оид мавзулардаги илмий мақолаларни чоп этишга мўлжалланган ОАК томонидан эътироф этилган илмий-амалий нашр бўлганлиги сабабли, таҳририятга тақдим этиладиган мақолалар ҳам бевосита шу соҳага оид илмий изланишларга, тадқиқот натижаларига асосланган бўлиши лозим.
- ☞ **Мақоланинг таркиби:** муаллифнинг фамилияси, исми ва отасининг исми, лавозими ва илмий даражаси, мавзунинг номи, аннотация, калит сўзлар (ўзбек, рус ва инглиз тилларида), кириш. мавзунинг долзарблиги, мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили, тадқиқот методологияси, таҳлил ва натижалар, хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиши лозим.
- ☞ Илмий мақоланинг ҳажми жадвал, расмлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати билан бирга 4 бетдан, қисқа хабарлар 3 бетдан, тақризлар 2 бетдан кам бўлмаслиги, MS Word дастурида Times New Roman 14 шрифтида бир интервал оралиғида расмийлаштирилган бўлиши керак.
- ☞ Мақоланинг матни ҳам ўзбек, рус ёки инглиз тилларида ёзилган бўлиб, аниқ, равлон ва адабий тилда таҳрир қилинган ва 1 нусхада қоғоз вариантыда муаллифлар имзо чеккан ҳолда электрон версияси билан бирга тақдим этилиши талаб қилинади.
- ☞ Таҳририят мақолаларни қисқартириш, тўғрилаш ва таҳрир қилиш ҳуқуқига эга.
- ☞ Фойдаланилган адабиётлар рўйхати амалдаги стандартлар асосида расмийлаштирилган бўлиши лозим.
- ☞ Жадвал, диаграмма ва расмлар ихчам ва тушунарли фақат китоб шаклида ёритилиши, уларнинг тартиб рақами, номи, жадвал маълумотларининг манбаларига ҳаволалар албатта берилиши лозим. Альбом шаклидаги жадвал ва расмлар қабул қилинмайди.
- ☞ Мақолада мавзунинг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси, мавзуга оид бугунги муаммолар ҳамда уларнинг ечимлари хусусида ўз фикр-мулоҳазалари ифода этилган, яқуний хулосага, аниқ таклиф ва тавсияларни ўз ичига олган бўлиши керак.
- ☞ Ушбу талабларга жавоб бермайдиган мақолалар чоп этишга қабул қилинмайди ва қайтарилмайди.

“Сервис” журналида эълон қилинаётган материаллардаги далиллар, рақамлар ва маълумотларнинг ишончлилиги учун уларнинг муаллифлари жавобгардир.

Таҳририят фикри муаллифларнинг фикрига мос келмаслиги мумкин. Журналдан кўчириб босилаётган материалларни шу журналдан олинган, деб кўрсатилиши ва албатта ихтибос берилиши шарт.

ISSN 2091-5187

❧ “СЕРВИС” ❧

Журнал Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти таҳририят
бўлимида нашрга тайёрланди.

04.12.2023 йилда теришга берилди. 11.12.2023 йилда босишга рухсат этилди.
Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 60x84_{1/8}. “Times” гарнитураси. Офсет
босма усули. Шартли босма табоғи 15,76. Ҳисоб-нашриёт
табоғи 13,6. Адади 100 нусха. Буюртма № 0074А/31Б.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтининг
матбаа бўлимида чоп этилди.
Лицензия № 025316.
Реестр № Х-119112.

Манзил: Самарқанд шаҳри, Шохрух кўчаси, 60-уй.

© Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 2023